

Laris Borić i Jasenka Gudelj

UVELIKO I U MALO:

LIK I LIKOVNOST RENESANSNOG CRESA

SVEUČILIŠTE U ZADRU
UNIVERSITY OF ZADAR

BIBLIOTEKA ZEPHYRUS
Monografije Odjela za povijest umjetnosti
Sveučilišta u Zadru
Knjiga 5

IZDAVAČ
Sveučilište u Zadru

ZA IZDAVAČA
Dijana Vican

PREDSJEDNIK POVJERENSTVA ZA IZDAVAČKU
DJELATNOST SVEUČILIŠTA U ZADRU
Josip Faričić

GLAVNI UREDNIK BIBLIOTEKE
Ivan Josipović

UREDNIKA KNJIGE
Sofija Sorić

RECENZENTI
Pavuša Vežić
Marijan Bradanović

LEKTURA I KOREKTURA
Jadranka Brnčić

PRIJEVOD NA ENGLJSKI JEZIK
Laris Borić

PRIJEVOD NA TALIJANSKI JEZIK
Jasenka Gudelj

GRAFIČKO OBLIKOVANJE I PRIJELOM
Mladen Košta, Hoba, Zadar

TISAK
Denona d.o.o., Zagreb

NAKLADA
400

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Znanstvene knjižnice u Zadru pod brojem
1602223003

ISBN 978-953-331-243-9

Ova knjiga je djelomično financirana sredstvima istraživačkih projekata Hrvatske zaklade za znanost br. 1265 *ET TIBI DABO: naručitelji i donatori umjetnina u Istri, Hrvatskom primorju i sjevernoj Dalmaciji od 1300. do 1800. godine* i br. 2305 *Vizualiziranje nacionalnog. Bratovštine i kolegiji Skjavona/Ilira i razmjena umjetničkih iskustava s jugoistočnom Europom (15. – 18. st.)* te projekta *Migracije, mreže, identiteti: Skjavoni, Grci i vizualne umjetnosti između Italije i hrvatskih povijesnih zemalja (15. – 18. st.)* s potporom Sveučilišta u Zagrebu.

Laris Borić i Jasenka Gudelj

UVELIKO I U MALO:
LIK I LIKOVNOST RENESANSNOG CRESA

ZADAR, 2019.

Sadržaj

6	Zahvale
7	Predgovor
9	1. Uvod
17	2. Priča o dva grada: Osor i Cres
31	3. Preobrazbe urbanog tkiva
31	3.1 Nastanak i mijene jezgre Cresa
36	3.2 Širenje grada i promjene urbanog rastera u 15. i 16. stoljeću
43	4. Renesansna stoljeća sakralne arhitekture
43	4.1. Novo lice zborne crkve Sv. Marije Snježne
63	4.2. Život u samostanu: franjevci i benediktinke
77	4.3. Privatna i kolektivna pobožnost: bratovštinske i obiteljske kapele
85	5. Projekcije moći: arhitektura Republike i komune
87	5.1. Kneževa palača
90	5.2. Gradski toranj
93	5.3. Gradska loža
95	6. Stambena arhitektura Cresa u ranome novom vijeku
95	6.1. Srednjovjekovni tip pučke kuće
98	6.2. Nove kuće creske vlastele: stilske i strukturalne inovacije
123	6.3. Tipologija oblika i dekoracije svijetlih otvora i klesane opreme creskih kuća
131	7. Granice grada: vrata i zidine
131	7.1. Creske fortifikacije od antičkih do srednjovjekovnih vremena
134	7.2. Fortificiranje Cresa u 16. stoljeću
145	7.3. Arhivski podaci o graditeljima creskih fortifikacija 16. stoljeća
148	7.4. Creska gradska vrata prema predlošcima Sebastiana Serlia
155	8. Likovna kultura renesansnog Cresa: identiteti, uvozi i odrazi
155	8.1. Lice gradskog zaštitnika: sv. Izidor
157	8.2. Simbolički lik državnog kulta: creski mletački lavovi sv. Marka
158	8.3. Uvozi mletačke rane renesanse: Andrea da Murano i Alvise Vivarini
167	8.4. Poslijetridentska likovnost: Andrea Vicentino i creski slikari Ivan Gapić Stariji i Mlađi
176	9. Umjesto zaključka: majstori i naručitelji
176	9.1. Cres – regionalno središte klesarske produkcije?
186	9.2. Kulturni obzori creskih naručitelja
197	Come nel grande, così nel piccolo. La forma urbana e le arti visive della Cherso rinascimentale (riassunto)
204	A Matter of Scale: Urban Forms and Visual Culture of Renaissance Cres (summary)
211	List of Illustrations
217	Prilozi
221	Izvori i literatura
246	Indeks važnijih pojmova i imena

Zahvale

Tijekom godina istraživanja creske arhitektonske i likovne baštine brojne su institucije i pojedinci omogućili prikupljanje podataka i pristup arhivalijama, fotografijama, nacrtima i drugim materijalima na kojima se ova knjiga temelji. Zahvaljujemo stoga djelatnicima Državnog arhiva u Rijeci, Creskog muzeja, Nadbiskupskog arhiva u Krku, Biblioteca Marciana i zakladi Giorgio Cini u Veneciji. Vlč. Marijanu Kosiću, župniku u Cresu i fra Zdravku Tubi dugujemo zahvalnost za dopuštenje za rad u župnom arhivu i arhivu Franjevačkog samostana u Cresu, kao i za ljubazno gostoprimstvo.

Nadalje, ove knjige ne bi bilo bez suradnje s Ministarstvom kulture – Konzervatorskim odjelom u Rijeci, posebice s konzervatoricom Teom Sušanj Protić i fotografom Damirom Krizmanićem, autorom dobrog dijela vizualne opreme knjige. Također, zahvaljujemo Grgi Frangešu i suradnicima tvrtke Mjesto pod suncem d. o. o. na ustupljenim materijalima iz konzervatorskog elaborata o franjevačkoj crkvi u Cresu.

Brojnim kolegama i prijateljima dugujemo zahvalnost za korisne sugestije i kritičke primjedbe, posebno recenzentima knjige Pavuši Vežiću i Marijanu Bradanoviću. Tijekom godina o creskim su temama rado razgovarali i Ivan Matejčić, Igor Fisković, Emil Hilje, Predrag Marković, Jasminka Ćus-Rukonić, Inge Solis, Giuseppe Bonaccorso i Matko Matija Marušić, te im se ovom prigodom zahvaljujemo. Naravno, sve zaostale pogreške i nesporazumi ovdje su isključivo krivnjom autora.

Naposljetku, ova knjiga je djelomično financirana sredstvima istraživačkih projekata Hrvatske zaklade za znanost br. 1265 *ET TIBI DABO: naručitelji i donatori umjetnina u Istri, Hrvatskom primorju i sjevernoj Dalmaciji od 1300. do 1800. godine* i br. 2305 *Vizualiziranje nacionalnog. Bratovštine i kolegiji Skjavona/Ilira i razmjena umjetničkih iskustava s jugoistočnom Europom (15. – 18. st.)* te projekta *Migracije, mreže, identiteti: Skjavoni, Grci i vizualne umjetnosti između Italije i hrvatskih povijesnih zemalja (15. – 18. st.)* s potporom Sveučilišta u Zagrebu.

Predgovor

Prava mjera, pogodan čas, vrijeme u kojem se nešto posebno dogodi, trenutak sreće, prava sudbonosna prigoda koju treba znati iskoristiti – sve to je utjelovljeno u antičkom liku Kairosa, mladića sa čuperkom kose za koji ga treba u pravi čas zgrabiti i tako uloviti sretnu prigodu. Propusti li se, ona će zauvijek pobjeći jer Kairos je uvijek u žurbi, brži od vjetra, neuhvatljiv za one koje preleti...

Misao o sretnom trenutku, što ga je grad Cres iskoristio u doba renesanse kako bi se iz naselja preoblikovao u grad, osnovna je nit koja povezuje poglavlja ove knjige. Skriven u dubokoj luci Creskog zaljeva, Cres je u stoljećima srednjega vijeka živio u sjeni Osora, metropole antičkog doba. U osvit novoga vijeka, postupnom gospodarskom i demografskom degradacijom Osora, Cres je dobio svoju prigodu. Njegovo zlatno doba sretno se preklapilo sa stoljećima obilježenim renesansnim stilom i trajalo je do promjene društveno-gospodarskih odnosa koji su oblikovali prostor otoka. Slabljenjem i iščezavanjem plemstva tijekom 18. stoljeća u nizu prostora i građevina došlo je do gubitka izvornih namjena, a nakon Drugog svjetskog rata otok je zahvatio snažan proces depopulacije. Početkom novog tisućljeća Cres se doimao zaboravljenim i bajkovito ruralnim, pomalo arkadijskim, a tadašnju njegovu zastupljenost u nacionalnoj povijesti umjetnosti možda je ponajbolje opisao naslov Fučićeve zbirke pripovijedaka o baštini Istre i Kvarnera iz 1997. godine – *Terra incognita*. Mali renesansni grad zakrile su kasnije degradacije povijesnoga gradskog tkiva, renesansna arhitektura je izmijenjena pregradnjama ili je u cijelosti nestala, poput većine gradskih kula, bedema i kneževе palače. Između tih dviju krajnjih točaka, skromnih početaka i ponovne postupne ruralizacije grada, smješteni su protagonisti ove knjige: građevine, naručitelji i majstori. Knjiga opisuje *renovatio urbis*, proces preobrazbe naselja u grad pod patronatom Venecije, ali i *genius loci* renesansnoga Cresa koji je živio svoj „sretna trenutak *kairosa*” od polovice 15. do početka 17. stoljeća, kako to slikovito opisuju autori.

Naime, iako se pod upravom Venecije formirala osorsko-creska bimunicipalna kneževina, pa Cres nije dobio formalni status jedinoga gospodara otoka, procvat se bilježi u broju stanovnika, etabliranju plemstva i, što je najvažnije, u širenju i preoblikovanju grada. Knjigom je obuhvaćeno dvjesto godina postupne izgradnje novih fortifikacija s reprezentativnim gradskim vratima, novoga gradskog trga s kneževom palačom i gradskom ložom, luke, zborne crkve u funkciji konkatedrale Osorske biskupije te niza reprezentativnih kuća gradske vlastele. Pritom su iscrpno opisani procesi izgradnje, porijeklo i način dopreme materijala, organizacija gradilišta. Posebna pozornost posvećena je potrazi za majstorima i radionicama koje su stasale u renesansnom gradu-gradilištu, a njihova je djelatnost proučena sve do početka 17. stoljeća. Osvrt na ličnosti koje su svoju karijeru gradile daleko od rodnog otoka, poput franjevca Antuna Marcella-Petrisa, slikara Ivana Gapića starijeg, klesara Petra i znamenitog filozofa Frane Petrisa, upotpunjuje sliku intelektualnog bogatstva Cresa toga doba. Naposljetku, da suštinska intelektualnost ne dopušta jednoulje, zrcali se u podacima o protestantskim i protumletačkim strujanjima i utjelovljuje se u neuobičajenim likovnim rješenjima interijera jedne od najvećih renesansnih palača na našoj obali – creske palače Petris-Moisè.

Jasenska Gudelj i Laris Borić su, zahvaljujući izuzetnom osjećaju za arhivski podatak, za detalj, kao i osjećaju za prostor kao cjelinu, uspjeli rekonstruirati trodimenzionalnu sliku renesansnog Cresa. Čitajući stranice ove knjige, šćemo renesansnim gradom, promatrajući arhitekturu, naslućujemo detalje, prolazimo uz tok danas nestalih gradskih potoka, pokraj onodobnih radionica, kovačnica, trgovina i tržnice te promatramo javne manifestacije na novom trgu. Uključivanjem manjih privatnih kapela i kapela bratovština, kao i teme pučke kuće u diskurs o

renesansnoj baštini Cresa, učinjen je iskorak sukladan modernim principima širega sagledavanja cjelokupnog ambijenta: od „spomenika” do grupa građevina i prostora koji imaju povijesnu, arhitektonsku, urbanističku, umjetničku ili kakvu drugu vrijednost. Također, metodološki pristup, kojim se osim oblikovne analize obuhvaća cjelokupni kontekst, polučio je nove zaključke, prvenstveno o majstorima, kolanju predložaka i prijenosu modela, ali i o značenju preobrazbi dijelova grada za onodobni Cres, odgovarajući pritom na pitanje, kako navode autori, zašto je „neko djelo moglo i moralo nastati upravo u takvom obličju”.

Jasenska Gudelj i Laris Borić svoj su znanstveni put započeli upravo creskim renesansnim temama. Kroz dva desetljeća rada uspjeli su predstaviti stručnoj i znanstvenoj javnosti čitav niz građevina i sklopova: gotičko-renesansnu kuću Marcello-Petris, zbornu crkvu Sv. Marije Snježne, franjevački samostan, renesansne bedeme, renesansnu stambenu arhitekturu i urbanizam, a sudjelovali su i u terenskim konzervatorskim radovima. Tako se renesansni Cres postupno otkrivao kroz arhivska i terenska istraživanja te prijateljsku suradnju, a rad je bio popraćen iskrenom radošću pri svakom novom otkriću ili obnovi. Autori su identificirali majstore, umjetničke predloške i naručitelje, ali i način života – bilo grada u renesansi. Njihov je rad pobudio interes drugih istraživača koji su tijekom proteklih dvadeset godina upotpunili sliku. Tako je sazrelo vrijeme za monografiju o renesansnom Cresu koja sabire i dopunjuje dosadašnje spoznaje, konačno ih uobličujući u dugo očekivanu cjelinu, a temelji se na dugogodišnjem građenju znanja, propitivanju sebe i drugih, strpljivom traganju i ispravljanju grešaka.

Kako se cjelovita valorizacija kulturnoga dobra može iznjedriti tek kroz temeljitu stručnu i rigoroznu znanstvenu analizu, rad ovih istaknutih povjesničara umjetnosti nedvojbeno doprinosi razumijevanju creske baštine, a time i njezinu očuvanju. Novi val istraživanja, potaknut pionirskim radom Jasenke Gudelj i Larisa Borića, pratile su i obnove brojnih stambenih, sakralnih i obrambenih građevina, a nove spoznaje, proizašle iz istraživanja tijekom obnova, sada su upisane i na stranice ove knjige. U posljednjem su desetljeću valorizaciji i obnovi creske baštine potpomogli i europski programi, a Gradski se muzej pozabavio temama ugrožene baštine izvan svog fundusa. Je li takva sinergija sretna okolnost, dobra prigoda koju treba iskoristiti u oblikovanju identiteta grada prema predlošku visoko civilizirane urbane prošlosti i može li doprinijeti širem prepoznavanju dragocjenosti povijesnog ambijenta, pokazat će vrijeme. Do ostvarenja toga konzervatorskog sna preostaje mi zahvaliti dragim kolegama koji su, baveći se creskim temama, prihvatili suodgovornost u čuvanju creske baštine. Ova monografija posvećena dominantnoj fazi razvoja Cresa zasigurno je prekretnica u proučavanju njegovoga kulturno-povijesnog nasljeđa te, iako jedna knjiga ne može promijeniti opće poimanje nekoga grada, vjerujem kako može potaknuti proces.

Tea Sušanj Protić, mag. pov. umj.,
konzervatorica viša stručna savjetnica
Konzervatorski odjel u Rijeci

1. Uvod

Ova knjiga istražuje fenomen sretnoga razdoblja grada Cresa od polovice 15. do prvih desetljeća 17. stoljeća, odnosno arhitektonsku i vizualnu kulturu ovoga naselja u vrijeme kada postaje *de facto* sjedište komune i glavni grad najsjevernije otočne komune mletačke Dalmacije. Nagli razvoj Cresa događa se u periodu koji karakteriziraju konsolidacija mletačke vlasti na istočnoj jadranskoj obali, vjerska previranja i poslijetridentska katolička obnova, ali i zamah na polju umjetnosti i kulture, stimuliran istraživanjima antičkih uzora. Svi ovi politički, društveni, vjerski i kulturni faktori odrazili su se u graditeljskim i likovnim ostvarenjima grada koji je od drevnog središta otočja, sada malaričnog i prometno zapostavljenog Osora, preuzeo ulogu sjedišta mletačkoga kneza i biskupa. Ova je faktička, no ne i nominalna *translatio imperii* dovela do demografskoga procvata Cresa te je u grad privukla graditelje i naručitelje – protagoniste ove studije.

Njihova međusobna dinamika i stvaranje nove identitetske matrice, u smislu urbanih promjena i novih arhitektonskih, klesarskih i slikarskih ostvarenja u gradu, u fokusu su istraživanja autora ove knjige posljednjih dvadesetak godina. Nakon niza objavljenih znanstvenih članaka o pojedinim dionicama creske renesanse, godine plodnoga znanstvenog i prijateljskog dijaloga logično su dovele do želje za zajedničkim zaokruživanjem drage teme. Iako se ova studija u dobroj mjeri temelji na prethodno objavljenim publikacijama, ona nije njihov jednostavni zbir: provedena su dodatna arhivska i terenska istraživanja, uvažene su recentne spoznaje drugih istraživača, tekst je temeljito prerađen te su ispisana nova poglavlja, što zajedno rezultira svježim narativom o Cresu kao jednom od čvorišta likovnih i graditeljskih silnica sjevernoga Jadrana. Postavljena su nova pitanja i dobiveni su novi odgovori, a gdje gdje su i načeti novi horizonti propitivanja creske baštine.

Ovom se knjigom pokušava ispuniti svojevrsna *lacuna* u istraživanjima istočnojadranske renesansne baštine koja se odnosi na prostor Kvarnera. Ta je regija tijekom 15. i 16. stoljeća bila ispresijecana granicama velikih sila te je u određenoj mjeri bila i osuđena definicijom pasivne granične sredine unutar sustava kojega je predložio još Ljubo Karaman.¹ Stoga je ova studija pokušaj nadvladavanja toga dojma dubinskim proučavanjima dinamike kulturnih silnica i tržišta arhitektonskih i klesarskih, pa i likovnih djela na mikro razini pojedinoga grada, kako bi se komparacijom dobila vjernija slika umjetničke baštine, pa i identitetskih obrazaca regije.

Historiografija o gradu Cresu također je ispresijecana promjenjivim granicama i političkim nastojanjima koja su u nju bila učitavana. Tako je, nakon prvih radova Ignazija Mitisa, koji bi se mogli smatrati znanstvenom obradom historiografskih, arheoloških i povijesnoumjetničkih pitanja Cresa,² Silvio Mitis krajem 19. i tijekom prva tri desetljeća 20. stoljeća objavio niz studija u kojima je razmatrao političke i upravne aspekte mletačke vladavine arhipelagom tijekom srednjega i ranoga novog vijeka.³ Ipak, njegovi su radovi mahom pisani kroz prizmu valorizacije isključivoga utjecaja talijanske kulture, kakva je bila definirana u okvirima paneuropskih nacionalnih buđenja te političkih i kulturnih previranja koja, premda posve anakrona, u nekim društvenim nišama ni do danas nisu utrula. S. Mitis u svojim činjenično akribičnim i historiografski izuzetno vrijednim publikacijama, kroz tu prizmu često naglašava taj i takav „talijanski” duh kao od-

---

¹ LJ. KARAMAN 1963.

² I. MITIS 1911., 1912.

³ S. MITIS 1893., 1899., 1926., 1927., 1933.

lučujući čimbenik formiranja lokalnog utjelovljenja vječito tinjajućega latinskoga duha. U suvremenim metodološkim i teorijskim analizama ti slojevi Mitisovih interpretacija ljušte se sami od sebe, ostavljajući ono što je u njegovim radovima doista vrijedno i primjenjivo u rekonstrukciji povijesne zbilje. Nadalje, krajem 19. i početkom 20. stoljeća franjevac Frane Dobrović objavio je dvije korisne, no zaboravljene studije o creskom samostanu i o jednom od uglednika iz njegove povijesti, fra Antoniju Marcellu Petrisu.⁴

Hrvatski su se autori bavili creskom baštinom tek nakon 1945. godine, a i tada vrlo sporadično, uglavnom razmatrajući cresko-osorsku komunu u pravno-povijesnom svjetlu. Tekst Ivana Beuca nastao je u složenim vremenima pedesetih godina 20. stoljeća te nosi određen teret reakcije na predratnu historiografiju tipa S. Mitisa, pa mu na sličan način treba pristupiti.⁵ Nadalje, publikacije fra Josipa Vlahovića izvanredan su izvor podataka o životu franjevačkoga samostana i grada u ranome novom vijeku, no izvan njegova strpljivoga arhivskog rada, interpretacije i zaključke treba filtrirati kroz sito suvremenih humanističkih metodologija.⁶

Nesretni događaji koji su uslijedili po svršetku Drugoga svjetskog rata i raseljavanje dobrog dijela stanovništva grada Cresa, nanijeli su neprocjenjivu povijesnu štetu. Bolne su posljedice utjecale i na povijesnu, etnografsku i povijesnoumjetničku publicistiku uglavnom izdavanu u Italiji od šezdesetih godina pa sve do nedavno. U tim su tekstovima povjesničara-amatera i entuzijasta creskoga porijekla perpetuirane predratne matrice razmišljanja, no ispod slojeva nostalgije za zavičajem, pa i istinske emotivne traume i katkad gorčine, izneseni su korisni podaci koje treba podvrgnuti metodološkoj obradi i ugraditi u interpretaciju. To se prije svega odnosi na veliki publicistički opus Luigija Tomza, pri čemu treba posebice istaknuti njegove studije o arhitekturi fortifikacija i malih crkvice.⁷ U srodnom kontekstu treba upozoriti i na dvije studije o creskoj zornoj crkvi Antonija Celle⁸ i Alfonsa Orlinija⁹ koji je objavio i studiju o creskom franjevačkom samostanu.¹⁰

⁴ F. DOBROVIĆ 1895., 1912.

⁵ I. BEUC 1953.

⁶ J. VLAHOVIĆ 1968., 1985., 1990., 1995.

⁷ M. FILLINI, L. TOMAZ 1988.; L. TOMAZ 2002.

⁸ A. CELLA 1951.

⁹ A. ORLINI 1964.

¹⁰ A. ORLINI 1966.

Kasne četrdesete i pedesete godine donijele su i prve ozbiljnije studije urbanističkoga razvoja i tipologije stambene arhitekture Andre Mohorovičića,¹¹ a tih su godina objavljeni i prvi konzervatorski zapisi Branka Fučića, nastali tijekom terenskih obilazaka.¹² Dijelom toga prvog vala znanstvenog interesa za urbanističke i arhitektonske posebnosti grada Cresa bio je i, nažalost nikada dovršen, projekt zagrebačkog Odsjeka za povijest umjetnosti pod vodstvom Milana Preloga, u kojem je ispisana svojevrsna prolegomena za buduća istraživanja grada, a obrađeno je i nekoliko primjera pučke stambene arhitekture.¹³

Od sedamdesetih se godina 20. stoljeća pojavljuju i ozbiljnije studije koje iz očista različitih društvenih i humanističkih znanosti sagledavaju narav cresko-lošinjskog arhipelaga. Nezaobilazan geografski okvir za razumijevanje povijesnog i kulturnog konteksta donio je Nikola Stražičić,¹⁴ a korisnima su se pokazale studije kulturne baštine Envera Imamovića.¹⁵ Tijekom toga desetljeća pitanja antičkog Osora privukla su pozornost Aleksandre Faber, a od iznimne je važnosti bio arheološki skup o otočju koji je rezultirao zbornikom *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*. Godine 1982., održan je u Malom Lošinju i skup pod naslovom *Izvori za povijest otoka Lošinja i Cresa* koji je potaknuo je zanimanje za sustavno istraživanje povijesne građe te urodio zbornikom s nizom polazišnih članaka za pristup kojoj od tema arheološke i povijesno-umjetničke baštine arhipelaga.¹⁶

Za jasniji uvid u *genius loci* cresko-lošinjskog arhipelaga, bez kojega bi bilo nemoguće interpretirati osebnosti creskoga urbanizma i arhitekture, neizostavno je djelo Branka Fučića koji se u mnogim svojim publikacijama, naročito u kulturno-povijesnom vodiču po otočju, *Apsyrtes*, doticao creskih etnografskih, glagoljaških te sebi svojstvenim stilom vrsno interpretirao i urbanističke, i arhitektonske i povijesnoumjetničke teme.

Talijanska autorica Gianna Duda Marinelli je, počevši od osamdesetih godina 20. stoljeća, publicirala niz korisnih članaka, od kojih su za ovu studiju od posebne važnosti bila njezina otkrića vezana uz pregradnju pročelja zborne crkve pod vodstvom majstora Francesca, kao i članci o fortifikacijskim prstenima grada Cresa kroz povijest, u kojima se dotiče i pitanja urbanističkoga razvoja, kao i članak o srednjovjekovnim otočnim prometnicama.¹⁷

Od velikoga značaja za rekonstrukciju povijesnih faza urbanoga tkiva Cresa od antike do ranoga novog vijeka rezultati su dugogodišnjih arheoloških istraživanja što ih je provodila Jasminka Čus-Rukonić, počevši s nezaobilaznim heraldičkim katalogom Cresa¹⁸ te nizom rukopisnih izvještaja pohranjenih u Muzeju grada Cresa.¹⁹ Njezina istraživanja objavljena su i u brojnim člancima,²⁰ kao i nedavnim sintetskim izložbama, od kojih posebice valja istaknuti one o fortifikacijama otočja te iznimno važnu sintezu rezultata autoričinih arheoloških istraživanja grada i okolice.²¹

---

¹¹ A. MOHORVIČIĆ 1954., 1955., 1956.

¹² B. FUČIĆ 1947., 1949.

¹³ M. PRELOG 1961. Obratiti i pozornost na priloge s analizama Marije Planić Lončarić.

¹⁴ N. STRAŽIČIĆ 1981.

¹⁵ E. IMAMOVIĆ 1979., 1987.

¹⁶ Relevantni članci iz tog zbornika u bibliografiji ove knjige navedeni su po imenima autora.

¹⁷ Redom navođenja: G. DUDA MARINELLI 1986., 1984., 1989.

¹⁸ J. ČUS-RUKONIĆ 1989.

¹⁹ J. ČUS-RUKONIĆ 1991., 1992., 1993., 1998., 2003.

²⁰ J. ČUS-RUKONIĆ 1992., 2012.

²¹ J. ČUS-RUKONIĆ 2013.b, 2014.

Osamdesetih godina 20. stoljeća pozornost povjesničara umjetnosti privukla je osorska katedrala. O njezinoj eventualnoj kupoli razmišljao je Radovan Ivančević,²² no esencijalan je doprinos slovenskoga kolege Sama Štefanca, koji je arhivskim istraživanjima i stilskom analizom došao do stajališta da graditelje katedrale treba tražiti među suradnicima venecijanskoga arhitekta Maura Codussija, a skulpturu pročelja je izravno atribuirao stilski bliskom kiparu Giovanniju Buori.²³ Ta su saznanja od goleme važnosti jer je specifičan stilski izričaj postao izvorištem lokalnoj kameno-klesarskoj radionici aktivnoj početkom 16. stoljeća. No, još je zanimljivije raskriti razloge opstajanja tada već posve anakronog stila na creskoj zornoj crkvi krajem tog stoljeća.

Intenzivniji fokus na creske teme stavila je skupina povjesničara umjetnosti novije generacije kojoj pripadaju i autori ove knjige. Laris Borić je, prije no što se creskim temama vratio 2011. radom o fortifikacijama 16. stoljeća,²⁴ te člancima iz 2018. o creskom Schiavoneu Ivanu Gapiću²⁵ i formiranju novoga glavnog trga,²⁶ u radu iz 2002. godine, između ostalog, donio sintetski pregled arhitekture 15. i 16. stoljeća u Cresu, s posebnim naglaskom na tipologiju, strukturu i arhitektonsku plastiku reprezentativne stambene arhitekture tog razdoblja.²⁷ Iste je godine Jasenka Gudelj u koautorstvu s L. Borićem objavila članak s novim spoznajama o naručitelju i arhitektonskoj plastici kuće Arsan.²⁸ J. Gudelj se potom intenzivnije bavila problemima izgradnje zborne crkve koju je arhivskim istraživanjima pomaknula s kraja 15. čak u posljednja desetljeća 16. stoljeća, što je otvorilo neka posve nova pitanja i uvide iznesene u ovoj knjizi.²⁹ Ista je autorica potom u knjizi posvećenoj franjevačkim konventualskim samostanima na istočnoj obali Jadrana napisala poglavlje o creskom samostanu,³⁰ a u studiji o prijenosu klasičnoga jezika arhitekture tijekom 16. stoljeća na naše prostore osvrnula se i na pitanje prijenosa Serliovih modela.³¹

Posebice je vrijedan znanstveni doprinos Marijana Bradanovića koji je djelatnost creske klesarske i kiparske radionice s kraja 15. i početka 16. stoljeća prepoznao u nekolicini reljefa pronađenima u crkvama otočkih naselja Meraga i Dragozetića, ali – još značajnije – u Krku i Vinodolu, sluteći djelatnost pojedinih članova te radionice i drugdje na Kvarneru.³²

Naposljetku, izuzetan je doprinos očuvanju i znanstvenoj obradi creske baštine dala riječka konzervatorica Tea Sušanji Protić. Vodeći interdisciplinarni tim iz Konzervatorskog ureda u Rijeci na projektima istraživanja, obrade, registracije i zaštite umjetnina i povijesne arhitekture Cresa od 2001. godine, o čemu svjedoči niz izrađenih opširnih konzervatorskih elaborata, Sušanji Protić je znalački pristupila nimalo lakom zadatku.³³ Njezina istraživanja dovela su i do otkrića te po-

---

²² R. IVANČEVIĆ 1986.

²³ S. ŠTEFANAC 1986., 1989., 2006.

²⁴ L. BORIĆ 2011.

²⁵ L. BORIĆ 2018.a.

²⁶ L. BORIĆ 2018.c.

²⁷ L. BORIĆ 2002.

²⁸ J. GUDELJ, L. BORIĆ 2002.

²⁹ J. GUDELJ 2008.

³⁰ J. GUDELJ 2010.

³¹ J. GUDELJ 2014.b

³² M. BRADANOVIĆ 2006., 2008.

³³ T. SUŠANJ, I. ŠARIĆ ŽIC 2002.; T. SUŠANJ, D. ČIKIĆ, A. PERŠEN, D. SABALIĆ, L. STOŠIĆ, I. ŠARIĆ ŽIC 2003.; T. SUŠANJ, D. ČIKIĆ, A. PERŠEN, D. SABALIĆ, L. STOŠIĆ, I. ŠARIĆ ŽIC 2004.; T. SUŠANJ, I. ŠARIĆ ŽIC, D. ČIKIĆ 2005.; T. SUŠANJ, M. BLEČIĆ, D. ČIKIĆ, A. PERŠEN, I. ŠARIĆ ŽIC 2006.; T. SUŠANJ 2007.

takla restauraciju niza umjetnina, a objavila je i seriju znanstvenih radova o drvenoj skulpturi i arhitekturi Cresa i Osora.³⁴ Možda najvrjednije njezino otkriće i projekt obnove jest ono najrecentnije: izvanredni i za naše prostore jedinstveni oslik interijera i stropnih greda palače Petris-Moisè.³⁵

Niz izložbi Gradskog muzeja u Cresu također je pridonio poznavanju baštine, obogativši tako spoznaje o otočnim bratovštinama,³⁶ gradskim insignijama i starim razglednicama i kartama.³⁷ Znanstvenim se pristupom posebice ističe obrada povijesnoga liturgijskog ruha iz sakristija Creskog dekanata Silvije Banić.³⁸

Arhivska građa o Cresu 15. i 16. stoljeća iznimno je bogata i čuva se, ovisno o naravi, u Državnom arhivu u Rijeci, Arhivu Krčke biskupije u Krku, Arhivu zborne crkve u Cresu, Arhivu franjevačkog samostana u Cresu te Vatikanskom arhivu i Mletačkom državnom arhivu. U Rijeci se nalaze fondovi nekadašnje Creske općine, a pregledane su knjige zapisnika Gradskog vijeća, Statut, Knjige sirotinjske blagajne i Knjiga troškova izgradnje zidina.³⁹ Osim toga, publicirana su regesta zapisa sjednica 1. i 2. knjige, od 1495. do 1555. što ih je izradio Stefano Petris,⁴⁰ a dopunio ih ostalim izvadcima koji prate sjednice do pada Venecije 1797. Niccolò Lemessi u svom kapitalnom izdanju *Note geografiche, storiche, artistiche sull'isola di Cherso*.⁴¹ U istom je djelu uključen i djelomičan prijepis važnijih odredbi gradskog Statuta iz 1441. godine, tiskanog 1640. u Veneciji.

U Biskupskom arhivu u Krku nalazi se Arhiv Osorske biskupije, kamo je prenesen nakon njezina ukinuća 1826. godine. Sumarni inventar ovog fonda objavili su još 1951. godine Vjekoslav Štefanić i Leo Košuta.⁴²

Arhiv zborne crkve u Cresu također je vrlo bogat, a sumarni inventar je načinio N. Lemessi. Za temu kojom se bavi ova knjiga posebno su bile važne tzv. *Libri di fabbrica*, ali i niz drugih dokumenata koji su pojedinačno citirani i transkribirani u odgovarajućim poglavljima.⁴³ Sličan je slučaj s Arhivom franjevačkog samostana u Cresu, čiji je osnovni inventar također objelodanio N. Lemessi, dok su regesta objavljena u publikacijama Giacoma Bigonija i fra Josipa Vlahovića.⁴⁴ Ovaj je arhiv također pregledan, a dokumenti su citirani u bilješkama i djelomično transkribirani.

U Vatikanskom je arhivu pohranjen tekst apostolskih vizitacija, od kojih je najvažnija ona veronskog biskupa Agostina Valiera koji je Cres pohodio 1579. godine. Za potrebe ovog rada konzultirani su mikrofilmovi i fotokopije ove vizi-

---

³⁴ T. SUŠANJ 2005.; T. SUŠANJ PROTIĆ 2011.; 2013. – 2014.; 2015.

³⁵ T. SUŠANJ PROTIĆ, R. OŠTRIĆ, I. VODOPIVEC 2011.; T. SUŠANJ PROTIĆ 2014.; 2018.

³⁶ M. DLAČIĆ 2016.

³⁷ J. ČUS-RUKONIĆ, D. KOVAČ 2015.

³⁸ S. BANIĆ 2018.

³⁹ DARI-25: LdF.

⁴⁰ S. PETRIS 1892.; 1897.; 1902.

⁴¹ N. LEMESSI 1979., I-IV. Ovdje valja istaknuti kako u ovom opsežnom djelu nisu objavljene sve odluke sa sjednica Vijeća, već samo one koje je autor smatrao bitnima u kontekstu prikaza creske svakodnevice od 16. do 18. stoljeća. Velik je nedostatak ovako ambicioznog rada i to što odluke, osim bitnijih izuzetaka, nisu objavljene na originalu, već u autorovom prijevodu na standardni talijanski jezik, uz mjestimično opsežne komentare.

⁴² V. ŠTEFANIĆ, L. KOŠUTA 1951.

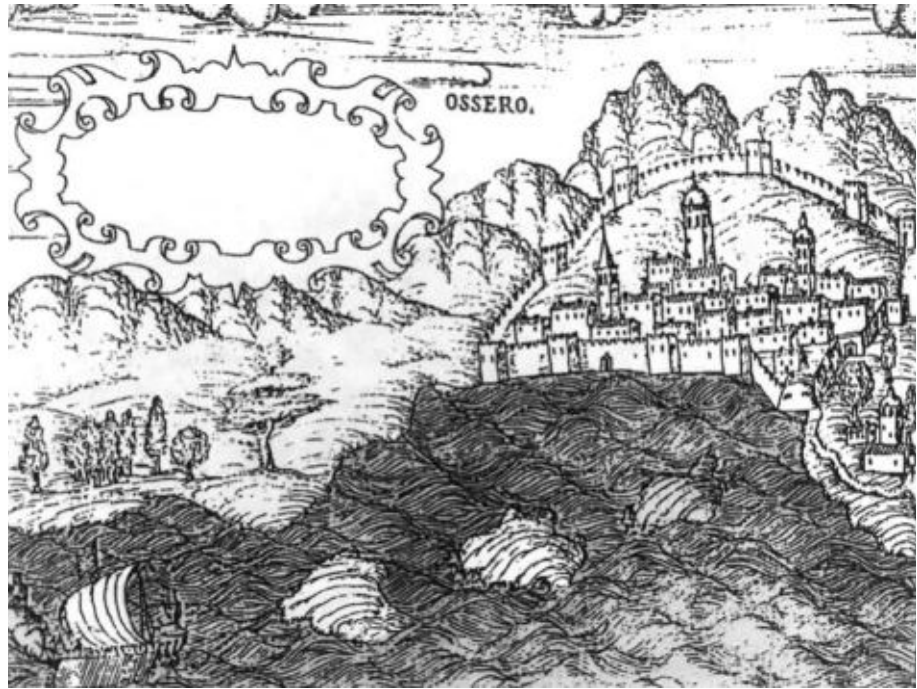
⁴³ AzcC, *Libri di fabbrica S. M. Maggiore: Libro primo* (1553. – 1573.); *Libro terzo* (1601. – 1622.); *Libro quarto* (1622. – 1659.); *Libro quinto* (1659. – 1695.); *Libro sesto* (1695. – 1753.); *Libro settimo* (1753. – 1790.); *Libro ottavo* (1810. – 1824.)

⁴⁴ G. BIGONI 1973.; J. VLAHOVIĆ 1990.; 1995.

1.2
Reljef sv. Izidora, Riva creskih kapetana 10, Cres
(foto D. Krizmanić, Fototeka konzervatorskog
odjela u Rijeci)

1.3
Angelo degli Oddi, prikaz Cresa?, 1584.
(izvor M. MARKOVIĆ 2001.)

tacije iz Državnog arhiva u Zagrebu.⁴⁵ Arhivalije pohranjene u Državnom arhivu u Veneciji ovdje su korištene u transkripciji Šime Ljubića i već spomenutog N. Lemessija.⁴⁶ Nadalje, fondovi iz istog arhiva, kao i dokumentacija Musea Correr, uključeni su u mrežne baze Rulers of Venice i Stato da Mar.⁴⁷

Na određen se način objavljenim povijesnim izvorom podataka o kulturi življenja u 18. stoljeću može smatrati i putopis Alberta Fortisa po cresko-lošinjskom arhipelagu koji, uz snažan naglasak na prirodoslovnim temama, donosi i sažet opis grada i načina života lokalnog stanovništva.⁴⁸ Nešto više podataka o izgledu Cresa pruža i Thomas Graham Jackson u sklopu izvještaja o putovanju istočnom obalom Jadrana i otocima u kojem ukratko opisuje urbanističku strukturu grada, a objavio je i crtež sjevernog pročelja starije kuće obitelji Rodinis.⁴⁹ Dakako, nezostavan izvor podataka za rekonstrukciju povijesti osorske biskupije kapitalno je djelo Danielea Farlatija, *Illyricum sacrum*, no ondje iznesene podatke potrebno je verificirati drugim izvorima.⁵⁰

Ono što u konačnici iznenađuje mali je broj likovnih izvora. Prikaz Cresa s kasnogotičkog reljefa sv. Izidora, što su ga neki autori smatrali manje ili više vjerodostojnom vedutom, ipak je tek generička vizualizacija srednjovjekovnoga utvrđenog naselja.⁵¹ Veduta Cresa Angela degli Oddija iz 1584. u jednoj je verziji naznačena kao prikaz Osora. Da je ipak riječ o Cresu moguće je pretpostaviti na temelju nekih aspekata ambijenta, orijentacije i elemenata urbanih sadržaja, no drugi su pak posve proizvoljno prikazani, vjerojatno zbog nastanka skice prema

⁴⁵ Najljubavnije zahvaljujemo osoblju arhiva i Matku Matiji Marušiću na pomoći oko ovog materijala.

⁴⁶ CeRV I., II., III.

⁴⁷ Vidjeti poveznice www.rulesofvenice.org i www.statodamar.it.

⁴⁸ A. FORTIS 1771.

⁴⁹ T. G. JACKSON 1887., v. III.

⁵⁰ D. FARLATO 1775.

⁵¹ Vidjeti ovdje, poglavlje 8.

1.4
Bogorodica, sv. Rok i sv. Alojzije Gonzaga, ulje na platnu, zborna crkva sv. Marije Velike, Cres, detalj (foto J. Gudelj)

sekundarno prenesenom i donekle iskrivljenom opisu.⁵² Treći od malobrojnih likovnih izvora za rekonstrukciju izgleda Cresa u ranome novom vijeku je veduta koja zauzima donju trećinu oltarne barokne pale s prikazom Gospe, sv. Roka i sv. Alojzija Gonzage.⁵³ Pogled na luku i grad, premda nije lišen pokojega proizvoljnog detalja, pa i njega treba oprezno interpretirati, donekle je vjerodostojan portret Cresa 18. stoljeća. S obzirom da su navedeni likovni izvori u većoj ili manjoj mjeri nepouzdana, vjerodostojniji su i precizniji oni kartografski. Prikaz grada na tzv. Franciskanskom katastru iz 1821., prije velikih promjena koje su preobrazile izgled grada tijekom druge polovice 19. i kroz 20. stoljeća, izvanredan je izvor podataka u interpretaciji urbanističkih i arhitektonskih pitanja povijesnog Cresa.

Metodološka matrica ove knjige nadahnuta je suvremenim pristupima istraživanju urbanističkih, arhitektonskih i fenomena likovne kulture u neizostavnom i tijesnom odnosu s društvom u kojemu su nastale. Grad ne čine „objekti” i „stilske karakteristike” njihove arhitektonske plastike, kao što ni krajnji domet povijesti umjetnosti nije atribucija, datacija i uopće izrada kataloške jedinice neke kuće, oltara, slike ili kipa. Štoviše, takve su informacije, jednom sistematizirane, zapravo polazište za interpretaciju šire društvene mreže unutar koje je to djelo moglo i moralo nastati upravo u takvom obličju.

S obzirom na dominantnu političku i gospodarsku prisutnost Venecije, kao ključne društvene odrednice preobrazbi kroz koje je Cres prolazio u razdoblju ranoga novog vijeka, prirodno je bilo preuzeti i neke od povijesnumjetničkih pristupa koji se u interpretaciji ranoga novog vijeka u Veneciji i Venetu koriste posljednjih desetljeća. Tu se prije svega misli na semantičke slojeve novih arhitektonskih izričaja koje je Venecija, usvojivši ih kroz humanistički ključ, prigrlila i promovirala u gradu na svojim posjedima tijekom 15. i 16. st. Svi su ti arhitektonski i likovni fenomeni uvijek gusto umreženi u složene specifičnosti političkih i gospodarskih odnosa Serenissime između Europe i Orijenta, ali i kompleksnih i prepletenih osobnih interesa njezine oligarhije, o čemu su pisali ugledni povjesničari umjetnosti poput Deborah Howard,⁵⁴ Donatelle Calabi,⁵⁵ Ralpha Liebermanna,⁵⁶ Paula Davisa i Davida Hemsolla,⁵⁷ Richarda Goya,⁵⁸ Ennia

⁵² A. DEGLI ODDI 1584.

⁵³ Nepoznati autor, Bogorodica sa sv. Rokom i sv. Alojzijem Gonzagom, zborna crkva Sv. Marije, Cres.

⁵⁴ D. HOWARD 2000.; D. HOWARD 2004.; D. HOWARD 2007.

⁵⁵ D. CALABI 1989.

⁵⁶ R. LIEBERMANN 1991.

⁵⁷ PAUL DAVIES; DAVID HEMSOLL 2000.

⁵⁸ R. GOY 2006.

Concine⁵⁹ i Patricije Fortini Brown.⁶⁰ Povjesničarka Monique O'Connell objavila je vrsnu studiju o venecijanskim administratorima te načinima njihova upravljanja i umrežavanja u lokalne komune i njihove složene tradicije. Naposljetku, o specifičnostima preobrazbe creskoga srednjovjekovnog naselja u ranonovovjekovni grad korisne komparativne modele pružaju gradići sjeverne Italije, što su teme obrađene u zborniku skupa *L'Ambizione di essere città. Piccoli, grandi centri nell'Italia rinascimentale*.⁶¹

Dakako, niz sjajnih komparativnih primjera takvih transformacija urbanističkih i arhitektonskih značajki može se pronaći i u nekim gradovima istočne jadranske obale.⁶² Tako, primjerice, u procesima venecijanizacije grada Krka, u smislu intervencija u njegovoj katedrali, ali i preoblikovanja čitavoga zapadnog podgrađa u vrijeme upravitelja Antonia Vinciguerra netom što je otok potpao pod mletačku vlast 1480. godine,⁶³ a zanimljiv slučaj inzistiranja na stilski anakronim oblicima u ambiciji da se dobije status katedralne crkve (ili barem zadrži status kolegijalne) pokazuju odnosi crkava Novoga i Staroga Paga (pa čak i struktura potonje u odnosu na zadarsku katedralu).⁶⁴ Društvene strukture mjesnoga plemstva na Kvarneru, premda ti procesi u Cresu ponešto kasne u odnosu na Rab, metodološki vrsno je obradio Dušan Mlacović.⁶⁵ Sva ova iskustva u većoj se ili manjoj mjeri zrcale i u Cresu te predstavljaju različite smjernice istraživanja i razumijevanja baštine ovoga otočnoga grada u regionalnom kontekstu.

Grad Cres je u ovoj knjizi analiziran u svjetlu odnosa prema Osoru te u punini svojih urbanih formi. Poglavlja potom slijede funkcionalno-tipološki i kronološki kriterij, pa je tako obrađena sakralna, javna i privatna arhitektura te fortifikacije, da bi potom bili analizirani reprezentativni primjeri vizualnih umjetnosti. Zaključno poglavlje sažima aktivnosti pojedinih majstora i naručitelja te ih stavlja u regionalni kontekst.

---

⁵⁹ E. CONCINA 1995.; 2006.

⁶⁰ P. FORTINI BROWN 1991.; 2000.; 2015.

⁶¹ E. SVALDUZ 2004.

⁶² I. BENYOVSKY LATIN 2014.

⁶³ M. BRADANOVIĆ 2008.; K. MAJER JURIŠIĆ 2011.; I. BRUSIĆ 2012.

⁶⁴ E. HILJE 1999., str. 54; 2011., str. 145.

⁶⁵ D. MLACOVIĆ 2012.

2. Priča o dva grada: Osor i Cres

Kako bi se razumjele preobrazbe kroz koje je grad Cres prošao od sredine 15. do sredine 17. stoljeća, potrebno je prije svega sagledati okolnosti geografskog smještaja Cresa i Osora, odnosno posebnost insularnog konteksta koji je, za razliku od danas, od prapovijesnih vremena zapravo predstavljao povoljnu razvojnu okolnost.⁶⁶

Strateški smješten na točki pomorske trase koja je od Akvileje preko istarskih luka vodila prema srednjedalmatinskim otocima, grad Osor je još od antičkih vremena na toj sretnoj okolnosti gradio svoj urbani razvitak.⁶⁷ Gospodarski prosperitet antičkog i srednjovjekovnoga grada temeljio se – osim na dobrobiti specifičnoga maritimnog smještaja na važnoj točki jadranskoga plovnog puta – uglavnom na prihodima od ispaše na terenima pod njegovom jurisdikcijom na južnom dijelu otoka Cresa, čitavom Lošinju i ostalim manjim otocima arhipelaga. Na sjevernom dijelu otoka Cresa još su od prapovijesti s kontinuitetom življenja u antici postojala tri naselja: Crexa ili Crepsa, Caput Insulae i Hibernicia, današnji Cres, Beli i Lubenice, a Plinije Stariji ističe da su i Osor i Cres, *Absortium* i *Crexi*, utvrđeni gradovi.⁶⁸ Latinski nazivi Caput Insulae za Beli i Hibernitia za Lubenice ukazuju na antički kontinuitet života tih prapovijesnih gradinskih naselja koji su i kasnije, kao srednjovjekovni kašteli, zadržali samostalnost; Beli sve do 1484., odnosno Lubenice do 1494. godine, kada su potpali pod jurisdikciju Cresa, naselja koje se do tog trenutka razvilo do statusa najvažnijega na čitavom Osorskom arhipelagu.⁶⁹

2.1a i b

Antonio Millo, Ossero i Cherso, Isole del Mediterraneo, (P/17), National Maritime Museum, Greenwich, London

⁶⁶ Za uvid u prednosti srednjovjekovne insularnosti na primjeru Raba vidjeti: D. MLACOVIĆ 2012., str. 63-69.

⁶⁷ M. ZANINOVIĆ 2005.

⁶⁸ E. IMAMOVIĆ 1975., str. 214

⁶⁹ S. PETRIS 1892., str. xxxiv-xxxvii.

2.2
Osor, zračna snimka iz 2011. (foto: N. Mavrović)

Drevni je Osor nastao na prevlaci izvorno jedinstvenog otoka koji je u antici sa zapadne strane naselja bio razdijeljen kanalom, Kavudom, dok je duž pličine istočno od grada, vjerojatno još u prapovijesti, bio niski prijelaz kojim su se na oblim trupcima brodice prebacivale s jedne na drugu stranu drevnog plovnog puta.⁷⁰ Uz njegovu sjevernu stranu, u luci Bijar, nalazila se i velika luka, a drugo je пристаниšte arheološki dokazano i s južne strane, u Jazu. Površina koju je zauzimaao antički grad između te dvije točke bila je velika, a njezina je struktura odgovarala za rimske gradove uobičajenim urbanističkim i arhitektonskim rješenjima, ortogonalnom rasteru ulica izvedenom iz glavnoga dekumana i karda koji su se spajali na forumu smještenom u jugozapadnom dijelu grada, ispod blage uzvisine pretpostavljenog Kapitolija. Osorske nekropole nalazile su se uz prometnice koje su se kroz otočni prostor protezale iz pravca dekumana, dviju spomenutih luka, ostataka akvedukta i kloake,⁷¹ no kada je riječ o javnoj arhitekturi antičkoga grada, termama, hramovima, teatru i sličnom, pouzdani podatci mahom izostaju jer arheološka istraživanja antičkoga sloja, započeta sedamdesetih godina 20. stoljeća, nisu sustavno nastavljena.

Kasnoantički je Osor, poput drugih važnijih gradova istočnoga Jadrana, imao razvijenu kršćansku zajednicu. Na rubu grada, uz njegove istočne zidine pored vangradske nekropole, postojao je episkopalni centar s dvojnom bazilikom i krstionicom. Grad je i u ranom srednjem vijeku u sklopu bizantske Dalmacije zadržao stratešku važnost i gospodarske mogućnosti, kontinuirajući i transfor-

⁷⁰ A. FABER 1979., str. 81.

⁷¹ A. FABER 1978., str. 64, prilog 1.

2.3
Cres, zračna snimka iz 1968. (foto: N. Mavrović)

mirajući svoje antičke institucije u dobro razvijenu srednjovjekovnu komunu i sjedište biskupije. U tom je razdoblju zamijećena gušća izgradnja sjeverozapadne jezgre sa središtem oko uglednog benediktinskog samostana, jednom od ključnih žarišta istočnojadranskih crkvenih reformi 11. stoljeća na Jadranu. U čitavom urbanom tkivu Osora srednjovjekovna organička izgradnja uvelike je omekšala pravilnost antičkoga urbanističkog rastera, ne negirajući ga u potpunosti.⁷²

O antičkoj Crexi ili Crepsi znamo daleko manje, no činjenice da je za Augusta ili Tiberija imala civitet, te da su ondje za Tiberija gradski duomviri odlučili sagraditi kuriju s trijemom,⁷³ svjedoče o statusu i razvijenosti naselja koje nije mnogo zaostajalo za Osorom. Možda je ovdje došlo do situacije slične onoj u Fulfinumu (današnjem Omišlju) gdje je tijekom romanizacije došlo do izmještanja naselja s prapovijesne gradine u luku,⁷⁴ što bi u creskom primjeru odgovaralo kontinuitetom gradinskoga naselja na Sv. Bartolomeju. To je naselje u ranom rimskom razdoblju dobilo svoj priobalni par u zaštićenom zaljevu koji pritom nije oskudijevao tehničkom i pitkom vodom.

Dvojbe oko smještaja Crexe uz zaljev, umjesto na platou brda Sv. Bartula, nedavnim su nalazima konačno odbačene.⁷⁵ Dokazano je, naime, postojanje Crexe uz uvučeni dio zaštićenog creskog zaljeva, na mjestu srednjovjekovnog naselja koje je, po svoj prilici, naslijedilo i uvelike reducirane odjeke njegova pravilnijeg

⁷² A. MOHOROVIČIĆ 1956., str. 473.

⁷³ M. SUIĆ 2003., str. 64, 189-190.

⁷⁴ D. ZELIĆ 1993., str. 12.

⁷⁵ J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 20-27.

rastera, prije svega u središnjoj prometnici koja teče uzduž pravokutnog obrisa grada u smjeru sjever-jug, povezujući dvoja gradska vrata, iz kojih su dalje tekle otopne prometnice prema Belom i Tramuntani, na sjever, te Lubenicama i Osoru na jug.⁷⁶ Oko te glavne ulice, na kojoj je smještena i najstarija fokalna točka naselja, crkva mjesnoga patrona Sv. Izidora, formirana je možda već za ranoga srednjeg vijeka jezgra strukturirana od organski nepravilnih uličnih poteza koji bočno izlaze iz spomenute arterije te se slijepo račvaju u dvore – manje prostore zajedničkih dvorišta okruženih jednokatnicama i dvokatnicama s prizemnim konobama i vanjskim stubištem s podestom pred ulazom u stambene prostore gornjih etaža.⁷⁷ Izostanak otiska pravilnijeg rastera antičke Crexe u suglasju je i s pretpostavkom o uznapredovaloj deurbanizaciji antičkog naselja tijekom ranoga srednjeg vijeka kada je Osor, kao sjedište biskupije, jedini uspio sačuvati funkcijske i formalne značajke grada.

U stoljećima ranoga srednjeg vijeka razabiru se i razvojni zamasi creskog naselja koji je u tom trenutku, zbog svoje lučke pozicije i plodne okolice, zacijelo tek nešto značajniji od geomorfološki definiranih kaštela, preobraženih prapovijesnih otočkih gradina, Beloga i Lubenica. S obzirom da je venecijanski Senat 1330. godine raspravljao o statutarnim normama važećima u Cresu i Osoru,⁷⁸ moglo bi se govoriti o razvijenom stupnju procesa ustanovljenja bimunicipalne komune, odnosno o Cresu kao naselju koje je uz Osor uživalo značajniji status do mjere da se u statutu navodi kao podređenik njegovih odredbi, ali i uživatelj civilne autonomije.⁷⁹ To je naposljetku rezultiralo i prvom redakcijom Statuta 1332.,⁸⁰ no na takvu izdvojeniju poziciju Cresa, u kojoj se razabire zametak kasnosrednjovjekovnog razvoja, upućuje već isprava od 5. listopada 1283. kojom su regulirani odnosi između osorskoga kneza Marina Maurocena i stanovnika otoka. Taj je odnos, naime, narušen štetom koju su knezu nanijeli stanovnici Osora i Cresa te se u Statutu spominje autonomija zadržavanja prihoda koje uživaju te dvije „općine”,⁸¹ dok se ostala naselja, koja su već u 11. stoljeću imala status kaštela poput Beloga,⁸² u toj ispravi uopće ne spominju.

Kasnosrednjovjekovni uspon Cresa najvećim djelom počiva na izdvajanju društvene elite, mjesnoga plemstva, čije se formiranje temeljem relativno skromnih arhivskih podataka može datirati kroz 14. stoljeće, iako će im puni legitimitet sustavno dati tek mletačka vlast kroz djelovanje Gradskoga vijeća i njegovo uključenje u komunalne dužnosti. Za čitavoga trajanja mletačke vlasti u jadranskim komunama treba imati na umu razlike u statusu između mjesnoga plemstva formiranog u razvijenom srednjem vijeku, na koje se u pravilu odnosi pojam *nobiles*, i venecijanske aristokracije koja je svoj patricijski identitet gradila na konstruiranim projekcijama antičkoga podrijetla u humanističkom ključu kroz pojam *patritius*.⁸³ Naposljetku, razlika između mletačkoga patricija i creskoga *nobile* bila je i više nego vidljiva u njihovom svakodnevnom odnosu: knez je uživao pune upravne ovlasti, odnosno moć izvršne vlasti, dok je creski plemić mogao napredovati do ranga suca s nadležnošću u suđenju u civilnim procesima.⁸⁴

---

⁷⁶ G. DUDA MARINELLI 1989.

⁷⁷ M. PRELOG 1963., str. 7.

⁷⁸ G. ORTALLI 2007., str. 906.

⁷⁹ G. ORTALLI 2007., str. 925.

⁸⁰ N. LEMESSI – STATUT, str. 15.

⁸¹ L. MARGETIĆ 1975., iako se knez u toj ispravi naziva isključivo Osorskim.

⁸² L. MARGETIĆ 1975., str. 48-49.

⁸³ D. MLACOVIĆ 2012., str. 212ff.

⁸⁴ I. BEUC 1953., str. 77.

Cresko srednjovjekovno naselje je ipak sačuvalo status viši od kaštela poput Beloga ili Lubenica, a relativno neometana srednjovjekovna stoljeća života Cresa, posvećenog uglavnom poljoprivredi i posljedične društvene transformacije, rezultirala su prvim širenjem grada prema zaravni sjeveroistočno od luke, gdje je utemeljeno novo sakralno i komunalno središte s crkvom Sv. Marije i trgovom na kojem je možda već 1244. bilo utemeljen godišnji sajam, premda je tek 1543.⁸⁵ arhivski potvrđeno njegovo vezivanje uz kolovoški blagdan Gospe Snježne. Ondje, na trgu *Campinu* nalazila se zgrada koja je prethodila kasnijoj Kneževoj palači, a služila je u iste svrhe. Već je sredinom 13. stoljeća jugoistočno izvan zidina utemeljen franjevački samostan, a razdoblje 14. stoljeća vrijeme je formiranja lokalne vlastele, nekolicine izdvojenih rodova čije se kuće u spomenutim nepravilnim sklopovima okupljenima oko zajedničkih dvorišta izdvajaju čedom pozicijom ili gabaritima, premda su uglavnom bile pregrađivane u kasnijim stoljećima. U toj je fazi Cres bio zaštićen srednjovjekovnim fortifikacijama koje su imale dva glavna izlaza definirana drevnom središnjom prometnicom, odnosno vrata koja su vodila prema otočnim cestama kojima se prilazilo manjim putovima premreženim pašnjacima, maslinicima i vinogradima.

U svakom slučaju, Cres koji se u naslovu kneza pojavljuje od kraja 13. stoljeća,⁸⁶ kroz naredno je stoljeće razvio društvenu i (proto)urbanu strukturu uz koju je nastala i ambicija, tipična za manja srednjovjekovna naselja u statusu *terrae* ili *oppiduma* koja su koncem srednjeg vijeka doživjela određeni društveni i gospodarski razvoj. To podrazumijeva formiranje mjesne vlastele te određenih upravnih i crkvenih struktura kao zametaka komunalne samostalnosti, a onda i tomu sukladna urbanistička i arhitektonska rješenja. Iako se često navodi kako je imenovanje biskupskim sjedištem i gradnja katedrale kao *ecclesie civitatis* ključno u stjecanju statusa grada (prisjetimo se u tom kontekstu višekratnih pokušaja Paga ili Rijeke, premda u različitim uvjetima), i drugi su čimbenici presudni: demografska konzistencija, funkcija trgovišta, ekonomski rast i društvena dinamika svih tih i drugih društveno-gospodarskih odnosa.⁸⁷ Cres je u svom sretnom trenutku *kairosa* u 15. stoljeću sve te karakteristike – osim biskupskog sjedišta u doslovnom smislu – sadržavao. U tom je smislu izraz tih istih težnji i pregradnja pročelja srednjovjekovne crkve Sv. Marije krajem 15. stoljeća na novoformiranom trgu na kojem se podiže i komunalna palača.⁸⁸ U takvim nastojanjima ne treba zaboraviti na obnove i pregradnje samostana, poput one franjevačkog ili benediktinki, tih gradskih vestalki kojima u više navrata tijekom istog stoljeća komuna financijski pomaže.

Dok su se u naglašeno agrikulturalnom i ribarskom Cresu 14. stoljeća – a do neke mjere i u kaštelima Beli i Lubenice – razvijale društvene strukture i gospodarske aktivnosti, Osor je urbani kontinuitet zadržao temeljem okolnosti zadanih geostrateškim i prometno važnim položajem na točki jadranskog plovnog puta te kao mjesto opskrbe brodova u svoje dvije prostrane luke. Možda je već znatno razaranje, što ga je grad pretrpio u genoveško-mletačkom ratu 1380. godine, nanijelo dovoljno štete da onemogući brzi oporavak, no svakako je ključnu ulogu odigralo opadanje prometne važnosti razvojem brodarskih i pomorskih tehnika, čime je s vremenom znatno smanjena potreba korištenja osorskoga prokopa.⁸⁹ Južna gradska luka s vremenom je izgubila tu funkciju i neko je vrijeme ondje

---

⁸⁵ S. PETRIS 1892., str. lviii.

⁸⁶ S. MITIS 1933., str. 157.

⁸⁷ E. SVALDUZ 2004., str. 20.

⁸⁸ E. SVALDUZ 2004., str. 27.

⁸⁹ L. ČORALIĆ 1995., str. 375.

bila opstojala solana koja je sredinom 15. stoljeća postala trajnim izvorištem malarije⁹⁰ te je Osor do sredine 16. stoljeća od cvatućeg srednjovjekovnog grada spao na 500 stanovnika, dok ih je Cres istovremeno imao 2 000.⁹¹

U Cresu je već tijekom 13. stoljeća – kasnije nego u gradovima s neprekinutim civilnim kontinuitetom kroz ranosrednjovjekovna stoljeća – započeo proces formiranja lokalne vlastelinske elite unutar komune koju je Venecija nakon 1208. uz naknadu predavala feudalnim knezovima kojima su se u zaštiti gospodarskih i pravnih interesa otočani često suprotstavljali.⁹² Treba imati na umu kako lokalna vlastela, svi ti Petrisi, Colombisi, Bochine, Draže i ostali, zapravo nikada nisu bili plemići u smislu europske aristokracije imenovane ukazima carske administracije, već je riječ o komunalnom plemstvu, mjesnoj eliti koja kroz djelovanje gradskoga vijeća radi na zaštiti vlastitih gospodarskih interesa. Pritom je presudno pitanje njihove izbornosti, odnosno u kojem je trenutku članstvo u Gradskome vijeću za pripadnike povlaštenog sloja postalo nasljedno, te kada je točno na snagu stupila *serrata*, zatvaranje popisa plemićkih obitelji.⁹³ S obzirom da je Venecija u Statut iz 1441. ugradila dio srednjovjekovne komunalne pravne tradicije,⁹⁴ može se pretpostaviti da je taj proces krajem 14. st u nekoj mjeri bio uznapredovao. Naime, ulaskom u državno-pravne okvire hrvatsko-ugarske krunne Zadarskim mirom 1358., etabliranje komunalne vlastele je intenzivirano, što se razabire kroz bolje sačuvanu arhivsku građu tog razdoblja.⁹⁵ Zanimljiv je u tome smislu sukob u razumijevanju plemićkoga statusa koji proizlazi iz pokušaja osorskih uglednika da pred kraljevim vikarom podignu spor protiv kneza Ivana Saracena. Odbijeni su jer nisu mogli predočiti isprave kojima bi dokazali pravo na vlastelinske prerogative poput onih koje je uživalo plemstvo dalmatinskih gradova na koje su se pozivali, po svoj prilici zbog toga što se ustalio njihov položaj u Vijeću s komunalnim službama.⁹⁶ Već tada oni nesumnjivo imaju znatnije posjede u kolonatskom sustavu, izdvajajući se u društvenoj strukturi naselja. Stoga trenutkom konačnog ustanovljenja creskoga i osorskoga komunalnog plemstva treba smatrati razdoblje između 1409. godine, kada su suci i predstavnik komune iz rodova Petris, Colombis i Bochina primili venecijansku vlast, i 1441., kada je prihvaćen statut Cresko-osorske komune ustanovljene kroz jedinstven oblik bimunicipalne općine s dva Gradska vijeća na čelu s knezom i njegovim oficijalima, kavaljerom, dva kancelara i ostalima.⁹⁷

Posve integrirano u upravni i pravni sustav, Gradsko vijeće Cresa činili su svi punoljetni muškarci iz plemićkih rodova te dvanaest izabranih predstavnika pučana.⁹⁸ Izborne sjednice, kojima je predsjedavao knez, redovito su se održavale dvaput godišnje: na blagdan sv. Izidora 2. siječnja te na sv. Petra i Pavla, 29.

---

⁹⁰ S. MITIS 1925., str. 163.

⁹¹ I. BEUC 1953., str. 5-6.

⁹² I. BEUC 1953., str. 44-47.

⁹³ U Rabu je, kao i u drugim većim dalmatinskim gradovima to bilo već krajem 12. stoljeća. D. MLACOVIĆ 2012., str. 283. Ipak, s obzirom na okašnjeli komunalni razvoj Cresa, ti su se procesi morali odvijati nešto kasnije u 14. stoljeću. U Pagu je *serrata* formalno provedena tek 1422. premda se već 1396. ondje članovi vijeća nazivaju plemićima. M. GRANIĆ 2002., str. 12-13.

⁹⁴ I. BEUC 1953., str. 52-53.

⁹⁵ Primjerice regesta bratovštine sv. Lovre koja je objavio S. MITIS 1925., str. 204ff.

⁹⁶ S. MITIS 1925., str. 184-185; I. BEUC 1953., str. 47.

⁹⁷ I. BEUC 1953., str. 69ff. To konačno potkrjepljuje i činjenica da su krivični procesi prepuštani sucima biranima iz kruga creske vlastele.

⁹⁸ S. MITIS 1893., str. 150. Razmiricama, katkad i namjerno održavanom društvenom tenzijom između tih dviju interesno suprotstavljenih skupinama, mletačka je vlast često promovirala vlastite lokalne interese, katkad i kneževe osobne. Za potonje vidjeti: M. BERTOŠA 1982.

lipnja. Tada su se birali vršitelji komunalnih dužnosti, a po potrebi i češće, što je postalo redovitom praksom s umnažanjem komunalnih aktivnosti, usloznavanjem administracije te razvojem i širenjem grada u 16. stoljeću.

Nakon ustanovljenja vlasti 1409. godine, Venecija je u Osoru zadržala sjedište kneza u srednjovjekovnom kaštelu koji je 1467. ocijenjen neprikladnim za njegov boravak, čime se opravdavala činjenica da je knez već tada, zajedno s administracijom, uglavnom boravio u Cresu.⁹⁹ Narednih se desetljeća može datirati i izgradnja novoga fortifikacijskog pojasa oko Osora kojim je nekadašnji znatni gradski areal doslovno presječen na polovicu, ostavljajući ranokršćanski episkopalni kompleks, kao i dobar dio gradskoga tkiva, propadanju na vangradskim ledinama. Pa ipak, mletačka vlast nije u potpunosti dokinula stvarne i simboličke upravne funkcije toga drevnoga grada. Osor je zasebni gradski identitet uspio zadržati opstojnošću Gradskoga vijeća, no daleko je intenzivnije opstao kontinuitet Osorske biskupije koji je kroz 17. i 18. stoljeće bio jedini stvarni životni impuls usnulog naselja. Iako su, poput knezova, biskupi često boravili u Cresu, a još češće izvan otoka, crkvena je uprava kroz naredna stoljeća ostala snažnije vezana uz svoje drevno sjedište, što se očitovalo nizom vrijednih narudžbi oltara opremljenih slikama i kipovima uglednih mletačkih majstora, a postojanje takvih težnji već nakon sredine 15. stoljeća dokazuje opsežna urbanistička i arhitektonska kampanja izgradnje novoga gradskog trga, formiranoga neposredno uz srednjovjekovno kneževu sjedište, a – slučajno ili namjerno – na mjestu antičkoga foruma. Tim su činom učvršćeni modeli sjećanja i nade kontinuiteta sred prepolovljenoga malaričnoga grada, pored pomorskog prolaza kojim je prolazilo sve manje brodova. Nova katedrala, biskupski dvor i gradska vijećnica građevine su koje sredinom 15. stoljeća, u jeku neumitnog zamiranja grada, svojom formom i sadržajem ustraju u zadržavanju njegovih upravnih funkcija. Osim u tradicionalnoj sklonosti crkvenih struktura za zadržavanjem ustaljenih rješenja te inzistiranju na kontinuitetu kulturnih i mjesta crkvene uprave, razlog formiranja novog i razmjerno monumentalnoga gradskog središta Osora mogao bi se naći u još inercijom trajućoj gospodarskoj snazi lokalne vlastele očitovanoj i u nekoliko pregradnji vlastelinskih kuća još u 16. stoljeću,¹⁰⁰ ali i novim strategijama mletačke vlasti da urbanističkim i arhitektonskim intervencijama u gradovima svojih mediteranskih i sjeverno-italskih posjeda utisne pečat vlastitoga vizualnog identiteta. U tom trenutku ovaj likovni program još nije zadobio konačno obličje klasične arhitekture, već je kombinirao ranorenesansna i tradicionalna rješenja koja se u nekim svojim značenjskim aspektima referiraju i na kontinuitete antičkih i srednjovjekovnih identiteta jadranskih gradova, ujedno i važne sastavnice onodobne humanističke kulture što su ju lokalne elite dalmatinskih komuna rado prihvaćale.¹⁰¹

U Osoru je između 1463. i 1494. sagrađena nova katedrala naglašeno *codussijevske* tipologije i dekoracije koje su istovremeno u Veneciji postajale dominantnim modelom. Iz blizine Maura Codussija morao je doći i još uvijek nepoznat graditelj Giovanni da Bergamo, nekoć potpisan na uvelike pregrađenoj susjednoj biskupskoj palači, a graditelj katedrale možda je i sam Giovanni Buora kojem je pripisan kiparski ukras pročelja, ili pak netko treći iz te mletačke orbite.¹⁰² Istočnu stranu trga, nasuprot biskupske palače, zatvara skromna no skladna zgrada Vijećnice s prizemnom ložom rastvorenom lukom čiju je os nadvisivao tornjić s gradskom urom, dok je sjevernu stranu novodefiniranoga gradskog središta zatvarala cisterna smještena pod uzvisinom nekadašnjeg Kapitolija.

---

⁹⁹ I. BEUC 1953., str. 94.

¹⁰⁰ T. SUŠANJ PROTIĆ 2015.

¹⁰¹ L. BORIĆ 2010.; 2016.; 2019.

¹⁰² S. ŠTEFANAC 1986.; 1989.

2.4
Grb grada Cresa, danas uzidan u pročelje
zgrade Gradske uprave, Cres, Ulica Creskog
statuta (foto: L. Borić)

Cres je, pak, izmještanjem upravnih funkcija ušao u razdoblje mogućnosti znatnijega gospodarskog prosperiteta, premda u okvirima ograničavajućih i znatno suženih okvira izvoza otočkih dobara kakve je nametala Venecija koja u dalmatinskim gradovima, za razliku od dominija na bogatoj Terrafermi, nije vidjela većeg interesa izuzev sigurnosnih u funkciji predstraže laguna i osiguranja plovnog trgovačkog puta, o čemu zorno svjedoči zapuštenost slavnoga romaničkog Raba od 16. stoljeća nadalje.¹⁰³ Mletački insulari, poput rukopisa Antonia Milla s kraja 16. stoljeća i tiskanog djela Benedetta Bordonea iz 1534. godine, usredotočeni su upravo na informacije neophodne za plovidbu, kao što su udaljenost među otocima, pogodna sidrišta s obzirom na vremenske prilike i vjetrove, s tek rijetkim napomenama o naseljima, pa su i njihovi prikazi otoka i grada Cresa sumarni i podređeni ovom glavnom interesu.¹⁰⁴ Nadalje, za razliku od drugih gradova istočne jadranske obale na *Rotta di Levante*, Cres je gotovo potpuno odsutan na stranicama putnih dnevnika hodočasnika koji u Svetu zemlju putuju iz Venecije; tek ga uzgred spominje onaj ferrarskog vojvode Niccolò III. d'Este iz 1413. godine. Ovdje se nakon posjeta Puli opisuje veslanje preko Kvarnera zbog

¹⁰³ D. MLACOVIĆ, str. 48 i 56ff.

¹⁰⁴ Primjerci rukopisa Antonia Milla čuvaju se u Museo Correr u Veneciji te u National Maritime Museum, Greenwich, London (A. MILLO 1590.). Insular Benedetta Bordonea prvi je put tiskan 1428 godine, a najpoznatije je izdanje iz 1534. (B. BORDONE 1534.). O kartama, portolanima i insularima koji prikazuju Dalmaciju danas u Muzeju Correr vidjeti C. TONINI 2009.

suprotnih vjetrova i sidrenje na Cresu.¹⁰⁵ Na otoku će talijanski plemić primijetiti bogatstvo ribe i brojnost srndaća, no u tekstu se ne spominju naselja, koja se inače pomno opisuje tijekom putovanja.

Razloge propadanja Osora ne treba tražiti samo u malaričnosti njegovih zapuštenih solana i luka, u znatno umanjenoj važnosti Osora na istočnojadranskom plovnom putu, već i u činjenici da je u promijenjenim uvjetima cresko gospodarstvo – u većoj mjeri tradicionalno oslonjeno na ovčarstvo, vinogradarstvo i maslinarstvo – nastavilo osiguravati manje, ali stabilnije prihode. Osim toga, preokreti ranoga novog vijeka Cresu su donijeli i naglašeniju pomorsku i trgovačku gospodarsku orijentaciju, što je jasno utjelovljeno i u urbanističkim transformacijama.

Naposljetku, razlozi izmještanju sjedišta bimunicipalne komune mogli bi se pronaći i u geostrateški uporišnoj poziciji zaštićene luke grada Cresa uvučenoga duboko u Kvarnerski zaljev, na samoj granici prema habsburškim prostorima, a po svoj je prilici ulogu imala i neposredna blizina te bolja kontrola korištenja bogatih šuma crnike na Tramontani, sjevernom dijelu otoka. Prometnice, kojima su do pristaništa prevoženi pomno odabrani trupci crnike, namijenjeni između ostaloga venecijanskom Arsenalu¹⁰⁶ i pećima muranskih staklara,¹⁰⁷ gradile su se i uređivale kneževim odredbama već 1475. i 1476.,¹⁰⁸ a aktima kojima su teritoriji kaštela Lubenice 1484. i Beli 1494. prešli pod komunalnu jurisdikciju Cresa, taj je grad i stvarno zavladao najvećim dijelom poljoprivrednog i šumskog teritorija čitavog otoka. Cresko-osorska kumuna je prihode ostvarivala kroz tridesetinu poreza na sva prodana dobra, kancelarijske takse u pravnim procesima, nameta na promet osorskom Kavuadom i skelom u Meragu, ali i koncesije vlastitih posjeda poput pašnjaka i šuma oko Piskela, Pernata, Sv. Lovre, Sv. Vida i Sv. Blaža. Znatan dio prihoda činio je izvoz drva i raše, te vina i ulja u Veneciju.¹⁰⁹

Prostor srednjovjekovnog Cresa je tijekom tih procesa u potpunosti obgrlio luku, od koje je kroz srednji vijek bio odmaknut i intenzivnije integriran u otočne prometnice što su vodile prema pašnjacima, vinogradima i maslinicima. Širenjem su obuhvaćena područja srednjovjekovnoga burgusa, Varozine, gradske luke te prostora koji su se prstenasto pružali onkraj srednjovjekovnih zidina. Unutar jezgre je tijekom 16. i 17. stoljeća pregrađena i povećana nekolicina kuća creske vlastele, mahom smještenih na pravcu glavne prometnice i u neposrednoj blizini crkve Sv. Sidra, ali i nastambi pučana koji su se obogatili trgovinom poput, primjerice, jednog od Rodinisa koji je svoju novu dvokatnicu izgradio 1505. na čestici novoproširenoga gradskog prostora. Svoj *palazetto* pročeljem okrenut

---

¹⁰⁵ Putni dnevnik Niccolò d'Este, 1413.: *La notte, circa ore quattro avanti giorno, che fu alli XVII di aprile, ci partimmo di quel loco [Pola] a remi, perchè non era vento; cosìandossi fino al Quarnero, el quale, per essersi levato vento sirocco contrario a noi, si passò a forza di remi, e si prese il porto all'isola di Cherso circa ore ventidue. Li si stette sopra alle ferri, e con le barche s'andò in terra con la compagnia; et el s. fece apparecchiare le tavole in quel loco, perchè volea cenare in terra: poi cenato ogni uomo andò in galea e lo prefato s. andò a vedere pescare e levare alcune reti messe per li suoi pescatori, che presero di molti strani pesci, delli quali si fece troppo gran festa. E su questa isola si trova tanti cervi ch'è una maraviglia grandissima, tanto che si dice che era poco tempo che se ne prese una grandissima frotta, i quali dentro una chiesa si rinchiusero da se stessi* (citirano prema A. ROSSEBASTIANO 2009., str. 154).

¹⁰⁶ Takva se destinacija creske crnike izrijekom spominje upravo 22. studenog 1487. Dužd Agostino Barbarigo naložio je crescome knezu Giovanniju Longu brigu o hrastovim stablima namijenjenima mletačkom Arsenalu. Dokument od 19. lipnja 1488. govori o kaznama za prijestupnike čije provođenje Longo mora nadzirati, dok još jedan dokument iz 1487. nalaže knezu da potakne uređenje kolnih puteva na otoku. S. MITIS 1893., str. 21 i AzcC.

¹⁰⁷ G. DUDA MARINELLI 2010., str. 212.

¹⁰⁸ S. MITIS 1933., str. 37.

¹⁰⁹ S. MITIS 1893., str. 244-255.

prema creskom zaljevu, kao mjestu novog životnog pulsa, dao je sagraditi i fra Antun Marcello Petris, prvi general konventualaca nakon franjevačkog raskola 1517. i kasnije biskup Novigrada i Patrasa.¹¹⁰

Uređenje gradske luke, kao ključne zone novodefiniranoga gradskog areala, započelo je zacijelo i ranije jer je 1483. odredbama Vijeća otpočelo nasipavanje i obzidavanje linije obale utvrđene i arheološkim istraživanjima.¹¹¹ Sredinom 16. stoljeća uslijedila je i pregradnja dvaju lukobrana koji su povezani lancima branili luku u prostoru između dvije lučke kule, odnosno u sklopu fortifikacijskog prstena što je do kraja 16. stoljeća okružio novo gradsko tkivo. Ipak, nova povijesna sudbina Cresa najjasnije je utjelovljena u formiranju novoga trga uz najdublji dio gradske luke.

Trg je bio definiran dugim tro-osno artikuliranim pročeljem Kneževe palače pregrađene sredinom 16. stoljeća. To se zdanje, za razliku od prethodnog, pročeljem sada okrenulo luci, a širok mu je korpus s juga naglašavala vertikala gradskoga tornja pod čijim je lukom prolaz povezivao reprezentativni prostor novoga trga sa starijim trgom pred zbornom crkvom koja je tada već zapravo bila konkatedrala Osorskoga biskupa. Nova Kneževa palača je bila dvokatnica s prizemnim gospodarskim prostorima za najam, dok su u gornjim etažama bili smješteni prostori upravnih službi, kneževog stana i kapela.¹¹² I na Gradskom je tornju, što ga je istovremeno podigao najznačajniji creski majstor Sidar Stošić, primjetan prijenos venecijanskih modela u redukciji tada već donekle stilski zastarjelog koncepta Codussijevog tornja na Trgu sv. Marka s prizemnim lučnim prolazom. Konvencionalni oblici gradske lože u obliku trijema na stupcima rezultat su nekoliko pregradnji kroz kasno 15. i 16. stoljeće, dok je sjevernu stranu trga zatvarala starija, vjerojatno romanička crkva najveće pučke bratovštine Sv. Ivana, također opremljena trijemovima s čak tri strane.

Tako definiranim funkcijama, strukturom i obličjem monumentalnog prostora trga, uz uređenu i opremljenu luku koja je gradu otvorila i nove gospodarske perspektive, te s fortifikacijama i gradskim vratima konstruiranima prema suvremenim arhitektonskim modelima, Cres je do kraja 16. stoljeća u velikoj mjeri ispunio srednjovjekovnu ambiciju postajanja gradom, otprilike u onoj mjeri u kojoj je već u 12. i 13. stoljeću, u različitim okolnostima to pošlo za rukom Osoru, Rabu i Krku, a krajem 14. i kroz 15. stoljeće, u sklopu novih političkih prilika, to su barem do neke mjere postigli i Trogir i Pag.¹¹³ Premda jedan od ključnih elemenata takve preobrazbe, imenovanje biskupskim sjedištem, nije ostvaren niti je ikada bio vjerojatan, aspekti i tog procesa svakako su našli odjeka u arhitektonskim strukturalnim i dekorativnim rješenjima creske zborne crkve. Za njihovo razumijevanje korisno je podsjetiti se srodnog primjera, premda izraslog iz jako različitih okolnosti, grada Paga i tamošnjeg prijenosa arhitektonskih modela s nesuđene romaničke katedrale u Starom gradu na još ambiciozniju novu kolegijatu u novom gradu.

Kasnosrednjovjekovna župna crkva Sv. Marije postala je sjedištem kanoničkog kaptola 1478. godine, a kolegijata je uskoro dobila i novo pročelje s portalom, što ga je majstor Francesco izradio gotovo doslovce preuzevši strukturu i ikonografiju portala osorske katedrale, ponavljanjem forme iskazujući nasljeđivanje funkcije. Koncem 16. stoljeća realizirano je novo tijelo crkve koja je tlocrtnom dispozicijom, strukturalnim elementima i arhitektonskom dekoracijom, gotovo

---

¹¹⁰ L. BORIĆ 2018.c.

¹¹¹ J. ČUŠ-RUKONIĆ 2014., str. 73ff.

¹¹² K. MAJER JURIŠIĆ 2014.

¹¹³ M. GRANIĆ 2011., str. 200-201.

doslovno ponovila osorske predloške.¹¹⁴ U konačnici je ipak riječ o svojevrsnom nadomjesku lišenom pune funkcije i značenja Osorske katedrale, pa ne čudi da su osorski biskupi 17. i 18. stoljeća u izvještajima često za Cres umjesto *civitas* koristili termin *terra* i *oppidum*, premda je u svim funkcijama, sadržaju i oblicima riječ o pravom gradu od 3 000 stanovnika nasuprot 250 Osorana zabilježenih u 18. stoljeću.¹¹⁵

Premda creska pa ni osorska sredina nije iznjedrila literarna djela kao što je to pošlo za rukom važnijim gradovima humanističke mletačke Dalmacije poput Zadra, Splita, Trogira i Hvara,¹¹⁶ cresko je društvo tijekom 16. stoljeća dalo barem dva imena čija su ih djela proslavila diljem Europe. Iako su znanstveni i glazbeni dosezi filozofa Frane Petrisa i kompozitora Andrije Patricija izvan fokusa ove knjige, i o njima treba razmišljati u kontekstu preobrazbi toga grada koje se ovdje prate. To se naročito odnosi na Franu Petrisa, odnosno onoga što znamo o grani tog creskog roda u kojem nalazimo nekoliko zanimljivih osobnosti koje su svojim alternativnim religijskim i političkim stavovima odudarale od političke i vjeroispovjedne matrice mletačke vlasti.¹¹⁷ Mnogo se manje zna o Andriji Patriciju kojemu su 1550. u Veneciji tiskana četiri madrigala, što ga čini jednim od četiri pionira hrvatske kompozicije.¹¹⁸ Ovim dvama Petrisima treba pridružiti i do sada malo poznatoga creskog Schiavona Ivana Gapića, slikara koji je djelovao u Rimu od 1561. do 1595. u krugu Federica Zuccarija, a radio za pape Pija IV. i Grgura XIII., te za kardinale Alessandra Farnesea i Ippolita d'Este.¹¹⁹

Prikupljanje antičkih umjetnina i predmeta materijalne kulture već je od početka 15. stoljeća postalo praksom nizu predstavnika mletačke uprave i crkvenih vlasti, a kao posljedica njihove veće ili manje uronjenosti u humanističke krugove Venecije i Veneta. Čuvani ili pak slučajno pronađeni antički predmeti, novčići, gеме, natpisi pa i kipovi završavali su u privatnim kolekcijama. Iako otuđene iz izvornog konteksta, te je umjetnine pratila informacija o mjestu nalaza i podrijetlu, često utopljena u proizvoljno dopunjenu ikonografiju učitane u kontekst lokalnih mitoloških topografija. U Osoru su tako 1588. godine pronađene dvije antičke karijatide od kojih je jedna, kako navodi A. Deanović, možda u venecijanskoj knjižnici Marciani, vjerojatno misleći na prostore tamošnjeg Arheološkog muzeja.¹²⁰ Ista institucija čuva i daleko važniju akefalnu žensku skulpturu koja je

---

¹¹⁴ J. GUDELJ 2008., i ovdje poglavlje 4.1.

¹¹⁵ I. BEUC 1953., str. 5.

¹¹⁶ Najznačajnije lokalno nastalo literarno djelo zapravo je tekst prikazanja iz korpusa pučke pasonske baštine, „Muka Gospodina našega Isukarsta po po Matiju, Marku, Luki i Jivanu zločena u pisni po Franiću Vodariću Crisaninu naravi težaške kopaške“, kompiliran od srodnih postojećih tekstova u 17. ili 18. stoljeća. M. ŠIMIĆ 2002.

¹¹⁷ S. PETRIS 1905. (1979.) Primjerice protiv ser Mateja Petrisa, sina carskog viteza Ivana Jurja Petrisa i rođaka filozofa Frane Petrisa bilo je otvoreno čak šest procesa zbog hereze. On sam je bio pod snažnim utjecajem protestantskog mučenika fra Balda Lupetine i fra Nikole Moisé. Druga supruga mu je pak bila Ana Barbo iz obitelji novih vlasnika istočno-istarskog burga Kožljaka s kojim su Moisé prethodno bili povezani. I sam ser Matej, u vojnoj službi cara Ferdinanda II., dobio je titulu carskog viteza. Nakon novih creskih optužbi za herezu, 1560-ih je otišao u protestantsku Moravsku. Posljednja optužba njegovog oca viteza Ivana Jurja za herezu podignuta je u siječnju 1568. Dvoglavog orla koji je prikazan u sklopu zidnih oslika u kući Petris-Moisè, T. Sušan Protić je pročitala kao heraldički simbol Habsburgovaca te je pretpostavila da je riječ o narudžbi Ivana Jurja Petrisa. T. SUŠANJ PROTIĆ 2018. O creskim protestantima, vlasteli i pučanima vidjeti i L. ČORALIĆ 1995., str. 386-387.

¹¹⁸ L. ŽUPANOVIĆ 1979., str. 112. Nešto stariji od Patricija su Andrija Motovunjanin, Frane Bosanac, a suvremenik mu je Julije Skjavetić.

¹¹⁹ L. BORIĆ 2018.a.

¹²⁰ ANA DEANOVIĆ 1981., str. 19. Ostale tri se možda nalaze u muzejima u Mantovi i Sankt Peterburgu.

2.5
Antički akefalni kip muze, „Osorska Medeja”,
Museo archeologico nazionale di Venezia,
(izvor: G. PELLEGRINI 1930, vol. 2, T. LVIII,
sl. 177)

prigodom pronalaska, odnosno prijenosa u Veneciju, smatrana Medejom, tragičnom *femme fatale* antičkoga mitološkog imaginarija. Razlog tomu je njezina izravna povezanost s legendom o nastanku cresko-lošinjskog arhipelaga Apsyrtides, odnosno njegovoga najstarijeg naselja Apsorosa. Prema mitu o Argonautima u inačici Apolonija Rođanina, upravo se u Osoru utaborio Apsyrt, sin kolhidskoga kralja kojemu su Argonauti na čelu s Jazonom i uz pomoć u njega zaljubljene Apsyrtove sestre Medeje, ukrali zlatno runo. Rasplet drame odvio se prema jednoj inačici mita upravo kod obližnjega Artemidinog hrama gdje je Apsyrt Medeja namamila u zamku te ga, zajedno s Jazonom, ubila i rasula mu raskomadano tijelo po Kvarneru, čime je otočje dobilo ime po tom mitskom nesretniku.¹²¹

Ništa manje zanimljiv je put te skulpture, koja možda prikazuje Junonu,¹²² kojim je krajem 16. stoljeća iz Osora stigla u Veneciju. Prema katalogu venecijanskoga Arheološkog muzeja iz 1863., koji ju identificira kao neku od muza ili Cereru, statua je iskopana u Osoru prije 1587. te darovana akvilejskomu patrijarhu Giovanniju Grimaniju. U njegovoj se glasovitoj kolekciji antičkih umjetnina u palači kod crkve Santa Maria Formosa nalazila do 1593., kada je patrijarh zbirku poklonio Senatu, čime je formirana jezgra današnjega venecijanskog Arheološkog muzeja.¹²³ Bilješku o lokalnoj identifikaciji s Medejom donio je 1772. i Alberto Fortis,¹²⁴ referirajući se na tekst Cresanina Stefanella Petrisa, objavljen u Padovi 1588., u kojem su prikupljeni stihovi osam glazbeno-scenskih uprizorenja u čast iznimno uspješne dvogodišnje uprave kneza i kapetana Sebastiana Querinija.¹²⁵ Glazbeno-scenska uprizorenja su kao intermediji izvođeni između kolovoza 1587. i srpnja 1588. uoči kazališnih priredbi ili drugih javnih svečanosti u javnim prostorima Cresa i Osora. U popratnom tekstu creski autor izravno spominje netom pronađenu skulpturu Medeje koja je završila kod Grimanijevih. Antička čarobnica se u jednom od uprizorenja i osobno pojavljuje uz Jazona kao protagonistica drugoga po redu vijenca. Time se aludira na antičko podrijetlo cresko-osorske komune, definirajući njezin geografski položaj u odnosu na prostore Dalmacije, Istre i Italije te vješto uvodeći transformaciju scene iz pastoralnog krajolika u gradski u kojem se odvijala komedija odmah nakon te međuigre. Upravo je ta i takva preobrazba središnja tema ove knjige, a *rezimento* kneza Querinija – koji je, čini se, uspio ostvariti ideal misije venecijanskih upravitelja u dalmatinskim gradovima: biti posrednikom između Republike i Komune te prenositeljem i primjeniteljem novih upravnih i kulturnih modela¹²⁶ – poklopio se s novim zaletom građevinskih zahvata: od sveobuhvatne pregradnje zborne crkve, preuređenja Kneževe palače i izgradnje monumentalnih novih gradskih vrata, obnove crkve i samostana benediktinki te nešto kasnijeg dovršetka novih fortifikacija.¹²⁷

Kazalište i književnost venecijanskoga *Cinquecenta* općenito odigralo je važnu ulogu u definiranju slike o venecijanskoj državi u klasičnom humanističkom ključu iz kojeg je izrastao spomenuti novi vizualni propagandni program. Ta višeslojna i složena projekcija uključivala je i identitete gradova na njezinim teritorijima, a utjecaj je bio dvosmjernan. Venecija je u narativ o sebi uključivala

¹²¹ A. FORTIS 2014., str. 67-93.

¹²² A. FABER 1979., str. 75 i 77, bilj. 25.

¹²³ G. VALENTINELLI 1865., str. 29, kat. jed, 51 i crtež na tabli V. Za fotografiju kipa vidjeti E. IMAMOVIĆ 1979., str. 18.

¹²⁴ A. FORTIS 2014., str. 303.

¹²⁵ Za slične rituale mletačkih upravitelja vidjeti M. O'CONNELL 2009., str. 59ff. Venecija je u pravilu zabranjivala isticanje osobnih zasluga knezova koji su se birali na dvije godine upravo kako bi se spriječila njihova intenzivnija uključenost u lokalna društva.

¹²⁶ M. O'CONNELL 2009.

¹²⁷ I. CAVALLINI 2007., str. 91.

2.6
Stefanello Petris, *Ghirlande conteste al clarissimo signor Sebastian Quirini nel suo felicissimo regimento dell'isola di Cherso, et Ossero*, naslovnica, Biblioteca Nazionale Marciana, Venecija (foto P. Strunje)

elemente antičkih identiteta gradova periferije,¹²⁸ a potom je elemente novonastale slike povratno u njih projicirala kao odjele sjaja i slave Prejasne u kojoj i oni participiraju. U tom svjetlu se mogu očitati i neki aspekti procesa urbanističkih i arhitektonskih preobrazbi Cresa, naročito ključnih elemenata poput nastanka i oblikovanja novoga glavnog trga koji je i sam bio dijelom scenografije spomenutih predstava. Pojedine predstave su, primjerice, uključivale i složene kazališne automate poput kolotura koji je pred Palačom podizao i spuštao raspjevanog Apolona.¹²⁹ Za razumijevanje vizualno-propagandnog ključa tih izvedbi u kontekstu novouređenih gradskih prostora i općeg prosperiteta grada, naročito su zanimljivi oni vijenci koji izravno slave uspješnu Querinijevu dvogodišnju upravu. Tako je četvrti vijenac, izveden povodom kneževa imendana, osmislila creska mladež slaveći kneževo rješenje problema zaliha creskoga žitnog fontika, pri čemu je Cres bio u mogućnosti isporučivati žito i gladnim komunama Rabu i Krku. Prikaz je pastoralne naravi, Cres i Osor su prikazani kao pastiri, Nerezine i Lošinj kao nimfe koje uživaju u blagodatima obilja, a stolu su potom pripuštene i zavidne nimfe Raba, Krka i Rijeke. Posljednji vijenac, ujedno i pozdrav knezu Sebastianu Quiriniju, koji se potom vratio u Veneciju, rasprava je o počasnom štitu što mu ga je poklonila zahvalna komuna. Složena politička ikonografija i elementi manirističkih groteski daju naslutiti da je riječ o mogućem autorstvu štukatera i slikara Ivana Gapića mlađeg, a prema Cavallinijevom čitanju, na štitu su bili prikazani: „... lav Svetoga Marka, koji podanike štiti od ”užasa afričkoga zmaja s Istoka”; simboli Mira i Bogatstva s maslinovom granom i rogom obilja (Amaltejinim rogom); Atlas među zvijezdama, kao aluzija na grb Quirinija; dok je lik Glasa (ili Slave) isklesan s trubljom ponad gesla: „Srce građana Cresa posvećeno Sebastianu Quiriniju za uzdarje” (*Sebastiano Quirino craepsae civium munere cor consecratum*). Nalazili su se tu još i prikazi Srca i Časti u vojničkome ruhu s lovorom i, u lijevoj ruci, stablom prepunim vijenaca; alegorija Zasluge zaogrnutu togom i čela opasanog bršljanom, dok u lijevoj ruci drži krune carstava, a u desnoj bič. Uz Čast je bila prikazana Pravda opremljena mačem i vagom ponad lava; iznad orla stoji naposljetku Vjeroispovijest s Mojsijevim pločama i Kristovim križem.¹³⁰ Uručivanje tog poklona bilo je popraćeno poetskim komentarima izgovorenima u gradskoj loži sred novouređenog trga i u trenutku u kojem je grad Cres – unatoč nestabilnim i nepovoljnim okolnostima u kojima se Serenissima nalazila krajem 16. stoljeća, a nastavit će se barem do sredine narednog – dosegao vrhunac svojega razvoja stekavši sve elemente, sadržajne i formalne, koji čine jedan grad te na taj način ostvario ambiciju začetu u vremenima oformljenja srednjovjekovnih komunalnih struktura tijekom 13. stoljeća. Dosta, izvrstan je to primjer uloge venecijanskih upravitelja u lokalnim komunama, njihovog uspješnog (ili manje) odnosa s mjesnim stanovništvom, ali ponajviše modela funkcioniranja nove mletačke vlasti nakon 1409., godine koja je postavila drugačiju paradigmu uprave u odnosu na onu srednjovjekovnog feudalnog kneštva, u većoj mjeri uvažavajući komunalne pravne tradicije i glasove gradskih vijeća, dakako uvijek ih podlažući vlastitim geopolitičkim i gospodarskim interesima. No, i takav se model bitno razlikuje od historiografskih interpretacija ispisanih od sredine 19. stoljeća do gotovo nedavnih dana, a koje su zastarjelim i agresivnim nacionalnim mitovima impregniranim tumačenjima tek nedavno prevladane suvremenim metodološkim matricama povijesti i povijesti umjetnosti, o čemu govore naredna poglavlja.

¹²⁸ P. FORTINI BROWN 2000., str. 27; M. O' CONNELL, 2009., str. 5; J. GUDELJ 2018.

¹²⁹ I. CAVALLINI 2007., str. 93.

¹³⁰ I. CAVALLINI 2007., str. 100-101.

3.1
Katastarska mapa Cresa na Franciskanskom
katastru, 1821. (izvor: L. BORIC 2011.)

3. Preobrazbe urbanog tkiva

3.1. Nastanak i mijene jezgre Cresa

Konfiguracija terena, na kojem je u razdoblju antike naseljen prostor današnjeg grada Cresa, ima karakter konkavne depresije. Uokolo grada obale su relativno niske i praćene blago položenim padinama okruženima strmim obroncima okolnih brda. Na mnogim mjestima postoje debele naslage čiste crvenice. Primjerice, u Piskelu, uz južni rub creskog zaljeva, debljina im je nekoliko metara, a ravnim se potezima pružaju u promjeru od nekoliko stotina metara. Ondje se teren jedva primjetno spušta prema moru, a naplavlivanjem je još u povijesno doba osjetno smanjen – dubina južnog dijela Creske luke manja je od dva metra. U sjeverni se dio luke duboko uvukao njezin najzaštićeniji dio, tzv. Mali mandrač, koji je kroz srednji vijek služio kao manja luka, no zasad nema dovoljno podataka za pretpostavku o korištenju ostalih dijelova creskoga zaljeva u maritimne svrhe prije razdoblja ranoga novog vijeka. Naglašeno agrarni karakter srednjovjekovnog naselja potvrđuje i pružanje središnje prometnice položene pravcem sjever-jug, kao dio šire mreže poljskih putova prema okolnim maslinicima i vinogradima.

Donedavno se držalo da urbani raster najstarijega poznatog sloja grada Cresa, onog koji se može datirati u razdoblje od 11. do 14. stoljeća, pokazuje sve značajke novonastalog ranosrednjovjekovnog naselja koje svoje tkivo nije formiralo na ostacima prethodno postojećeg antičkog sustava.¹³¹ U organskoj nepravilnosti guste mreže srednjovjekovnog rastera grada tek su neki autori naslućivali pravce karda i dekumana. Takve su teze sada potkrijepljene i nizom arheoloških nalaza koji su rimske strukture otkrili ne samo u *villama rusticama* sa solanama u širem prostoru creskog zaljeva, već i u samoj gradskoj jezgri. Naime, antičko naselje na području jezgre grada potvrđuju nalazi antičkog zida uz južni brod crkve Gospe Snježne, pod kućom u Ulici kapetana Draže br. 3. Nadalje, na Pjaceti su pronađeni dijelovi stambene arhitekture te ostaci zidova na prostoru srednjovjekovne jezgre, uz ostatke nekropole južno od grada, na prostoru Brajdi, Grabra-Travnice i Pinja.¹³²

Donedavno tek djelomice prihvaćene slutnje o postojanju znatnije urbanističke strukture Crexe (ili Crepse) trebalo bi stoga ugraditi u ponovno čitanje rastera srednjovjekovnog naselja. G. Duda Marinelli je, naime, u članku iz 1984. godine, predložila da se uz jasno čitku liniju velike uzdužne prometnice – koja teče sredinom srednjovjekovne jezgre povezujući naselje s cestama što sjeverno i južno vode u polja i otočne putove, a nastala je na potezu glavnoga karda Crexe – prepozna i linija glavnoga dekumana. Pravilnost tog poteza dobrim je dijelom negirana srednjovjekovnom izgradnjom, a linija mu je naslućena između pretpostavljenih i provizorno imenovanih antičkih gradskih vrata: *Porta Pretoria* i *Porta Decumana*, odnosno od točke današnjeg tornja gradske ure, uz spomenuti južni zid zborne crkve, prema istočnom zidu na tom pravcu.¹³³

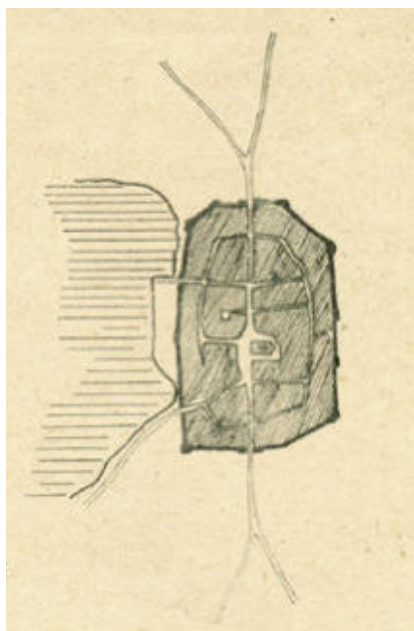
---

¹³¹ A. MOHOROVIČIĆ 1956., str. 475ff; E. IMAMOVIĆ 1975., str. 221-223. Mohorovičić je, temeljem nekih ranijih stavova i arheoloških nalaza (I. MITIS 1913.), antičko naselje locirao na zaravni vrha brda Sv. Bartolomeja, sukladno otočkim gradinskim naseljima, Lubenicama i Belom. Ignazio Mitis je početkom 20. stoljeća vršio iskapanja na brdu Sv. Bartula i pronašao prapovijesni i antički materijal, dok s područja grada Cresa nisu bili poznati ikakvi nalazi. Nastanak naselja uz creski zaljev, pomalo je neočekivano smjestio u razdoblje kasne antike. Nastanak naselja uz creski zaljev, pomalo je neočekivano smjestio u razdoblje kasne antike. Tragovi kasno-brončanodobnog naselja arheološki su utvrđeni u Piskelu. J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 13.

¹³² J. ČUS. RUKONIĆ 2014., str. 20-24.

¹³³ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 317.

3.2
Urbana struktura Cresa krajem srednjeg vijeka prema A. Mohorovičiću (izvor: A. MOHOROVIČIĆ 1953.)

3.3
Urbana struktura Cresa u ranom novom vijeku prema A. Mohorovičiću (izvor: A. MOHOROVIČIĆ 1953.)

Nadovezujući se na te hipoteze, a temeljem novijih arheoloških istraživanja, J. Čus-Rukonić je potom pretpostavila i postojanje foruma na križanju glavnoga karda i dekumana, odnosno na prostoru *Campina*, srednjovjekovne poljane pred crkvom Sv. Marije. Postojanje tog foruma potvrđuje i jedan, danas izgubljen, antički natpis, a creska je arheologinja, temeljem nalaza jednoga manjega carskog portreta, naslutila i postojanje *augusteuma* u njegovoj neposrednoj blizini.¹³⁴ Svakako treba imati na umu i natpise navedene u CIL-u koji svjedoče o tome da je Cres za vladavine Tiberija dobio kuriju s trijemom.¹³⁵ Možda je hipoteza G. Duda Marinelli o antičkoj Crexi, koja bi zauzimala gabarite grada 16. stoljeća, uključivši i prostor srednjovjekovnog *burgusa*, odviše preuzetna i teško prihvatljiva,¹³⁶ no daljnji razvoj istraživanja tih pitanja te nove spoznaje o naravi i strukturi naselja nesumnjivo će doprinijeti i boljem razumijevanju preobrazbi koje je ono doživjelo u stoljećima ranoga srednjeg vijeka.

Sveprisutna promjena svjetonazorske paradigme ranokršćanskih i potonjih stoljeća iz temelja je izmijenila doživljaj svijeta i životnoga prostora, čime su pokrenuti novi procesi kojima su napušteni ključni koncepti antičke kulture i gradogradnje. Pretpostavljene pravolinijske konture antičkoga urbanog rastera s vremenom su omekšane organski slobodnim formiranjem skupina kuća, a fokalna točka grada je, s pretpostavljenog foruma na području *Campina* nedaleko luke, izmještena dublje u nutrinu naselja, oko crkve gradskoga zaštitnika Sv. Izidora.¹³⁷ Te su promjene neodvojive od gospodarskog konteksta, jer, ukoliko je razlog osnutka i postojanja antičke Crexe bio snažnije povezan sa zaštićenom lu-

¹³⁴ J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 24.

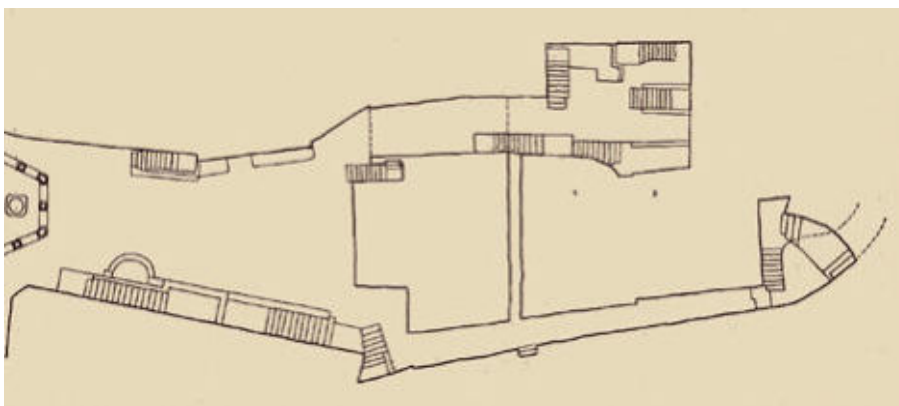
¹³⁵ M. SUIĆ 2003., str. 189-190.

¹³⁶ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 317.

¹³⁷ Zanimljiva je u tom smislu mogućnost usporedbe sa situacijom u Krku gdje je Stari trg, *Plathea antiqua* ili *parva*, smješten dublje u gradskom tkivu, uvučen od antičkog središta grada na mjestu kojeg će naslijediti *Plathea magna*. O krčkim trgovima vidjeti: M. BOLONIĆ, I. ŽIC ROKOV 1977., str. 262-163; M. BRADANOVIĆ 2004.; 2016., str. 28-29. Ipak, Krk je u neusporedivo većoj mjeri sačuvala ranosrednjovjekovni urbani kontinuitet i zadržao mnogo jasniji otisak antičke mreže ulica.

3.4

Tlocrt jednog od creskih zajedničkih dvorišta (autor M. Planić Lončarić, izvor: M. PRELOG 1961.)

kom i uopće maritimnim djelatnostima, u ranome srednjem vijeku, s procesima deurbanizacije, nesumnjivo je prevladala agrikulturna orijentacija stanovništva, a time i naglašena važnost pravca antičkoga karda koji se longitudinalno pruža kroz naselje povezujući ga s južnim i sjevernim otočkim cestama što su vodile do pašnjaka, maslinika i vinograda. Pomorske su aktivnosti vjerojatno uglavnom bile svedene na ribarstvo. Za tu je djelatnost duboko uvučeni mali mandrač izvan gabarita creskog naselja, smješten uz njegov *burgus*, bio posve dostatan. Intenzitet procesa deurbanizacije antičke Crexe dokazuje i usporedba s drugim gradovima – poput Krka u većoj mjeri i Osora u manjoj – koji su, zadržavši kontinuitet antičkih gradskih institucija, sačuvali i otiske ortogonalne mreže ulica.

U članku „O naseljima koja umiru”¹³⁸ Milan Prelog je razvoj urbanističke strukture Cresa podijelio u dvije faze: *predurbanu*, romaničku, i *urbanu*, povezanu s procesima formiranja naselja s elementima gradskog karaktera otprilike u razdoblju kasnije faze razvijenoga srednjeg vijeka. Katastarski planovi i zračne fotografije povijesne jezgre grada Cresa, po njemu, otkrivaju dva sustava organizacije gradskog tkiva: stariji, kojeg karakterizira organski nepravilan splet ulica formiranih u jugozapadnom dijelu povijesne jezgre oko osnovne prometnice uz crkvu Sv. Izidora, te noviji sjeveroistočni, pravilnije ortogonalne dispozicije gradskih komunikacija organiziranih oko pravilnih blokova kuća, koji se može datirati u drugu polovicu 15. i u 16. stoljeće. A. Mohorovičić je prethodno bio pretpostavio obris prve, ranosrednjovjekovne faze naselja formiranog uz istočnu nisku obalu najdubljeg dijela creskoga zaljeva koja je bila uvučenija od sadašnje, kasnije nasute linije,¹³⁹ a s južne je strane završavalo bujičnim tokom potoka Rivolusa.¹⁴⁰ U najdubljem dijelu uvale tada je već bila uređena i najstarija gradska luka, u prostoru Malog Mandrača zatvorenog Malim i Velim molom.¹⁴¹

Iako iznesene pretpostavke tek treba čvršće argumentirati te jasnije definirati procese rasta Cresa u ranosrednjovjekovno naselje, jasno je da je do kasnoga srednjeg vijeka urbanistički sustav u potpunosti izmijenjen u gustu mrežu uličica i prilaza koji izlaze iz središnje prometnice. Oni završavaju zajedničkim dvorovima oko kojih su u organski nepravilnim elipsoidnim formacijama gospodarsko-stambenog karaktera okupljene manje pučke kuće, dok je čeona pozicija uz prilaz ili glavnu prometnicu često bila istaknuta nastambom većih gabarita i broja

¹³⁸ M. PRELOG 1991.

¹³⁹ A. MOHOROVIČIĆ 1956., str. 478.

¹⁴⁰ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 310. O ostacima kanala tog potoka: J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 43.

¹⁴¹ J. ČUS-RUKONIĆ 2016., str. 20.

3.5

Prizor iz creskog zajedničkog dvorišta (Fototeka Državnog arhiva u Zagrebu)

etaža.¹⁴² Slični su sustavi primijećeni u nekim istarskim gradovima poput Huma ili Rovinja,¹⁴³ ali i Dubrovnika, gdje je ustanovljen društveno-gospodarski odnos između stanovnika i vlasnika veće kuće i onih manjih u skupini.¹⁴⁴ Postojanje takvih koncentričnih aglomeracija spojenim prilazima s glavnim uličnim potezima povezano je s naglašeno poljoprivrednim karakterom grada i njegovog stanovništva. M. Prelog smatra da su oko skupina kuća obilazile kružne komunikacije, u kasnijim stoljećima dobrim dijelom zanijekane formiranjem komunikacija s glavnim ulicama, „arterijama čitavog organizma”.¹⁴⁵ Dva primjera takve prostorne organizacije pučkih kuća oko dvorova, onaj na Pjacetu i u Velom dvoru, obradila je u dodatku Prelogovog članka M. Planić Lončarić kao zorne primjere specifičnoga urbanističkog fenomena.¹⁴⁶ Osim glavnog uzdužnog uličnog poteza akcentuiranog trgov pred crkvom Sv. Sidra, prepoznati su i dijelovi dviju paralelnih uzdužnih ulica, možda čak prežitaka *cardines minores* antičke Crexe. G. Duda Marinelli ih je uočila u Klančić rovu i ulici uz gradsku fasadu Pretorske palače.¹⁴⁷ Tako formirano srednjovjekovno obličje grada bilo je opasano fortifikacijskim prstenom o kojem se raspravlja u zasebnom poglavlju ove knjige, a koji se na sjeveru pružao pravcem Prekriža, današnje Ulice Creskog statuta, gdje su se otvarala sjeverna gradska vrata u blizini crkvice Sv. Klare (Sv. Kajetana), odakle

¹⁴² B. FUČIĆ 1995., str. 46.

¹⁴³ K. HORVAT LEVAJ 1986., str. 22; B. TADIĆ 1982., str. 27.

¹⁴⁴ M. PLANIĆ-LONČARIĆ 1989., str. 67.

¹⁴⁵ M. PRELOG 1963., str. 7.

¹⁴⁶ M. PRELOG 1963.

¹⁴⁷ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 317.

je otočna prometnica uz crkvu Sv. Marije Magdalene vodila prema sjeveru,¹⁴⁸ dok je istočno bio definiran toponimom Zagrada. Na južnoj je strani obod srednjovjekovnog Cresa branio zid s vratima Sv. Martina koja su vodila u južnu otočku prometnicu. Pravac mu je definiran tokom potoka Rivolusa koji je u zaljev utjecao u blizini arsenala (nedaleko kasnije kuće Arsan) uklopljenog u zapadnu liniju zidina što je slijedila tadašnju obalu, uvučenu od današnje za 30 do 50 cm.¹⁴⁹ Na istočnoj strani najdubljeg dijela uvale, pred gradom je već u razvijenom srednjem vijeku bila uređena obalna linija – u mandraču i na obali sjeverozapadno od arsenala pronađeni su ostaci drvenih šipova.¹⁵⁰ Uređenje obale pred arsenalom i izgradnja samog postrojenja pretpostavljeni su vrlo rano, već u 12. stoljeću.¹⁵¹

Nasuprot takvom gustom spletu skupina oko zajedničkih dvorišta povezanih s pravilnijim središnjim uličnim tokom, ističe se sjeverozapadni kvadrant srednjovjekovne jezgre formiran uz prostor *Campina*. Već ovaj toponim upućuje na poljanu koja se, prema A. Mohorovičiću, vjerojatno nalazila onkraj ranosrednjovjekovnog naselja, a J. Ćus-Rukonić je na tom prostoru pretpostavila postojanje antičkog foruma.¹⁵² Taj dio grada dijelom zahvaća i prostor neposredno uz izvor koji se u arhivima naziva *Račica*, a koji je od drevnih vremena služio gospodarskim aktivnostima. Onomastički je povezan s najvažnijim creskim proizvodom – rašom, grubom nepromočivom vunenom tkaninom koja je s vremenom postala jednim od najvažnijih creskih proizvoda što su se izvozili u Veneciju.¹⁵³ Dalje prema zapadu smješten je mali mandrač, u neposrednoj blizini romanička crkva Sv. Ivana, sjedište najveće bratovštine pučana, a nešto južnije od nje još jedan izvor bočate vode zvane Krušija.¹⁵⁴ Čitava ta zona, bila je s istoka omeđena najranijom fazom crkve Sv. Marije s pripadajućim trgom, sa zapada kućom koja je bila u funkciji Komunalne palače,¹⁵⁵ sa sjeveroistoka izvorom Račica te sa sjeverozapadne strane Krušijom i zgradom klaonice na zapadu.¹⁵⁶ U sjevernom je vangradskom dijelu prostor imao gospodarsku namjenu, a na *Campinu* na kojem se u kasnom srednjem vijeku nalazila tržnica,¹⁵⁷ može se pretpostaviti i rano održavanje godišnjega ljetnog sajma koji – premda je na blagdan Gospe Snježne potvrđen tek 1544., prema nekim indicijama seže već u 13. stoljeće.¹⁵⁸ Kada je u razvijenom srednjem vijeku podignut fortifikacijski prsten, koji je, prema nekim indicijama u potpunosti okruživao grad, taj je dio bio zatvoren na način da je

¹⁴⁸ Arheološka istraživanja nisu pronašla ostatke vrata (J. ĆUS-RUKONIĆ 2014., str. 40), no logika prometnih pravaca nalaže njihovo postojanje u neposrednoj blizini.

¹⁴⁹ J. ĆUS-RUKONIĆ 2014., str. 38 s kartom pružanja linije te str. 43 i 57.

¹⁵⁰ J. ĆUS-RUKONIĆ 2014., str. 73. Riječ je o kolcima od crnike, zabijenima u muljevitou podlogu na kojima su dva reda dasaka, a na tome pješčani nasip koji nosi rubni obalni zid.

¹⁵¹ J. ĆUS-RUKONIĆ 2014., str. 39. Ipak, treba upozoriti kako je pretpostavka dobrim dijelom oslonjena na kontekstualne mogućnosti.

¹⁵² J. ĆUS-RUKONIĆ 2014., str. 24.

¹⁵³ G. DUDA MARINELLI 2010., str. 219. Raša se koristila za konstrukciju pokrova na gondolama. Cres se obvezao svake godine uoči jednog od najvećih venecijanskih blagdana *Uzašašća*, *Festa della Sensa*, isporučivati goleme količine raše koja se kao nepromočiv materijal najčešće koristila na lagunarnim plovilima. Budući da je 1500. godine isporuka bila dostavljena nakon blagdana, creska je komuna morala platiti iznimno veliku kaznu od 1 000 dukata. Zbog toga je na sjednici vijeća od 29. lipnja 1500. odlučeno da ubuduće brodovi s teretom raše za *Sensu* moraju isploviti iz Cresa najmanje devet dana uoči blagdana (S. PETRIS 1892., str. 13). O Cresankama koje dolaze u Veneciju upravo o ovome blagdanu piše i Cesare Vecellio (C. VECCELLIO 1590., str. 348).

¹⁵⁴ J. ĆUS-RUKONIĆ 1991., str. 7; 2014., str. 54.

¹⁵⁵ Najraniji poznati spomen te crkve je iz 1324. J. GUDELJ 2008., str. 156.

¹⁵⁶ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 314.

¹⁵⁷ S. MITIS 1933., str. 43.

¹⁵⁸ S. PETRIS, 1892., str. lviii.

zona Račice i crkve Sv. Ivana ostao izvan zidina što su, po svoj prilici, slijedile današnju liniju jugoistočnog oboda Trga Frane Petrisa. Tada je i u prostoru između zidina, *Campina* i crkve sv. Marije, formiran jedini pravilniji blok kuća gotovo insularne naravi s dvije veće skupine kuća s unutrašnjim dvorištima. U ovom trenutku nije moguće precizno odrediti vrijeme njihova nastanka, no ono bi moglo biti istovremeno s izgradnjom veće upravne građevine koja je prethodila Kneževoj palači 16. stoljeća, začeljem je bila oslonjena na zidine, a pročeljem gledala prema trgu pred crkvom.¹⁵⁹

Sjeverozapadno od jezgre prema mandraču se spuštao bujični kanal Drevenik, a zapadno od njega se uz padine uzvisine i priobalnu zonu tijekom srednjeg vijeka razvilo cresko predgrađe. Takva su prigradska naselja uobičajena u srednjovjekovnim gradovima mletačke Dalmacije poput Krka, Raba, Zadra, Trogira, Splita i Hvara. Arhivski ih izvori nazivaju latinskim pojmom *burgus*, a lako ih je prepoznati u hungarizmu *varoš*, dok se u creskom primjeru to odrazilo u nazivu Varozina. U najvišem dijelu tog prostora kuće su visoke i uske, naročito oko najviše točke prikladnog toponima Kaštel, zbijene u guste skupine do kojih vodi nepravilna mreža ulica u fortificirajućoj funkciji otežanog pristupa, pa ih se može smatrati najstarijim dijelom *burgusa*.¹⁶⁰ U dijelu zapadno od crkve Sv. Jurja skupine su pučkih kuća organizirane oko zajedničkih dvorova, poput onih u najvećem dijelu srednjovjekovne jezgre, dok su u nižim priobalnim dijelovima uz unutrašnje lice lučkog poteza fortifikacija 16. stoljeća formirani pravilniji ulični potezi.

3.2. Širenje grada i promjene urbanog rastera u 15. i 16. stoljeću

Dubinske i sveobuhvatne svjetonazorske, gospodarske i političke promjene, koje su tijekom ranoga novog vijeka postavile temelje razvoja što je definirao i strukture današnjih europskih političkih zajednica, snažno su utjecale i na preobrazbe gradova mletačke Dalmacije. Neki su od njih u tim mijenama izgubili politički status i povoljne gospodarske uvjete kakve su uživali tijekom srednjovjekovnih stoljeća, dok su drugi promjenom istih geostrateških okolnosti stekli uvjete za društveni i gospodarski uzlet. Dobar broj priobalnih i otočnih gradova istočnoga Jadrana svoj su komunalni i urbani zenit dosegli već u romaničkim stoljećima, no nove političke i gospodarske okolnosti donijele su im opadanje ili gubitak komunalne moći, ponajviše iskazane za anžuvinske vlasti, te često redukciju u fortificirana administrativna i vojna središta. Pritom, Venecija je bila svjesna korisnosti strategije inzistiranja na kontinuitetu komunalnog identiteta te je nastojala lokalne elite uklopiti u upravni sustav.¹⁶¹ Svi ovi procesi odvijali su se u skladu s novim okolnostima sigurnosne krize prigraničnih prostora koja je s vremenom donijela gospodarsko osiromašenje, a s njim i trajnu krizu često očitovanu u provincijaliziranju arhitektonskih i likovnih trendova koji, sveukupno gledajući, više nikada neće kvalitetom i brojnošću dosegnuti vrhunce srednjovjekovnih stoljeća.

Ambicioznije arhitektonske investicije 16. i 17. stoljeća uglavnom su se svodile na fortificiranje bastionskim strukturama, pregradnju komunalnih palača i administrativnih sklopova kao funkcionalnih i simboličkih sjedišta. Sakralni prostori, nekoć ključni ambijenti iskaza komunalnih moći, sada su tek eventualno prilagođeni poslijetridentskim liturgijskim zahtjevima te opremani oltarima i slikama koji

¹⁵⁹ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 306; K. MAJER JURIŠIĆ 2017., str. 84.

¹⁶⁰ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 315-316.

¹⁶¹ I. BENYOVSKY LATIN 2014., str. 577-578.

tek povremeno – u zahtjevnijim narudžbama bratovština, malobrojne dobrostojeće elite ili predstavnika mletačke vlasti, likovnim ukusom i kvalitetom iz Venecije uvezenih djela – odstupaju od lokalno dostupnog prosjeka. U takvom kontekstu sveprisutne provincijalizacije obalnih istarskih i dalmatinskih gradova, kojoj je zbog političke neovisnosti i gospodarsko-društvene otvorenosti izbjegao Dubrovnik, tek se manji broj gradova može izdvojiti znatnijim preobrazbama urbanih cjelina, ili barem pojedinih dijelova, ili važnijim arhitektonskim investicijama koje karakteriziraju kvalitetna i inovativna rješenja. Pa i takva, kada su primijenjena, najvećim su dijelom izraz upravnih i gospodarskih interesa, ali i specifične strategije mletačke administracije kojom su urbanističkim i arhitektonskim preobrazbama fokalnih prostora gradova promovirala narativ tzv. mita o Veneciji, odnosno sliku o Prejasnoj Republici kao Novom Rimu. Takve su projekcije daleko jasnije otisnute u većim i bogatijim gradovima Terraferme, no u reduciranim rješenjima može ih se očitati i na upravnim zgradama i gradskim vratima u gradovima mletačkih mediteranskih posjeda od Zadra, preko Krfa do Krete i Cipra. Takve pregradnje katkad oko sebe formiraju sigurnosno izdvojene zone mletačke državne, komunalne i vojne uprave kakve se može očitati u urbanim rasterima Zadra i Krfa,¹⁶² no češće je riječ o pregradnjama postojećih srednjovjekovnih struktura, što dobro ilustriraju zahvati na upravnim, sakralnim i fortifikacijskim zdanjima u Krku.¹⁶³

S creskim se preobrazbama urbanog tkiva može usporediti primjer grada Hvara kojemu je Serenissima nakon 1420. vratila funkciju jedne od najvažnijih točaka na jadranskom plovnom putu. Potaknuta je pregradnja srednjovjekovnog *burgusa* i njegovo spajanje s matičnom *civitas*, a u međuprostoru formiran prostrani trg s katedralom. Sukladno funkcijama, intenzivno se uređivao prostor luke s pripadajućim sadržajima te uz njega upravni sadržaji, komunalna palača s gradskim tornjem i loža.¹⁶⁴ Sve to Hvar čini ponajboljim primjerom novih preobrazbi načinjenih sukladno geostrateškoj važnosti, o čemu svjedoče opsezi zahvata i stilske karakteristike sofisticiranije nego u Cresu, gdje su mijene svedene na mjeru lokalnih, komunalnih mjera i vrijednosti.

Propadanjem Osora kao upravnog središta komune, gradu Cresu se oko 1460. godine ukazala povijesna prilika za preuzimanje tih funkcija.¹⁶⁵ Time potaknut gospodarski razvoj je pod mletačkom upravom rezultirao stalnim povećanjem broja stanovnika. Primjerice, već početkom 16. stoljeća u *Libri instrumentorum Chersii* nalazimo podatke o kupnjama terena istočno od srednjovjekovnog trakta zidina, u predjelu znakovitog toponima Zagrad, pa se to vrijeme može smatrati početkom nove faze u urbanističkom razvoju Cresa koja će konačno definirati prošireno područje i urbanistički sklop povijesne jezgre grada.¹⁶⁶ U tim se kupoprodajnim ugovorima često spominju obrtnici vezani uz građevinske djelatnosti (*lapicide, muratori, maestri*),¹⁶⁷ pa nagli razvoj građevinskih aktivnosti, zabilježen početkom 16. stoljeća i povećanom aktivnošću lokalne klesarske i kamenarske radionice, nije neočekivan. Uostalom, upravo je u tom predjelu sačuvan portal čiji nadvratnik nosi insignije klesarske radionice, nesumnjivo nekog od vodećih majstora creskoga *Cinquecenta*.

---

¹⁶² L. BORIĆ 2018.b.

¹⁶³ M. BOLONIĆ, I. ŽIC ROKOV 1977., str. 255-292; M. BRADANOVIĆ 2004.

¹⁶⁴ N. DUBOKOVIĆ 1960.

¹⁶⁵ S. MITIS 1893., str. 144.

¹⁶⁶ G. DUDA MARINELLI 1984., 307ff. Tako je npr. 4. ožujka 1486. Ivan kalafat kupio vrt u blizini ulice *Sant'Elena extra muros verso bora*; iste je godine knez i kapetan Pasquale Malipiero dao majstoru Pavlu kovaču koncesiju za teren koji sa sjevera graniči sa gradskim zidom, na jugu sa javnim zemljištem, a na sjeveroistoku sa *via consortal*, javnim putom – sve u predjelu Zagrad, a 6. lipnja je knez i kapetan Michele Steno dao koncesiju praznog terena južno od ulice Sv. Marka, teren na sjevernoj strani graniči sa potokom Rivolus koji je tekao južnim rubom prvog fortifikacijskog pojasa.

¹⁶⁷ G. DUDA MARINELLI 1989., str. 307, 308.

Gradsko vijeće je novoizgrađenim dijelovima dalo niz koncesija za obrte (mlinovi za masline, kovačnice, pekarnice, trgovine), čime se koncentracija obrta i trgovine iz romaničke jezgre proširila po čitavom donedavno vangradskom području udahnjujući životni puls i tim novim četvrtima.

S druge strane naselja, kod crkve Sv. Jurja sjeverno od Drevenika, u srednjem se vijeku nalazila od jedna kovačkih peći koju je 1506. Vijeće odlučilo prodati i prenamijeniti u javnu krušnu peć. Da je riječ o kontinuitetu gospodarskih djelatnosti na širem prostoru uokolo mandrača, napose u prostoru srednjovjekovnog *burgusa*, svjedoči i najam prostora za bojanje tkanina smješten izvan sjevernih zidina, u kontradi Sv. Andrije.¹⁶⁸ Sve je to rezultiralo činjenicom da je do sredine 16. stoljeća Cres već imao 2 000 stanovnika, za razliku od Osora koji ih tada broji tek 500.¹⁶⁹ A. Fortis 1771. navodi da Cres broji čak 3 000 stanovnika, dok ih je u Osoru, *un' cadavere di città*, tek 250.¹⁷⁰ Tim procesima su se već krajem 15. stoljeća u Zgradu započele formirati pravilnije ulične komunikacije koje i danas prate liniju istočnoga srednjovjekovnog gradskog zida, ali i one koje tvore pravilnije okomice produženoj liniji središnje srednjovjekovne prometnice. M. Prelog je u tome prepoznao posljedice ubrzane izgradnje izazvane širim prodorom seoskog, zemljoradničkog stanovništva unutar gradskih zidova.¹⁷¹

Pomak u kulturi stanovanja novonaseljenih obrtnika i sitnih trgovaca boljeg imovinskog stanja očituje se u nešto širim i pravilnijim uličnim potezima koje prate nizovi kuća. I dalje su formirani skupovi oko zajedničkih dvorišta, ali su ti prostori prostraniji i svjetliji, poput onog u Velom dvoru izvan južnog poteza srednjovjekovnih zidina.¹⁷² Stoga nema sumnje da su pregradnje i novogradnje izvan starijega fortifikacijskog prstena, osim u onomastički posvjedočenom Zgradu, već tijekom 16. stoljeća zahvatile i prostore srednjovjekovnoga predgrađa oko Drevenika i Varozine, ali i južno od srednjovjekovne granice grada, odnosno potoka Rivolusa. Ipak, postoje indicije da se te nove četvrti kanilo uključiti u novi fortifikacijski prsten tek nakon sredine 16. stoljeća, kada je došlo do novog intenziviranja izgradnje fortifikacijskog sustava koji je do tada, zbog teške financijske situacije, tekao relativno sporo.¹⁷³ Pa i kada su do trećeg desetljeća 17. stoljeća nove zidine konačno obujmile srednjovjekovna predgrađa, sa sjeverozapadne i sjeveroistočne strane ostavljene su veće površine neizgrađenog prostora. Onaj sjeveroistočni u blizini kapele Sv. Barbare bio je namijenjen funkciji vojnog vježbališta, naročito članova bratovštine bombardjera (oružnika) koja je od 17. stoljeća ondje imala svoje sjedište,¹⁷⁴ dok su strmiji predjeli uz kulu Turion osim obrambenih mogli imati i neke gospodarske funkcije.¹⁷⁵

Ipak, najznačajniji urbanistički zahvat odnosi se na otvaranje novog središta venecijanske administracije, definiranjem velikog trga nastalog jugozapadno od spomenutoga gospodarskog prostora Račice i Krušije, na kojem će do kraja 16. stoljeća biti posve preuređene zgrade Kneževe palače, lože i gradskog tornja sa satom. Sve to dalo je Cresu novo reprezentativno lučko pročelje koje na dostojan

---

¹⁶⁸ G. DUDA MARINELLI 2010., str. 224-225.

¹⁶⁹ S. MITIS 1893., str. 60.

¹⁷⁰ A. FORTIS 1771., str. 7.

¹⁷¹ M. PRELOG 1963., str. 8.

¹⁷² Pod uvjetom da i taj prostor nema svoju raniju srednjovjekovnu fazu u funkciji grupa kuća izvan gradskih zidina.

¹⁷³ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 312.

¹⁷⁴ M. FILLINI, G. TOMAZ 1988., str. 58. Zanimljivo je da je i kapela Sv. Marka pored kuće Marcello Petris (Arsan) bila povezana s tom bratovštinom, možda već za srednjovjekovne funkcije obližnjeg arsenala.

¹⁷⁵ L. BORIC 2011., str. 134.

način formalno svjedoči sve transformacije kroz koje je grad prolazio kroz pret-hodno stoljeće. Novonastali je trg na zanimljiv način, strukturalno i simbolično, izravno povezan sa starijim trgom *Campinom* pred zbornom crkvom, za kojeg pretpostavljamo da se, kao nova središnja alternativa zoni oko crkve Sv. Sidra, razvio već tijekom ranijih stoljeća, vjerojatno i kao trgovište. Tom je proširenom prostoru, naime, bilo okrenuto pročelje starije Kneževe palače, a upravo je okren-tanje njezina lica na vanjsku stranu, prema trgu u luci, ključan element geneze novoga trga, što je rezultirao neobičnom dvojnomo naravi dvostrukog prostora trga, starijeg i novog dijela, povezanih Lučkim vratima u podnožju gradske ure. Iz tog se prostora, zaobilazeći južnu fasadu zborne crkve, prilazilo glavnoj sred-njovjekovnoj prometnici koja je, zbog središnjeg položaja kao i niza vlasteoskih kuća što su se duž nje nalazile i dalje zadržala važnost.

Korijeni zamisli o uređenju prostora novoga trga sežu najkasnije u posljednje godine 15. stoljeća, kada se južno od njega uređivao nasip obale, što je potom omogućilo i početak izgradnje kuće Marcella Petrisa. S druge je sjeveroistočne strane 1498. godine započelo uređenje područja Račice, izrijekom ... *proptem ornamentum huius loci et ut amplior et equalior efficiatur ac pro amovento aliquali fetore... muretur ac murari debeat Rivus ipsae plateae.*¹⁷⁶

To je novo središte upravnog, društvenog i gospodarskog života nastalo u dnu creske luke, na razmeđu srednjovjekovne jezgre i novonastalih gradskih područ-ja, te je preuzelo ulogu srca grada na kojem se trguje, okuplja Komunalno vijeće, održavaju vjerske svečanosti, a u novoj gradskoj loži izriču presude i sklapaju ugovori. No, osim utilitarnih i komunalno usmjerenih aspekata, funkcija tog pro-stora bila je i duboko simbolična: bilo je to mjesto utjelovljenja i dominacije Re-publike utjelovljene u funkcijama komune.¹⁷⁷ Tu se ističu korpusi zdanja uprav-nih i pravnih državnih funkcija te se odvijaju redoviti javni rituali, kao i posebne manifestacije kojima su promovirane identitetske matrice prožimanja republičke i komunalne simbolike poput intermedija u čast kneza Sebastiana Quirinija, o kojima je bilo riječi u prvom poglavlju ove knjige.

U svjetlu takvoga čitanja, zanimljiva specifičnost ovoga trga njegova je neo-bična prostorna povezanost s *Campinom* u kojoj se iščitava kontinuitet koncepta začetog još u razvijenom srednjem vijeku. U širem se prostornom smislu, na-ime, trg sastoji od novoga vanjskog, zapadnog dijela okrenutog gradskoj luci u kojem su smješteni objekti civilne uprave: pročelje Kneževe palače, gradski toranj te loža u blizini koje se nalazio šandarac. U starijem, istočnom dijelu trga, što ga je od novog zapadnog razdvajalo golemo tijelo Kneževe palače, a s kojim ga je povezivao prolaz glavnih gradskih vrata ispod tornja, dominira zborna crkva sa stvarnom funkcijom (kon)katedrale. Osim tako postavljene prostorne simbolike kontinuiteta starog i nastanka novog identiteta, ovaj prostorni koncept u određe-nom smislu prenosi i konkretan venecijanski predložak. Arhitektonski u smislu proporcija i strukture on se ugleda na *Torre d'orologio* što ga je posljednjih godina 15. stoljeća na venecijanskom Trgu sv. Marka podigao Mauro Codussi, i to u spe-cifičnoj urbanističkoj poziciji koju u neku ruku emulira i postav creskog tornja: njegov prizemni lučni prolaz tvori glavnu komunikacijsku os s prostora Trga sv. Marka u gusti splet ulica srednjovjekovnoga grada.¹⁷⁸

Sa sjeveroistočne strane novi je trg pred Kneževom palačom naslijedio oblik srednjovjekovnoga gospodarskog prostora povezanog s proizvodnjom i obradom raše. Riječ je o prostoru ljevkastog oblika iz kojeg izlazi posve nova i široka grad-ska prometnica koja ga je povezivala sa sjeveroistočnim gradskim vratima, Porta

¹⁷⁶ S. PETRIS 1892., str. 8.

¹⁷⁷ M. GEORGOPOULOU 2001., str. 74ff; M. O'CONNELL 2009., str. 60.

¹⁷⁸ L. TOMAZ 2002., str. 71; L. BORIĆ 2018.c.

Bragadina, i novom prometnicom na Pratu što je, pred drugim, manjim istočnim vratima Porta Marcella, vodila dalje, uz crkvu Sv. Duha prema franjevačkom i samostanu creskih benediktinki. Ta je važna prometnica popločana odlukom Vijeća od 22. ožujka 1545., kada se izričito tražilo da bude dovoljno široka za jahanje i prolaz kola.¹⁷⁹ Kada su do kraja 16. stoljeća dovršena nova glavna Gradska vrata (Porta Marcella), taj je ulični potez preuzeo ulogu središnje prometnice, kraljevnice preobraženog naselja, te prsten novih zidina objedinio u monumentalnu cjelinu sa središtem u reprezentativnom trgu uz novouređenu luku. U novu se ulicu, u njezin središnji dio, utjecala i srednjovjekovna glavna prometnica, umreživši se time u novi sustav.

Mali mandrač, najdublji dio luke, zbog nanosa mulja često je bio zatrpan do te mjere da se u njemu nije moglo pristajati, pa se temeljem odluka Gradskog vijeća redovito čistio.¹⁸⁰ Bio je zatvoren većim i manjim molom, dok su prostraniji, vanjski dio luke, štitala dva lukobrana: Mala s istočne i Vela Preskva sa zapadne strane, a prostor među njima se zatvarao lancem. Vjerojatno je jedan od tih lukobrana postojao i prije 1545. kada je Gradsko vijeće zadužilo sve građane za pomoć pri gradnji i popravku na način da brodicama prevoze kamen, pijesak i vapno s lokaliteta *Punta Grassa* u Cres.¹⁸¹ Uz zapadnu obalu toga vanjskog mandrača otkriveni su ostaci *garofulina*, zidanih otočića za privez datiranih u kraj 15. stoljeća,¹⁸² što dodatno potvrđuje vrijeme ranije spomenutih radova na uređenju lučke obale.¹⁸³ Sve te opsežne radove na uređenju luke treba vidjeti u kontekstu političko-gospodarskih preobrazbi grada te, što je najvažnije, njegovoga urbanističko-arhitektonskog aspekta, odnosno formiranja novoga priobalnog trga s upravnim građevinama, reprezentativnim simbolima venecijanske vlasti. Zgrada fontika nije se, kao što bi se to moglo pretpostaviti, isprva nalazila na mjestu današnje zgrade hotela „Cres”. Najstariji fontik nalazio se duboko u srednjovjekovnoj jezgri, nedaleko Sv. Izidora, a drugo zdanje u toj funkciji bilo je smješteno uz Mandrač, *in contrata de Platheia ultra canale*.¹⁸⁴ Ta su dva zdanja bila u funkciji sve do 1622. kada su obje zgrade zamijenjene za svrsishodnije smještenu građevinu na rivi.¹⁸⁵

Razdoblje gospodarskog prosperiteta popraćeno temeljitim preobrazbama grada u 16. stoljeću razabire se i u nizu odluka Gradskoga vijeća koje nastoji osigurati prohodnost prometa ljudi i roba, ali i podići udobnost i kvalitetu življenja u gradu. Cres je s istočne i sjeverne strane okružen brežuljcima, pa su ozbiljan problem predstavljale jesenske bujice koje bi uništavale dobar dio gradskih i vangradskih prometnica te zatrpavale luku. Stoga su se u sklopu radova 16. stoljeća višekratno donosile odluke o njihovom čišćenju i popravku.¹⁸⁶ Statut iz 1441.

---

¹⁷⁹ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 310.

¹⁸⁰ N. LEMESSI – REGESTA, str. 266.

¹⁸¹ J. ČUS-RUKONIĆ 1991., str. 7.

¹⁸² J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 70-72. Kasnije u 17. ili 18. stoljeću prostor među njima je nasut, a riva proširena.

¹⁸³ I ovdje su korisne usporedbe s intervencijama koje je u luci Krka započela mletačka vlast nakon 1480. M. BOLONIĆ, I. ŽIC ROKOV 1977., str. 292; K. MAJER JURISIĆ 2011.

¹⁸⁴ DARI-25: Cat., f. 85.

¹⁸⁵ N. LEMESSI – REGESTA, str. 648.

¹⁸⁶ Tako je primjerice 25. travnja 1496. donesena odluka o popravku puta koji vodi prema samostanu benediktinki. Nadalje, 11. listopada 1500. Vijeće je odlučilo popraviti i očistiti putove koji su vodili prema Novom zdencu (*puteum novum* koji se po svoj prilici nalazio u blizini kapele Sv. Jurja), kod Sv. Helene u Zagrađu, te puta koji je vodio prema franjevačkom samostanu (put Sv. Martina). Dana 2. siječnja 1516. odobren je izdatak od četiri dukata za popravak ceste koja vodi od vrata Sv. Martina prema jugu, kao i onu koja je kroz vrata Sv. Klare vodila prema sjeveru, a 6. travnja 1518. građani su obvezani popločati gradske ulice pred svojim kućama, a za pomoć onima koji to nisu u stanju, kao i za popravak i iskopavanje odvodnih kanala određen je poseban

godine donosi različite odredbe koje govore o razini kulture stanovanja u gradu. Tako se određuje da se otpaci ne smiju baciti u more, na javne putove, u blizini cisterni, u luku ili u blizini dvaju lukobrana, u blizini crkvi i gradskih vrata. Svakog je ožujka obvezatno čišćenje putova koji vode van grada,¹⁸⁷ a za čišćenje glavnog trga svake subote plaćaju se četiri pometača.¹⁸⁸

Problem opskrbe vodom u gradu bio je riješen brojnim cisternama koje su se nalazile u zajedničkim dvorištima (Pjaceta, Veli dvor) ili unutar zatvorenih prostora plemićkih kuća (npr. Petris-Moisè, Marcello Petris). Kao trajan izvor tehničke vode koristili su se spomenuti izvori Račica i Krušija, a u južnom dijelu grada, kod kontrade Sv. Marka, navodi se izvor Sv. Tome, vjerojatno u vezi sa spomenutim potokom Rivolus, a koji je tekao uz južni rub romaničkih zidina.¹⁸⁹ Jesenske su bujice i otpadne vode znatno onečišćavale izvore pitke i tehničke vode koji su i u vrijeme Fortisova posjeta bili vrlo zagađeni.¹⁹⁰ Iz Knjiga Gradskoga vijeća vidljivo je da je problem kontaminiranih izvora bio ozbiljan, pa je često bio temom rasprava nakon kojih se potiču akcije uređenja i čišćenja. Dana 29. lipnja 1544. predstojniku franjevačkog samostana, fra Tomi Sinkoviću, odobrena je isplata 30 dukata koji će uz već postojećih 30 dostajati za izgradnju cisterne u prvom klausturu samostana, pod uvjetom, kako predlaže fra Toma, da voda bude dostupna za upotrebu *ad uso et comodo della terra vostra*. Cisterna je konačno dovršena 1553. te je, uz spomenuti sjeverni *puteum novum*,¹⁹¹ postala jednim od glavnih izvora pitke vode na korist građanima Cresa.¹⁹² Posljednji uređeni javni izvor vode nalazio se u nešto udaljenijem Piskelu, na južnoj strani creskoga zaljeva. Na njemu se daju koncesije za izgradnju mlinova pod uvjetom da voda ostane nezagađenom.¹⁹³ Samo prema arhivskim izvještajima, poznata je još jedna gradska cisterna – Sv. Mihovila.¹⁹⁴

Preobrazbe urbanog rastera Cresa sa svim novim ulicama, trgovima, fortifikacijama, lučkim strukturama, crkvama, samostanima i palačama u potpunosti su privedene kraju kroz 17. stoljeće, a prilično vjeran prikaz njegova novoga lučkog pročelja naslikan je na oltarnoj pali sv. Roka i sv. Alojzija Gonzage iz zborne crkve, okvirno datirane u 18. stoljeće. Bez obzira na mjestimične disproporcije (možda i namjerne), vertikalna i gabarita nekih građevina, slika prikazuje potpuno razvijenu strukturu grada koji, građevinama što su obgrlile luku kao izvorište njegovoga novog života, obalom, novim trgom, širokim ulicama, fortifikacijama, gradskim tornjem i zvonikom zborne crkve, zorno odražava potpuno dovršen razvitak komunalne samosvijesti, ali i ponos na mudro iskorišten sretan povijesni trenutak.

---

odbor. Nadalje, 24. siječnja 1552. donesena je odluka o uređenju i čišćenju puta prema Osoru, a 3. lipnja 1558. o popravku putova prema Osoru, Belom i Lubenicama koje se moraju osposobiti za jahački i kolni promet. N. LEMESSI – REGESTA, str. 131, 136, 155, 156, 157, 216, 248.

¹⁸⁷ N. LEMESSI – STATUT, str. 76-77.

¹⁸⁸ N. LEMESSI – REGESTA., str. 210. To su Zanetto iz Raba, Francesco Veronese, Zuane Foietta i Biasio Mayer.

¹⁸⁹ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 308.

¹⁹⁰ A. FORTIS 1771., str. 41.

¹⁹¹ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 309.

¹⁹² N. LEMESSI – REGESTA, str. 218. Dana 7. svibnja 1553. Gasparo de Proficis i Constantino de Cypro izabrani za nabavku sredstava za dovršenje cisterne.

¹⁹³ N. LEMESSI – REGESTA, str. 186. Tako je 15. listopada 1531. Šimunu *calegaru* u njegovom sinu Luki odobrena izgradnja dva mlina u Piskelu, uz obvezu očuvanja čistoće vode i nepromjenjivu cijenu mljevenja od 12 solada po vreći žita. Nekoliko godina kasnije, 24. veljače 1545. Petrisso de Petris je zadužen za organizaciju čišćenja izvora Piskel kako bi građani vodu mogli koristiti.

¹⁹⁴ S. MITIS 1933., str. 32.

4. Renesansna stoljeća sakralne arhitekture

Procvat grada Cresa i odnos novog središta otoka prema Osoru tijekom 15. i 16. stoljeća posebice su vidljivi kroz gradnje i obnove gradskih crkava i kapela. Davno prepoznata kao jedinstveno mjesto susreta svih društvenih slojeva i grupa, funkcionalno oblikovana u skladu sa svojim liturgijskim sadržajem, ta se zdanja očitavaju kao znakovi u prostoru u kojima se ogledaju identitetski narativi njihovih naručitelja. Oblikovne formule ovih reprezentativnih prostora kolektivnog identiteta grada, poput zborne crkve u Cresu s titularom Sv. Marije Snježne i crkve gradskog zaštitnika, Sv. Izidora, govore mnogo o nastojanjima zajednice. Nadalje, izraz su i političkih ideja mletačkih upravitelja i biskupa. Skromnije kapele, što su ih financirale obitelji ili pak bratovštine, obogaćuju ovu sliku creske pobožnosti, jasno naznačujući moć rodova poput Petrisovih, ali i mehanizama uzajamne pomoći. Naposljetku, samostanski sklopovi franjevac i benediktinki umrežavali su cresko renesansno društvo na načine nerijetko transverzalne u odnosu na relativno čvrsto definiranu oligarhijsku strukturu, a njihove bogate knjižnice i danas svjedoče o razini intelektualnog života i višejezičnosti liturgijske prakse na otoku.

4.1. Novo lice zborne crkve Sv. Marije Snježne

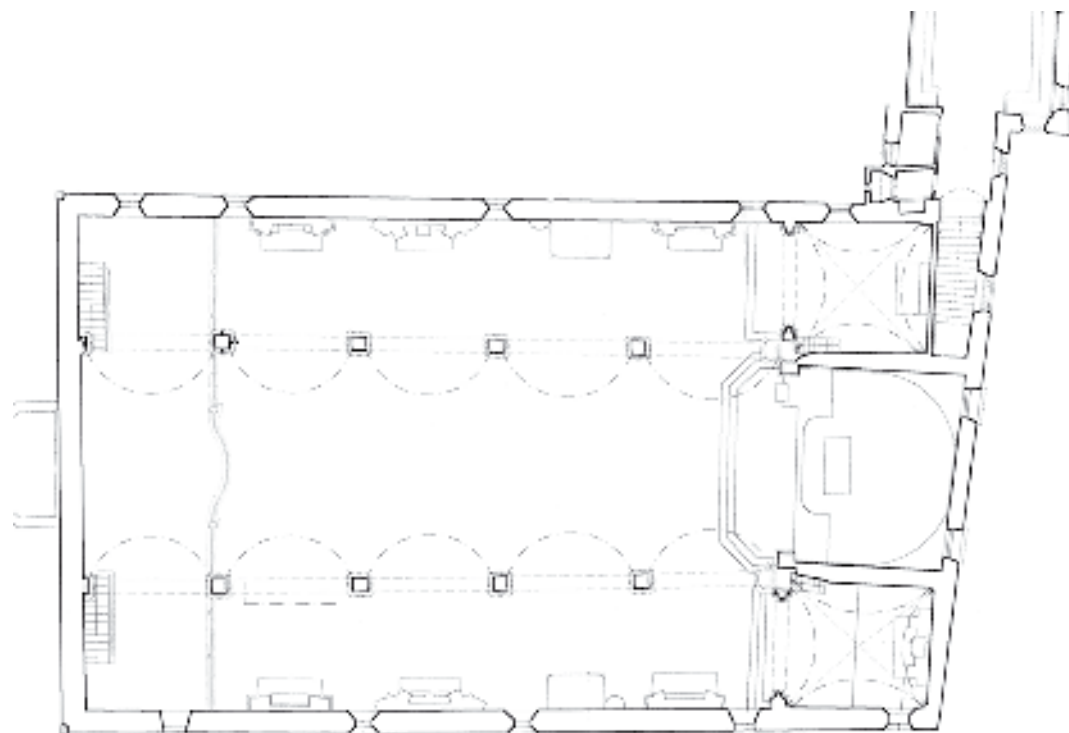
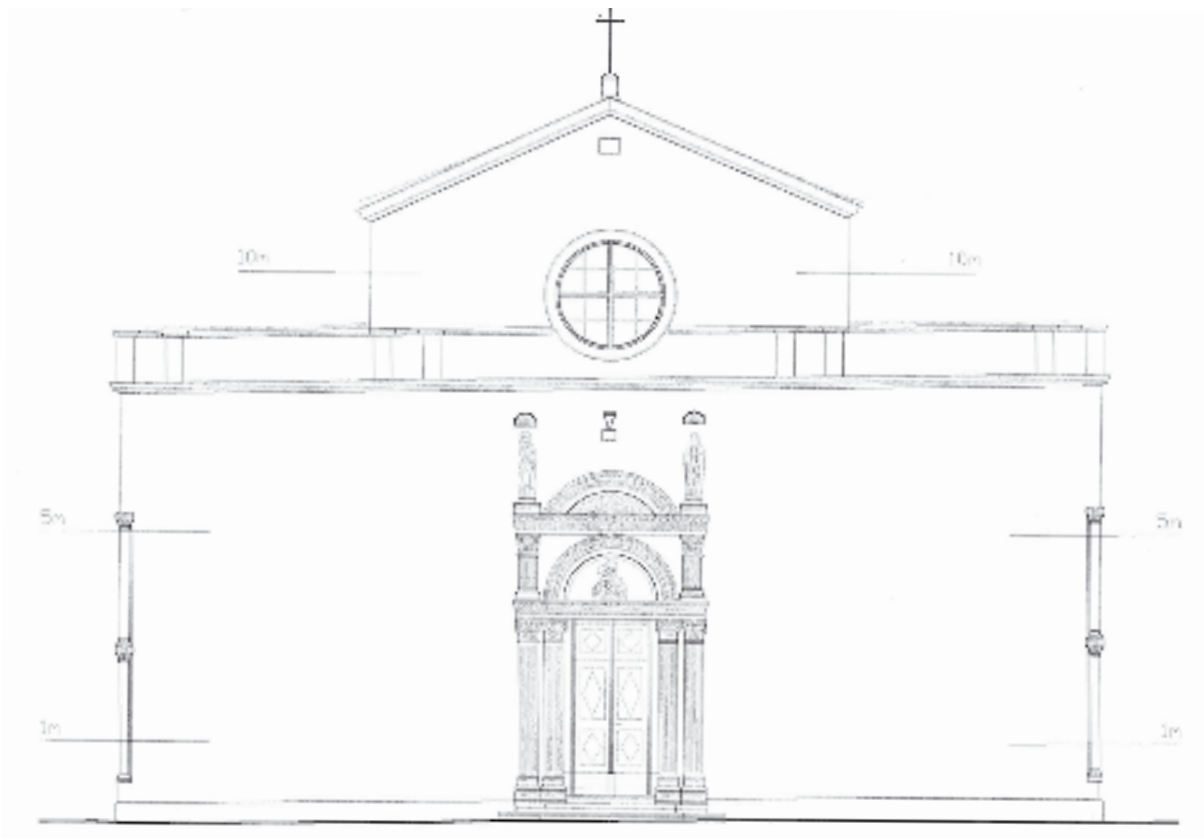
Zborna crkva Sv. Marije Snježne trobrodna je bazilika utisnuta u gusto srednjovjekovno tkivo grada Cresa, pravokutnih apsida upisanih u blago trapezoidni vanjski perimetar.¹⁹⁵ Široko pravokutno pročelje uskim je pojasom između dva vijenca razdvojeno u dvije zone, pri čemu gornja zona prati zabatni oblik broda. Središnja je os definirana portalom s udvojenim kaneliranim pilastrima koji flankiraju vrata. Nad vratima se nalazi luneta s reljefom Bogorodice s Djetetom, obočena patuljastim pilastrima koji nose bogatu profilaciju i u čijem je središtu isklesan lik anđela s krunom te još jedna segmentna luneta ispunjena motivom školjke te kipovi arhanđela Gabrijela i Marije u prikazu Navještenja. Nad skulpturama u zid su pomalo nespretno ugrađene kamene školjke, a u istoj se visini u središnjoj osi nalazi uklesan moto biskupa Marca Negrija (1476. – 1486.): NIHIL DEEST TIMENTIBUS DEUM (Ps., XXXIII, 10). Neobičan je smještaj rozete koja probija gornji, plastički manje naglašen vijenac, zadirući time u donju zonu pročelja, čiji su uglovi dodatno naglašeni s po dva stupa postavljena jedan na drugoga.

Bočne su fasade rastvorene nizom od po pet visokih šiljato zaključenih prozora i pravokutnim bočnim portalima s jastučastim nadvratnicima i trokutastim zabatima. Otvori na južnoj fasadi međusobno se razlikuju te ne pripadaju istome vremenu nastanka, no nema tragova naknadnih uzidavanja okvira svijetlih otvora. Istočna je fasada od pravilno klesanih kvadara i otvara se s dva velika pravokutna prozora na svetištu i jednim polukružnim prozorom koji osvjetljava stubište prema sakristiji. Visoko pod strehom svetišta smještena su dva kamena reljefna grba koja pripadaju duždu Agostinu Barbarigu, na dužnosti od 1486. do 1501., i Giovanniju Longu, creskom knezu od 1487. do 1489. godine.¹⁹⁶

4.1.1
Zborna crkva sv. Marije Velike, Cres, pročelje
(foto: J. Gudelj)

¹⁹⁵ Usp. J. GUDELJ 2008. Pročelje i začelje crkve zidani su pravilnim kvadrirama klesanoga kamena, dok su bočni zidovi od priklesanog kamena naknadno fugiranog tamnom cementnom žbukom. Krov crkve prekriven je crijepom, s dvoslivnim krovom nad glavnim i jednoslivnim nad bočnim brodovima.

¹⁹⁶ Vidjeti kronotaksu cresko-osorskih knezova, Prilog 1.

4

4.1.2
Zborna crkva Sv. Marije Velike, Cres, nacrt pročelja i tlocrt
(Suzana Purišić, d.i.a., Konzervatorski odjel u Rijeci)

4.1.3
Zborna crkva Sv. Marije Velike, Cres, začelje, grb
dužda Agostina Barbariga (foto: D. Krizmanić,
2002., Fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci)

4.1.4
Zborna crkva Sv. Marije Velike, Cres, začelje, grb
kneza Giovannija Longa (foto: D. Krizmanić,
2002., Fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci)

U unutrašnjosti crkve svetište je povišeno za tri stube koje zadiru u prostor broda u obliku pravokutnika odsječenih uglova. Odvajanje oltarnog prostora naglašeno je i niskom ogradom od polikromnog mramora koja prati oblik stuba. Trijumfalni luk oblikovan je u kamenu, a nose ga ugaoni pilastri s ukladama i kompozitnim kapitelima, dok je sam luk ukrašen kanelirama i ovulima, kao što je to slučaj i s lukovima broda. Kompozitni kapiteli pilastara u donjoj zoni imaju velike listove valovitog obrisa i oštro iscrtanih žila iznad kojih su snažne volute te konkavni abak s cvijetom u sredini. Unutrašnja strana pilastara ukrašena je na pola visine uklade kružnim motivom ruže, dok se na ukladi okrenutoj brodu nalazila nježna biljna dekoracija čiji se tragovi naziru. Svod je svetišta bačvast s po tri susvodnice sa svake strane koje se oslanjaju na konzole. Ispod središnje susvodnice na obje se strane nalazi pravokutni prozor.

Kapele uz svetište približno su jednakih dimenzija, pravokutnog oblika, s razinom poda povišenom u odnosu na brod od kojeg su odvojene i niskom balustradom s prolazom u sredini. Presvođene su križnim svodom koji se oslanja na konzole. Uza zid koji ih dijeli od svetišta, prislonjene su kratke kamene stube što vode do propovjedaonica umetnutih između svetišta i kapela. Duhovito je riješen ulaz na propovjedaonice: vrata oponašaju dio debla polustupa arkature broda koji bi inače zapremao taj odsječak zida. Čeoni su lukovi kapela profilirani, s grbovima u tjemenu, i počivaju na snopu nosača što se mogu iščitati kao dva pilastra pred kojima je polustup. Kapiteli nosača su kompozitni, s meko oblikovanim liščem i finim volutama. Bočni su brodovi od glavnog odijeljeni snažnom

4.1.5
Zborna crkva Sv. Marije Velike, Cres, unutrašnjost
(foto: J. Gudelj)

4.1.6
Zborna crkva Sv. Marije Velike, Cres, sjeverna
bočna kapela prezbitarija (foto: J. Gudelj)

4.1.7
Zborna crkva Sv. Marije Velike, Cres, južna bočna
kapela prezbitarija (foto: J. Gudelj)

arkaturom koja se oslanja na četiri stupa i dva polustupa. Lukovi su arkada polukružni i ornamentalno profilirani, a ojačani su metalnim zategama. Stupovi su postavljeni na pravokutne plinte, imaju glatka debla i kompozitne kapitele koji odgovaraju onima na trijumfalnom luku. Na istočnom kraju crkve nalazi se recentno drveno pjevalište koje nose manji jonski stupovi. Obojeni ravni strop natkriva bočne brodove, dok je srednji brod zaključen plitkim bačvastim svodom sa susvodnicama pod kojima su polukružni prozori s natpisima: ECCLESIA A. D. 1913 RISTAUURATA i 1913 SUB ARCH PAR N. TURATO.

Visoki se zvonik nalazi ispred crkve, zakrivajući veći dio njezinog pročelja prema uskom trgu. Donji dio zvonika ima ukošene stranice, pa poprima oblik krnje piramide, na koju se nastavlja zatvoreno pravokutno tijelo s ložom za zvona na vrhu.

Zapisi iz najstarije sačuvane knjige nekadašnjega creskog komunalnog arhiva *Libro della Pozuppia di San Lorenzo* već 1324. spominje prezbitera Nikolu, župnika crkve Sv. Marije, što govori o tome da se radilo o župnoj crkvi čiji je župnik nešto višeg ranga, vjerojatno biskupov suradnik.¹⁹⁷ Godine 1426. zapis: *...Ecclae Marie de Cherso habere debet duc. VI auri quos mutavit ser Blasius Golubich pozupus dicte eccle* govori da je crkva imala prilične prihode, dok 1434. spominje

¹⁹⁷ A. CELLA 1951., str. 20.

se *in aiudo a pagar lo paramento de sca Maria* L. 25, što govori kako o postojanju crkve, tako i o obavezi njezinog ukrašavanja što ju je imala ugledna creska bratovština sv. Lovre. Kao župnik crkve Sv. Marije u Cresu 1454. godine spominje se prezbiter Petar, što potvrđuje kontinuitet statusa župnika rečene crkve. Iz svega je navedenog jasno da tijekom 15. stoljeća u Cresu postoji župna crkva Sv. Marije, smještena unutar starijega dijela gradske jezgre,¹⁹⁸ no za rekonstrukciju njezinog izgleda nema dovoljno podataka.¹⁹⁹

Tijekom treće četvrtine 15. stoljeća crkva je dobila nov portal, što je arhivski potvrđeno u *Libro della Parte dei poveri* 1454. – 1474. godine.²⁰⁰ Ovi su dokumenti znatno lošije sačuvani no oni ranije citirani, pa su i podatci o isplatama za radove na crkvi fragmentarni. Već je Antonio Cella pročitao ulomke koji se odnose na radove u crkvi: 1473. godine odlučuje se desetinu prihoda *Parte dei poveri* uložiti *in la ghiesa chatedrar de Santa Maria de Cherso*,²⁰¹ a 1480. navodi se isplata *consignado alla fabrica per aiutorio del campanil*,²⁰² te 1481. davanje *al capitolo per sonvencion dada per parte di dinari della fabrica*,²⁰³ dok se 1487. opominje zakupca desetina koji kasni s davanjima za *fabrica de Sca Maria*.²⁰⁴ Prvi je put čitljivo ime majstora u zapisu koji kaže: *in aiudo de frontal de la fabrica de Santa Maria... a m. Francesco magistro de la dita fabrica* iz 1488. godine.²⁰⁵ Gianna Duda Marinelli pokušala je identificirati ovog majstora Francesca kao Francesca Marangonicha koji se spominje u notarskim spisima, no ni u jednom dokumentu koji ga izravno povezuje s gradnjama majstor portala se ne spominje prezimenom.²⁰⁶ Nadglednik gradnje bio je 1489. godine Zorzi (Juraj) de Colombis, kojemu su isplaćivane svote za njezinu gradnju.²⁰⁷ Godine 1494. isplaćen je majstor Zorzi (Juraj) *che fabrico el campanil*.²⁰⁸

Osim niza davanja za neprecizirane radove te naknade *pozuppima*, sigurno je, dakle, da se osamdesetih i devedesetih godina 15. stoljeća radilo na zvoniku i na pročelju crkve Sv. Marije Velike. Komparacijom arhitektonskih elemenata i motiva, odnosno klesarskog duktusa, proizlazi da se u tu kampanju radova mogu ubrojiti dekorativni i figurativni dijelovi portala, ugaoni stupovi na pročelju, čeonni lukovi bočnih kapela svetišta i njihovi nosači te grbovi na začelnome zidu – odreda elementi kod kojih je moguća reupotreba. Problem koji se nameće jest njihova izvorna pozicija, koja bi i jednoznačno odredila oblik crkve 15. stoljeća: čeonni lukovi bočnih kapela i njihovi nosači bili su jamačno ulazi u kapele jer su ukrašeni plemićkim grbovima. Tim su kapelama mogli završavati bočni brodovi, čime bi se i u toj fazi radilo o trobrodnoj bazilici.²⁰⁹ Stupovi koji su danas ugrađe-

---

¹⁹⁸ A. CELLA 1951., str. 20.; A. ORLINI 1964., str. 9-12.

¹⁹⁹ Pretpostavka Alfonsa Orlinija o čak tri sloja koja su prethodila radovima 15. stoljeća nije potkrijepljena nalazima ili arhivskim podacima, usp. A. ORLINI 1964., str. 11-12; G. DUDA MARINELLI 1986., str. 50-51.

²⁰⁰ A. CELLA 1951., str. 20. Izvornik *Libro della parte dei poveri* se čuva u Državnom arhivu u Rijeci (DARI-25: LPP/1)

²⁰¹ DARI-25: LPP/1, f. 18'; A. CELLA 1951., str. 20.

²⁰² DARI-25: LPP/1, f.37'; A. CELLA 1951., str. 20.

²⁰³ DARI-25: LPP/1, f. 39; A. CELLA 1951., str. 20.

²⁰⁴ DARI-25: LPP/1, A. CELLA 1951., str. 20.

²⁰⁵ DARI-25: LPP/1, f. 51; A. CELLA 1951., str. 20.

²⁰⁶ G. DUDA MARINELLI 1986., str. 61.

²⁰⁷ DARI-25: LPP/1, f. 54, f. 59

²⁰⁸ DARI-25: LPP/1, f. 65. A. CELLA 1951., str. 20.

²⁰⁹ Druga je mogućnost da su kapele bile postavljene bočno u odnosu na crkvu (kao što je to bio slučaj s trotravejnom kapelom Marcello Petris u franjevačkoj crkvi u Cresu iz istog vremena), što otvara prostor pretpostavci o jednobrodnoj crkvi.

ni u uglove pročelja jednake su visine kao i nosači čeonog luka kapela, stoga su i oni mogli imati ulogu nosača unutar crkve. Monumentalni kanelirani polukapitel i duži fragment friza, koji se danas nalaze u dvorištu kuće iza začelja crkve, također su vjerojatno dijelovi svetišta crkve iz osamdesetih godina 15. stoljeća.

Društvena i politička zbivanja na otoku, kao i određene formalne sličnosti, posebice s dokumentima datiranog portala, čvrsto povezuju pregradnju 15. stoljeća creske crkve Sv. Marije s istovremenom izgradnjom katedrale u nedalekom Osoru. Kao što je već spomenuto, gradnja osorske katedrale bila je dio šireg programa obnove grada, pri čemu se napušta stara ranokršćanska katedrala koja ostaje izvan perimetra novih zidina, a nova se smješta na izvanrednu poziciju na novom gradskom trgu.²¹⁰ Urbanističkom je položaju žrtvovana i pravilna orijentacija, pa je nova crkva okrenuta u smjeru sjever-jug. Kronologija gradnje rekonstruirana je prema navodima Danielea Farlatija, a pouzdanost ovog izvora potvrđuju i pisma koja je taj kroničar razmijenio s osorskim biskupom svog vremena, Splitsčaninom Bonaventurom Bernardijem.²¹¹

Sredstva za gradnju otočke katedrale prikupljena su pedesetih godina 15. stoljeća, za biskupovanja Simona de Valle. U vrijeme Antuna Palčića (1463. – 1470.) postavljeni su temelji i izrađeno je svetište katedrale, a isti je biskup ostavio i priličnu svotu za nastavak gradnje. Ovi podatci donekle iznenađuju jer je poznato da je taj prelat, porijeklom Pažanin, želio utemeljiti biskupiju u rodnome gradu koji se upravo u to vrijeme iznova gradi na novome mjestu te je započeo gradnju biskupske palače na trgu nasuprot paške kolegijalne crkve. Ovaj se projekt pokazao neuspješnim i Palčić se okrenuo izgradnji osorske katedrale, za što je oporučno ostavio i veću svotu novca.²¹² Veći dio vanjskih zidova katedrale završen je za biskupovanja Venecijanca Marka Negrija, čiji se moto pojavljuje na natpisu na

²¹⁰ S. ŠTEFANAC 1986.

²¹¹ S. ŠTEFANAC 1986., str. 266. prema D. FARLATO 1775., str. 200-210. Za korespondenciju biskupa Bernardija i FARLATOja vidjeti V. ŠTEFANIĆ, L. KOŠUTA 1951., str. 330-332.

²¹² D. FARLATO 1775., str. 206.

obnovljenoj biskupskoj palači u Osoru, ali i na pročelju creske crkve.²¹³ Osorska je katedrala završena 1497. – 1498., o čemu svjedoči natpis na ploči uz portal te posvetni zapis u glavnome oltaru, no kako Ivan Justi, koji je držao osorsku katedru od 1486. do 1509. godine, nije, kako se čini, dolazio na otok, crkvu je posvetio ninski biskup Juraj Divnić.²¹⁴

Poveznicu gradnje creske župne crkve i osorske katedrale možemo, dakle, tražiti u liku biskupa Marca Negrija, porijeklom iz mletačke patricijske obitelji, generalnog vikara Jacopa Zena, padovanskog biskupa od 1460. do 1481. Zeno, poznati humanist i kolekcionar starina, štovatelj uglednog antikvara Ciriaca Pizzecolija iz Ancone, bio je i naručitelj temeljite pregradnje padovanske biskupske palače i vile u Luviglianu, no s obzirom na kasnije intervencije, ovi spomenici, nažalost, ne mogu poslužiti kao komparativni materijal.²¹⁵ Negri, nazvan teologom i doktorom kanonskog prava na nadgrobnom natpisu što ga prenosi Farlati, dopisivao se s pjesnikom i političarom Leonardom Giustinijanijem, jednim od promotora gradnje crkve San Giobbe u Veneciji, bratom patrijarha Lorenza Giustinijanija i rođakom biskupa Zena, ali i humanista Laura i Taddea Quirinija.²¹⁶ Marco Negri je 1459. godine postao kotorskim biskupom, no čini se da nije puno boravio u Boki, već je upravu prepustio svome vikaru Petru de Brutiju, biskupu Kroje u Epiru, koji pak nije mogao do svoje dijeceze.²¹⁷ Ipak, dokumenti Biskupskog arhiva u Kotoru spominju Negrija u nekoliko navrata od kojih je možda najzanimljiviji zapis iz 1463. godine koji kaže da je učeni biskup došao u Kotor i zatekao biskupsku palaču bez namještaja, pa je stoga naručio stol i nekoliko tronožaca.²¹⁸

Iako nisu sačuvani originalni dokumenti koji bi pojasnili cjelokupno djelovanje ovog premeta na osorskoj katedrali, najčešće citirani i prepisivani akt jest onaj iz 1478. godine o uzdizanju creske župne crkve Sv. Marije u status kolegijalne, čime bi ona postala gotovo drugom katedralom, budući da je biskup, pogotovo u ljetnim mjesecima, boravio u zdravijem Cresu.²¹⁹ U Osoru je ipak iz temelja obnovio biskupsku palaču angažiravši za taj posao majstora kojega D. Farlati naziva Joannis Pergamenus, a Duda Marinelli nalazi u creskim notarskim spisima zabilježenog kao osorskog građanina Giovannija iz Bergama.²²⁰ Biskupski dvor kasnije je pregrađen u tolikoj mjeri da Giovannijev arhitektonski rukopis nije moguće razaznati, no ovaj bi majstor mogao biti identičan onome zabilježenome 1469. – 1470. na gradilištu Codussijeve crkve San Michele in Isola, jednom od programatskih primjera rane mletačke renesanse, i ponovno 1480. godine pod istim *protom*, za radova na crkvi San Zaccaria.²²¹

---

²¹³ Natpis s biskupskog dvora donosi već FARLATO (D. FARLATO 1775, str. 207), dok je Pietro Sticotti krajem 19. stoljeća našao ploču u osorskom lapidariju razbijenu u nekoliko dijelova, te je publicirao crtež ploče i transkripciju u dva navrata: P. STICOTTI 1893., str. 33. i P. STICOTTI 1914., str. 141-144. Prema Sticottiju, natpis klesan goticizirajućim slovima glasi: *Pontifex huius insule dignus Marcus Nigro hoc episcopium totu(m) solo equ(a)tu(m) redificavit op(era Ioan)nis P(er)gamen(i) i(n) ut(raque arte) p(er)iti an(n) d(omi)ni mccc(c) lxxxi n. z. s.*

²¹⁴ D. FARLATO 1775., str. 210.

²¹⁵ L. BERTALOT, A. CAMPANA 1939. – 1940., str. 356-376; M. L. KING 1989., sv. II., str. 666.

²¹⁶ D. FARLATO 1775., str. 209; M. L. KING 1989., sv. II., str. 561.

²¹⁷ L. BLEHOVA ČELEBIĆ 2006., str. 64.

²¹⁸ Biskupski arhiv Kotor, K III, f. 242, 243, 244 (narudžba pokućstva).

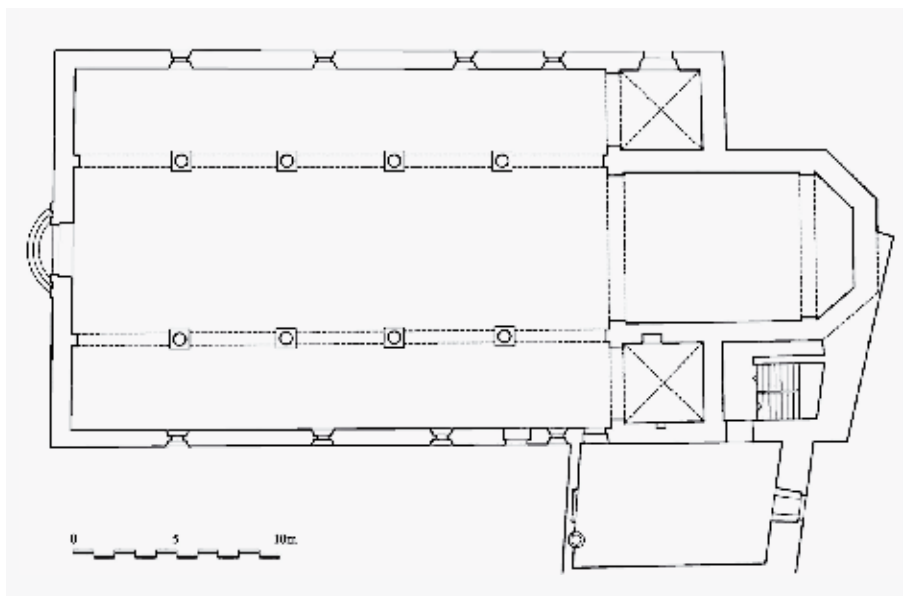
²¹⁹ D. FARLATO 1775., str. 209. Status je potvrdio tek 1528. papinski legat i pulski biskup Altobello Averoldi.

²²⁰ G. DUDA MARINELLI 1986., str. 61: *Liber secundus instrumentorum Chersi* 1485. godine bilježi kupoprodaju kuće u Cresu kojoj je *Giovanni da Bergamo, cittadino di Oserso* svjedokom, dok su svi ostali akteri su zidari ili klesari; u još jednom dokumentu iz 1485. Giovanni da Bergamo nazvan je *magistrom*.

²²¹ Ovu homonimiju uočava već P. STICOTTI 1914., str. 144, a za njim i ostali autori.

4.1.9

Crkva Uznesenja Marijina (nekoć katedrala),
Osor, tlocrt (izvor: arhiv IPU)

Osorska se katedrala, kako je to već predložio Samo Štefanac, može smatrati reduciranom verzijom spomenute kamaldoljanske crkve San Michele in Isola, s određenim razlikama u oblikovanju svetišta.²²² U Osoru je ono bilo ravno završeno i kraće za korni travej kako pred bočnim, tako i pred glavnom apsidom, no s obzirom na izloženi tijek i dugo trajanje gradnje, jasno je da je upravo svetišni prostor bio donekle zadan kada se podižu brodovi katedrale prema Codussijevu modelu.²²³ Vrlo slično koncipiran svetišni prostor ima i zborna crkva u Pagu koji su četrdesetih godina 15. stoljeća započeli graditi zadarski graditelji Pavao i Juraj Dimitrov.²²⁴ Ova struktura u paškome slučaju proizlazi iz zadarskih srednjovjekovnih primjera, a povezanost gradnje paške župne crkve i osorske katedrale jasna je s obzirom na aktivnost biskupa Palčića.²²⁵ Ovakva je dispozicija rijetka u Veneciji, gdje prevladava zaobljeni apsidalni završetak, no instruktivnom se pokazuje usporedba sa svetištem župne crkve San Giovanni in Bragora, čiji je brod obnavljan između 1475. i 1505., a pročelje je također trolisno.²²⁶ Ta se crkva nalazi u mletačkoj četvrti Castello, gdje su najčešće živjeli doseljenici s Cresa, a njezin se svetišni prostor također sastoji od pravokutno zaključene glavne apside i dviju bočnih pravokutnih kapela sa sačuvanim originalnim križnim svodovima vidljivim pod baroknim štuko ukrasima.²²⁷

²²² S. ŠTEFANAC 1986., str. 270. Vezu Cresa s ovim samostanom nalazimo i među redovnicima: izvjesni Francesco da Cherso jedan je od suradnika poznatog kartografa fra Maura, usp. V. MENEGHIN 1962.

²²³ Ravni završetak apside i time njezin kvadratan oblik potvrđen je arheološkim iskopavanjima tijekom zaštitnih istraživanja 1998. godine. Vidjeti J. ČUS-RUKONIĆ, J. VELNIĆ 2003., str. 472-478.

²²⁴ O tijeku gradnje zborne crkve Sv. Marije na Pagu vidjeti E. HILJE 1999., str. 96-101.

²²⁵ S. ŠTEFANAC 1986., str. 269.

²²⁶ M. A. CHIARI MORETTO WIEL, C. NOVELLO TERRANOVA 1994.

²²⁷ L. ČORALIĆ 1995., str. 373-396. Pitanje kupole nad svetištem u Osoru, kojega je otvorio Radovan Ivančević potaknut grafičkim prikazom grada s kraja 16. stoljeća, i uz prijedlog rekonstrukcije Jasminke Čus-Rukonić i Josipa Velnića nažalost i dalje ostaje otvoreno. Puno je vjerojatnije da je pronađeni trag luka na istočnome zidu svetišta, koji bi implicirao u svakom slučaju znatno nižu kupolu no što je predložena, otisak križnoga ili križnorebrastoga svoda. Nadalje, za sada još nisu pronađeni pisani dokumenti koji bi na bilo koji način potkrijepili postojanje kupole, niti postoje izravne analogije za kvadratno svetište s kupolom, bez kornog traveja, pred trobrodnom bazilikom.

4.1.10

Crkva Uznesenja Marijina (nekoć katedrala),
Osor, unutrašnjost (foto J. Gudelj)

Crkva Sv. Marije u Cresu također ima svetište s pravokutnim kapelama, pri čemu su bočne kapele presvođene križnim svodovima, a njihovi čeonni lukovi i nosači, koji morfološki pripadaju skupini klesanih dijelova kasnog 15. stoljeća, na prvi pogled određuju izgled svetišta i približavaju ga izgledu istočnog dijela osorske katedrale. Pomnijom analizom postaje, međutim, jasno da čeonni lukovi nisu strukturalno povezani s križnim svodom kapele, već je ovaj oslonjen na konzole postavljene oko metar iznad kapitela nosača čeonog luka. Budući da su ovi nosači, a time i cijeli prostor svetišta, pritom još izdignuti za tri stube od razine poda crkve, jasno je da je klesani materijal 15. stoljeća bio naprosto demontiran i ponovo upotrijebljen u novim okolnostima, vjerojatno za adaptacije s kraja 16. stoljeća.²²⁸ Usporedba pročelja creske crkve i osorske katedrale pokazuje da je ono u Cresu šire i niže, no dimenzije i izgled ranorenesansnih elemenata, tj. portala i rozete, vrlo su slični. Trolisno pročelje osorske katedrale može se upisati u kvadrat i proporcije svih njegovih dijelova rezultat su jasnih geometrijskih odnosa, stoga je za pretpostaviti da je i prije velike pregradnje cresko pročelje na određen način odražavalo ako ne cjelokupni oblik, a onda barem proporcijski odnos dijelova prema cjelini osorskoga primjera.

Struktura portala katedrale u Osoru jednaka je onoj u Cresu, s udvojenim pilastrima koji nose gređe nad kojim je dvostruka luneta, donja ispunjena prikazom Bogorodice s djetetom, a gornja ukrašena motivom školjke. Osorski je portal kvalitetnije izveden, sigurnim su rezom isklesani svi dekorativni nizovi klasičnog porijekla na gređu i okvirima luneta (biserni niz, kanelire, ovuli i palmete), a unutar zatvorenih polja umetnute su ploče crvenkaste breče, što unosi fini koloristički akcent na inače jednostavno pročelje. Udvojeni kanelirani nosači, koji svoje izvorište nalaze na Slavoluku Sergijevaca, popularan su motiv mletačkih portala druge polovice 15. stoljeća.²²⁹ Na portalu u Cresu osjeća se pad klesarske kvalitete, s redukcijom dekorativnih motiva te stoga možemo smatrati da je ono nastalo slijedeći osorski predložak.

²²⁸ Vidjeti spomenutu žalbu obitelji Petris iz 1600. i radove na svetištu iz 1805. godine.

²²⁹ J. GUDELJ 2014. Sličnost s portalom na Tremitima Nikole Firentinca i Andrije Alešija vjerojatno je slučajna, usp. S. ŠTEFANAC 1986., str. 272.

4.1.11

Zborna crkva Sv. Marije Velike, Cres, portal
(foto: J. Gudelj)

4.1.12

Crkva Uznesenja Marijina (nekoć katedrala),
Osor, portal (foto: J. Gudelj)

Elementi koji se bitno razlikuju na ova dva portala jesu upravo oni skulpturalni: osorsku Madonu s djetetom u sjedećem položaju na luneti, te likove scene Navještenja i Boga Oca na gornjoj gredi portala, uz pune skulpture sv. Nikole, Krista i uništeni kip sv. Gaudencija s vrha pročelja pripisao je Štefanac uvjerljivo Giovanniju Buori, jednom od vodećih majstora ranoga mletačkog *Quattrocenta*, bliskom suradniku i Maura Codussija i radionice Lombarda.²³⁰ Kiparski ukrasi creskoga portala, posebice likovi Gabrijela i Marije u sceni Navještenja, sa svojim ukočenim držanjem i shematski raspoređenom draperijom, slabiji su rad od osorskih. Radi se tu o „oponašanju prototipa, vjerojatno lijepe grupe na trijumfalnom luku venecijanske crkve San Giobbe”.²³¹

Specifičnost creskoga portala jest luneta s reljefom Madonne s djetetom koja svoj izgubljeni grafički predložak dijeli s *Madonom degli alberetti* Giovannija Bellinija, najranijim slikarevim i potpisanim i datiranim djelom (1487.).²³² Jedan je to od rijetkih reljefa čiji je izravni predložak neka od vrlo popularnih i u slikarskom mediju često kopiranih Madona vodećeg mletačkog slikara svog doba: izuzmemo li poznati primjer lunete s prikazom Madone na portalu Santa Maria dei Miracoli, djelu Giorgia Lascarisa koje očitava vezu s Bellinijevom Madonom u Accademia Carrara u Bergamu, venecijanska praksa u tome se bitno razlikovala od firentinske, gdje se broje deseci primjera izravne interakcije slikarstva i skulpture, osvjedočene i na teoretskoj razini u raspravi o tzv. *paragone*, odnosno usporedbi, pri čemu se obrazlaže supremacija jedne nad drugom likovnom vr-

²³⁰ S. ŠTEFANAC 1986., str. 275; 1989. Upravo portal na biskupskoj palači u Veroni, datiran natpisom u 1502. godinu, na kojemu je skulptura Madone izuzetno slična osorskoj, ima udvojene nosače koji flankiraju portal, no ta se struktura ipak više oslanja na model Slavoluka Sergijevaca.

²³¹ I. MATEJČIĆ 1992.

²³² Slika se nalazi u Galeriji Accademije u Veneciji. Vezu lunete creske crkve s Bellinijevim djelom uočili u svi autori koji su se njome bavili, a u kontekstu razmjene „slikarskih” i „kiparskih” modela spominje I. MATEJČIĆ 1997., str. 252.

4.1.13

Zborna crkva Sv. Marije Velike, Cres, portal, detalj (foto: J. Gudelj)

4.1.14

Giovanni Bellini, Madonna degli alberetti, Gallerie dell'Accademia, Venecija (foto D. Descouens, CC)

stom.²³³ Creski majstor donosi samo ljudske likove što govori o postojanju crtanog predloška Madone s djetetom, koji će Bellini u slikarskom mediju oplemeniti tkaninom iza Bogorodičinih leđa te nježno izvedenim pejzažom s dva tanka, „groblianska” stabla, koja čine dio ikonografskog programa slike, gdje i prekrizena stopala maloga Krista prefiguriraju Kristovu smrt.²³⁴

Creska je luneta komponirana s Bogorodicom u središtu, a donji je arhitrav iskorišten kao parapet na kojem stoji mali Krist. Bogorodičina aureola prelazi preko unutarnje profilacije lunete, gotovo je probivši, što pokazuje manje nedoumice pri dimenzioniranju kompozicije. Iako su vidljive određene nespretnosti pri rezanju lica, majstor Francesco je ipak uspio u oponašanju spuštenih Bogorodičinih vjeđa koje sugeriraju brižan pogled usmjeren malom Kristu, čije su pak oči širom otvorene, a usta napućena. Najslabija su dionica ruke, koje su u Cresu plosnate i nemaju ništa od elegancije Bellinijevih blago svinutih članaka na kojima se igraju svjetlo i sjena. U oblikovanju draperije Francesco je vjeran crtežu, i prenosi obrat plašta s desne strane Madonine glave, nabiranje preko lijeve ruke i rukave donje haljine, no mrežkanje tankog materijala na vratu, koji je na slici majstorski riješeno u izmjeničnim pastoznijim i lazurnijim namazima koji sugeriraju prozračnost tkanine, u Cresu je prevedeno u nejasno boranje. Valja ipak primijetiti višu kvalitetu reljefa od punih likova Navještenja nad portalom, što govori o kiparevu težem snalaženju u tri dimenzije. Iznad creske Madone, na sredini grede nad lunetom, nalazi se lik anđela s krunom, čiji bi predložak mogao biti anđeo koji se javlja na sredini trijumfalnog luka u mletačkoj crkvi San Giobbe.

Nadalje, otklon od osorskog prototipa predstavljaju i kapiteli pilastara: u Osoru su pseudokorintski, što je čest element istodobne gradnje u Veneciji, jer slični

²³³ D. PINCUS 2003., str. 123. O drugim djelima majstora Francesca izvedenima iz predložaka mletačkih majstora vidjeti vidi M. BRADANOVIĆ 2008.; 2016.b i ovdje, poglavlje 9.1.

²³⁴ A. GENTILI 1998., str. 28. Isti je crtež, uz minimalni otklon u položaju Kristove lijeve ruke, iskorišten i za kompoziciju slike Madona s Djetetom i svetim Pavlom i Jurjem, također u Galeriji Accademije.

se nalaze na trijumfalnom luku crkve San Giobbe ili pak (i to kao glavice kaneliranih pilastara!) na tranzeni dvorišta Scuola Grande di San Giovanni Evangelista, te na donjoj zoni apside Santa Maria dei Miracoli, odreda djelima radionice Pietra Lombarda. Kapiteli u Cresu, s parovima delfina koji nose kalež, pripadaju nešto rjeđem kvatročenteskom tipu: antički kapitel s motivom delfina mogao se vidjeti u Padovi, a preuzeo ga je Giovanni Buora na kornoj pregradi crkve Santo Stefano u Veneciji i na portalu biskupske palače u Veroni, dok se varijante motiva mogu vidjeti na stranicama knjiga crteža poput Kodeksa Zichy mletačkog crtača i inženjera Angela Cortiva, posebno zanimljivog jer sadrži dijelove tada još neobjavljenog traktata Francesca di Giorgia Martinija obogaćenog drugim crtežima prema antičkim spomenicima.²³⁵ Kako su jedan od najbližih formalno sličnih primjera kapiteli portala crkve Sv. Bernardina u Urbinu, kao i konzole u Rocca di Mondolfo, djela Francesca di Giorgia Martinija, ovaj kodeks jest rijedak dokument načina obogaćivanja repertoara oblika u Veneciji na prijelazu 15. u 16. stoljeće, kakve koristi i radionica Antonija i Tullia Lombarda.²³⁶ Iako su kapiteli s delfinima na istočnoj obali Jadrana postali gotovo zaštitnim znakom Marka Andrijića, radi se ipak o formalno bitno drugačijem izvorištu, budući da su majstori creskog i osorskog portala evidentno mletačke provenijencije.²³⁷

Pitanje Bellinijevog predloška za elemente creskog portala produbljuju upravo kapiteli s delfinima, jer se vrlo slični primjeri nalaze i na kamenim okvirima dviju Bellinijevih pala, sačuvanom okviru izgubljene pale sv. Katarine iz dominikanske crkve Santi Giovanni e Paolo i pale sv. Joba, danas u Galeriji Accademije, koja potječe iz crkve San Giobbe. Slikana arhitektura nadstvođenih kapela

²³⁵ Antički kapitel s delfinima iz Padove dokumentiran je u Bilježnici iz Holkham Halla (MS. 701), s početka 16. stoljeća koja potječe iz Rafaeolovog kruga, a različite varijante, redovito s repovima delfina okrenutim prema vanjskom rubu, pojavljuju se na f. 46r, f. 65r i f. 124r Kodeksa Zichy, br. Inventara 09/2609, Gradska biblioteka Ervin Szabo u Budimpešti, jedinog poznatog kodeksa s arhitektonskim detaljima koji potječe iz Venecije 15. stoljeća. Usp. R. FEUER-TOTH 1998; M. CERIANA 2004.

²³⁶ L. FINOCCHI GHERSI 2003. – 2004., str. 47.

²³⁷ S. ŠTEFANAC 1998., str. 191-199; E. HILJE 1998., str. 116; L. BORIĆ 2014., str. 260-261. Marko Andrijić je arhivski zabilježen 1492., godinama nakon smrti biskupa Palčića, kada je na osorskoj katedri već biskup Negri koji optira za izravni uvoz mletačkih oblika i majstora.

4.1.16

Giovanni Bellini, Pala sv. Joba u izvornom okviru, fotografska rekonstrukcija (autor: Ismoon, CC)

u kojima se odvija *sacra conversazione* obiju oltarnih slika ukazuje na tijesnu suradnju između slikara i klesara koji realiziraju uvjerljiv iluzionirani prostor s korespondencijom elemenata poput lezena i kapitela. Prostor na pali sv. Joba, što će slijediti i ostale oltarne pale na istome zidu, zapravo predstavlja sugestiju kapele natkrivene kasetiranim bačvastim svodom i zaključenu apsidadom ukrašenom mozaicima, koja korespondira s kapelama na suprotnoj strani, što cijeloj kompoziciji daje aktivnu ulogu u arhitektonskom prostoru crkve.²³⁸ Osim toga, kapiteli s delfinima nisu tipični za radionicu Pietra Lombarda, stoga ih se, kako to smatra Debra Pincus, može držati „zajedničkim nastojanjem Giovannija Bellinija i Pietra Lombarda, a kršćanske konotacije koje lik delfina vezuju uz Uskrsnuće čine

²³⁸ P. HUMFREY 1993., str. 43-44.

ga odgovarajućim elementom okvira za prikaz *sacra conversazione*.²³⁹ U creskom slučaju, delfini na kapitelima mogli bi također imati određenu ikonografsku ulogu u tumačenju cijeloga portala: na vrhu je Navještenje, zatim u luneti (okrunjena) Bogorodica s Djetetom koje položajem nogu navješćuje muku, dok u nižoj zoni, udvojeni kapiteli s parovima delfina podsjećaju na Uskrsnuće obećano svim smjernima koji kroz ta vrata ulaze u crkvu. Dvaput ponovljeni lik Bogorodice unutar ove sugerirane kristološke priče naglašava njezinu ulogu, što dakako odgovara titularu crkve.

Iako pala sv. Joba znači svojevrsnu prekretnicu u venecijanskom renesansnom slikarstvu, njena datacija i naručitelj i dalje su upitni. Na temelju tijeka gradnje crkve te uočenog određenog pada kvalitete okvira oltara u odnosu na finoću klesanih ukrasa trijumfalnog luka i čeonih lukova kapela u San Giobbe, te uzevši u obzir stilsku konzistenciju unutar Bellinijeva opusa, Lorenzo Finocchi Ghersi zauzeo se za dataciju koja bi ovu oltarnu sliku smjestila neposredno uz Madonnu degli alberetti iz 1487. godine i Palu Barbarigo iz 1488. godine, narudžbu dužda Agostina Barbariga.²⁴⁰

Daljnje razmišljanje o oltaru sv. Joba u kontekstu veza s Kvarnerom i creskosorskog rivalstva, dovodi, osim datacije, i do prijedloga za naručitelja oltara s Bellinijevom slikom. Do sada neidentificirani grb koji se pojavljuje upravo na pijedestalima pilastara oltara, s isklesanim propetim konjem, mogao bi biti grb osorske komune. Zanimljivo je i da ovaj mletački oltar tek 1493. posvetio splitski nadbiskup Bernardo Averoldi, stric pulskog biskupa Altobella Averoldija koji je kao papinski nuncij creskoj crkvi potvrdio povlastice i prihode, odnosno status kolegijalne crkve koji joj je 1478. godine dodijelio biskup Marko Niger.

Pročelje creske zborne crkve Sv. Marije rezultat je dakle nastojanja najmanje dviju ličnosti: biskupa Negrija, čiji se moto nalazi između likova Gabrijela i Marije i kneza Giovannija Longa, čiji se grb sada nalazi sekundarno ugrađen na začelju crkve. Iako je isplata za portal majstoru Francescu, vjerojatno po obavljenom poslu, zabilježena tek 1488., odnosno tri godine nakon Negrijeve smrti, simbolička prisutnost civilnih i vjerskih dužnosnika na realizaciji važnih sakralnih narudžbi ovdje je evidentna. U tom smislu nije naodmet prisjetiti se Negrijevih veza s Leonardom Giustinijanijem, promotorom izgradnje crkve San Giobbe u Veneciji.

Giovanni Longo je, s druge strane, preuzeo službu creskog kneza 12. veljače 1487. i sigurno je na toj dužnosti najmanje do 9. srpnja 1489. godine.²⁴¹ Moguće je da se posebno želio dokazati provedbom vizualne teritorijalizacije Venecije u Cresu uoči obilaska otoka *sindaca e provveditore* Marca Loredana 1488. godine, odnosno njegova izvješća o stanju otoka duždu Barbarigu, poznatome po autokratskom vladanju, ali i po sklonosti primanju poklona.²⁴² Ovo bi za cresku župnu crkvu značilo slijedeće: autor portala, majstor Francesco koji je 1488. godine primio naknadu za svoj rad, na kapitelima i na luneti preveo je u skulpturu novonastale koncepte Giovannija Bellinija, omiljenog slikara dužda Agostina Barbariga, i to na temelju niza crteža iz Bellinijeve radionice koje je donio na otok. Uz podsjećanje da se i Barbarigov grb nalazi uzidan na začelju creske crkve, jasno je da se radi o jedinstvenom vizualnom političkom programu.

²³⁹ D. PINCUS 2003., str. 130. (prijevod J. Gudelj)

²⁴⁰ L. FINOCCHI GHERSI 2003. – 2004., str. 14.

²⁴¹ Dokument od 19. lipnja 1488. govori o kaznama za prijestupnike čije provođenje Longo mora nadzirati, dok još jedan dokument iz 1487. nalaže knezu da potakne uređenje kolnih puteva na otoku. Usp. S. MITIS 1893., str. 21.

²⁴² S. MITIS 1933., str. 78. O Agostinu Barbarigu i suđenju koje je uslijedilo po njegovoj smrti, vidjeti M. BRUNETTI, 1925.

S druge pak strane, datacija creskog portala potvrđuje i dataciju *Madonne degli alberetti*, upitnu radi kasnijih intervencija na slici. Budući da ona pripada tipu privatnih narudžbi, a nisu poznati njezini izvorni vlasnici, otvara se pitanje izbora upravo tog motiva na Cresu: da li je izabran jer je duždu ili njegovu *sindacu* bio izravno poznat u svojoj slikanoj formi ili je bilo dovoljno izabrati bilo koji „bellinijanski” model kako bi poruka bila iščitana?

Ranorenesansna crkva Sv. Marije neke će preinake doživjeti već u ranom 16. stoljeću jer je Gradsko vijeće, dana 6. travnja 1518. godine, donijelo odluku o osnivanju tročlane komisije (koja je uključivala don Stjepana Petrisa) za uređenje kapele Sv. Sakramenta u apsidi južnoga bočnog broda (tjeme njezina luka i danas nosi oslikani grb s ilustracijom jelena iz 42. psalma.), za što su bratovštine sv. Vida, sv. Lovre i sv. Blaža trebale platiti 25 zlatnika.²⁴³ Bratovštine su također imale financirati i proširenje crkve o kojem se, na zahtjev don Stjepana Petrisa, govorilo na sjednici Vijeća 2. siječnja 1544. kao o prostoru koji bi bio pogodan za *maxime feste solenne*, jer je „stara crkva malena, ruševna i loše sagrađena”.²⁴⁴ Daljnji podatci ili vidljive intervencije koje bi se mogle sa sigurnošću odnositi na prvu polovicu 16. stoljeća, nisu pronađeni. Crkva je redovito održavana, o čemu svjedoči i niz uvezanih *Libri di Fabbrica* u župnom arhivu u Cresu,²⁴⁵ koje su vodili u Gradskome vijeću birani *pozuppi* na mandat od godine dana. Troškovi crkve, koji su uvedeni u prvu knjigu *Fabbriche*, odnose se uglavnom na kupnju ulja, svijeća, liturgijskih predmeta od tkanine i ruha (i njihovo pranje) te isplate orguljašu i propovjednicima.²⁴⁶

Naposljetku, u drugoj je polovici 16. stoljeća zborna crkva u Cresu postala premalenom za nabujalo novo središte otoka, što je primijetio i apostolski vizitator Agostino Valier predlažući izgradnju nove crkve, i to najprije na mjestu danas srušene bratovštinske crkve Sv. Ivana *in plathea ipsa Chersi*, dakle na novom trgu uz luku. S njime se složilo i Gradsko vijeće te je 1581. godine imenovalo odbor sastavljen od plemića i pučana koji su imali nadgledati gradnju nove crkve.²⁴⁷

Ugovor iz 1582. godine, potpisan u kući biskupa Coriolana Garzadorija u Cresu u prisutnosti predstavnika creske komune, definira majstora Ivana Petra (Zuan Piera) Zvonarića koji se kao *Protto Architetto e Maestro* crkve Sv. Marije u Cresu obvezao da će proširiti i produljiti postojeću građevinu.²⁴⁸ Ovaj dokument svjedoči o napuštanju prvotne ideje o novoj crkvi u luci te definira protagoniste građevinskog zahvata, među kojima se ističu biskup Garzadori i arhitekt Zvonarić, a uz koralnu potporu Gradskoga vijeća iduće, 1583. godine.²⁴⁹

Coriolano Garzadori, osorski biskup od 1575. do 1615., potomak je plemićke obitelji iz Vicenze koji je, nakon studija u Parizu i Bologni, 1570. godine otišao u Rim da bi, po imenovanju osorskim biskupom, stigao na Kvarner i potakao snažnu obnovu vjerskoga života na otoku u skladu sa zaključcima Tridentskog

²⁴³ N. LEMESSI – REGESTA, str. 156.

²⁴⁴ N. LEMESSI – REGESTA, str. 200.

²⁴⁵ AzcC, *Libri di fabbrica S. M. Maggiore: Libro primo* (1553. – 1573.); *Libro terzo* (1601. – 1622.); *Libro quarto* (1622. – 1659.); *Libro quinto* (1659. – 1695.); *Libro sesto* (1695. – 1753.); *Libro settimo* (1753. – 1790.); *Libro ottavo* (1810. – 1824.).

²⁴⁶ AzcC, *Libro primo* (1553. – 1573.), 1553. godine među stavkama se spominje i plaćanje orguljašu i čišćenje orgulja, nabavka novog konopca za zvono, neki sitni popravci koje je izvršio Marko Zidarić (f. 4), da bi 1554., 1555, 1560. 1573. godine neke manje popravke izveo majstor Ivan Petar Zvonarić (f. 14, 22, 48, 112).

²⁴⁷ N. LEMESSI – REGESTA, str. 370. Vidjeti i L. BORIĆ 2002., str. 62-65.

²⁴⁸ BaK – OB. Vidjeti prilog 4.

²⁴⁹ N. LEMESSI – REGESTA, str. 155. *Con Deliberazione del visitatore apostolico, d'accordo col Vescovo, Conte Capitano ed Agenti, era stato deciso il restauro, l'ampliamento e a riduzione „in forma nobile” della chiesa di S. Maria.*

sabora.²⁵⁰ U Osoru je obnovio crkve Sv. Gaudencija i Gospe od Anđela, a kako bi ojačao kult lokalnog zaštitnika, dao je premjestiti sarkofag s relikvijama sv. Gaudencija na glavni oltar katedrale za koji je naručio i sliku Andree Vicentina.²⁵¹ Među svoje je zasluge ubrajao i pregradnju creske crkve.²⁵² Biskupovo provođenje reformi nije prošlo bez sukoba s creskim Vijećem koje se u više navrata žalilo u Veneciji zbog prelatovih narušavanja starih običaja poput kontrole prihoda i rashoda otočkih crkava, pri čemu je čak omiljeni knez Sebastiano Quirini stao uz Cresane.²⁵³ Sa svoje je pak strane Garzadori podnio prijave radi hereze protiv pojedinih Cresana i Osorana,²⁵⁴ pa je jasno da je Vicentinac svoj reformatorski zadatak shvatio vrlo ozbiljno, ne libeći se sukoba do kojih je neminovno dolazilo.

Vrhunac je karijere Garzadori dosegao za pape Klementa VI. Aldobrandinija, i to zahvaljujući mletačkom prelatu i kasnijem zadarskom nadbiskupu Minucciu Minucciju i vezama s kardinalom nećakom Cinzijem Passerijem Aldobrandinijem, koji su poduprli njegovo imenovanje apostolskim nuncijem u Kölnu.²⁵⁵ Za odsutnosti biskupa od 1593. do 1606. godine u dijecezi ga je zamjenjivao generalni vikar i rapski biskup Pasquale Padovan.²⁵⁶ Nakon izbora Paola V. Borghese za papu 1605. godine, Garzadori je, kao *famigliare* Aldobrandinijevih, povučen s funkcije nuncija, pa se osorski biskup tada vjerojatno na neko vrijeme vratio u svoju dijecezu i podario otočke crkve relikvijama što ih je dobio tijekom boravka u njemačkim zemljama. Naime, moći sv. Kordule, mučenice iz pratnje sv. Ursule, te legionara tebanske legije zabilježio je u creskoj zbornoj crkvi Coriolanov nećak i nasljednik na osorskoj katedrali, Ottaviano Garzadori (biskup 1614. – 1633.), a postoje i u osorskoj katedrali, pa se pretpostavlja da su onamo stigle nastojanjem upravo nekadašnjega kölnskog nuncija.²⁵⁷

Drugi je protagonist gradnje nove crkve bio proto Ivan Petar Zvonarić. Prema podatcima iz *Libro della parte dei poveri 1556 – 1603.* u riječkom Državnom arhivu, u kolovozu 1583. on je otišao u Rovinj kako bi nabavio odgovarajući kamen.²⁵⁸ U rujnu i listopadu radovi su već odmakli jer se bilježe isplate za stupove i kapitule Marku Soldatiću i Ivanovu sinu Ivanu Zvonariću.²⁵⁹ Glavni graditelj nabavio je i drvene grede, i to iz Rijeke.²⁶⁰ Doprema materijala nije prošla bez nepravilika. Naime, 7. studenog Marko Soldatić je plaćen za vađenje kamena

---

²⁵⁰ S. TABACCHI 1999.

²⁵¹ O premještanju sarkofaga vidjeti D. FARLATO 1775., str. 192, 216-217; A. DEANOVIĆ, s. n.; B. FUČIĆ 1995., str. 124; D. CIKOVIĆ 2017., str. 150. O slici vidjeti ovdje, poglavlje 8.4.

²⁵² S. KOVAČIĆ, 2002., str. 330-331.

²⁵³ N. LEMESSI – REGESTA, str. 351 (2. siječnja 1578.) i str. 402. (12. listopada 1587.).

²⁵⁴ O procesu protiv Giacoma Proficisa i drugih vidjeti S. ALDO 1969., str. 88.

²⁵⁵ S. TABACCHI, 1999.

²⁵⁶ Usp. D. FARLATO 1775., str. 217.; G. IVANIŠEVIĆ 2005., str. 91.

²⁵⁷ D. CIKOVIĆ 2018., str. 13.

²⁵⁸ DARI-25: LPP/2, f. 141: 1583, 22 agosto...a maestro Zuan Piero Zvonarich quando lui ando a Rovigno et questo dell'ordine del Reverendissimo monsignore nella barca di perin malvasia...s 25.

²⁵⁹ DARI-25: LPP/2, f. 141': 1583. 8 settembre..Contadi a maestro Marco Soldatich dall'ordine del Monsignor Reverendissimo...L50; 30 settembre Contadi a maestro Marco Soldatich una giornata quando lui fece li busi sopra le colone, et capiteli; 30 settembre Contadi a zuane fiol del Maestro ZuanPiero Zvonarich per doi giornate con li manzi qual agiunto a menar li capiteli, et volti apresso la chiesa, et ancho meno via el rovinaccio...L 3; 30 settembre Contadi a doi manovali quali agirono intorno a menar li capiteli, et volti...L 2.

²⁶⁰ DARI-25: LPP/2, f. 141': 5 ottobre Contadi a maestro Zuan Pietro Zvonarich quando fo mandato a fiume per li legnami overo travi...l 332 b 8.

za izradu kapitela koji je bio pao u more.²⁶¹ Dana 8. studenog 1583. isplaćeni su radnici koji su ih spremili pod ložu (vjerojatno malu ložu uz luku), srušili zid crkve pored zvonika, očistili kamenje i odnijeli ga na stranu, donijeli grede, daske i crjepove te unijeli u crkvu stupove, lukove i drugo kamenje pa načinili *casa in chiesa per i taglia piera*, odnosno neku vrst zaštitne kućice za klesare unutar perimetra crkve.²⁶² Ta je kućica imala i prozore, jer se i za njih spominje posebna isplata.²⁶³ Slijede isplate za rad izvjesnog klesara Tome i dovoz kamena iz Rovinja.²⁶⁴ Potom, 1584. godine, nastavljaju se isplate nadzornicima te majstorima Zvonariću i Soldatiću, a krajem iste godine plaćene su i neke metalne šipke, vjerojatno buduće zatege arkature.²⁶⁵ Kroz 1585. godinu nastavljaju se isplate klesarima Tomi, Jerolimu i Frani te nadzornicima, u kolovozu se navodi da je podignuta arkatura *a banda di sirocho*, dok je u listopadu podignuta nadsvodena *capella grande*, odnosno apsida za koju su plaćeni radnici, a napose Marko Soldatić.²⁶⁶

Završni radovi popisani su pak u *Libro amministrazione Fabbrica Chiesa Collegiata di Cherso 1601 – 1622* pohranjenoj u župnome arhivu, gdje se vidi da se 1601. radilo na sakristiji: žalba Petrisovih, koju su uložili Gradscome vijeću, otkriva da je kapela, koja i danas nosi njihov grb, do 1600. godine služila kao sakristija. Stoga je došlo do premještanja sakristije u župni dvor koji se nalazi u neposrednoj blizini, a komunikacija je omogućena stubama i visećim prijelazom preko ulice koji će izraditi majstor Marko Soldatić.²⁶⁷ Na kapeli sv. Stjepana radili su i majstori Andrea Gesmondin i Marko Radoča.²⁶⁸ Tijekom 1603. godine radilo se na krovu crkve,²⁶⁹ a 1605. Andrea Gesmondin je plaćen za izradu svetišta i svoda nad stubištem, dok su Ivan Soldatić i Matej Soldatić plaćeni za iznošenje kamena iz crkve i izradu balkona nad stubištem koje vodi u sakristiju.²⁷⁰ Propovjedaonica smještena uz stup spominje se 1610. godine, a iste je godine Matej Soldatić izradio i stube za oltar i krstionicu.²⁷¹ Majstori Ludovik Zidarić i Matej Soldatić bili su 1621. isplaćeni za radove u svetištu, između ostalog i postavljanje novog prozora i oltarne pale, no naglašava se da su ti radovi već ranije

²⁶¹ DARI-25: LPP/2, f. 142': 7 Novembre Contadi a maestro Marco Soldatich, et ad altri che gli agiutarono a tirar vero sasso da far il capitulo, qual era cascato in mar ..L 21.

²⁶² DARI-25: LPP/2, f. 142: 8 Novembre fino a 29. Contadi alle manovali per giornate numero 29 quali hanno agiutato metter le travi sotto la loza, romper il muro apresso il campanil, netar li sassi et portar li ala banda, a portar travi tavole coppì et menar sassi, come nel mio Zachareto si ritrova, et far la casa in chiesa ai taglia piera. 15 Novembre Contadi per chiodi mantovani per numero 28 a uno befro l'uno per ficar li travi sopra la casa in chiesa...L 0 B 14.

²⁶³ DARI-25: LPP/2, f. 142: 15 Novembre Contadi per mascoli cuali furno messi sopra le fenestre della casa...L1.

²⁶⁴ DARI-25: LPP/2, f. 142': Contadi a maestro Thomaso tagliapiera L 10; 14 dicembre Contadi a maestro Marco Soldatich quando ando a Rovigno per far condur li sassi per la chiesa...43.

²⁶⁵ DARI-25: LPP/2, f. 145.

²⁶⁶ DARI-25: LPP/2, f. 146'-149. Svi pojmovi vezani uz gradnju protumačeni su prema E. CONCINA 1988.

²⁶⁷ AzcC, Libro secondo amministrazione Fabbrica Chiesa Coll. Cherso 1601 – 1622; 9. siječnja 1605. godine: *per tanti contadi a ms.o Marco Soldatich per uno balcon messo in opera sop.ra la scala per andar in sacrestia L 30.*

²⁶⁸ Idem, 1601. Gesmondino obavlja procjenu calcine za kapelu sv. Stjepana (f. 3), kupuje u Veneciji materijal za gradnju sakristije (f. 5'), izrađuje vrata (f. 5') a Radoča će klesati kamene dijelove oltara sv. Stjepana (f. 3) i prozorski okvir u istoj kapeli (f. 4),

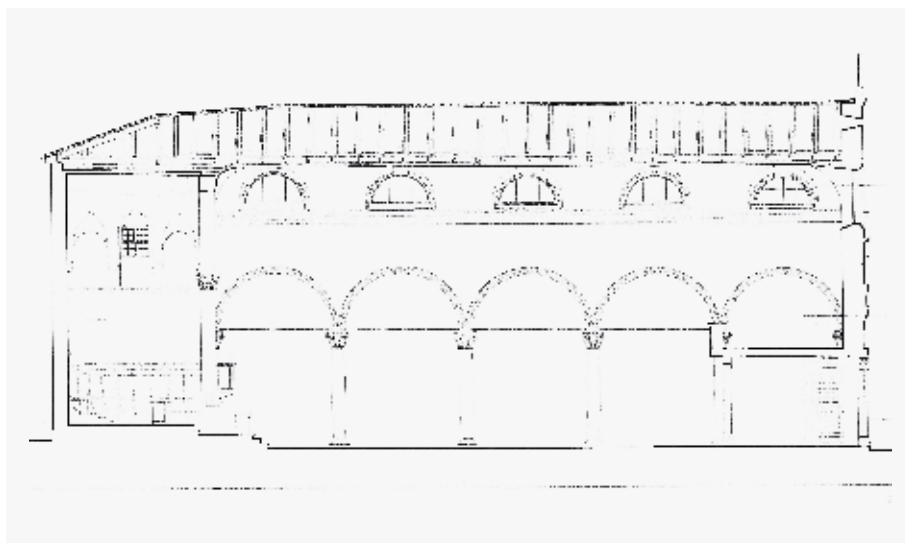
²⁶⁹ AzcC, Libro secondo, f. 15 i 15': 1603 zabilježena su plaćanja kupa i radovi na krovu crkve i zvonika.

²⁷⁰ AzcC, Libro secondo, f. 37' i 38.

²⁷¹ AzcC, Libro secondo, f. 35'

4.1.17

Zborna crkva Sv. Marije Velike, Cres, uzdužni presjek (Suzana Purišić, d.i.a., Konzervatorski odjel u Rijeci)

izvršeni.²⁷² Pregradnja je u konačnici toliko zadržala u strukturu kvatročentističke građevine da biskup Garzadori, u svojim relacijama *ad limina* iz 1589. i 1593. godine, govori o pregradnji iz temelja.²⁷³

Dokumenti, dakle, doslovno govore da je zborna crkva u Cresu krajem 16. stoljeća dobila novu arkaturu broda i glavnu apsidu te da su na njezinoj pregradnji radili domaći majstori iz obitelji Zvonarić i Soldatić, aktivni i na izgradnji gradskih zidina i obnovi kneževe palače.²⁷⁴ Problem predstavlja manjak arhivalija za razdoblje od 1585. do 1601. koje bi potanko svjedočile od tijeku i obimu radova, mada spor s biskupom Garzadorijem daje naslutiti da je 1587. i 1588. godine došlo do zastoja u gradnji.²⁷⁵ Ipak, ukoliko se razmotri tvrdnja iz ugovora s protom Zvonarićem o produženju i proširenju crkve, postaje jasno da se zaista radilo o pregradnji iz temelja. Crkva je tada dobila svoj današnji osnovni perimetar, pri čemu su na pročelju sačuvani ranorenesansni portal i rozeta. Osim toga, na uglovima pročelja postavljeni su puni stupovi čija morfologija odgovara klesanim dijelovima iz kasnog 15. stoljeća, s bazom gornjeg stupa koja stoji izravno na kapitelu donjega, slično rješenju na pročelju paške zborne crkve.²⁷⁶ Nadalje, creska zborna crkva 16. stoljeća razlikovala se od osorske s bočno postavljenim slobodnostojećim zvonikom iz 1575. godine: naime, kako se može iščitati iz dokumenta, zborna crkva Sv. Marije Snježne imala je zvonik u (sjeverozapadnom?) uglu pročelja, čiji je gornji dio srušen uslijed udara groma 1659. godine, pri čemu su znatno oštećeni krov crkve, orgulje i sakristije te okolne kuće.²⁷⁷ Nakon ovog

²⁷² AzcC, *Libro secondo*, f. 130'.

²⁷³ S. KOVAČIĆ 2002., str. 330-331.

²⁷⁴ L. BORIĆ 2002. i ovdje, poglavlje 7.

²⁷⁵ N. LEMESSI – REGESTA, 21. listopada 1587., optužuje se biskup da je posudio 600 dukata za gradnju crkve, a da ih troši bez kontrole komune. 2. listopada 1588., rješavaju se pitanja spora s biskupom, a posebno oko 600 dukata namijenjenih za gradnju zborne crkve.

²⁷⁶ Najbliži primjeri nalaze se na osorskoj katedrali i kući Marcello Petris (Arsan) u Cresu, gdje su isklesani kao zaštita oštrog ugla bloka. Usp. J. GUDELJ, L. BORIĆ 2002.

²⁷⁷ BaK-OB, sv. LXXXVI, f. 10 ecc. Opis radova govori o zidu staroga zvonika u glavnome brodu, postavljenom po širini (sic!) i dugačkom *un passo e un quarto in circa* (2,17 m cca, ukoliko se radi o *passo veneziano*), na koji su se naslanjale grede krovništa središnje lađe. U drugom dokumentu kaže se da su prvo zazidana vrata koja su vodila su stari zvonik, što pak sugerira njegov smještaj u bočnome brodu.

dogadaja crkveni je krov popravljen, no zvonik je ponovno izgrađen kao slobodnostojeće tijelo tek stoljeće kasnije, 1753. godine, prema projektu labinskog majstora Iseppa Martinuzzija.²⁷⁸

Biskup Coriolano Garzadori i proto Zvonarić, dakle, u želji da u Cresu stvore građevinu dostojnu statusa *de facto* katedrale, oponašat će osorsku stolnu crkvu u dimenzijama i morfologiji, preuzimajući raniji stilski način uz zadržavanje renesansnog portala i rozete. Da se radi o namjernom ponavljanju elemenata i oblika u svrhu kreiranja memorije i kontinuiteta, govori i činjenica da isti majstor na istodobnim monumentalnim gradskim vratima primjenjuje suvremeniji leksik, preuzimajući predloške iz traktata Sebastiana Serlia.²⁷⁹ Daljnje analogije s osorskom katedralom naglašava i biskupova narudžba izgorjele pale Andree Vicentina za novo cresko svetište što ga je, po povratku iz Njemačke, dodatno obdario relikvijama u drvenim relikvijarima koji ga i danas krase.

Valja napomenuti da je vizitacija Agostina Valiera (1579. – 1580.) potaknula i druge pregradnje u Istri i Dalmaciji, a za Cres je nesumnjivo bila važna ona župne crkve u Labinu, koja je također funkcionirala kao konkatedrala, ali pulske biskupije.²⁸⁰ U obližnjem istarskom gradu također je podignuta trobrodna prostrana građevina između 1582. i 1584. godine, no kasnije preinake i neistraženost arhivalija onemogućuju utvrđivanje konkretnijih veza između dviju realizacija.

Iako je pregradnja u kasnom 16. stoljeću bila odlučujuća za današnji izgled creske crkve, zabilježen je i cijeli niz kasnijih intervencija.²⁸¹ Tako je 1693. godine Gradsko vijeće donijelo odluku o izgradnji svoda, za kojeg je bila predviđena i odgovarajuća slika, te o zamjeni poda, koji je imao biti popločen bijelim i crvenim kvadratima.²⁸² Kada su 1661. relikvije sv. Izidora dopremljene iz Rima, smještene su u sarkofag na glavnom oltaru,²⁸³ koji je 1710. godine dobio i nove stube i popločenje genoveškim mramorom koje je izveo majstor Zuane Troginon.²⁸⁴

Naročito je opsežna bila obnova crkve koja je uslijedila nakon razornog požara 1826. godine.²⁸⁵ Postojeći su kapiteli pomalo nezgrapni i tvrdo oblikovani, no vrlo je teško odrediti koji su dodani u 19. stoljeću jer se u ugovorima s kle-

---

²⁷⁸ Današnji zvonik izgrađen je 1753. godine, kako svjedoči ugovor iz 1753. s protom Iseppom (Josipom) Martinuzzijem iz Labina, koji je načinio nacrt zvonika i koji će ga prema tome nacrtu i izvesti, u čemu će mu pomoći i sin Zuane (Ivan). Za novi zvonik iskorištena je dijelom kamena građa starog zvonika, dok je kamen prepoznatljive sivkaste boje dopremljen iz poznatog labinskog kamenoloma Fratta, što je spomenuto i u ugovoru.

²⁷⁹ L. BORIĆ 2002., str. 33-45; 2011. i ovdje, poglavlje 7.

²⁸⁰ J. GUDELJ 2017., str. 164-165.

²⁸¹ Kako je vidljivo iz citiranog natpisa na prozoru glavne lađe, crkva je obnavljana i 1913. godine. Detaljnija dokumentacija vezana za ove radove nije pronađena, no vjerojatno se radilo o nizu manjih popravaka i izmjeni vitraja na prozorima glavnog broda, koji odgovaraju principima oblikovanja s početka 20. stoljeća. Moguće je da je ova obnova uključivala i ugradnju plitkog svoda nad glavnim brodom, budući da se u opširnijim dokumentima o radovima u 19. stoljeću on ne spominje.

²⁸² S. MITIS 1933., str. 41.

²⁸³ Vidjeti ovdje, poglavlje 8.1.

²⁸⁴ S. MITIS, 1933., str. 41.

²⁸⁵ A. CELLA 1951., str. 21-22; A. ORLINI 1964., str. 22-23. U župnom su arhivu sačuvani ugovori s istarskim majstorima koji su radili na obnovi prema nacrtu okružnog inženjera Scwarzea: AzcC, svežanj dokumenata o požaru 1826: dva nacrt pisma župnika Ivana Bolmarčića biskupu i Okružnoj upravi; ugovor s klesarom Giseppeom Brigatijem iz Pazina (1827.g.); ugovor s zidarom Sebastijanom Manerom iz Buzeta (1827.), ugovor s klesarima Giuseppeom Brigatijem, Micheleom Brigatijem i Biasijom Biasarinom (15. svibnja 1829.), završni izvještaj o radovima od 1. travnja 1829. iz kojih se saznaje da je u prvome redu stradao i obnovljen glavni brod, pri čemu su zamijenjeni stupovi i dio kapitela arkature, dok je zid iznad njih sačuvan, a s time i sami renesansni lukovi.

4.1.18
Zborna crkva Sv. Marije Velike, Cres, kapitel
glavnog broda (foto: J. Gudelj)

sarima posebno inzistira na istovjetnosti: nije bilo sigurno da će svi kapiteli biti zamijenjeni, stoga su novi morali biti identični starima. Obnova o kojoj je riječ nije dakle zadirala u osnovne oblikovne karakteristike građevine, već se radilo o opsežnoj strukturalnoj konsolidaciji nakon požara, pri čemu se težilo ponoviti forme koje su za mali grad imale jaki simbolički naboj.²⁸⁶

Historijat župne crkve Sv. Marije u Cresu čini niz intervencija koje bismo mogli nazvati zrcalnima, odnosno zrcalno-simetričnima, jer na svojoj perifernoj poziciji bilježi odraze događanja u Veneciji i u Osoru. Brzo oponašanje Bellinijevih modela implicira udovoljavanje trenutnom službenom ukusu mletačkih knezova pristiglih na kratak rok, a ponavljanje portala osorske katedrale identičnost s biskupskim sjedištem, na čemu inzistira i opsežna pregradnja u 16. stoljeću, lišena želje za znatnom vizualnom pomodnošću, ali provedena kao odraz tridentskih reformi. Obnova nakon požara u 19. stoljeću odraz je praktičnog duha, ali i potrebe da se ponovi povijesni oblik najvažnije crkve u gradu. Ovi su odrazi zanimljivi upravo radi svoje formalne doslovnosti koja mijenja svoje značenje s obzirom na vrijeme proteklo od nastanka modela, ali i nudi nova objašnjenja samih uzora.

---

²⁸⁶ Svetište je bilo preuređeno nedugo prije ovog požara, po odluci biskupa Rakamarića s kraja 1805. godine. Ono je tada povišeno i odijeljeno od broda mramornim balustrima majstora Bortolomea Ferrarija i Gaetana Parocca, nova su korska sjedala djelo Marca Tinella, a stari je drveni oltar odbačen te je novi okvir oltarne pale izveo i pozlatio kipar Gianbattista Peloso. Svi su novi dijelovi naručeni i dopremljeni iz Venecije. AzcC, *Libro di fabbrica 1753 – 1809*, isplate za 1808.

4.2.1

Crkva Sv. Frane, Cres (foto: D. Krizmanić, 2002.,
Fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci)

4.2. Život u samostanu: franjevci i benediktinke

Južno od zidina koje su opasivale jezgru Cresa, na putu koji je uz obalu zaljeva vodio ka Lubenicama te Osoru, nalazi se samostanski kompleks Sv. Frane.²⁸⁷ Uz isti je prometni pravac nastao i ženski benediktinski samostan Sv. Petra. Ove su dvije redovničke zajednice umnogome obilježile život grada, a opstale su do danas. U samostane su ulazili pripadnici i pripadnice plemićkih, ali i pučkih obitelji, djelovali su kao rasadišta duhovnog i intelektualnog života (i danas posjeduju bogate knjižnice), a donacije i narudžbe Cresana, kao i veze s umjetničkim središtima uspostavljene putem franjevačkih i benediktinskih sustava nesumnjivo su doprinijele arhitektonskoj i vizualnoj kulturi renesansnog Cresa.

Najraniji spomen creskoga franjevačkog samostana nalazi se u dokumentima sa samog početka 14. stoljeća; 1305. godine spominje se fra Dominik, gvardijan Male Braće u Cresu, a 1306. godine popis franjevačkih crkava iz pisma pape Klementa V. navodi i ovu cresku.²⁸⁸ Samostan je bio i posljednje počivalište bl. fra Mihovila Albanca (umro 29. svibnja 1355.), *sanctitate et prodigiis fulgidus*, čiji je kult do danas zamro.²⁸⁹ Posredno je dolazak franjevaca u Cres već sredinom 13. stoljeća smjestio fra Antun Marcello Petris, koji je 1508. godine ustvrdio da braća imaju pravo ukopa uz crkvu već više od 250 godina.²⁹⁰ Time bi osnutak creskog samostana bio istovremen s onima u najznačajnijim komunama na obalama Istre i Dalmacije.

Samostan i crkva održavani su prihodima iz ostavina kako onih pojedinaca, tako i bratovština: 1492. godine bratovština Svih Svetih prepustila je samostanu svu svoju imovinu uz obavezu služenja mise na dan Svih Svetih.²⁹¹ S vremenom su se konsolidirali i prihodi iz samostanskih zemljoposjeda, posebice onog na

²⁸⁷ F. DOBROVIC 1895.; F. DOBROVIC 1912.; A. ORLINI 1966.; G. BIGONI 1973.; G. DUDA MARINELLI 1992.; J. VLAHOVIĆ 1995.; T. SUŠANJ, I. ŠARIĆ ŽIC, D. ČIKIĆ 2005.; J. GUDELJ 2010.

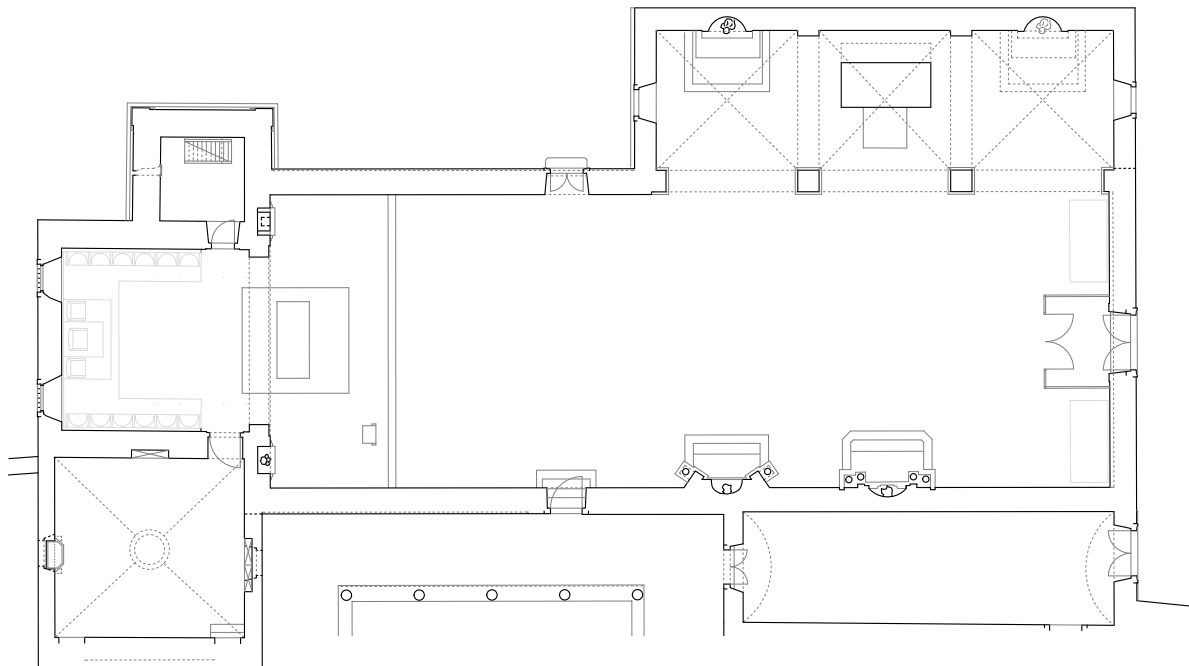
²⁸⁸ CeRV I, str. 124-125, 140; G. BIGONI 1973., str. 63-64; J. VLAHOVIĆ 1995., str. 9; G. DUDA MARINELLI 1992., str. 27, J. GUDELJ 2010., 191; J. GUDELJ, L. BORIĆ, T. SUŠANJ, G. FRANGEŠ, N. MAKSIMOVIĆ VASEV 2018.

²⁸⁹ G. BIGONI 1973., str. 44.

²⁹⁰ F. DOBROVIC, 1895., str. 8 - 11., J. VLAHOVIĆ 1995., G. DUDA MARINELLI 1992., str. 27.

²⁹¹ G. BIGONI 1973., str. 96. (Pergamena 32)

4.2.2

Crkva Sv. Frane, Cres, tlocrt (Miše Renić m.i.a.,
Miran Križanić m.i.a., Mjesto pod suncem d.o.o.)

Batajni, koji su franjevci bili stekli prije 1592. godine.²⁹² Veći su posjedi u pravilu imali kuće i gospodarske zgrade u kojima su stanovali ili povremeno prebivali koloni, a najveće je prihode donosilo ovčarstvo. Samostan je posjedovao veliki broj ovaca i janjadi, a njihova vuna je već u Cresu bila korištena za izradu grube tkanine raše.

Samostanski kompleks franjevačkog reda danas je od morske obale odijeljen zonom brodogradilišta, koje je zauzelo nekadašnji prostor komunalnog groblja. Sastoji se od samostanskih zgrada koje su organizirane oko dva klaustra, malog (unutarnjeg) i velikog (vanjskog) klaustra te jednobrodne crkve na zapadnoj strani kompleksa. Crkva, orijentirana u osi sjever-jug je oblika izduženog pravokutnika s pravokutnim svetištem svodenim šiljatim svodom i dograđenom trotravejnom kapelom uz južni zid. Na jugozapadnom uglu nalazi se i zvonik, u koji je pristup moguć iz kora.

Hipoteze o ranijim strukturama koje su prethodile gradnji gotičkog samostana i crkve, nisu potvrđene arheološkim nalazima ili dokumentima.²⁹³ Na temelju pak oblikovnih obilježja, posrednih svjedočanstava u dokumentima i tipoloških analogija, postojeća crkva se može datirati u drugu polovicu 13. ili u 14. stoljeće. Volumen jednobrodne crkve s pravokutnim svetištem odgovara tipološkoj matrici propovjedničkih crkava razvijenoga srednjeg vijeka. Izduženi pravokutni brod s otvorenim krovom, kakav je u Cresu postojao sve do polovice 19. stoljeća, karakteristika je gotovo svih srodnih propovjedničkih crkava toga doba. Pitanje izvorne konstrukcije svoda svetišta – koja, s obzirom na to da presijeca trag luka baroknog termalnog prozora, ne odgovara današnjem stanju – za sada

²⁹² S. PETRIS 1892., str. 100, navodi da je od prodaje nekolicine pašnjaka koje je samostanu ostavio biskup.

²⁹³ J. VLAHOVIĆ 1995., str. 8; G. DUDA MARINELLI 1992., str. 28-29.

4.2.3

Crkva Sv. Frane, Cres, začelje i zvonik
(foto: J. Gudelj)

4.2.4

Crkva Sv. Frane, Cres, unutrašnjost
(foto: J. Gudelj)

treba ostaviti otvorenim, no šiljasto svodjenje kora nalazimo i na franjevačkim crkvama u Stonu, Šibeniku (Sv. Frane), Ugljanu, Poljudu, Prvić Luci i Glavotoku.²⁹⁴

Najraniji poznati podatci o oltarima i ukopima u franjevačkoj crkvi sežu u 1372. godinu, kada je Dragogna de Balbis-Petris oporučno odredila da se služe mise na oltaru sv. Ivana pred kojim je bila grobnica ove ugledne creske plemićke obitelji.²⁹⁵ Potom, 1387. godine Stana Petris udana Lipys odredila je da se u crkvi imaju služiti mise na oltaru sv. Bartolomeja,²⁹⁶ a za isti oltar je legat ostavio i Stjepan Petris 1405. godine, zatraživši i dvije mise tjedno na oltaru nepoznatog titulara u sakristiji kada bude dovršena.²⁹⁷ Time je datirana i prvotna izgradnja ove pomoćne strukture uz crkvu. Godine 1411. Dobrizza, kći Dragogne i unuka Stjepana Petrisa, naložila je nasljednicima daljnju brigu o spomenuta tri oltara.²⁹⁸ Valja naglasiti da je od 1412. do 1438. godine osorski biskup bio fra Vito, franjevac iz Cresa, što je sigurno pogodovalo napredovanju samostana.²⁹⁹ Posebice važno razdoblje u njegovoj povijesti obilježio je lik fra Antonia Marcella Petrisa.

²⁹⁴ D. DEMONJA 2013.; I. FSKOVIĆ 2016.

²⁹⁵ AfrC, kodeks C sv., 10, f. 60'. J. VLAHOVIĆ 1995., str. 25.

²⁹⁶ AfrC, kutija 1, pergamena, G. BIGONI 1973., str. 85-86; J. VLAHOVIĆ 1995., str. 11, 26.

²⁹⁷ AfrC, kodeks C1, sv. 11, f. 61'. J. VLAHOVIĆ 1995., str. 26.

²⁹⁸ AfrC, Svežanj UU, testamenti, f. 11. J. VLAHOVIĆ 1995., str. 26.

²⁹⁹ D. FARLATO 1775., str. 199.

4.2.5
Crkva Sv. Frane, Cres, kapela Petris
(foto: L. Borić)

Rod Petris zaslužan je i za izgradnju zanimljive renesansne monumentalne trotravejne strukture prigradene uz zapadni zid broda. Nikola Petris je 1508. godine oporučno ostavio prihode posjeda Betkaf za izgradnju kapele, što je po svoj prilici proveo njegov sin fra Antonio Marcello Petris.³⁰⁰ On je, pak, oporukom iz 1525. godine za kapelu ostavio svotu od 300 dukata u srebrnom posudu,³⁰¹ koja je trebala biti utrošena za kupnju terena čiji bi prihodi osigurali oficijaturu, pa se u dokumentu iz 1537. ona naziva kapelom *Reverendissimi Domini Episcopi Emoniensis*³⁰² jer se u srednjem traveju, pred oltarom sv. Antuna Padovanskog, nalazila biskupova grobnica s nadgrobnikom i epitafom:

SERAFICO COETU MERITIS QUI PRAEFUIT OLIM / DOGMATE QUI SACRO, QUI LATIOQUE POTENS/ MARCELLAE GENTIS IACET HAC ANTONIUS URNA / QUI FUIT ET PATARAE PRAESUL EAEMONIAE / PROH! DOLOR! HEU FACINUS NOSTRIS MORS INVIDA TERRIS / CUR POTUIT CHERSI GLORIA TANTA MORI?

Ova raskošna struktura uklapa se u niz srodnih suvremenih primjera prigradnji obiteljskih ili bratovštinskih kapela franjevačkim i dominikanskim crkvama od Raba do Dubrovnika, a creska je djelo lokalnih radionica i arhitektonskim se izričajem uklapa u karakterističan arhitektonski jezik kojemu izvorište nalazimo na župnoj crkvi, čije je pročelje djelo majstora Francesca iz 1488. godine.³⁰³ Tro-

³⁰⁰ AfrC kod. C2.

³⁰¹ J. GUDELJ, L. BORIC 2002., str. 102.

³⁰² F. DOBROVIC 1895., str. 35. Zanimljiva je oporučna odredba da, u slučaju da crkva i kapela pripadaju *frates Zochulantes* ili nekom drugom redu, oficijautra se ima premjestiti u kolegijatu ili crkvu ženskog benediktinskog samostana Sv. Petra (isto, str. 42).

³⁰³ Vidjeti ovdje, poglavlje 4.1.

4.2.6
Nepoznati majstor, nadgrobnik fra Antonia
Marcella Petrisa, crkva Sv. Frane, Cres
(foto: J. Kliska, Fototeka Instituta za povijest
umjetnosti)

4.2.7
Epitaf fra Marcella Petrisa, crkva Sv. Frane, Cres
(foto: L. Borić)

travejna struktura se prema brodu otvara s tri profilirana luka koji se oslanjaju na bogato ukrašene klesane stupce, s velikim kružnim cvjetovima na sve četiri strane debla i ranorenesansnim pseudo-korintskim kapitelima. Pete lukova oslonjene su izravno na kapitele, bez imposta, jednako kao i četiri plitka kanelirana pilastra ranorenesansnih kapitela koja nose završni vijenac ove kompozicije. Svi dekorativni elementi klesani su vješto i precizno, no njihove proporcije ne postižu lakoću mletačkih uzora.

Traveji kapele nadstvođeni su križno-rebrastim svodovima i međusobno odvojeni polukružnim kamenim lukovima, pri čemu je srednji travej naknadno povišen i u njemu su danas smještene orgulje. Izvorno je upravo taj travej služio kao kapela Sv. Antuna te je sadržavao oltar i podnu grobnicu s nadgrobnikom fra Antuna Marcella Petrisa, danas ugrađenim u sjeverni zid kapele, što ga dodatno identificira natpis sada uzidan u zapadni zid broda unutar barokne kartuše, kojem pripada i grb venecijanske obitelji Marcello. Ovaj vrsni klesani rad 16. stoljeća prikazuje učenog franjevca, umrlog 1526. godine, kako sklopljenih očiju leži s oznakama biskupske časti i okružen knjigama.³⁰⁴ Riječ je o kiparskom ostvarenju koje nadilazi prosjek onodobne istočno-jadranske produkcije, a posebice je zanimljiva pretpostavka da je riječ o, za naše prilike jedinstvenoj, primjeni odljeva posmrtno maske pri izradi portreta pokojnika. Navedene odlike onemogućuju poblizu atribuciju, no djelo je dobrog majstora kojeg valja tražiti preko Jadrana.

Osim ove dogradnje, perimetar crkve se od izgradnje vjerojatno nije mijenjao, no zabilježene su stalne i opsežne pregradnje njezinih struktura, pri čemu je uglavnom korišten već obrađeni kamen. Trijumfalni luk crkve, iako šiljatog oblika, načinjen je od različito obrađenih klesanaca koji se naizmjenice razlikuju i bojom, dok profilacije imposta odaju nastanak kasnijeg datuma, što govori u prilog izmjenama izvornog izgleda i ovog elementa. Creski je sklop izgubio arhitektonsku plastiku izrazitijih gotičkih karakteristika, kakvi su mogli biti visoki i uski prozori čiji je trag vidljiv na vanjskom licu svetišta, a još uvijek postoje na analognim pozicijama franjevačkih crkava u obližnjim Krku i Puli. Od kamenog namještaja sačuvan je tek kvalitetno klesan kameni umivaonik u sakristiji.

³⁰⁴ L. BORIĆ 2018.c.

Izostanak izvornih gotičkih obilježja na pročelju posljedica je pak izmjene portala i rozete 1605. i 1606. godine, kada su lokalni kamenoklesari Matej i Marko Soldatić te majstor Andrea Gesmondin izradili i ugradili novi portal i rozetu, koji i danas postoje.³⁰⁵ Ovi su lokalni majstori od osamdesetih godina 16. stoljeća bili aktivni na izgradnji zborne crkve i novog fortifikacijskog prstena grada. U oblikovanju portala vidljiva je prijemčivost za stilske pomake početka 17. stoljeća, posebice u plasticitetu školjke nad fino izvedenim gređem s jastučastim frizom pravokutnog portala. Klesane profilacije rozete pokazuju jednak osjećaj za volumen i svjetlosne efekte istaknutih i zaobljenih profila. Tim je intervencijama pročelje crkve dobilo novi naglasak na središnjoj osi, a portal i rozeta su najkvalitetniji klesani rad s početka 17. stoljeća sačuvan u gradu, te ukazuju na visoke mogućnosti radionice Soldatić, posljednje generacije lokalnih klesarskih radionica aktivnih tijekom 16. stoljeća.

³⁰⁵ AfrC, Kodeks C: f. 116 – *Adi 26 Novembris 1604– item pagai maestro Matio Soldatich per haver fatto tre giornate sopra chiesa alle nostre spese à s(?) al giorno L 4 soldi 10; f. 118 – Adi 14 Febraro 1605 –Luni Nichil. Furno maestro Marco, et Matio Soldatich per lavorar i sassi per far la porta grande della chiesa; f. 119 – 1 marzo 1605 – Item per una pelle di manzo per gli famegli da maestro Matia Soldatich L26 s –; f. 119’ - 24, 25, 26 marzo 1605 – Item fu maestro Marco et matio Soldatich taligliapera per la porta; 26, 28 marrzo 1605 – Item fu maestro Marco finir il soger eru n scalin per la porta della chiesa; f. 120 – 15, 16 aprile – questi quattro giorni fu matio soldatich per finir le pietre della porta di chiesa et feci conto ed il deto per quattordici giornate a far la ditto porta a L 2 s 10 al giorno L 2 s 10; Item a maestro marco soldatich per haver fatto diece giornate sopra la detta porta a L 1 s 10 al giorno; f. 120’ – Fu mastro Andrea gesmondo con il figlio, mastro matio soldatich et un manoval per metter la porta alla chiesa; f. 122’ – 6 luglio 1605 – questi tre giorni fu mastro Andrea intagliar la porta della chiesa; f. 139 – 19 luglio 1606 Item furno mastro Matio soldatich et mastro marco radoca et cominciarono a lavorar li sasi per l’occhio per la chiesa et per lor mercede L4; f. 140 – 26 luglio 1606 Item fu il tagliapiera Matio solo e per la sua mercede L 2; - 27 luglio 1606 – item furno tutti doi tigliapiera per loro mercede L 4; f. 140’ – 29 luglio 1606 - item furno tutti doi tigliapiera per loro mercede L 4.*

Šezdeset godina kasnije, 1662. godine, majstor Matej Soldatić, vjerojatno sin ili unuk istoimenog klesara koji je načinio portal, vodio je opsežnu obnovu crkve: troškovnici spominju izradu novog „balkona”, popravak krovišta kora, novi krov crkve i trotravejne kapele te novi strop u crkvi.³⁰⁶ U prvoj polovici 18. stoljeća došlo je do izmjene izvornih otvora kora, pa je svetište osvijetljeno dvama prozorima nad kojima je veliki termalni prozor otvoren na početku obnove 1725. – 1726. godine, kada je crkva nanovo popločena i ožbukana, čime je dobiven znatno preinačen interijer.³⁰⁷ Iako je izvorni perimetar crkve zadržan, određene je preinake građevina doživjela u 19. i 20. stoljeću, koje su se mahom ticale obnova stropa i krova te svijetlih otvora, kao i pjevališta.³⁰⁸

Najstariji sačuvani inventari crkve, koji sežu u 16. stoljeće, spominju između deset i dvanaest oltara,³⁰⁹ a popis iz 1653. godine, osim glavnog, nabraja i oltare sv. Šimuna, sv. Bartolomeja, sv. Nikole, stari oltar sv. Frane, oltar istog sveca u kapeli, potom sv. Antuna Padovanskog „u kapeli monsinjora Marcella Petrisa” te oltar obitelji Petris. Spominje i oltar Bezgrešne, sv. Bernardina, obitelji Colombis te oltar sv. Ivana.³¹⁰ Poznato je također da je oltar Gospe od Loreta podignut 1634. godine nastojanjem parona Stjepana Feličića. U 18. stoljeću bilježi se rast popularnosti kulta sv. Ante Padovanskog, za što je posebno bio zaslužan gvardijan Giovanni Fermapace, pa je 1703. godine proglašen suzaštitnikom grada, a 1708. godine Gradsko je vijeće odlučilo podići oltar u franjevačkoj crkvi na teret komune.³¹¹ Inventar iz 1726. godine nabraja, uz glavni oltar, oltare posvećene sv. Karlu Boromejskom, sv. Antunu opatu, sv. Antunu Padovanskom, Raspeću i sv. Franji, uz još tri oltara s titularima marijanskih pobožnosti, Gospe od Loreta,

---

³⁰⁶ AfrC, Svežanj AA, 1) Infermaria chiesa et sacrestia et convento Cherso. Iduće su godine za crkvu nabavljene nove umjetnine (dvije slike za glavni oltar i tri za oltar sv. Frane) te su neke i obnovljene (pozлата pale sv. Frane).

³⁰⁷ AfrC, Svežanj LL, 1726 giugno 20 – ottobre 24 - lavori in chiesa: il 20 giugno 1726 viene levato il mostruoso tavolato nella chiesa e fatto il saliso di pietre con dodici sepulture nuove; viene proposto e approvato il lavoro in marmo mandorlato che riguarda li scalini e i pedali delli altari della Madonna di Loreto e della Salute, sotto il guardinaiato del p. sablich (carta 136). Vengono rinnovati i banchi e i confessionali (carta 137); G. BIGONI 1973., str. 141-142; J. VLAHOVIĆ 1995., str. 21.

³⁰⁸ Izgradnju novog pjevališta uz pročelni zid dokumenti smještaju u 1844. godinu (Svežanj C3, s.n. 1844.). Pjevalište je vjerojatno sagrađeno na mjestu starijega, s obzirom da su prve dokumentirane orgulje nabavljene još 1630., a još jedne 1766. godine, iako o njihovom smještaju nema podataka (usp. J. VLAHOVIĆ 1995., str. 20). Sljedeća veća kampanja radova odvila se od 1853. do 1857. godine, kada je povišeno krovište i bočni zidovi, a crkva je osvijetljena bočnim termalnim prozorima te je izveden novi ravni strop (J. VLAHOVIĆ 1995., str. 23-24). Opsežniji radovi vršeni su i 1886. godine kada se izričito spominje obnova kapele te otvaranje dva velika otvora u koru i zatvaranje termalnog prozora. Nepuno desetljeće kasnije, 1895. godine, predložena je pregradnja zapadnog zida uz premještanje i podizanje bočnih vrata te ojačavanje uglova crkve i zvonika. Na Veliki petak 1898. godine u požaru je oštećena trotravejna bočna struktura (Svežanj LL, s.n.). U ožujku iduće godine prihvaćen je prijedlog padovanskog slikara Agite (?) Aschierija za dekorativni oslik kapela, čiji su tragovi pronađeni tijekom nedavnih konzervatorskih radova, a izgled oslikanog svetišta donosi razglednica iz 1905. godine. U prvom desetljeću 20. stoljeća nabavljene su nove orgulje koje su stigle iz Praga 1904. godine, a tijekom sljedećih desetljeća izmijenjeni su svijetli otvori na pročelju i na začelju crkve u pokušaju regotizacije građevine, da bi osamdesetih godina bilo uklonjeno ruševno pjevalište.

³⁰⁹ A. VALIER 1579., f.25: bilježi 12 oltara: glavni, posvećen sv. Mariji (Rođenje), sv. Bartolomeja, sv. Šimuna, sv. Nikole, sv. Frane, Sv. Ivana, Uzašašća Marijina, sv. Bernardina, Začeca Marijina, sv. Nikole (Petris), sv. Antuna Padovanskog, sv. Frane (Draž). Reprezentativne pale imali su glavni i oltari Uzašašća i Začeca Marijina, sv. Nikole, sv. Ante Padovanskog, a stare su slike (ili likovi svetaca) stajali na oltarima sv. Frane, sv. Ivana, sv. Nikole, sv. Frane (Draž); dok je onaj sv. Bernardina imao *palam lavoratam*, a sv. Bartolomeja *palam satis decentem*.

³¹⁰ AfrC, Svežanj A, Inventari. J. VLAHOVIĆ 1995., str. 33-45.

³¹¹ S. MITIS 1933., str. 41-42.

Bezgrešne i Gospe od Zdravlja.³¹² Time je dokumentirana i promjena u kultovima u odnosu na ranija stoljeća jer se više ne spominju oltari sv. Bartolomeja, sv. Nikole i sv. Šimuna.

Od inventara koji se još uvijek nalazi u crkvi posebno je vrijedan drveni redovnički kor u apsidi, s dva niza od po šest sjedala odijeljenih tordiranim stupićima i s naslonima ukrašenim geometrijskim gotičkim rezbarijama. Prvo je sjedalo prema brodu na obje strane ukrašeno plošnim likovima svetaca, od kojih sv. Jerolim drži model crkve s visokim zvonikom, a uz noge mu je sitni lik klečećeg fratra-naručitelja, dok na sjevernoj strani svetac u antikizirajućoj odjeći u jednoj ruci drži svitak, a u drugoj dugački štap s drškom naznačenom kuglama. Na istoj je strani kora izrezbaren i mali grb s tri dupina. Grb pripada poznatoj mletačkoj obitelji Dolfin. Budući da su 1423. i potom 1437. godine na otoku zabilježena dva mletačka kapetana iz ove obitelji, Andrea i Giacomo, moguće je da su upravo oni, zajedno s tadašnjim biskupom franjevcem Vitom iz Cresa, kojeg bi se moglo prepoznati u izrezbarenom malom liku klečećeg fratra, imali udjela u narudžbi ovoga vrijednog djela mletačkih drvorezbarskih radionica.³¹³ Stil i obrada korskih sjedala upućuje na ponešto udaljenu derivaciju modela mletačkih radionica, prije svega Moronzonovih, a srodni su im primjeri uočeni na korskim klupama u Eufrazijani i na Lopudu.

Oblikovanje zvonika u posljednjoj četvrtini 17. stoljeća također odražava stilsku strujanja onoga vremena. Premda je postojanje neke ranije strukture posvjedočeno dokumentima koji bilježe zvona, oblik i dataciju zvonika što je prethodio današnjem nije moguće utvrditi. Današnji je oblik zvonik dobio između 1687. i 1700. godine prema nacrtima graditelja Ivana Krstitelja Fontane, a lanterna i lukovica dodane su 1754. godine.³¹⁴ Podizanjem zvonika franjevački je sklop do-

³¹² AfrC, Svežanj LL, ff. 128-129, Inventario 1726; G. BIGONI 1973., str. 141.

³¹³ Vidjeti kronotaksu knezova – Prilog 1.

³¹⁴ Zvonik je stradao od udara groma 1834. godine. Obnova kupole je provedena 1933. godine što komemorira natpis na žbuci.

4.2.10

Franjevački samostan Sv. Frane, Cres, mali
klaustar (foto: D. Krizmanić, 2002., Fototeka
Konzervatorskog odjela u Rijeci)

bio okomicu kojom se istaknuo i u vizuri grada i okolice, a proporcije vertikalne cjeline i odnos dijelova u skladu su s položenim volumenima crkve i samostana. Skulptorski ukras u obliku voluminoznih glava na ključnim kamenovima lukova lože za zvona svojom invencijom i kvalitetom obrade ostvaruju umjetničku vrijednost. Zanimljiv je podatak o autoru nacрта zvonika, Ivanu Krstitelju Fontani, koji bi mogao biti istovjetan s arhitektom potpisanim na palači Bujović u Perastu u bokokotorskom zaljevu iz 1693. godine, i vlasnik primjerka talijanskog prijevoda Vitruvijevih *Deset knjiga o arhitekturi* tiskanog u Veneciji 1535. godine iz Znanstvene knjižnice u Zadru.³¹⁵ Ukoliko se radi o istoj osobi, franjevački bi zvonik bio jedno od istaknutijih ostvarenja unutar opusa ovoga do sada gotovo nepoznatog autora porijeklom iz Ticina, koji se u Boki vjerojatno našao nakon potresa iz 1667. godine.

Samostanski sklop datira se pomoću elemenata dvaju samostanskih dvorišta: drugi kapitel istočnog krila trijema malog klaustara nosi natpis 1490 TE P E Fra IS MATHEI, dok su na kruni zdenca isklesani grbovi obitelji Petris, Balbi i komunalni grb grada Cresa, pri čemu dokumenti Gradskog vijeća govore da je, na prijedlog fra Antuna Marcello Petrisa 1503. godine, Vijeće izdvojilo 20 zlatnih dukata za izgradnju cisterne u unutarnjem klaustaru franjevačkog samostana.³¹⁶ Kako je creski kapetan 1509. godine bio Angelo Balbi, grb njegove obitelji upućuje na određenu ulogu koju je imao pri realizaciji cisterne. Narednu bilješku o radovima na samostanu u 16. stoljeću nalazimo u knjigama Gradskog vijeća koje je, 2. 1. 1537., odlučilo da će se za nastavak radova na samostanu franjevaca i benediktinkama platiti po 10 dukata.³¹⁷ Premda je 1544. godine za daljnje radove na cisterni u velikom klaustaru dodijelilo 30 dukata,³¹⁸ ni 1553. godine konstrukcija još nije bila dovršena, pa je Vijeće izabralo Gašpara de

³¹⁵ I. ZDRAVKOVIĆ 1956., str. 356. Znanstvena knjižica Zadar, M.L.VITRVVio Pollione di Architettura dal vero esemplare latino nella volgar lingua tradotto: e con le figure ai suoi luoghi con mirado ordine insignito. MDXXXV.

³¹⁶ N. LEMESSI – REGESTA, str. 139.

³¹⁷ N. LEMESSI – REGESTA, str. 135.

³¹⁸ N. LEMESSI – REGESTA, str. 201.

4.2.11
 Franjevački samostan Sv. Frane, Cres, veliki
 klaustar (foto: Krešo Tadić, Fototeka Instituta za
 povijest umjetnosti)

Proficis i Konstantina s Cipra za pribavljanje financijske pomoći,³¹⁹ a na istu je dužnost imenovan 1557. Jakov de Proficis.³²⁰ Prema uklesanim natpisima, cisterna je popravljena 1614. i 1839. godine. Najraniji sačuvani inventari, oni iz 16. stoljeća, navode različite predmete u samostanskom dormitoriju, koji je brojio najmanje osam ćelija, potom govore o spremištu u kojem su se nalazile bačve s uljem, vinom i ostalim zalihama, te o kuhinji.³²¹ Već spomenuti ugledni general reda fra Antun dao je na katu dograditi veću i udobniju ćeliju, koja i danas postoji jasno označena lijepim klesanim kaminom s grbom Marcello Petris u vijencu voća i lišća.³²² Između 1586. i 1593. godine uz mali je klaustar uređen refektorij.³²³

Godine 1662. je uz sjeverno krilo velikog klaustara sagrađen podrum, a nad njim dvije sobe. Veliki klaustar temeljito je pregrađen između 1671. i 1673.

³¹⁹ N. LEMESSI – REGESTA, str. 218.

³²⁰ N. LEMESSI – REGESTA, str. 235.

³²¹ AfrC, Svežanj A; J. VLAHOVIĆ 1995., str. 45-52.

³²² J. GUDELJ 2010.

³²³ AfrC, Kodeks B; J. VLAHOVIĆ 1995., str. 27.

4.2.12
Benediktinski samostan Sv. Petra, Cres
(foto: D. Krizmanić, 2002., Fototeka
Konzervatorskog odjela u Rijeci)

godine,³²⁴ dok su prostorije novicijata izgrađene 1698. godine, a daljnje dogradnje sklopa, kojima je on pretvoren u razvedenu dvokatnu strukturu, uslijedile su tijekom 18., 19. i 20. stoljeća.³²⁵

Samostan posjeduje bogatu knjižnicu, a inventari koji sežu u kasno 16. stoljeće bilježe, osim očekivanih vjerskih knjiga i rukopisa, i niz autora klasične antike, poput Plinija, Ovidija ili Valerija Maksima.³²⁶ Uz samostan je bio vezan i vrsni glazbenik 16. stoljeća, fra Martin Belčić (dok. 1518. – prije 1562.), koji je u župnoj crkvi bio pjevač i zborovođa, a franjevcima je ostavio komade ruha.³²⁷

Samostan Sv. Frane u creskom je gradskom životu 15. i 16. stoljeća predstavljao izuzetno važan i postojan element. U svoje je redove nerijetko okupljao viđene Cresane koji su ostvarivali karijeru upravo putem franjevačke hijerarhije, što je vidljivo iz primjera biskupa fra Vita iz Cresa u 15. ili pak fra Antuna Marcella Petrisa u 16. stoljeću. Jaka je i veza s obitelji Petris, koji ovdje ostvaruju jednu od najreprezentativnijih sakralnih cjelina renesansnog doba, kapelu Marcello Petris, čija je trotravejna struktura, analogna onoj obitelji Detrico u zadarskoj franjevačkoj crkvi, jedno od kvalitetnijih djela creske klesarske radionice te je nastavak renesansnog izraza uvedenog u grad s gradnjom župne crkve. Oprema kapele, od koje danas ostaju tek skromni ostatci oltarnog poliptiha Andree da Murana i nadgrobnika fra Marcella Petrisa, činila je sa svojom arhitektonskom opnom skladnu i koherentnu cjelinu, kakva je bila izuzetno rijetka na području sjevernojadranskih otoka i Istre. Donacije gradskih knezova, poput korskih klupa, potvrđuju i važnost sklopa za komunu i mletačke upravitelje, a porijeklo im, kao i opremi kapele Petris, valja tražiti u venecijanskim radionicama.

Također izvan gradskih zidina, na cesti koja od franjevacca vodi dalje prema Lubenicama i Osoru, nalazi se kompleks ženskoga benediktinskog samostana Sv. Petra.³²⁸ Nalazi mozaika upućuju da se na tom mjestu vjerojatno nalazila antička

³²⁴ Majstor Dobrovčić iz Rijeke izradio je devet debala stupova, dok velike nabavke materijala poput opeke, obrađenog drva, kamenih ploča, okova i sl. svjedoče o obimu radova. J. VLAHOVIĆ 1995., str. 24.

³²⁵ Ističe gradnja novog novicijata 1878. na zalaganje generala reda fra Bonaventure Soldatića. Drugi kat nad refektorijem izgradio je 1905. godine graditelj Malusa. AfrC, Svežanj D.D., Straordinaria; J. VLAHOVIĆ 1995., str. 27.

³²⁶ AfrC, Kodeks A, f. 106'; J. VLAHOVIĆ 1995., str. 56.

³²⁷ J. VLAHOVIĆ 1995., str. 62-63; K. K. KOPREK, J. BENKOVIĆ 2011.

³²⁸ A. ORLINI 1968.; I. SOLIS 2014., str. 47.

vila rustica,³²⁹ a danas je crkva jednostavna pravokutna građevina s dvije bočne kapele i zvonikom, uz koju je smješten višekrilni samostan.

Vrijeme osnutka samostana nije pouzdano utvrđeno: Farlati navodi predaju da su zadarske redovnice iz Sv. Dimitrija, kada su morale napustiti samostan 1208. godine i prijeći u Rab i u Sv. Petar *di Bubiano*, osnovale i creski samostan.³³⁰ Osim toga, isti autor navodi da ga je osnovala udovica Stefana Petrisa oko 1530. godine.³³¹ U creskim se dokumentima samostan spominje od 15. stoljeća: 1447. godine u *Libro della pozzupia di San Lorenzo*, a 1478. u *Libro della parte dei poveri*.³³² Komuna im je 1495. dodijelila 5 dukata,³³³ a 1496. godine trebala je, na traženje benediktinki, urediti cestu prema samostanu,³³⁴ no čini se da su taj prilazni put izgradile same jer već 1497. traže od komune da im prepusti vlasništvo nad cestom koja vodi iznad samostana, budući da su popravile cestu uz more.³³⁵ Na dan sv. Izidora, 2. siječnja 1498., ponovno je iz komunalne blagajne benediktinkama dodijeljeno 10 dukata za gradnju kuhinje.³³⁶ Neki troškovi redovnica plaćeni su 1500. i 1515. godine, što se spominje u svesku *Camerlengata*,³³⁷ a klastar je prijetio rušenjem 1508. godine, pa im je dopušteno izraditi vapnenicu za njegov popravak.³³⁸

Briga komune za benediktinke, vidljiva iz ovih dokumenata, dodatno je pojačana 1557. godine, kada je uspostavljena služba prokuratora redovnica (*procuratori delle monache*), na prijedlog sudaca Antonia de Petrisa i Cristofora Rizza

³²⁹ A. ORLINI 1968., str. 24.

³³⁰ D. FARLATO 1775., str. 70; S. PETRIS 1898., str. 81.

³³¹ D. FARLATO 1775., str. 213; S. PETRIS 1898., str. 81; I. OSTOJIĆ 1964., str. 195, bilj. 5.

³³² A. ORLINI 1968., str. 37-38.

³³³ S. PETRIS 1898., str. 1.

³³⁴ S. PETRIS 1898., str. 3.

³³⁵ S. PETRIS 1898., str. 5.

³³⁶ S. PETRIS 1898., str. 7.

³³⁷ A. ORLINI 1968., str. 38.

³³⁸ S. PETRIS 1898., str. 30; N. LEMESSI – REGESTA, str. 145.

(Bochina).³³⁹ Naime, otkriveno je da se, pod izlikom liječenja bolesne redovnice, u samostan uvukao neki Angiolo, koji je zbog raznih zlodjela bio izgnan iz Brescie i osuđen na veslanje na galiji. On je uspio uvjeriti časne sestre da u samostanu postoji blago, kao i duhovi kojima on upravlja, te je izvodio svakojake negromantske rituale tijekom cijele korizme, koliko su ga redovnice izdržavale i skrivale u samostanu.³⁴⁰ Ova anegdota ilustrira način na koji je samostan funkcionirao, pomalo udaljen od grada, što je za žensku instituciju dosta neobična pozicija: nesumnjivo je stroži režim koji je uslijedio nakon ove epizode i uvođenja tridentskih reformi znatno izmijenio život redovnica Sv. Petra.

Kompleks je svakako ovisio o komuni, jer je 1570., opet na dan sv. Izidora, prihvaćena molba benediktinki da im se udijeli 8 dukata za popravak crkve kojoj prijete rušenje.³⁴¹ Nije poznato da li je ovaj popravak izvršen jer je samostan već 1571. pogodio požar, što će ga dovesti na rub egzistencije.³⁴² Obnovljen je iza 1574. godine, donacijom plemića Pietra Cocorine, čijoj su se kćeri Angeli Cocorina u obnovi zajednice pridružile i sestre Marija i Lucija de Petris-Dragogna.³⁴³ Apostolski vizitator Valier 1579. je u crkvi zabilježio pet oltara, glavni, posvećen sv. Petru, s likom sveca, zatim sv. Marije, s likom Majke Božje, Tijela Kristova s lijepom palom, sv. Benedikta s likom sveca te oltar Rođenja Marijina s lijepim prenosivim oltarom i palom.³⁴⁴ Ponovnoj izgradnji sklopa izgleda da se pridružio i obnovitelj zborne crkve, biskup Coriolano Garzadori, jer u svojoj vizitaciji iz 1589. godine piše o vlastitim zaslugama za renovaciju samostana.³⁴⁵ Ukoliko je tomu tako, moguće je da iz vremena ove obnove datira i danas sačuvana čeona struktura kapele Sv. Benedikta na južnoj strani crkvenog broda, gdje pilastru s ukladama i krupnim kaneliranim kapitelima nose široki polukružni luk ukrašen kanelirama i palmetama, koji je pak upisan u pravokutni okvir s kratkim pilastrima i umetcima od crvene breče.³⁴⁶ Ova se struktura svojim oblikovnim karakteristikama približava kapeli Petris u crkvi Sv. Frane, ali je najslabija arhitektonskoj plastici u zornoj crkvi iz osamdesetih godina 16. stoljeća, stoga se može pripisati creskim majstorima generacije prota Zvonarića, koji i ovdje rade u zakašnjelim i otežalim oblicima rane renesanse.

Ovako obnovljeni sklop počeo je privlačiti sve više plemićkih kćeri, pa je tako njihov broj 1594. godine dosegao dvadeset,³⁴⁷ a Coriolanov brat Ottaviano Garzadori, koji je radio na provođenju tridentskih reformi i strogih pravila života, čak ograničava broj redovnica u Cresu na trideset do trideset i šest, utvrđujući i pravila o visini njihove dote. U njegovo vrijeme, svečanost primanja zavjeta

---

³³⁹ S. PETRIS 1898., str. lxxviii.

³⁴⁰ S. PETRIS 1898., str. lxxviii 24. 4. 1557. *de qui un certo Angiolo da Bressa homo per la intenzion ch'egli p.mette di diverse p.fessioni già bandito di Bressa et anche per alcuni mesfatti confinato nel passato a vogar in le galere de questa ill.ma Republica, il quale sotto p.testo di voler medicar una delle dette monache si è trasferito a detto Monast.o et con questa occasione ha dato intendere a queste R.de Monache di trovar un tesoro che lui sa essere entro il loro Monast.o dandogli a creder che egli ha alquanti spiriti sottoposti al voler et poter suo dalle quali persuasioni le prefate monache mosse et indutte si come Donne semplici et più credule di quello gli faceva bisogno, introdussero il prefato nel Monastero tenendolo ivi tutta questa quadragesima ... esercitando o fingendo di esercitar questa sua arte di Negromanzia invocando spiriti fingendo ragionar co'Diavoli con certe sue cerimonie finte et vane secondo gli venive in pensiero.*

³⁴¹ N. LEMESSI – REGESTA, str. 313.

³⁴² A. ORLINI 1968., str. 24.

³⁴³ A. ORLINI 1968., str. 26.

³⁴⁴ A. VALIER 1579., f. 29.

³⁴⁵ S. KOVAČIĆ 2002., str. 333.

³⁴⁶ Kapelu Sv. Benedikta spominje vizitator Priuli 1603. godine, M. PRIULI 1603., f. 310.

³⁴⁷ D. FARLATO 1775., str. 217; A. ORLINI 1968., str. 26-27.

4.2.14
Crkva Sv. Petra, Cres, unutrašnjost, pogled
prema pjevalištu (foto: J. Gudelj)

4.2.15
Crkva Sv. Petra, Cres, kapela sv. Benedikta
(foto: J. Gudelj)

postaje komunalni čin i događa se pred biskupom, mletačkim knezom i izabranim komunalnim prokuratorima samostana, pa je jasno da je sklop postao važan simbol creskog civiteta. Kompleks se i 1601. godine ograđuje davno započetim zidom.³⁴⁸ Dakle, iako se radi o redovnicama u klauzuri, tijekom kasnog 16. stoljeća, ovaj je samostan dio života zajednice koja u njega ulaže znatna sredstva u vidu dotacija, redovničkih miraza i drugih davanja. Fini je rad 16. stoljeća lijepi pravokutni reljef sv. Barbare, danas ugrađen nad ulazom u samostan, čija kvaliteta i dimenzije upućuju da se radi o importu.³⁴⁹ Na izvijenom baroknom pročelju crkve, rezultatu pregradnje u 18. stoljeću, ističe se pravokutni portal nad kojim je plošna i nespretno klesana školjka, očito inspirirana franjevačkim portalom. Iznad nje se nalaze tri grba iz 16. stoljeća te još dva koja se mogu datirati u vrijeme posljednje obnove crkve.³⁵⁰

Još veću sličnost s franjevačkim sklopom donijelo je dodavanje kapele Sforza uz bok crkve u nastavku na kapelu Sv. Benedikta. Ona je brodu okrenuta jednostavnim profiliranim lukom s volutom nad zaglavnim kamenom, a danas je u zid ugrađen nadgrobnik Stefana Sforze koji je dao izraditi sin mu Ivan 1643. godine u naivnim oblicima lokalnih klesara.

Samostan je doživio još jedan požar, 1764. godine,³⁵¹ nakon čega je obnovljen u svom današnjem obliku. U drugoj polovici 18. stoljeća, nakon obnove, samostan je doživio ponovni procvat, posebice zbog reputacije Giacome Giorgie Colombis koja je umrla na glasu svetosti.³⁵² Posljednji osorski biskup, u svojoj vizitaciji 1805. godine, čak je ustvrdio da se, s obzirom na broj redovnica, radi o najvećem ženskom samostanu u Dalmaciji.³⁵³

³⁴⁸ N. LEMESSI – REGESTA, str. 537. 8. 7. 1601. Općina dopušta benediktinkama otvaranje kamenoloma za izgradnju ogradnog zida jer su nezaštićene.

³⁴⁹ I. MITIS 1907., str. 19.

³⁵⁰ I. MITIS 1911., str. 19.

³⁵¹ A. ORLINI 1968., str. 24.

³⁵² A. ORLINI 1968., str. 28-29.

³⁵³ S. KOVAČIĆ 2002., str. 334.

4.2.16

Crkva Sv. Petra, Cres, grbovi na pročelju
(foto: D. Krizmanić, 2002., Fototeka
Konzervatorskog odjela u Rijeci)

Obnove i pregradnje u unutrašnjosti onemogućuju jasno očitavanje svih povijesnih slojeva ovog sklopa, a gubitak samostanskih arhivalija u nizu požara priječi identifikaciju majstora koji su na crkvi i samostanu radili. Ipak, analogije i posredni arhivski podatci omogućuju barem prijedlog rekonstrukcije nastajanja samostanskog sklopa i života creskih plemkinja i građanki koje su svojim ulaskom u samostan ispunjavale različite društvene i vjerske uloge. Bogata knjižnica i danas čuva vrijedne knjige, a umjetnine koje se nalaze u crkvi, refektoriju i knjižnici, zaslužuju daljnja istraživanja.

4.3. Privatna i kolektivna pobožnost: bratovštinske i obiteljske kapele

Uz zbornu crkvu Sv. Marije Snježne i samostane franjevac i benediktinki, renesansni je Cres svoj kolektivni identitet pokazivao i kroz gradnju i održavanje cijelog niza kapela, u gradu i njegovoj neposrednoj blizini, ili pak na vangradskim posjedima koji upravo u ovom razdoblju prelaze u ruke plemićkih obitelji.³⁵⁴ Alberto Fortis zapisao je krajem 18. stoljeća da na cijelome otočju postoje dvije stotine crkava,³⁵⁵ dok je vizitacija Agostina Valiera s kraja 16. stoljeća zabilježila 27 sakralnih zdanja na području grada Cresa, od kojih su neka ostala izvan perimetra novih zidina.³⁵⁶ Kapele su podizane u spomen važnih događaja, poput kužnih epidemija, a uz kaptol i komunu, gradile su ih i održavale bratovštine, mahom povezane uz određeno zanimanje, te viđenije obitelji, s ciljem iska-

³⁵⁴ T. SUŠANJ PROTIĆ 2013. – 2014., str. 37-38, 49-64.

³⁵⁵ A. FORTIS 1771., str. 41.

³⁵⁶ A. VALIER 1579., ff. 21-29' nabroja kapele sa sljedećim titularima: Sv. Ivan Evanđelist, Sv. Juraj, Sv. Klara, Sv. Helena, Sv. Dominik, Sv. Antun, Sv. Jakov, Sv. Izidor, Sv. Marko, Sv. Domenika, Sv. Križ, Sv. Marija Magdalena, Sv. Mihovil, Sv. Lucija, Sv. Nikola, Sv. Kristofor, Sv. Andrija, Sv. Marija Magdalena *extra muros*, Sv. Marija, Svi Sveti, Sv. Marija do Nereza, Sv. Stjepan, Sv. Kuzma i Damjan, Sv. Martin. BaK-OB, Vizitacija ad limina 1745. godine biskupa Mateja Karamana nabrojat će unutar zidina deset kapela desetak izvan njih, a Nikola Dinarčić navodi unutar zidina kapele sv. Izidora, Sv. Ivana Evanđelista, Sv. Antona opata, Sv. Kajetana, Sv. Barbare, Sv. Ivana, Sv. Helene i Sv. Marka, a izvan zidina: Sv. Duha, Sv. Katarine, Sv. Marije Magdalene, Sv. Križa, Sv. Marije od Nereza, Sv. Lucije, Sv. Andrije i Sv. Nikole.

4.3.1
Crkva Sv. Izidora, Cres (foto: J. Gudelj)

4.3.2
Crkva Sv. Izidora, apsida (foto: L. Borić)

4.3.3
Kapela Sv. Marka (foto: D. Krizmanić, 2002.,
Fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci)

4.3.4
Kapela Sv. Jakova (foto: L. Borić)

za posebne privrženosti kultu određenog sveca. Kapele su u pravilu skromnih dimenzija i pravokutnog oblika, svedene šiljatim bačvastim svodom, građene lomljenjem i s arhitektonskom plastikom svedenom na minimum. Kod kapela medijskog porijekla, obla apsida uvriježeno se smatra znakom izvorne gradnje u doba romanike, dok je pravokutna apsida znak prodora oblika prekojadranske gotike, paralelna s franjevačkim gradnjama na otoku.³⁵⁷

Najvažnija sakralna građevina u središtu srednjovjekovne jezgre Cresa bila je ona posvećena zaštitniku grada, sv. Izidoru.³⁵⁸ Crkva je bila poveznica komunalnog i religioznog života te je u njoj stajala i gradska procesijska zastava (*gonfalone*) i služila se svečana misa na svečev blagdan 2. siječnja, a bila je i sjedište istoimene bratovštine. Trapezoidnoga tlocrtnog oblika s oblom romaničkom apsidom ukrašenom visećim arkadicama, crkva je proširena te joj je dodano zabatno gotičko pročelje s preslicom. U središnjoj osi nalazi se raskošniji portal, čiji je pravokutni otvor vrata nadvišen šiljato zaključenom lunetom, a cjelokupna je kompozicija oivičena nizom izmjeničnih kvadara. U romaničko-gotičkoj strukturi Valier bilježi četiri oltara, pa uz glavni posvećen sv. Sidru, na kojem se nalazio njegov lik (vjerojatno veliki kip koji i danas postoji), nabraja i onaj sv. Fabijana i Sebastijana, sa starom palom, o kojem se brine bratovština flagelanata, oltar sv. Gaudencija i oltar sv. Nikole, na brizi izvjesnog Pasqualicha.³⁵⁹ Kipovi sv. Fabijana, sv. Sebastijana i Bogorodice koja je stajala u sredini ovog drvenog triptiha, danas se nalaze u zbornoj crkvi.³⁶⁰

Ova je simbolička prisutnost potvrđena i postojanjem kapele posvećene svecu zaštitniku Prejasne Republike, sv. Marku. Skromna pravokutna građevina smještena je na potezu između srednjovjekovnog arsenala i sv. Sidra te izgrađena prije 1486. godine, odnosno u doba učvršćivanja mletačke vlasti u gradu.³⁶¹ Skromno

³⁵⁷ T. SUŠANJ PROTIĆ 2013. – 2014.

³⁵⁸ A. ORLINI 1964., str. 9-10; M. FILLINI, L. TOMAZ 1988., str. 23-26. M. JURKOVIĆ 1990., str. 203-204.

³⁵⁹ A. VALIER 1579., 24.

³⁶⁰ Poliptih je spašen i restauriran zahvaljujući naporima konzervatorice Tee Sušanj-Protić, usp. T. SUŠANJ 2005.

³⁶¹ M. FILLINI, L. TOMAZ, 1988., str. 27-28; I. SOLIS 2014., str. 40.

4.3.5
Kapela Sv. Duha (foto: D. Krizmanić, 2002.,
Fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci)

4.3.6
Kapela Sv. Kuzme i Damjana (foto: D. Krizmanić,
2002., Fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci)

zablatno pročelje s preslicom otvara tek jednostavni pravokutni otvor vrata i malog prozora te reducirana rozeta, pa je kapela sasvim uklopljena u gradsko tkivo. U apostolskoj se vizitaciji iz 1579. godine navodi da je imala dva oltara, sv. Marka, sa slikom rečenoga sveca i sv. Ivana, bez ukrasa, te da je u njoj služena sveta misa *ex devotione*.³⁶² Za sada izostaju detaljniji podatci o njenom funkcioniranju sve do Uskočkog rata 1618. godine, no bilježi se kao dokaz prodora novih državnih pobožnosti u tkivo srednjovjekovnog grada, tako obilježeno i kulturnim prostorom, a ne samo lavovima sv. Marka kao simbolom Republike.

Uz kaptol i komunu bila je, pak, vezana i kapela Sv. Jakova, koju su održavali creski kanonici, pa otud naziv S. Giacomo *dei canonici*.³⁶³ Kako se crkva naziva i San Giacomo *dei trovatelli*, jasno je da se radilo o instituciji koja se brinula o nahočadi, dok titular upućuje i na hodočašća: 1478. godine spominje se mogućnost odlaska kanonika u Jeruzalem, Rim ili pak u Santiago u Galiciji. Pravokutni brod kapele u pročelju je otvoren vratima sa šiljatim lukom, što upućuje na gradnju u 14. ili 15. stoljeću, dok su položeni pravokutni prozori uz portal i termalni prozori na bočnoj strani kasnijega datuma, kao i skulptura mletačkog lava, na zabatu. Valier ju opisuje kao neopremljenu te spominje patronat obitelji Bochina, kao i creskih kanonika.³⁶⁴

Brigu o oboljelim hodočasniciima s brodova na ruti iz Venecije prema Svetoj zemlji također je preuzimala komuna, pa su se oni, na prijedlog suca Petriše Petrisa, od 1512. godine mogli sklanjati u hospicij uz gotičku kapelu prikladnog titulara Sv. Kuzme i Damjana u dnu creske uvale.³⁶⁵ Radi se o pravokutnoj građevini s dvoslivnim krovom i jednostavnim lučnim otvorom vrata, vrlo skromnih oblikovnih karakteristika, čiji je specifičan titular svetih ljekarnika, uz udaljenost od grada, pogodovala takvoj namjeni. Vizitator Valier navodi da je nad ovom kapelom juspatronat imala obitelj Draža te da je u njoj stajao jedan oltar sa starom palom.³⁶⁶

³⁶² A. VALIER 1579., f. 24'.

³⁶³ M. FILLINI, L. TOMAZ 1998., str. 21-22; I. SOLIS 2014., str. 35

³⁶⁴ A. VALIER 1579., f. 24.

³⁶⁵ I. SOLIS 2014., str. 49.

³⁶⁶ A. VALIER 1579., f. 28'.

4.3.7

Kapela Sv. Marije Magdalene
(foto: D. Krizmanić, 2018., Fototeka
Konzervatorskog odjela u Rijeci)

4.3.8

Kapela Sv. Marije
(foto: D. Krizmanić, 2018., Fototeka
Konzervatorskog odjela u Rijeci)

Hodočasnici i bolesnici bio je namijenjen i skroman lazaret (danas u funkciji gradske knjižnice) uz jugoistočni ugao gradskih zidina, koji je, pak, uzdržavala najviđenija creska obitelj Petris. Ista je obitelj i naručitelj obližnje privatne kapele u gradu, posvećene Sv. Duhu, za koju sredstva ostavlja Stefano Petris 1405. godine.³⁶⁷ Agostino Valier je u njoj zatekao četiri oltara, glavni posvećen sv. Trojstvu s odgovarajućim „starim figurama”, oltar sv. Kristofora s likom tog sveca, kao i oltar sv. Helene s likom svete te oltar sv. Antuna s velikim Raspećem.³⁶⁸ Titular sv. Duha bio je tipičan za institucije i bratovštine koje su uzdržavale hospitale, ustanove koje su se brinule o bolesnima i nemoćnima, po uzoru na rimski Santo Spirito in Sassia, koje svoj uzlet doživljavaju od 15. stoljeća.³⁶⁹ Na dalmatinskoj obali pojavljuje se, primjerice, u Splitu, Trogiru ili pak Kotoru.³⁷⁰ Hospital su kao obiteljsku fondaciju uzdržavali, među ostalim, Schampicchievi iz obližnjeg Labina, pri čemu su također imali juspatronat nad jednom kapelom, no nije se radilo o jedinstvenom kompleksu kao u Cresu.³⁷¹ Izduženi pravokutnik jednobrodne crkve izgrađen je od pravilnih klesanaca, kako su u gradu zidane samo Sv. Izidor i zborna crkva. Uz građevinu je kasnije dograđena i pravokutna sakristija. Raskošan je i portal zaključen šiljatim lukom i profiliran gotičkim štapovima, čiji je fini kolorit postignut izmjenom vapnenca i ružičaste breče, a ugrađen je 1708. godine, kada je preuređena i unutrašnjost. U osi portala je ploča s grbovima obitelji Petris Dragogna i Balbi te skromna rozeta, a današnji izgled crkva najviše duguje neogotičkoj obnovi iz 1905. godine.³⁷²

Jedna od grana obitelji, nazvana Petris-Ercole, imala je patronat nad kapelom Sv. Antuna Opata u Dreveniku, srednjovjekovnom predgrađu na suprotnoj strani

³⁶⁷ M. FILLINI, L. TOMAZ, 1998., str. 29-30; I. SOLIS 2014., str. 42.

³⁶⁸ A. VALIER 1579., f. 27’.

³⁶⁹ O etabliranju kulta sv. Duha u sprezi s hospitalima, vidjeti A. REHBERG 2003., str. 41.

³⁷⁰ Za dalmatinske primjere usp. I. BENYOVSKY, T. BUKLIJAŠ 2005. O hospitalu u Labinu vidjeti J. GUDELJ 2006., str. 107-110.

³⁷¹ J. GUDELJ 2006., str. 107-110.

³⁷² M. FILLINI, L. TOMAZ 1998., str. 30.

4.3.9
Kapela Sv. Katarine
(foto: D. Krizmanić, 2000., Fototeka
Konzervatorskog odjela u Rijeci)

grada od kapele Sv. Duha.³⁷³ Kapela, jednostavnih oblika s polukružno zaključnim ulazom, već je u Valierovo vrijeme bila trošna, a danas je desakralizirana.³⁷⁴ U crkvi je bio bogat inventar, uključivši i veliki kip sv. Antuna Opata.³⁷⁵ Osim Petrisa, i druge su plemićke obitelji uzdržavale kapele, pa su tako Golubići, odnosno Colombisi, imali juspatronat nad kapelom Sv. Marije Magdalene *al Prato*, koja je nazivana i Santa Orsoletta.³⁷⁶ Kapela je datirana u 1402. godinu, pravokutnog je oblika s ravno završenom apsidom, zidana lomljencem s klesancima u uglovima, dok je portal šiljato zaključen. Vizitacija iz 1579. o njoj govori kao o kapeli obitelji Orlandi, s jednim oltarom ukrašenim starom palom.³⁷⁷ Kult sv. Uršule vezan je prvenstveno za Köln, mjesto odakle su u Cres došle neke od relikvija, no jednako je bio popularan i u Veneciji, gdje je Scuola di Sant'Orsola krajem 15. stoljeća naručila Carpacciiov raskošni ciklus, danas u Gallerie d'Accademia.

Oponašajući uzuse gradskih plemića, kao pokušaj da se kroz narudžbe sakralne arhitekture i liturgijske opreme uspnu na društvenoj ljestvici, može se shvatiti i gradnja kapele Sv. Marije obitelji Butafogo na Pratu, 1534. godine.³⁷⁸ Nju je dao izgraditi udomaćeni trgovac Nicolò Butafogo, obdarivši je legatom vezanim za kanonički zbor, te se stoga crkva nazivala i Santa Maria *dei canonici*. Radi se o jednostavnoj pravokutnoj građevini s portalom i kasnijom ovalnom rozetom ispod preslice za zvona, vjerojatno rezultatom kasnobarokne obnove. Mjera ove skromne kapele govori o dosezima lokalne ekonomije i pučkog graditeljstva u prvoj polovici 16. stoljeća, a u njoj se čuvala ikona koja se danas nalazi u župnome dvoru.

Sličan je slučaj i s danas desakraliziranim kapelom Sv. Katarine, koju je pak prije 1500. godine izgradila obitelj Ferriccioli, porijeklom iz pokrajine Marche, čiji članovi su uspjeli postati dijelom gradskog plemstva.³⁷⁹ Nešto kvalitetnija gradnja od prethodno spomenute, ova pravokutna građevina, s jednostavnim pravokutnim portalom i ovalnim otvorom te preslicom, u svojoj je unutrašnjosti čuvala barokni inventar, dok je u kripti obiteljska grobnica.

Uz komunu, cresko su renesansno društvo umrežavale u splet kolektivnih odnosa i bratovštine, nerijetko naručitelji kapela, oltara i drugih umjetnina.³⁸⁰ Fina mreža ovih laičkih udruženja stvorila je uvjete za okrupnjavanje sitnoga pojedinačnog kapitala i posjeda, što je pružalo određenu socijalnu sigurnost i skrb, omogućavajući svakom pojedincu da sudjeluje u djelima milosrđa, društvenim događanjima te narudžbama devocionalija.³⁸¹ Bratovštine su naročito osnivane nakon Tridentskog sabora, no u Cresu su bile brojne i u stoljećima koji su mu bila prethodila. Iako je arhivski materijal koji se na njih odnosi sačuvan tek vrlo malim dijelom, postoji podatak da je 1606. godine broj članova bratovština sv. Sidra i sv. Ivana dostigao 700 ljudi.³⁸²

Sa širenjem grada u 15. stoljeću, a naročito nakon gradnje novih zidina tijekom 16. stoljeća, u središtu se grada našla kapela Sv. Ivana, sjedište istoimene

³⁷³ M. FILLINI, L. TOMAZ 1998., str. 53.

³⁷⁴ A. VALIER 1579., f. 24.

³⁷⁵ Valier ne spominje kip, no kaže da je postojao jedan oltar sa starom oltarnom palom, A. VALIER 1579., f. 23'.

³⁷⁶ B. FUČIĆ 1949.; M. FILLINI, L. TOMAZ 1998., str. 33; I. SOLIS 2014., str. 43.

³⁷⁷ A. VALIER 1579., f. 27'.

³⁷⁸ M. FILLINI, L. TOMAZ 1998., str. 31-32; I. SOLIS 2014., str. 41.

³⁷⁹ M. FILLINI, L. TOMAZ 1998., str. 59; I. SOLIS 2014., str. 41.

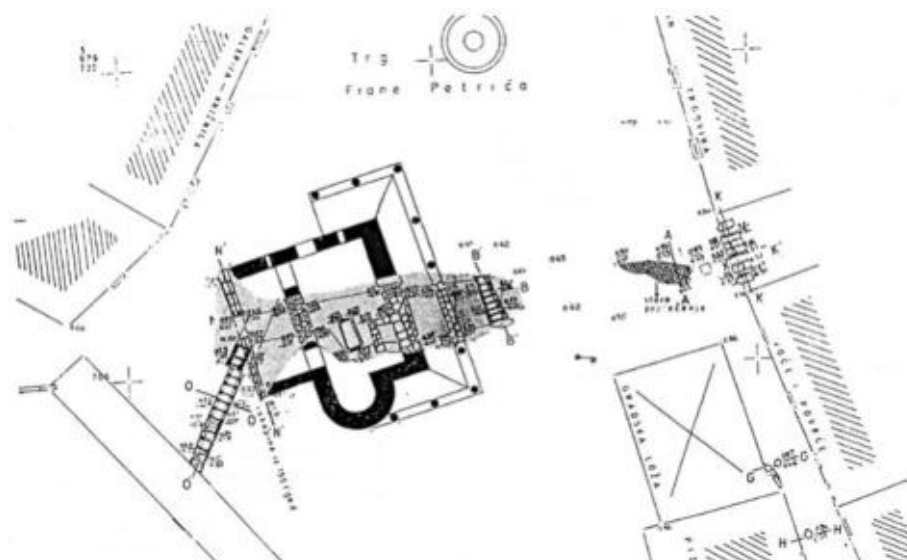
³⁸⁰ Temeljna studija bratovština kao naručitelja je B. WISCH, D. COLE AHL 2000.

³⁸¹ Literatura o bratovštinama na istočnoj obali Jadrana je također sve bogatija: L. ČORALIĆ 1991.; V. ŠTOKOVIĆ 1991.; I. BENYOVSKY 1998., str. 157. O bratovštinama na sjevernom dijelu otoka Cresa, vidi M. DLAČIĆ 2016.

³⁸² N. LEMESSI – REGESTA, str. 563.

4.3.10

Kapela Sv. Ivana, situacija s rekonstrukcijom tlocrta (izvor: J. ČUS-RUKONIĆ 1992.)

bratovštine.³⁸³ Ova pravokutna jednobrodna građevina s polukružnom apsidom imala je s tri strane dograđene trjemove, koji su vjerojatno služili za okupljanje sve brojnijih bratima (1514. godine bilo ih je 150), ali i kao pandan obližnjoj gradskoj loži. Apostolski vizitator Valier predložiti će čak da se na mjestu ove kapele izgradi nova zborna crkva, vjerojatno zbog obilja prostora i centralnog položaja, što je na kraju ipak odbačeno.³⁸⁴ Bratovština je krajem 16. stoljeća bila jedna od najbogatijih u gradu, jer je spominju odluke Gradskog vijeća iz 1579. i 1583. kojima je bila obvezana na sudjelovanje u obnovi i proširivanju župne

4.3.11

Kapela Sv. Nikole (foto: J. Gudelj)

³⁸³ J. ČUS-RUKONIĆ 1992. – 1993., str. 141-146.

³⁸⁴ Vidjeti ovdje, poglavlje 4.1.

4.3.12

Kapela Sv. Križa (foto: Z. Krizmanić, 2002.,
Fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci)

4.3.13

Kapela Sv. Jurja (foto: Z. Krizmanić, 2002.,
Fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci)

crkve,³⁸⁵ kao i odluke iz 1613. o doprinosu gradnji cisterne kod franjevacu. Kapela Sv. Ivana srušena je 1828. godine, no njezin oblik i dimenzije poznate su iz austrijskog katastra iz 1821. godine, iz Lemessijevih crteža u Muzeju grada Cresa te arheoloških istraživanja, što je omogućilo njihovu prezentaciju u suvremenom popločenju trga. Valier u njoj spominje dva oltara: jedan posvećen Sv. Ivanu i drugi sv. Ani, „na kojoj je stara oltarna pala”,³⁸⁶

Uz pomorska zanimanja bile su vezane bratovštine i kapele posvećene sv. Nikoli, sv. Križu i Gospi od Zdravlja: građevina u kojoj se častio biskup Barija i zaštitnik pomoraca i danas se nalazi na pomorskom prilazu gradu i luci. Spominje se 1446. godine kao *San Nicolò in rippa de mar* te je vjerojatno već u 15. stoljeću postojala jednostavna pravokutna kapela sa šiljnatolučnim portalom, dok je skladni klasični trijem dograđen u kasnijim stoljećima.³⁸⁷ Kada ju je 1579. pohodio apostolski vizitator Valier, u njoj su bila dva oltara: sv. Nikole i sv. Ursule, „sa starim palama”.³⁸⁸ Kapelom Sv. Križa u blizini franjevačkog samostana i brodogradilišta upravljala je bratovština koja je okupljala graditelje brodova – otud naziv *Santa Croce agli Squeri*. Sigurno je postojala 1484. kada je gvardijan franjevačkog samostana Marcello Petris od nje otkupio neke posjede. Kapela je pravokutnog oblika, zabatnog pročelja s preslicom i blago zašiljenog otvora vrata, vrlo skromnih oblikovnih karakteristika. U vizitaciji iz 1579. godine bilježi se postojanje jednog oltara s velikim raspelom.³⁸⁹ Bratovština je od 1652. godine, kako bi isplatila naručena umjetnička djela, dobivala udio od izgrađenih plovila, proporcionalan veličini izgrađenog ili popravljenog broda.³⁹⁰ Skromna gotička kape-

³⁸⁵ N. LEMESSI – REGESTA, str. 155: *Con Deliberazione del visitatore apostolico, d'accordo col Vescovo, Conte Capitano ed Agenti, era stato deciso il restauro, l'ampliamento e a riduzione 'in forma nobile' della chiesa di S. Maria*. J. ČUS-RUKONIĆ, 1992. – 1993., str. 141.

³⁸⁶ A. VALIER 1579., f. 23.

³⁸⁷ M. FILLINI, L. TOMAZ 1998., str. 11-12; I. SOLIS 2014., str. 31.

³⁸⁸ A. VALIER 1579., f. 28.

³⁸⁹ A. VALIER 1579., f. 27.

³⁹⁰ S. MITIS 1933., str. 43; I. SOLIS 2014., str. 46.

la pravokutnog oblika nadsvođenog prelomljenom bačvom a posvećena Gospi od Zdravlja, danas se prikazuje svojim neogotičkim pročeljem sa šiljatolučnim vratima flankiranim monoforama. Bila je sjedište važne bratovštine *Madonna di Neresi*, osnovane krajem 15. stoljeća, koja se, slično Sv. Križu, izdržavala iz lučkih pristojbi brodova koji su dolazili u Cres.³⁹¹

U renesansnoj slici grada postojao je i još niz kapela za koje nisu pronađeni podatci o juspatronatu ili naručiteljima ili se odnose na nešto kasnije doba, no valja ih navesti radi upotpunjavanja hagiotopografske slike creskoga urbanog područja tijekom 15. i 16. stoljeća. Tako se, na primjer, kapela Sv. Jurja u Dreveniku spominje 1484. godine, a Valier je spominje kao kapelu obitelji Petris, s glavnim oltarom na kojem je slika Djevice Marije.³⁹² Procvat doživljava u 18. stoljeću, kada se pretpostavlja da je zbog titulara postala sjedište bratovštine vitezova te je dobila kvalitetan barokni inventar.³⁹³

Krajem 16. stoljeća spominje se i crkva Sv. Klare, danas kapela Sv. Kajetana, pravokutnog oblika s polukružnom apsidom.³⁹⁴ Kult svete, živ tijekom 15. i 16. stoljeća, održavao se između ostalog i kao zalag obrane od osvajača, pa je moguće i da je u Cresu imao ovu konotaciju s obzirom na položaj uz gradski zid. Vizitator Valier je 1579. godine nalazi ruševnu i punu smeća te nalaže da se sruši.³⁹⁵ Nedaleka kapela Sv. Barbare, danas desakralizirana, isprva je bila kapela obitelji Idrizza, da bi kasnije postala sjedištem bratovštine *dei bombardieri*, dakle ponovno kao zalag obrane grada.³⁹⁶

Naposljetku, još uvijek postoji rustikalna crkva Sv. Lucije s polukružnom apsidom. Nalazi se nedaleko naselja i u blizini kapele Sv. Nikole, a izgrađena je prije 1579. godine, kada se spominje u Valierovoj vizitaciji kao juspatronat Antonia de Petrisa, s jednim oltarom na kojem je bio lik svete.³⁹⁷ Sv. Luciji su bile posvećene mnoge crkve na istočnoj jadranskoj obali, a posebice su ju častile žene i djevojčice te se zazivala u pomoć kod bolesti očiju.

Iz ovog je kratkog pregleda, koji je koncentriran na urbano područje Cresa (izuzev jedinstvenog kulta gradskog zaštitnika, sv. Izidora), jasna velika koncentracija kultura koji se populariziraju u 14. i 15. stoljeću: od sv. Klare, koja je vezana za dolazak franjevaca do sv. Marka koji je državni kult Serenissime ili pak sv. Duha u sprezi s hospitalom kao odjek rimskih zbivanja. Ova činjenica je zacijelo uvjetovana procvatom grada upravo u tom povijesnom trenutku te promoviranjem privatne i bratovštinske naručiteljske djelatnosti uoči i nakon sabora u Tridentu. Ipak, valja primijetiti da ove kapele nemaju ranorenesansni stilski karakter župne crkve, već se i tijekom odmaklog 15. stoljeća nastavljaju graditi u gotičkim oblicima. Njihova je skromna arhitektura potom održavana i pregrađivana, a arhivski zabilježenu gotičku i renesansnu opremu mahom su odmijenili barokni oltari i kipovi. Društvena uvjetovanost gradnje kapela analogna je situaciji u drugim urbanim središtima na istočnoj obali Jadrana, a grad je moguće zamisliti kao mrežu procesijskih putanja kojim su bili obilježavani blagdani katoličkog kalendara, a spletenu oko tri pola vlasti: kneza, biskupa i komune.

---

³⁹¹ M. FILLINI, L. TOMAZ 1998., str. 36 ; I. SOLIS 2014., str. 46.

³⁹² A. VALIER 1579., f. 23°.

³⁹³ M. FILLINI, L. TOMAZ 1998., str. 18-19.

³⁹⁴ I. SOLIS 2014., str. 34.

³⁹⁵ A. VALIER 1579., f. 23°.

³⁹⁶ A. ALISI 1997., str. 38; I. SOLIS 2014., str. 35.

³⁹⁷ A. VALIER 1579., f. 27; M. FILLINI, L. TOMAZ 1998., str. 14-15; I. SOLIS 2014., str. 32.

5. Projekcije moći: arhitektura Republike i komune

Razvojne transformacije Cresa od sredine 15. do početka 17. stoljeća utjelovile su i neke modele urbanističkog, arhitektonskog i vizualnog programa koje je Venecija diseminirala prema svim gradovima što su se do 15. stoljeća našli u sustavu venecijanskoga dominija.³⁹⁸ Kroz srednji vijek takvi su obrasci iskaza moći nad podređenom komunom uglavnom bili provođeni podvrgavanjem komunalnih simbola povezanih s kolektivnim komunalnim identitetskim obrascima, najčešće biskupijskim i komunalnim svecima zaštitnicima.³⁹⁹ No, u ranom novom vijeku, kroz procese strukturiranja upravnoga aparata, fokus tih iskaza moći izmješten je iz sakralnih u administrativne i javne prostore grada te su, sukladno tomu, postali snažnije prožeti državnim ali i komunalnim, lokalnim asocijacijama. Najčešće je riječ o glavnim gradskim trgovima uz koje su u pravilu smještene strukture civilne i vojne uprave: komunalne i palače ostalih upravnih službi, gradske lože i straže, gradski tornjevi, arsenali, fontici, oružarne i skladišta strateški se koncentriraju unutar naslijeđenih ili novouspostavljenih fokalnih urbanističkih točaka, a tijekom 16. stoljeća dobivaju više ili manje istaknute karakteristike klasičnog jezika arhitekture kakav je početkom tog stoljeća bio formiran u Bramanteovim i Rafaelovim rimskim krugovima i kroz koji su konačno kodificirane regule antičke arhitekture.⁴⁰⁰

Početak ranoga novoga vijeka Republika Venecija se, dakle, predstavlja kao od neba odabrana i bogatstvom obdarena, pravedna vladarica posjeda na *Terrafermi* i diljem *Stato da Mar* stečenih do kraja 15. stoljeća. Taj je likovni sustav konačno utjelovljen tijekom 16. stoljeća u arhitektonskim i likovnim programima, kao završna faza razvoja tzv. *Mita o Veneciji* koji seže još u srednji vijek, a traži korijene identiteta u klasičnom antičkom i kršćanskom kontekstu. Serenissima tako postaje Novi Rim, Novi Jeruzalem, Nova Ravenna i Novi Konstantinopol,⁴⁰¹ a upravo su spomenuti klasični arhitektonski modeli bili idealni za promociju takvog majestetičnog i višeslojno komponiranog identiteta.

Nove arhitektonske modele je Jacopo Sansovino na lagunama objavio u velikoj preobrazbi Piazzete, bočnoga odvojka Trga Sv. Marka, gdje je tijekom druge četvrtine 16. stoljeća izgradio tri programatske građevine u kojima je došlo do pune integracije funkcije i simboličkih aspekata klasičnih redova: kovnicu novca Zeccu u robusnom toskanskom redu, knjižnicu Marcianu slogom jasnog dorskog i rafiniranog jonskog reda, te u celebrativnom kompozitivnom redu kićene Loggette podno zvonika bazilike Sv. Marka, s jasno definiranim političkim programom na reljefima atike pročelja. Modele proizašle iz takvoga programa Republika Venecija je narednih desetljeća širila diljem novostečenih posjeda *Terraferme* i *Stato da*

---

³⁹⁸ D. CALABI 1989.; P. FORTINI BROWN 2000. Nekoliko je korisnih komparativnih primjera. Prvi se odnosi na obližnji Krk koji je po mletačku vlast potpao 1480. nakon čega je tamošnji providur A. Vinciguerra započeo s preobrazbama gradskoga prostora o čemu vidjeti: M. BRADANOVIC 2006. i 2008 te K. MAJER JURISIC 2011.). Za preobrazbe Pule, Labina i Šibenika vidjeti J. GUDELJ 2014.a; J. GUDELJ 2017.b i J. GUDELJ 2018. Zadar kao upravno središte mletačke Dalmacije upravo je paradigmatski primjer tih programa (L. BORIC 2016; 2018b). Za srodne primjere na istočnom Mediteranu vidjeti: M. GEORGOPOULOU 2001.

³⁹⁹ Paradigmatski su u tom smislu primjeri Krete (M. GEORGOPOULOU 1995.) i Zadra (T. VEDRIŠ 2005.; L. BORIC, 2016.)

⁴⁰⁰ J. GUDELJ 2015.; L. BORIC 2018.c.

⁴⁰¹ P. FORTINI BROWN 2000.; D. ROSAND 2001., str. 6ff.

Mar, ponajviše kroz pregradnje upravnih, sudbenih, obrambenih i javnih gospodarskih građevina te monumentalnih gradskih vrata, a obilježeni su novim arhitektonskim strukturama, dekoracijom i tipologijom svijetlih otvora.⁴⁰² Katkad izričiti elementi tog leksika mogu i izostati, no uvijek prevladava koncept auličke monumentalnosti i državne reprezentativnosti.

Intenzivan razvoj Cresa i porast broja stanovnika uvjetovao je krajem 15. stoljeća proširenje gradskog areala, pa je novi fortifikacijski pojas do kraja 16. stoljeća obuhvatio srednjovjekovna prigradska naselja i novonastale četvrti, Varozinu, Drevenik i Zagrad. Tako obgrljen prostor je kao epicentralnu točku svih creskih mijena imao i sadržajno redefiniranje i prostorno oblikovanje trga uz luku kao novoga sjedišta upravnih struktura. Takvo premještanje središnje točke grada, iz njegove srednjovjekovne nutrine pred crkvom Sv. Izidora, kao i sve simboličke aspekte uređenja lučkoga prostora, treba vidjeti u kontekstu promjena gospodarskog, a onda i društvenog profila Cresa koji se od kraja 15. stoljeća u većoj mjeri okrenuo djelatnostima vezanim uz pomorski promet,⁴⁰³ što je prije svega bilo potaknuto aktivnostima venecijanske uprave. Znatan dio prihoda komune činio je izvoz raše i ogrjevnog drva u Veneciju, no treba upozoriti da se novim gospodarskim strujanjima okretala vlastela i poduzetniji pučani šireći horizonte svojih mogućnosti i ambicija, ne prekidajući kontinuitet agrarnih djelatnosti: ovčarstva, maslinarstva, vinogradarstva i ribarstva.

U prostoru luke još je u romaničkom razdoblju bila izgrađena bratovštinska crkva Sv. Ivana s neobičnom tlocrtnom dispozicijom koja je uključivala i trokrilni trijem s nedvojbenom funkcijom okupljanja većeg broja bratima, ali možda i nekih drugih komunalno-gospodarskih funkcija.⁴⁰⁴ Između ostalog, ti su trjemovi mogli biti i u funkciji manje vangradske lože. Istočno, u neposrednoj blizini, nalazio se i *lacus Račica* koji je toponim vezan uz obradu vune u rašu, važan izvozni proizvod creskog gospodarstva,⁴⁰⁵ dok je sa sjeverozapadne strane predgrađe Drevenik, možda u funkciji utovara i izvoza creske crnike, pa je taj širi areal nedvojbeno već u srednjovjekovnom razdoblju funkcionirao kao gospodarski prostor grada prema kojem su se, s ubrzanim razvojem, od druge polovice 15. stoljeća intenzivno usmjeravale i uređivale prometnice.⁴⁰⁶ Mletačka uprava je do kraja 16. stoljeća poticala temeljitu preobrazbu prostora uz luku, okupljajući u njemu upravne i administrativne sadržaje novoga sjedišta komune oko: središnje Kneževe palače, nove gradske lože, gradskoga tornja s urom i zvonom, šandarca (stupa za zastavu),⁴⁰⁷ lučkih postrojenja poput Vele i Male Preskve (lukobrana), fontika i ostale lučke infrastrukture. Kada je čitav sklop bio dovršen, integriranjem monumentalnih zdanja i lučkih postrojenja primjereno je iskazivao povijesni trenutak u kojem je razvoj grada bio usmjeren i usklađen s političkim trendovima, gospodarskim potrebama i arhitektonsko-likovnim programima *Serenissime*.

---

⁴⁰² L. BORIĆ 2018.b.

⁴⁰³ M. PRELOG 1963., str. 7-8.

⁴⁰⁴ J. ČUS-RUKONIĆ 1992.-1993., str. 141-146.

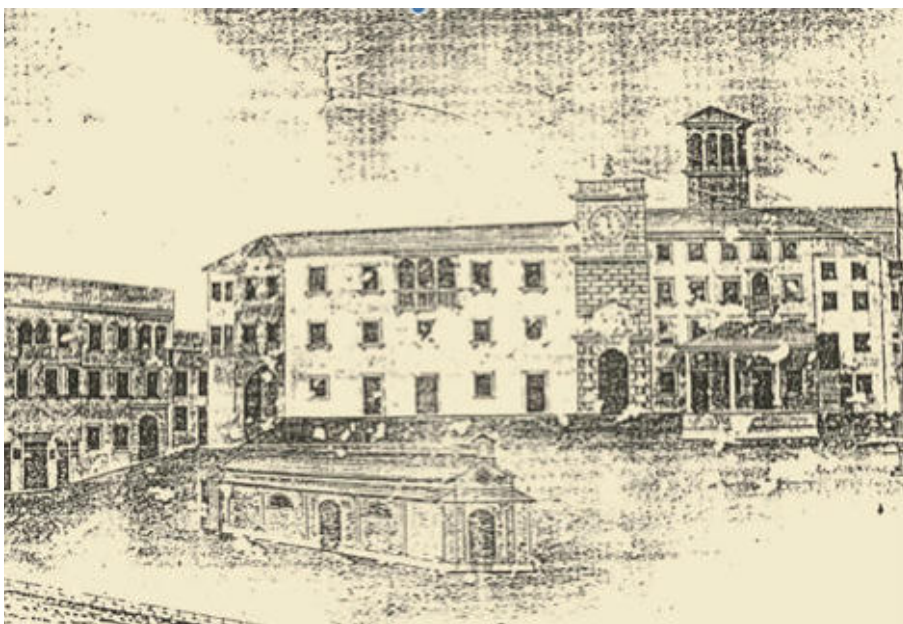
⁴⁰⁵ G. DUDA MARINELLI 2010., str. 220. Drugo mjesto opskrbe vodom bio je izvor Krušija i potok Rivolus pred južnim srednjovjekovnim gradskim zidom, a potez mu je otkriven arheološkim sondiranjima. J. ČUS- RUKONIĆ 2014., str. 43-44, 67.

⁴⁰⁶ S. MITIS 1933., str. 37ff.

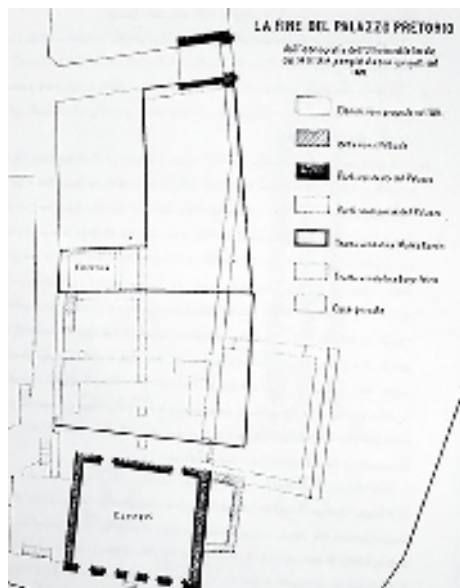
⁴⁰⁷ Današnji šandarac na bazi ima uklesanu godinu 1735., no po svoj je prilici postavljen na mjestu starijega.

5.1
Prikaz creskog središnjeg trga prije rušenja crkve sv. Ivana 1828. godine
(izvor: J. ČUS-RUKONIĆ 1992.)

5.2
Kneževa palača, Cres, tlocrt načinjen tijekom rušenja 1854. godine
(izvor N. LEMESSI, 1979., vol. 1)

5.1. Kneževa palača

Kneževa, odnosno Pretorska palača, naziv ustaljen u lokalnoj historiografiji 19. stoljeća, najmonumentalniji je element novonastalog trga, njegova vizualna okosnica. Funkcije te građevine su višestruke: u njoj je stanovala i iz nje upravljala osoba u svojstvu komunalnoga kneza i kapetana, venecijanskoga patricija koji je između 1409. i 1797. godine biran u dvogodišnjem mandatu. Kao knez (*rettore*), on je u svakoj od komuna mletačke Dalmacije upravljao, predsjedavao sjednicama Gradskoga vijeća i sudio, a u tim ga je funkcijama pratila dobro organizirana administracija koju su tvorili najbliži suradnici što ih je sam odabirao, ali i dio dužnosnika raznih službi što ih je biralo komunalno vijeće kao jedan od aspekata zadržanih prerogativa srednjovjekovne komune.⁴⁰⁸ Temeljem arhivskih podataka i tlocrta zdanja zabilježenih prije rušenja 1854. godine,⁴⁰⁹ creska Kneževa palača je bila troetažna građevina nepravilnog L tlocrta, izduženog oblika položenog u smjeru linije matrice jezgre grada sjeverozapad-jugoistok, blago izlomljenog pročelja koje je po svoj prilici pratilo liniju starijih struktura. Sjeverno je bila prigradena građevina približno kvadratnog tlocrta čije je prizemlje južnoga krila bilo rastvoreno velikim šiljatolučnim ulazom, a palači se istočno, prema gradu, nalazilo unutrašnje dvorište s vanjskim stubištem koje je, kratkim trijemom i cisternom, vodilo u prostore prvoga i drugoga kata. Kompleks je sa sjeverne strane završavao zgradom zatvora kojoj se prilazilo iz trijema, ali i iz ulice koja je izlazila bočno iz trga.⁴¹⁰

Knežev je stan zauzimao čitav prostor prvoga kata palače, dok su na drugom bile smještene prostorije kneževe kancelarije i administracije. Prizemne prostorije, otvorene prema novom trgu, davale su se obrtnicima i trgovcima u najam. Prvom se katu prilazilo vanjskim stubištem iz spomenutoga unutrašnjeg dvorišta, a drugome katu potom još jednim krilom dvorišnog stubišta, što bi knezu

⁴⁰⁸ I. BEUC 1953., str. 70ff.

⁴⁰⁹ K. MAJER JURIŠIĆ 2014., str. 187-194; 2017, str. 84ff.

⁴¹⁰ K. MAJER JURIŠIĆ 2017., str. 87.

omogućavalo privatnost stambene etaže.⁴¹¹ Reprezentativni prostori drugoga kata Kneževe palače služili su i javnim, društvenim funkcijama, odnosno njezina se svečana dvorana koristila za gradske proslave, vjenčanja, mlade mise i druge javne manifestacije.⁴¹²

Jugozapadno pročelje palače bilo je rastvoreno trima osima svijetlih otvora sa središnjim naglaskom na velikoj trifori drugoga kata s balkonatom koja je rasvjetljavala svečanu dvoranu, dok su u dvije bočne osi bili otvoreni jednostavni pravokutni prozori s klupčicama na konzolama.⁴¹³ Takva simetrična trojna podjela pročelnih otvora (a sukladno, najčešće i unutrašnjih prostora) tipološki je izvedena iz stambene venecijanske arhitekture *Quattrocenta*, no u Cresu je zabilježena samo još na palači Petris-Moisè gdje su središnje trifore rastvarale prvi i drugi kat sjevernoga pročelja,⁴¹⁴ a bila je uobičajena i kod drugih dalmatinskih upravnih palača u ranome novom vijeku.⁴¹⁵ U središnjoj osi pročelja creske Kneževe palače, bio je, među nekoliko grbova i drugih lapida, postavljen reljef kralatog lava sv. Marka, vjerojatno u *stucco* tehnici, polikromiran i pozlaćen. Prema arhivskim podacima, dvorišna je fasada bila rastvorena prozorima od kojih su neki bile bifore, vjerojatno većih dimenzija u formi tzv. balkonata, a na prvom i drugom katu nalazili su se portali do kojih je vodilo vanjsko dvorišno stubište s podestima. Sjeverozapadna prigradnja palače, kvadratnog tlocrta, također je bila dvokatna, sa širokim šiljasto zaključenim portalom koji je možda bio prežitak krajnje sjeverozapadne kule srednjovjekovnih fortifikacija. U gornjim je etažama južnog i zapadnog pročelja imala po dvije osi jednostavnih prozora i balkone prvoga kata.

Nesumnjivo, to zdanje, pregrađeno sredinom 16. stoljeća, naslijedilo je građevinu koja je početkom 15. stoljeća bila u funkciji sjedišta mletačke uprave i kneževog stana. Nije moguće pouzdano reći je li riječ o zdanju podignutom upravo za tu svrhu, možda već za srednjovjekovnih venecijanskih feudalnih knezova, ili je kuća bila u najmu od nekog pripadnika creske vlastele, a arhivski je zabilježena 1301. za feudalnoga kneza Marina Morosina.⁴¹⁶ Slijedeći uobičajene srednjovjekovne urbanističke koncepte, pročelje te građevine može se pretpostaviti kao okrenuto prema trgu pred zbornom crkvom, dok se začeljem oslanjala na ugaonu gradsku kulu i srednjovjekovne zidine (ako su na tom potezu uopće bile podignute čvrste fortifikacije, o čemu se raspravlja u poglavlju o creskim zidinama). Kada je sindik Giorgio Foscarini 1410. posjetio Cres, zapisao je da je palača u kojoj se nalazio knežev stan u lošem stanju i bez krova, pa je Venecija za njezin popravak te i naredne godine dodijelila 700 lira.⁴¹⁷ Popravci krova su se nastavili 1428. i 1430., a starije se zdanje spominje i u Statutu iz 1441.⁴¹⁸ Najraniji podatak o toj starijoj palači s početka 16. stoljeća onaj je iz 1514., kada je odobreno popraviti *el soler della sala nel Palazzo del conte*, a 1518. su se procjenjivali troškovi proširenja velike dvorane *che serviva a tutti li comodi della terra, feste, noze, messe novele...*, kao i načiniti mjesto za

---

⁴¹¹ Da se prostoru Velike dvorane na drugom katu prilazilo dvorišnim stubište implicira opis sukoba se 16. listopada 1718. odvijao između kneza Agostina Loredana i suca Giusta Petrisa. M. BERTOŠA 2012., str. 306: „... gurnuo je na njega *bombardiere* koji su ga vukli od sredine dvorane do vrata trijema...”

⁴¹² S. MITIS 1933., str. 40.

⁴¹³ L. BORIĆ 2002., str. 6-48; K. MAJER JURIŠIĆ 2017., str. 87.

⁴¹⁴ T. SUŠANJ PROTIĆ 2014., str. 283-298.

⁴¹⁵ K. MAJER JURIŠIĆ 2017., str. 87.

⁴¹⁶ S. MITIS 1933., str. 158.

⁴¹⁷ S. MITIS 1925., str. 197.

⁴¹⁸ K. MAJER JURIŠIĆ 2017., str. 84.

*uno bello et honorevole tribunale in cappo la salla predicta et una Renga inmezo la salla.*⁴¹⁹ Na starijem je zdanju bio postavljen i manji toranj na kojem se nalazila gradska ura, a vjerojatno i komunalno zvono, kako je to bilo uobičajeno u drugim gradovima.

Planovi iz 1518. o povećanju velike dvorane možda su i bili realizirani, no temeljitu pregradnju, koja je uključivala i zakretanje pročelja sa starijega trga pred Sv. Marijom na novi trg u luci, treba datirati u sredinu 16. stoljeća. Na to se po svojoj prilici odnosi već podatak iz 1544. kada je poduprt zid „kod gradskog sata”⁴²⁰ što se vjerojatno odnosi na izgradnju novoga gradskog tornja s urom što ga je do ožujka 1552. podigao gradski protomajstor Sidar Stošić. Upravo je ta nova gradska vertikala postala ključnim simbolom novog creskog uzleta te je, s reprezentativnim gradskim vratima, postala ishodišnom točkom zaokretanja pročelja Kneževe palače prema novom gradskom trgu. To izravno potvrđuje i zapis sa sjednice Vijeća od 8. ožujka 1551. prema kojem je odlučeno preusmjeriti i uskladiti čitav sklop, *refar la fazada davanti della camera del palazzo e della fazada verso scirocco per poterla tirar per recta linea per acompagnarla con torre*. Koliko je bilo važno naglasiti reprezentativnost preuređene cjeline i njezinu povezanost s starijim trgov pred Sv. Marijom kao i rasterom srednjovjekovne jezgre, govori i odluka o otkupu i rušenju nekih kuća koje su ometale novouspostavljene pravce kretanja (i gledanja) od novih građevina prema pročelju zborne crkve.⁴²¹

Projekt pregradnje je uključivao i proširenje postojeće građevine, njezino povezivanje s novim lučkim zidinama te, kako je već rečeno, definiranje novoga pročelja, sada okrenutog prema jugu, odnosno novoformiranom trgu. Radovi, za koje su isplate zabilježene i sredinom šezdesetih godina 16. stoljeća, po svojoj prilici bili dovršeni do sredine osamdesetih godina s obzirom da je Ivan Gapić mlađi, nećak rimskog štukatera i slikara creskoga porijekla Ivana Gapića starijeg, 1587. isplaćen za radove na štuko reljefu pročelnog lava sv. Marka.⁴²² Iste je godine klesar i graditelj Marko Soldatić dovršio i postavio stupove trijema unutrašnjeg dvorišta, vanjsko stubište i tri balkonate na dvorišnim fasadama.⁴²³ Dakako, creska je palača složene strukture, dobrim dijelom sastavljene reupotrebom ziđa starijih građevina, zahtijevala česte i zahtjevne građevne intervencije. Već devedesetih godina 16. stoljeća popravljala se i uređivala velika dvorana drugoga kata s tada već začudo dotrajalom balkonatom i krovijem koje je prokišnjavalo.⁴²⁴ Brojni popravci i gradnje koje su uslijedile tijekom 17. i 18. stoljeća, kao i nikada provedeni planovi temeljite pregradnje 1736. i 1782. godine, upućuju na nedostatna ulaganja u njezino održavanje, što je konačno i dovelo do prodaje, rušenja i podizanja nove građevine sredinom 19. stoljeća.⁴²⁵

Simbolička važnost Kneževe palače u kontekstu grada svakako je bila složenija od puke uloge mjesne reprezentacije Serenissime, jednosmjerne projekcije njezine moći. U nizu formalnih arhitektonskih i sadržajnih funkcionalnih vidova, to je zdanje bilo mjestom prožimanja identiteta Republike i Grada, premda u

⁴¹⁹ S. PETRIS 1892., str. 40, 51.

⁴²⁰ K. MAJER JURISIĆ 2014., str. 188.

⁴²¹ N. LEMESSI – REGESTA, str. 213. Kuća je bila u vlasništvu dvojice Bochina, svećenika Andrije i viteza Andriana.

⁴²² L. BORIĆ 2018.a.

⁴²³ L. BORIĆ 2002., str. 50. Marko Soldatić je za radove na Pretorskoj palači isplaćivan 1587. za dva stupa s kapitelima u dvorištu, a radio je i na tri dvorišna balkona i prozorima, te na vanjskom stubištu u istom prostoru. (DARI-25: LdF, f. 95'). Marko Soldatić je s Franom Stošićem pok. Sidra radio i na gradskim vratima Porta Marcella: L. BORIĆ 2011., str. 140.

⁴²⁴ N. LEMESSI – REGESTA, str. 468.

⁴²⁵ K. MAJER JURISIĆ 2017., str. 86.

nedvojbeno hijeratskom odnosu. Osim što je bila sjedište kneza i njegove administracije, njihovih upravnih i pravosudnih funkcija, bila je i mjestom participacije i promocije (koliko god reducirane) vlastele i predstavnika pučana na sjednicama Gradskoga vijeća na kojima su se donosile važne komunalne odluke. Formalno, u urbanističkom i arhitektonskom smislu, creska Komunalna palača je smještajem i korpusom tvorila ključni akcent novoga gradskoga središta kao simbola novoga Cresa, snage njegova komunalnoga i gospodarskog preporoda, čiju simboličku projekciju možda ponajbolje predočuju scenska uprizorenja u čast kneza Sebastiana Quirinija o kojima je bilo riječi u drugom poglavlju ove knjige. Takvi javni rituali s jasnim propagandnim političkim programom koji objedinjuje komunalne, lokalne i državne, univerzalne identitetske matrice, projicirani su – dakako u vrlo reduciranom obliku – i na urbanističke i arhitektonske zahvate o kojima je ovdje riječi. Komunalna palača, doduše, u tom trenutku nije bila reprezentativna poput srodnih zdanja u Padovi ili Trevisu⁴²⁶ – čak je i lišena izričitih elemenata klasičnoga arhitektonskog jezika poput nekih srodnih primjera u gradovima mletačke Dalmacije – no, sukladno ekonomskom i sigurnosnom statusu komune, svojim skromnijim gabaritima te strožim i jednostavnijim rasterom pročelja, stvarala je primjeren dojam središnjeg toposa projekcije vlasti Serenissime u tijelu oživljenoga grada.

5.2. Gradski toranj

Relativno skromno, no za creske prilike monumentalno i dojmljivo koncipirano pročelje Kneževe palače, okrenuto novom trgu i luci, ne bi se trebalo promatrati izvan konteksta ostalih građevina reprezentativne simbolike i javne funkcije u ambijentu trga. Kako je već spomenuto, jedinstveno tijelo s pročeljem činila je vertikala gradskoga tornja s urom i gradskim zvonom te Lučkim vratima u prizemlju što ga je 1552. dovršio creski protomajstor Sidar Stošić.

Zapadnim je licem toranj okrenut novom trgu kao njegova ključna okomica. Troetažno je, građeno pravilnim blokovima u bunjatu koji se stišava, plicí je u gornjim katovima, dok je istočna fasada, okrenuta prema istočnom dijelu trga pred zbornom crkvom, slijepa i ožbukana. Sjeverna i južna fasada priljubljene su uz susjedne zgrade.

Pročelni prizemni luk u bunjatu obočuju dva polustupa s kapitelima toskanskog reda čije je tijelo raščlanjeno kamenim prstenima koji obuhvaćaju i kamene blokove luka. Oni nose gređe čiji su arhitrav i glatki friz prekinuti produženim radijalnim bunjato blokovima luka, a naatici nadvišenoj trokutnim zabatom po svoj prilici se također nalazio reljef krilatog lava sv. Marka, koji bi bio obočen grbovima dužda i kneza na službi u vrijeme dovršenja luka.⁴²⁷ Tipološki, Stošićeva Lučka vrata slijede uzor rustičnih portala iz Četvrte knjige o arhitekturi Sebastijana Serlija u kojoj su objavljeni predlošci portala namijenjenih palačama i crkvama, ali i gradskim vratima.⁴²⁸ O važnom pitanju prijenosa tih modela na ovim vratima, te na Porta Marcella i Bragadina nastalim 1580-ih godina, raspravlja se u poglavlju o gradskim zidinama.

---

⁴²⁶ S obzirom da je u potpunosti srušena 1854. godine, teško je reći jesu li barem svijetli otvori imali elemente klasične trabeacije.

⁴²⁷ Teško je prihvatiti neobrazloženu tvrdnju (L. TOMAZ 2002., str. 93) da je ovdje bila riječ o skulpturi u punoj plastici, a ne o reljefu. Takve su se skulpture, naime, postavljale povrh atike poput one na šibenskoj utvrdi Sv. Nikole (L. BORIĆ 2015., str. 51, bilj. 32). Danas je sred atike recentan grb grada Cresa flankiran s dvije prazne kartuše.

⁴²⁸ SERLIO 1537., f. XIII; J. GUDELJ 2014.b, str. 102, i ovdje, poglavlje 7.4.

5.3
Izidor Stošić, Gradski toranj, Cres,
dovršeno 1552. (foto: L. Borić)

5.4
Mauro Codussi, Torre d'Orologio, 1499.,
Trg sv. Marka, Venecija (foto: L. Borić)

Gornja zona s gradskom urom novijeg datuma odvojena je od donje profiliranim razdjelnim vijencem nad kojim su dvije volute kao prijelazni oblik prema nešto suženoj širini te etaže. Nad potkrovnim vijencem je novija balustrada oko otvorenog prostora na kojem se zacijelo nalazilo gradsko zvono, kakvo se može naslutiti na prikazu Cresa s oltarne pale Bogorodice sa sv. Rokom i sv. Alojzijem Gonzagom u zbornoj crkvi.

Arhivski podatci svjedoče da je arhitektonska vertikala s gradskom urom postojala i ranije, možda u sklopu pretpostavljenih srednjovjekovnih lučkih gradskih vrata ili pak na zdanju koja je prethodilo Kneževoj palači. Popravci mehanizma ure spominju se već 1497. i 1502. godine, nakon čega je toranj bio oličen ili čak oslikan,⁴²⁹ no instalaciju ranijeg tornja s mehanizmom gradskog sata, sukladno

⁴²⁹ S. PETRIS 1892., str. 5, 16, 18. Obje pretpostavke, onu L. TOMZA (2002., str. 67) kojom opovrgava G. Duda Marinelli (G. DUDA MARINELLI 2007., str. 257) da je na reljefnom prikazu sv. Izidora s fontika prikazan zvonik zborne crkve, a ne stariji toranj nije uvjerljiva jer je kod takvih prikaza često riječ o generičkom prikazu utvrđenoga grada koji je mogao nastati i izvan Cresa. Jednako nepouzdanim likovnim izvorom treba smatrati i prikaz Angela degli Oddi iz 1584 (G. DUDA MARINELLI 2007., str. 258).

komparativnim primjerima, ne bi trebalo datirati prije sredine 15. stoljeća.⁴³⁰ U svakom slučaju, Vijeće je 1526. godine odlučilo financirati iskop vapnene jame za potrebe izgradnje gradskoga tornja (i lučke zgrade klaonice), no u ovom trenutku nije moguće utvrditi je li projekt, koji se strukturom i etažnim proporcijama u nekoj mjeri referira na venecijanski gradski toranj što ga je 1499. dovršio Mauro Codussi, mogao nastati već tada.

Zanimljivo je da je creski graditelj Sidar Stošić upravo godinu dana prije te odluke, godine 1526., po prvi puta zabilježen u gradskim arhivima kao protomajstor izgradnje zidina,⁴³¹ no Gradsko je vijeće na sjednici od 19. kolovoza ugovor za radove na izgradnji gradskoga tornja i lučke klaonice potvrdilo s drugim majstorom – Franom Gašparinićem,⁴³² osobom koja nakon 1525. nije zabilježena na izgradnji zidina. On je (ili njegov imenjaka) na istom poslu zabilježen čak dvadeset i četiri godine kasnije, kada mu je u ožujku 1550. isplaćeno 5 dukata za premještanje satnog mehanizma sa starijega gradskog tornja na zvonik zborne crkve, a istovremeno je neimenovanom klesaru isplaćen ostatak svote kako se ne bi izgubio već uplaćeni predujam. Oba podatka svjedoče da je realizacija projekta iz 1526. pokrenuta tek nešto prije 1550., prethodeći temeljitoj pregradnji Kneževe palače. Ipak, važniji je onaj prvi jer iz njega proizlazi da se starija konstrukcija s urom po svoj prilici ipak nalazila na mjestu nove, južno od starije palače, jer inače ne bi bilo potrebe za privremenim premještanjem sata. Ipak, ti su podatci nepotpuni za rekonstrukciju njegova oblička i povezanosti sa strukturom starije palače iz koje je upravljao knez.

U svakom slučaju, novi je toranj dovršen do ožujka 1551. kada je došlo do spomenutoga otkupa i uklanjanja obližnje kuće, a konačno je 29. lipnja 1552. protomajstoru Sidru Stošiću isplaćen ostatak svote za gradnju kakvoj nema premca u Dalmaciji, *la qual, senza rispetto de spesa alcuna, l'ha reduta bella et onorevole del modo che si vede, che fosi una tal no si trova in Dalmazia*.⁴³³

Prijenos i redukcija predložka venecijanskoga Codussijevog projekta gradskoga tornja ovdje nisu izvedeni tek u oblikovnom rješenju, već i elevacijom nad lučno svedenim prolazom iz glavnoga gradskog trga prema gusto izgrađenom srednjovjekovnom tkivu, koncept koji se susreće i na satnim tornjevima u Veneciji,⁴³⁴ Padovi i Bresci. Primijećeno je kako su donekle arhitektonski srodni i koncepti tornjeva u Rabu i Šibeniku,⁴³⁵ ali u znatno drugačijim prostornim rješenjima i uvjetima nego u Cresu. Ovdje je venecijanski model reduciran u etažama i lišen koncepta supraponiranih klasičnih arhitektonskih redova, ali ipak preveden ne samo općim proporcijama i etažnom strukturom građevine razdjelnim vijencima, već i urbanističkom situacijom. Na donekle srodan način je i creski toranj, u uvjetima skromnijeg ambijenta, objedinjavao mase oboda novoga trga ističući reprezentativnost širokoga pročelja Kneževe palače, s jedne, i povezujući prostor oko lože, s druge strane, ali je i lučno zaključenim prolazom upućivao prolaznika dalje u srednjovjekovnu utrobu grada, preko staroga trga pred zbornom crkvom, niz drevnu glavnu gradsku prometnicu iza njezinoga začelja, sve do srednjovjekovne crkve gradskoga zaštitnika.⁴³⁶ Stošićeva vjerna upotreba Serliovog modela,

---

⁴³⁰ U Rabu se *turris horologii* u poznatim dokumentima ne spominje prije 1478. D. MLACOVIĆ 2012., str. 128.

⁴³¹ L. BORIĆ 2011., str. 137.

⁴³² S. PETRIS 1892., str. 71. Taj je majstor 1541. zabilježen među creskim optuženicima za prihvaćanje protestantskog nauka. L. ČORALIĆ 1995., str. 386.

⁴³³ N. LEMESSI – REGESTA., str. 216.

⁴³⁴ R. GOY 2006., str. 193.

⁴³⁵ K. MAJER JURISIĆ 2014., str. 191.

⁴³⁶ L. TOMAZ 2002., str. 71; L. BORIĆ 2018.c.

pri čemu je jasno vidljivo razumijevanje proporcija i logike nošenog i nosivog u sustavu toskanskoga reda te primjenu zaglađene rustike, upućuje na majstora koji je imao prilike vidjeti slične izgrađene primjere.

5.3. Gradska loža

Sklop monumentalnih javnih građevina uz istočni obod trga s južne strane, okomito na Lučka vrata u prizemlju gradskoga tornja, definira rastvoreno tijelo gradske lože. Riječ je o jednostavnoj otvorenoj konstrukciji pravokutnoga tlocrta koju s dvije strane tvore potezi niskog parapeta sa stupcima u bunjatu koji drže potkrovnju gredu. S treće strane loža je zatvorena punim zidom, a s pročelne gredu nosi središnji stup čije je oblo glatko tijelo osovljeno na visoko poligonalno podnožje s ukladama i kanelirama. Sred visokog vrata kapitela je grb u jednostavnom tipu štita. Na stupu su vidljivi ostaci utora za lanac, te je vjerojatno bio u funkciji stupa sramote.⁴³⁷

Strukturnim i tipološkim karakteristikama stupce se može datirati u sredinu 16. stoljeća, istovremeno sa Stošićevom konstrukcijom obližnjega gradskog tornja.⁴³⁸ Stilski se od njih donekle razlikuje pročelni stup, čiju dataciju u početak 16. stoljeća potvrđuju ranorenesansne stilske odlike, pa treba dopustiti hipotezu da je pregradnja sredine ili druge polovice 16. stoljeća niknula na postojećim temeljima starije lože koju bi trebalo datirati u prve godine 16. stoljeća grbom obitelji Contarini ili Pasqualigo uklesanim na kapitelu stupa.⁴³⁹ U svakom slučaju, stilska heterogenost ranorenesansnog pročelnog stupa i „zrelorenesansnih” rustičnih stupaca potvrđuje naslućenu pregradnju u sklopu sveobuhvatnih radova na palači i tornju sredinom 16. stoljeća, s reupotrebom nekoliko desetljeća starijega stupa.⁴⁴⁰ Ta se starija loža spominje u odluci Gradskoga vijeća iz 1538. godine kojom se odlučilo popraviti krovšte na *loggia grande da parte di garbino*.⁴⁴¹

Nema sumnje da je već u razvijenom srednjem vijeku Cres morao imati gradsku ložu, no nije moguće pouzdano reći gdje se točno nalazila. Slijedeći uobičajen smještaj takvih zdanja u jadranskim srednjovjekovnim gradovima, moglo bi ju se zamisliti na trgu pred zbornom crkvom koji je upravo u tom razdoblju i formiran.⁴⁴² Neki arhivski podatci oko 1500. impliciraju postojanje dviju gradskih loža jer spominju *loggia del mar* i *loggia magna*,⁴⁴³ što se možda odnosi na prvu građevnu fazu lože uz luku, dok bi se neka manja i starija nalazila unutar srednjovjekovne jezgre, vjerojatno na *Campinu* pred Sv. Marijom.⁴⁴⁴ To konačno implicira i arhivski podatak u kojem se navodi *loggia parva* u prostornoj vezi s nekom kućom u kontradi Sv. Marije.⁴⁴⁵

---

⁴³⁷ B. FUČIĆ 1995., str. 39.

⁴³⁸ Primjerice srodni stupci su nekoć nosili trjemove klaustera crkve Sv. Ivana u Zadru, a donekle su im bliski i oni iz klaustera franjevačkog samostana u Kraju na Pašmanu, oba datirana u sredinu 16. stoljeća. L. BORIĆ 2010., str. 344.

⁴³⁹ J. ČUŠ-RUKONIĆ 1989., str. 18.

⁴⁴⁰ M. ANDERLE 2002., str. 93-97. Autorica drži da je riječ o grbu kneza i kapetana Giovannija Contarinija koji je u Cresu službovao od 1504. do 1506.

⁴⁴¹ N. LEMESSI – REGESTA, str. 194.

⁴⁴² K. MAJER JURŠIĆ 2017., str. 96.

⁴⁴³ T. BOMMARCO 2012., str. 12.

⁴⁴⁴ J. ČUŠ-RUKONIĆ 2014., str. 42. Ista autorica (str. 41) sugerira da je i dio trijema bratovštinske bio u funkciji lože, vjerojatno onda u verziji vangradske.

⁴⁴⁵ G. DUDA MARINELLI 1986., str. 50.

5.5
Gradska loža, Cres, oko 1550. (foto: L. Borić)

Druga, lučka ili morska loža se, po svojoj prilici, ipak nije nalazila na mjestu današnje, već nešto sjevernije, možda u sklopu sjeverozapadne kule srednjovjekovnih fortifikacija čija je struktura s prizemnim šiljatolučnim ulazom bila zadržana u spomenutoj prigradnji nove Kneževe palače. Na to upućuje arhivski podatak iz 1498. koji opisuje smještaj crkve Sv. Ivana „između kuće Petris Bragadin i kule uz koju se nalazi loža”.⁴⁴⁶

Kad je krajem 16. stoljeća dovršen kompleks upravnih zgrada na trgu, kao i svih lučkih pristanišnih, skladišnih i obrambenih struktura, konačno je bilo definirano i novo središte Cresa: komunalni trg koji je prolazom kroz Lučka vrata organski bio povezan s kasnosrednjovjekovnim trgovištem na *Campinu*, prostoru pred netom, 1580-ih godina,⁴⁴⁷ pregrađenom zbornom crkvom Sv. Marije. Sve te gradnje i uređenja, kada se sagledaju u kontekstu povijesnoga trenutka i srodnih urbanističko-arhitektonskih strategija u gradovima pod Serenissimom, upućuju na to da je riječ o prostornom i simboličkom utjelovljenju ideje o novom gradu koji proživljava svoje zlatno doba, ali uz jasno naglašene elemente razvojnog kontinuiteta, odnosno preobrazbe naselja u grad s elementima likovno-političkog programa Venecije, *renovatio urbis* pod krilom lava sv. Marka. Procesi toga razvojnog kontinuiteta središnja su tema ove studije.⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ J. ĆUS-RUKONIĆ 1993.-1993., str. 141. Dakako, treba dopustiti i mogućnost da se pojam „kule” odnosi na stariju strukturu gradskog tornja, pa bi se ta starija loža nalazila na mjestu današnje.

⁴⁴⁷ J. GUDELJ 2008., str. 149-166 i ovdje, poglavlje 4.1.

⁴⁴⁸ L. BORIĆ 2018.c.

6. Stambena arhitektura Cresa u ranome novom vijeku

6.1. Srednjovjekovni tip pučke kuće

Nove upravne, društvene i gospodarske okolnosti u Cresu su nakon sredine 15. stoljeća generirale sveobuhvatne urbanističke preobrazbe, no nisu se jednakim intenzitetom očitovale i u mijenama stambene arhitekture, naročito kod onih društvenih skupina na koje novi uvjeti u prvo vrijeme nisu bili bitno utjecali. Prostorne i stilske inovacije stambene arhitekture odnosile su se prije svega na kuće gradske vlastele i pučana novostečenog imetka, dok su daleko brojniji primjeri nastambi creskoga puka i težaka uglavnom zadržale sve odlike autohtone srednjovjekovne pučke kuće jadranskog tipa kakav je bio uobičajen ne samo u srednjovjekovnoj gradogradnji grada Cresa,⁴⁴⁹ nego i drugih otočnih *kaštela*, Belog i Lubenica, kao i u otočkim ruralnim naseljima gdje se zadržao se sve do 19. stoljeća. Takav je tip kuće, na primjeru lošinjskih Velog i Malog Sela formiranih u kasnom srednjem vijeku, razvojno-tipološki obradio A. Mohorovičić,⁴⁵⁰ ustvrdivši kako je riječ o katnici s prizemnim gospodarskim i gornjim rezidencijalnim prostorom. Kod tipa nastalog u razvijenoj srednjem vijeku središnju poziciju zauzima ognjište s vanjskom napom i dimnjakom koji uz vanjsko stubište s podestom, u ambijentu naselja tvore naročit konstruktivno-oblikovni akcent.

U Cresu su varijante pučkog tipa ove kuće sačuvane u svim dijelovima grada, u njegovoj srednjovjekovnoj jezgri, ali i novoizgrađenim četvrtima 16. i 17. stoljeća, pa dugo trajanje potvrđuje njegovu svrsishodnost i prikladnost načinu života koji se kod tog društvenog sloja nije bitno mijenjao. Većina tih kuća ipak je pregrađena, povišena i proširena tijekom 18. i 19. stoljeća.⁴⁵¹ Kako je već spomenuto, tip pučke kuće najčešće je okupljen u elipsoidnoj ili sličnoj nepravilno kružnoj konfiguraciji oko zajedničkog dvorišta koje je prilazom povezano s važnijom prometnicom. U Cresu se, na početku takvog prilaza (*via consortal* ili *via vicinalis*),⁴⁵² na istaknutoj poziciji često nalazi veća kuća koja se ističe gabaritima i klesanom opremom svijetlih otvora, počesto i heraldičkim oznakama plemića (ili kakvog bogatijeg pučana) koji mogu indicirati nastambu izvornog vlasnika čitavog sklopa.⁴⁵³ Kod ostalih nastambi u takvoj skupini uglavnom je riječ o posve jednostavnom jednokatnom tipu jedno- ili dvo-čelijske kuće.

Prizemlje u pravilu ima gospodarsku namjenu konobe, radionice ili trgovine, dok je prvi (i drugi) kat u stambenoj funkciji. U nekoliko je slučajeva on proširen stambenim mostom nad javnim putom, oslonjenim o svod poput onog u Osorskoj ulici, ili pak ojačan drvenim trupcima kakav je primjer sačuvan u Zagradu. Zide takvih kuća u pravilu je građeno od klesanog ili priklesanog lomljenca s mnogo vapnenog morta, uglavnom žbukanih fasada, a rjeđe su sačuvani primjeri pravilnije obrađenih i nizanih klesanaca.

---

⁴⁴⁹ I. SOLIS 2018.

⁴⁵⁰ A. MOHOROVIČIĆ 1955.

⁴⁵¹ Tada su u pravilu dograđene drugim ili čak trećim katom, a te pregradnje često uključuju i povlačenje vanjskoga stubišta u tijelo kuće. I. SOLIS 2018.

⁴⁵² G. DUDA MARINELLI 1984., str. 308. Sukladno tomu postoje i pojmovi *corte consortiva* ili *curia consortiva*, no autorica ne navodi odnosi li se to i na creske arhivalije.

⁴⁵³ U Statutu postoji odredba da u slučaju prodaje članovi obitelji imaju pravo prvokupa, no s vremenom je moralo doći do podjele vlasništva pojedinih kuća okupljenih oko jednog zajedničkog dvorišta.

6.1
Datacija kuća u creskoj srednjovjekovnoj jezgri
prema M. Prelogu (izvor: M. PRELOG 1961.)

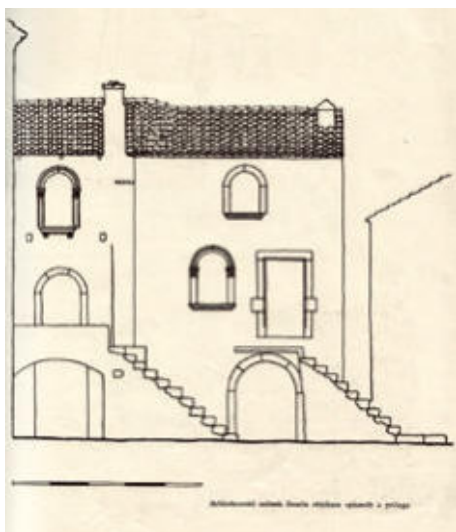
Obilje šuma koje su stoljećima bile značajan izvor komunalnih prihoda, kao i spoznaje o srednjovjekovnoj stambenoj arhitekturi u drugim jadranskim gradovima, impliciraju negdašnju brojnost drvenih struktura kuća, u cijelosti ili djelomice, kako je to primjerice još u kasnom srednjem vijeku bilo uobičajeno u Rabu i drugdje,⁴⁵⁴ s drvenim pregradama, oblogama i namještajem koji su činili znatan dio interijera. Istaknute krovne strehe vlastelinskih, a katkad i pučkih kuća počivaju na sačuvanim roženicama oblikovanim vrhovima drvenih greda,⁴⁵⁵ a zanimljiv je primjer konstrukcije stambenog mosta u Zagrađu koji počiva na trupcima.

Širina zidova creskih pučkih kuća iznosi između 60 i 80 cm, osim kod zdanja koja su prizemljem sjela na ziđe srednjovjekovnih fortifikacija gdje iznose i do 160 cm.⁴⁵⁶ Promjene gospodarskih prilika početkom 16. stoljeća donijele su i prve pregradnje pučkih kuća u smislu dodavanja novih etaža ili širenja objedinjavanjem starijih čestica. Ovime je stvorena mogućnost složenije i udobnije dispozicije interijera, s predvorjem iz kojeg se ulazi u kuhinju i druge prostorije pr-

⁴⁵⁴ D. MLACOVIĆ 2012., str. 160.

⁴⁵⁵ T. SUŠANJ PROTIĆ 2014., str. 282.

⁴⁵⁶ I. SOLIS 2018.

6.2
M. Planić Lončarić, nacrt pročelja pučkih
kuća na Pjacetu (izvor: M. PRELOG 1961.)

voga kata, a drvenim unutrašnjim stubištem na spavaće i druge prostore drugoga kata. Nešto drugačiji tip srednjovjekovne pučke kuće primijećen je u povišenom prostoru srednjovjekovnoga predgrađa. One su uže i više, zbijenije strukturom i zaštićene gustim spletom ulica koje formiraju naselje nezaštićeno zidinama, što je uzrokovano izdvojenim smještajem *burgusa*, a ne ranosrednjovjekovnim ili čak kasnoantičkim vremenom nastanka, kako je pretpostavljeno.⁴⁵⁷

Tlocrtno je kod creskog tipa pučke kuće najčešće riječ o pačetvorinama, no organski nepravilna struktura srednjovjekovnoga urbanog rastera uvjetovana je i čestim otklonima u vidu uleknuća, kao kod kuće na adresi Pod urom 14 ili starije kuće Rodinis, blago trapezoidnog tlocrta kuće u ulici Zagrad 37 ili pak peterokutne osnove većega, kasnije pregrađenog zdanja jugoistočno od crkve Sv. Izidora uočljiva na Franciskanskom katastru.⁴⁵⁸

Pročeljem pučkog tipa kuće, a onda i zajedničkim dvorovima oko kojih su okupljene, dominira temeljni element funkcionalne podjele njezine strukture – *baladora*. Riječ je o vanjskom stubištu koje je katkad zatvoreno parapetom,⁴⁵⁹ a završava podestom pred glavnim ulazom u stambeni prostor prvoga kata, najčešće portalom glatkih kamenih greda. Takva terasa često počiva na svodu, a pod njim je i portal prizemnih gospodarskih prostorija koji također može biti lučno zaključen. Ograda podesta može nositi trijem na kamenim stupcima, no može se pretpostaviti da su izvorno češći bili drveni nosači, a očekivano je i postojanje pergola na drvenim kolcima u klesanim ili drvenim prstenima.⁴⁶⁰ U nekoliko je primjera uz *baladore* ugrađena kamena klupica, kruna zdenca, a katkad i niša.

Raspored svijetlih otvora je kod pučke kuće često asimetričan u razinama i osima. Unatoč izostanku težnje ka reprezentativnosti, koja je karakteristika vlastelinskih nastambi, sačuvano je nekoliko greda svijetlih otvora pučkih kuća, posebice lučnih monofora s ranorenesansnim stilskim karakteristikama tipičnim za opus creske kamenoklesarske radionice s kraja 15. i početka 16. stoljeća. Znatno grublja izvedba i reducirani oblici upućuju na to da su im autori manje vješti majstori ponikli u ambijentu te botege.

Vanjska stubišta smještena su u specifičnom creskom okružju zajedničkih dvorišta nepravilno organskih tlocrta. Svojim raznolikim dimenzijama i kutovima odnosa prema pročeljima ključni su elementi suodnosa između privatnih i polujavnih prostora života, ali i vizualni akcenti organski mekanog oživljavanja ambijenta zajedničkih dvorova – temeljne jedinice nepravilnog rastera creske povijesne jezgre.⁴⁶¹ Budući da je ova studija usredotočena na generatore stilskih i funkcionalnih transformacija te novih arhitektonskih koncepata ranoga novog vijeka, tek će buduća multidisciplinarna istraživanja dati cjelovitu sliku ovoga arhitektonskog fenomena, karakterističnog ne samo za urbane, nego i ruralne sredine otoka Cresa.

⁴⁵⁷ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 315-316.

⁴⁵⁸ Kod nekih bi se primjera uzroci takvih nepravilnosti mogli protumačiti uvjetovanjem prethodno postojećih struktura gospodarske ili fortifikacijske namjene možda i ranije nastale utvrde neke od moćnijih obitelji, kako nam je to, analogijom s nekolicinom rapskih primjera, usmeno predložio kolega Dušan Mlacović na čemu mu zahvaljujemo.

⁴⁵⁹ I. SOLIS 2018.

⁴⁶⁰ I. SOLIS 2018. Jedan je takav primjer sačuvan u Velom dvoru.

⁴⁶¹ Treba upozoriti i da ovaj arhitektonsko-urbanistički tip koji suptilnim definiranjem gradskog prostora ostvaruje visoku urbanističku i ambijentalnu vrijednost u posljednjih nekoliko desetljeća gubitkom funkcije trajne naseljenosti, katkad i nasilnim građevinskim intervencijama obezvrjeđuje na razinu „slikovite“ turističke kulise, no to su odjeci nepovratnih društvenih procesa koje eventualno oštrije konzervatorske intervencije mogu tek djelomice ublažiti.

6.2. Nove kuće creske vlastele: stilske i strukturalne inovacije

Procesi kroz koje se cresko srednjovjekovno naselje preobrazilo u pravi grad, sa svim pripadajućim funkcionalnim i strukturalnim urbanističkim značajkama, utjelovljeni su i u nizu tipoloških, strukturalnih i dekorativnih elemenata prostora i opni reprezentativne stambene arhitekture. To se prije svega odnosi na kuće creske vlastele koja se do druge polovice 15. stoljeća društveno i gospodarski potpuno etablirala kao mjesna elita te je, uz državno-komunalnu i crkvenu administraciju, postala ključnim nositeljem tih mijena. Osim toga, okolnosti u kojima se cresko gospodarstvo otvaralo prema pomorsko-trgovačkim djelatnostima omogućile su i nekim pučanima koji nisu imali značajnijih posjeda da se na creskom društvenom horizontu tijekom 16. stoljeća pridruže krugovima gradske elite. Kuće creske vlastele su se uglavnom pregrađivale i dograđivale zadržavajući strateške pozicije uz središnju ulicu srednjovjekovne jezgre, na kojima su te obitelji usidrene još za srednjovjekovnih procesa obiteljskih geneza i njihova mjesnog etabliranja.

Stoljećima neprekinut životni puls u gusto naseljenoj gradskoj jezgri u velikoj je mjeri razgradio izvorne strukture i oblića stambene arhitekture. Tek nekolicina primjera svojim masivnijim gabaritima, djelomice sačuvanim rasporedom te složenijom i stilski obilježenom klesanom opremom svijetlih otvora, upućuje na njihovo strateško pozicioniranje. Nema sumnje da su kuće koje se ističu položajem, gabaritima, kompleksnijom strukturom ili raskošnijom klesanom opremom pripadale svim onim vlasteoskim creskim rodovima o čijem postojanju postoje arhivski podatci ili sačuvani grbovi, no danas nije moguće precizno ubicirati smještaj najstarijih matičnih kuća pojedinih obitelji u rasteru grada. U postupku takvoga mapiranja potrebno je kritički primijeniti podatke iz još dobrim dijelom neistraženih arhivskih izvora 16. i 17. stoljeća s rezultatima terenskih rekognosciranja i objavljenih tekstova o stambenoj arhitekturi ranonovovjekovnog Cresa,⁴⁶² konzeratorskih studija te heraldičkih rekognosciranja što ih je objavila J. Ćus-Rukonić.⁴⁶³

Petrisi su, kao pripadnici najmoćnijeg i najrazgranatijeg od creskih plemićkih rodova sa svim svojim odvjetcima – Petris-Bochina, Petris-Dragogna, Petris de Plauno, ili Petris de Dolamare, Bernardini, Ercole, del Turrion, Baibich, Cognich, Lazzarich, Zuccarich⁴⁶⁴ koji su se razvili do sredine 18. stoljeća – zacijelo posjedovali najveći broj kuća i čestica, vlastitih rezidencija i onih davanih u najam. Prema izvještaju providura Giambattiste Giustinianija iz 1553. godine, u gradu Cresu koji je tada imao 1200 dukata sveukupnoga godišnjeg prihoda uz nešto manje rashoda, Petrisi su prihodovali više od 2 000 dukata, dok ostalim creskim obiteljima providur navodi tek imena bez podataka o financijama: Bochina, Bruta, Gabich (Gapić), Colombi (Colombis/Golubić), Donati (Donatis), Moyses, Pecovich et Profici (Proficis).⁴⁶⁵

Najstariji sačuvani i poznati dokumenti u kojima se izravno spominje obitelj Petris datiraju se u sredinu 14. stoljeća,⁴⁶⁶ točnije u 1355. kada su Stefanello di Pe-

---

⁴⁶² L. BORIĆ 2002.; J. GUDELJ, L. BORIĆ 2002; T. SUŠANJ PROTIĆ 2014.

⁴⁶³ J. ĆUS-RUKONIĆ 1989.

⁴⁶⁴ S. MITIS 1935., str. 112.

⁴⁶⁵ CeRV II. 1877., str. 271. ... *Quella di Ossero ha intorno ducati 400 d' entrata et il medesimo di spesa; questa di Cherso veramente ha circa mille ducento ducati d'entrata et poco manco di spesa ... Le famiglie veramente di Cherso sono: de Petris, che passa due mille ducati d' intrada, Bacchina, Bruta, Gabich, Colombi, Donati, Moyses, Pecovich et Profici.*

⁴⁶⁶ Premda Stefano Petris (S. PETRIS 1892., str. xlv) već u dokumentu iz 1305. u kojem se spominje Bortolo de Lipa, prepoznaje pretka Petrisovih, a to preuzimaju i neki suvremeni autori, kao i uvjerenje o njihovom „ugarskom” podrijetlu, čak i plemićkom statusu povezanom s Belom IV.

trussio (ili de Petrissio) te Dragogna pok. Petra vlastima prijavili krađu velikoga stada, optužujući za to neke kradljivce iz Baške.⁴⁶⁷ Već ta žalba implicira njihovo posjedovanje značajnije količine stoke i pripadajućih pašnjaka, što je uz maslinike i vinograde u kolonatskom sustavu te korištenje bogatih otočkih šuma, bio temeljni izvor prihoda creske vlastele.⁴⁶⁸ O ranom društvenom usponu Petrisovih svjedoče i brojni patronati i donacije franjevačkom samostanu, zornoj crkvi i njihovoj matičnoj kapeli Sv. Duha koja im je već početkom 15. stoljeća jedno od ukopišnih mjesta. Zarana etabrirani kao najistaknutiji creski vlastelinski rod, Petrisi su tijekom 16. i 17. stoljeća dali niz osoba koje su se istaknule i izvan granica cresko-osorske komune, pa i Serenissime. Tu nalazimo suce, soprakomite komunalne galije, novigradskog biskupa i uglednog franjevca te vođu konventualske struje fra Antuna Marcella Petrisa, ali i mjesne pionire protestantskih strujanja poput Stjepana, oca glasovitog filozofa Frane Petrisa i s njim povezanih uglednika latentnih ili otvorenih protumletačkih stajališta poput carskog (habsburškog) viteza Ivana Jurja Petrisa,⁴⁶⁹ s jedne strane, dok je s druge strane Nikola Petris početkom 17. stoljeća imenovan venecijanskim vitezom sv. Marka.⁴⁷⁰

Na razgranatost i brojnost Petrisovih u odnosu na ostale creske komunalne plemićke rodove upućuju i popisi prisutnih na sjednicama Gradskoga vijeća. Tako je između 1495. i 1500. zapisano šest predstavnika te obitelji, a samo po četiri iz obitelji Bochina i Donatis, tri Colombisa i tri Gapića, po jedan iz obitelji Proficis i Draža te jedan Bochinich (vjerojatno Bochina, obitelj koja se također do tog trenutka razgranala u matičnu struju) i Bochina-Antoniazzo. Dana 29. lipnja 1589. zabilježeno je čak petnaest predstavnika Petrisovih, osam Bochina, sedam Bochina-Antoniazzo, peterica Perovića, po tri člana obitelji Dragogna, Draža i Moisè, po dva Gapića i Colombisa te po jedan Proficis i Rodinis, predstavnici pučkih obitelji čiji je su pojedinci temeljem posebnih zasluga u međuvremenu stekli status mjesnih plemića.⁴⁷¹

Od pedeset i dva pripadnika creske vlastele dobar dio je morao biti članom istoga obiteljskoga nukleusa koji je živio u jednoj kući, no ostaje otvorenim pitanje gdje su i kako stanovali i poslovali. Još je važnije na koji se način brojčano i pretpostavljeno gospodarsko napredovanje nekih od grana tih obitelji u kontekstu naglog razvoja komune očitovale u očekivanim investicijama u pregradnje objedinjavanjem prethodno postojećih stambenih jedinica⁴⁷² ili pak u novogradnje na onim prostorima na kojima se grad u razmatranom razdoblju širio izvan svojega srednjovjekovnog areala.

---

⁴⁶⁷ CeRV III., 1880., str. 227; S. MITIS 1925.a, str. 148.

⁴⁶⁸ Izvjesni Stefanus Petrissi se potom spominje 1387. kao nasljednik Stane, udove Ivana Bartulovog Lippe koja je kao hodočasnica preminula na putu za Sveti Grob (G. BIGONI 1973., str. 85, 86). Ipak, kada su na Ninskom saboru 1396. od kraljevog zastupnika zagrebačkog biskupa Ivana pripadnici Osorske i Creske vlastele temeljem nekih dokumenata kao dokaza plemstva tražili izuzeće od daća osorsko-creskom knezu, plemstvu, taj status im nije priznat (S. PETRIS 1892., str. xlvii). Ser Dragogna koji je *filio domini Stefanelli Petrissii* je 1395. stekao vinograd i kuću u Lubenicama (G. BIGONI 1973., str. 86, 87). Petrissio pok. Stefana Petrisa, možda Dragognin brat, prisutan je prilikom venecijanskog preuzimanja uprave nad komunom, 5. kolovoza 1409. Do sredine 15. stoljeća Petrisi su, uz Bochine, dominantna vlastelinska creska obitelj o čemu svjedoči i navod iz prologa rukopisne verzije Statuta iz 1441. godine u kojemu se u svojstvu svjedoka predstavnika plemića navode ser Stefano de Petris i ser Bortolo de Bochina Nobili.

⁴⁶⁹ T. SUŠANJ PROTIĆ 2018.

⁴⁷⁰ S. MITIS 1933., str. 107-108.

⁴⁷¹ J. VLAHOVIĆ 1995., str. 98.

⁴⁷² Takvo je objedinjavanje pretpostavljeno većim gabaritima kuća koje je moguće datirati u 16. stoljeće, poput kuće Draža i Petris-Moisè, ali i analogijom s primjerima u drugim dalmatinskim gradovima poput zadarskih kuća Nassis i Grisogono (A. SABLJAK, P. VEŽIĆ 1979.; P. VEŽIĆ 1980. – 1981.)

Potruga za odgovorima na ta pitanja nužno slijedi metodološke standarde istraživanja u povijesti arhitekture i gradogradnje,⁴⁷³ polazeći od kuća čije je izvorno vlasništvo poznato temeljem *in situ* sačuvanih heraldičkih znakova, natpisa i arhivskih podataka. Prepoznavanje gradskih zona u kojima je pojedina vlasteoska obitelj mogla imati primat, može se naslutiti i eventualnim podatkom o patronatu nad određenom obližnjom crkvom, kapelom ili oltarom, učestalim dužnosničkim angažmanom u nekoj bratovštini te s tim povezanim generacijskim ponavljanjem određenoga imena. Takvi metodološki alati i postupci moraju biti prilagođeni mjesnim okolnostima, a u Cresu, s obzirom na relativno sužene gabarite gradskoga areala, relativno malen broj članova vlastelinskih rodova koji se međusobno miješaju i mijenjaju vlasništvo nad kućama, eventualno i blokovima, teško se može govoriti o jasnijem uzorku matičnosti neke obitelji u pojedinim gradskim zonama.

Drugi problem predstavlja i razvojna specifičnost Cresa, grada koji se u relativno kratkom razdoblju transformirao iz kasnosrednjovjekovnog naselja u gradsko upravno sjedište, a da pritom nije razvio jasnu podjelu na četvrti imenovanih po titularima važnijih crkava, kao što je to slučaj s drugim gradovima s pravilnije definiranom urbanom shemom. Naposljetku, pri analizi heraldičkog mapiranja grada treba imati na umu česte pregradnje stambenih struktura koje su u potpunosti razgradile izvorne dispozicije interijera, a katkad uzrokovale i izmještanje klesane opreme i obiteljskog znakovlja, pri čemu se nova ugradnja mogla dogoditi na posve drugoj strani grada od izvorne.⁴⁷⁴ Ipak, moguće je pretpostaviti kako veća gustoća klesanih grbova u nekom dijelu grada uz primjenu drugih spomenutih metodoloških alata može dovesti do pretpostavki o većoj uključenosti neke obitelji u život određene gradske zone ili četvrti.

Od najbolje sačuvanih i znakovito raspoređenih sidrišta creske vlastele u srednjovjekovnoj jezgri grada prije svega treba izdvojiti nedavno obnovljenu kuću Petris-Moisè (uvriježenog naziva „palača Moisè”)⁴⁷⁵ koja je prema novijim istraživanjima jedinstven creski primjer višekratnog pregrađivanja kuće koja je sredinom 16. stoljeća postala najmonumentalnije stambeno zdanje u Cresu. Gabaritima, trojnom tlocrtnom dispozicijom rezidencijalnih prostora i svijetlih otvora pročelja, te likovnom opremom unutrašnjosti, usporediva je tek s Kneževom palačom, te je zapravo jedina od kuća creske vlastele na koju se bez ikakvih ograda može primijeniti pojam palače. Nedavna konzervatorska istraživanja urodila su nizom novih i važnih spoznaja o vlasništvu, pregradnjama i jedinstvenoj likovnoj opremi. Kuća je zbog dva grba obitelji Moisè tradicionalno nazivana njihovim imenom, no čak osam sačuvanih grbova Petrisovih navelo je T. Sušan Protić na uvjerljivu tezu da je ta kuća – smještena na glavnoj prometnici srednjovjekovnog naselja, u neposrednoj blizini središnjeg trga pred župnom crkvom patrona sv. Izidora – izvorna matična lokacija Petrisovih,⁴⁷⁶ mjesto strateški pozicionirane najstarije nastambe te najmoćnije vlastelinske obitelji. U tom slučaju bi se na to zdanje odnosili navodi u oporuci Stefanella Petrisa iz 1405. godine, kao i

---

⁴⁷³ Na primjer provedena istraživanja materijalne kulture stanovanja labinskih plemićkih obitelji, usp. J. GUDELJ 2006.; 2017.a; 2017.b.

⁴⁷⁴ Posebice u učestalim pregradnjama, kao i za procvata historicističkog pasatizma kasnog 19. i 20. stoljeća.

⁴⁷⁵ U tekstu se koristi katastarski prikaz Cresa iz 1821. godine iz tzv. Franciskanskog katastra (primjerak sačuvan u Državnom arhivu u Trstu, Catasto Franceschino, 114 b 16: Mappa catastale del Comune di Cherso foglio XVI, sezione XVI), dostupan na <http://www.catasti.archiviodistatotrieste.it/Divenire/imagefullscreen.htm?fs=1&imgIndex=1&idUa=10652293&first=16&last=16>

⁴⁷⁶ T. SUŠANJ PROTIĆ 2014., str. 287.

6.3

Palača Petris-Moisè, sjeverno pročelje, Zagrad,
Cres (foto: L. Borić)

u dokumentu iz 1441. kojom prilikom je ušlo u vlasništvo ser Andrije Moisenića (Moisè) iz Senja.⁴⁷⁷ On se netom nakon dolaska tijekom druge četvrtine 15. stoljeća poslovno i obiteljski povezao s Petrisima.⁴⁷⁸ Sve to dodatno potvrđuje navedenu pretpostavku da je velika pregradnja 16. stoljeća zapravo zahvatila matičnu kuću Petrisovih, izvorno sagrađenu već krajem srednjega vijeka.

---

⁴⁷⁷ J. VLAHOVIĆ 1995., str. 83, 99.

⁴⁷⁸ Godine 1441. je ser Andrija Moisenich iz Senja, uz ser Stefana Petrisa i ser Blaža Golubića kao suca, zabilježen kao svjedok pri jednom kupoprodajnom ugovoru, iste godine s Petrisom mijenja vrt za kuću, a dvije godine kasnije se spominje da je *nunc habitator Chersi* (J. VLAHOVIĆ 1995., str. 99, sa signaturama dokumenata iz franjevačkog arhiva). S obzirom da su od 1436. i gospodari nedalekog Kožljaka, preseljenje u Cres je dio iste strategije naseljavanja. Netom nakon dolaska stupaju u bliske odnose s Petrisima jer je Andrija Moisè 1442. stupio u brak s Antoniom pok. Petrissia de Petris (S. PETRIS 1892., rodoslovlje Moisè, s. n.). Nasljednici su prema registrama prve knjige Gradskoga vijeća (S. PETRIS 1892, str. 2 i 34) zabilježeni na pozicijama župnika (Moise de Moisis, 1495.) i sudaca (Giorgio de Moysis 1510.)

6.4

Palača Petris-Moisè, Zagrad, Cres, tlocrt prizemlja (izvor: T. SUŠANJ PROTIĆ 2014.)

6.5

Palača Petris-Moisè, Zagrad, Cres, tlocrt prvog kata palače (izvor: T. SUŠANJ PROTIĆ 2014.)

Dvojnu etažnu strukturu trokatnice, kao i pojavu dva grba obitelji Moisé koji se, uz osam grbova Petrisovih, nalaze na kući,⁴⁷⁹ T. Sušanji Protić je protumačila kao moguću indicaciju dvojnoga vlasništva kuće, na način na koji je to učestalo u Veneciji, odnosno među članovima obitelji Petris i Moisé.⁴⁸⁰

⁴⁷⁹ I. MITIS 1911., str. 141, bilježi i treći grb Moisé koji se nalazio na kruni zdenca. Nedavnim konzervatorskih zahvatima se naišlo na posve drugačiju krunu, bez grba. Još jedan grb Moisé, posebno kvalitetne obrade nalazi se u Muzeju grada Cresa, a pronađen je u ruševinama crkve Sv. Stjepana na Piskelu (I. MITIS 1911., str. 141; J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 21, grb 107) koja je pak blisko povezana s Petrisima. Osim što je titular učestalo ime kod Petrisovih, oni su na Piskelu imali posjede, a u crkvi je zabilježen i natpis: „STEF(ano) P(etris) K(apitano) a 157...” (M. FILLINI, L. TOMAZ 1985., str. 61).

⁴⁸⁰ T. SUŠANJ PROTIĆ 2014., str. 287.

6.6
 Palača Petris-Moisè, Zagrad, Cres, nosači trijema
 istočnog dvorišta (foto: L. Borić)

Pregradnjom početkom 16. stoljeća kuća je strukturirana u, za Cres jedinstvenoj, trojnoj podjeli prostora prvoga i drugog kata, sa središnjim većim salonima obočenim manjim prostorijama. Tom su prigodom postavljeni novi svijetli otvori, lučne trifore i monofore uobičajene ranorenesansne dekoracije lokalne radionice. Nešto kasnije u 16. stoljeću u pretpostavljenoj su novoj pregradnji prizemni prostori dobili svodove od opeke, a pregrađeni su i neki svijetli otvori u gornjim etažama dva salona u L tlocrtu. Upravo su u tim salonima nedavno pronađeni drveni grednici s oslikanim pločicama, dijelovi oslikanog drvenog vijenca, a pod njim jedinstven friz zidnog oslika s motivima iz repertoara groteski.⁴⁸¹ Ovaj likovni program, koji se iz Rima Europom proširio tijekom 16. stoljeća, karakteriziraju neobični, pa i bizarni prikazi fitomorfnih bića, putta, sfingi, satira i drugih mitoloških bića prepletenih i povezanih viticama.

Komparativni primjeri oslika stropnih pločica i grotesknih frizova sačuvani su širom prostora sjeverne Italije, pa su predlošci mogli doći upravo iz tih prostora. Nedavno je iznesena uvjerljiva pretpostavka da je naručitelj jedinstvenoga dekorativnog oslika iznimno neobične ikonografije mogao biti kapetan Ivan Juraj Petris, po svoj prilici upravo stric filozofa Frane i osoba složenih političkih i vjer-

⁴⁸¹ T. SUŠANJ PROTIĆ 2018.

6.7

Palača Petris-Moisè, Zagrad, Cres, doprozornik monofore sjevernog pročelja (foto: L. Borić)

6.8a

Palača Petris-Moisè, Zagrad, Cres, jedna od oslikanih tabula (izvor: T. SUŠANJ PROTIĆ 2018.)

6.8b

Palača Petris-Moisè, Zagrad, Cres, dio zidnog oslika (izvor: T. SUŠANJ PROTIĆ 2018.)

skih uvjerenja, u opoziciji prema mletačkim vlastima.⁴⁸² U tom smislu golemo zdanje palače Petris-Moisè, svojim gabaritima, visinom i trodijelnom raspodjelom pročelja, pa i likovnom opremom iz repertoara groteski koji uključuje i heraldički prikaz carskoga dvoglavog orla, a k tomu smješteno u najstarijem dijelu gradske jezgre uz crkvu Sv. Sidra, vizualno je i simbolički bilo nekom vrstom antipoda, komunalnoga protuznaka Kneževoj palači sred novoga gradskog trga, sjedištu krilatog lava. Podsjetimo da je upravo ondje pročelni lavlji reljef 1580-ih godina izradio Ivan Gapić mlađi nakon što se vratio iz Rima gdje je, uz svojega strica Ivana Gapića starijeg, izučio slikarski, pozlatarski i štukaterski zanat, i to upravo u stilu groteski.⁴⁸³ O likovnim karakteristikama, rimskim i creskim radovima strica i nećaka Gapića više je riječi u poglavlju o likovnoj kulturi Cresa, a ovdje bi se moglo postaviti pitanje ne bi li Ivana Gapića mlađeg trebalo povezati i s oslikom palače Petris-Moisè, i datirati u osamdesete godine 16. stoljeća kada se nećak vratio u Cres?

⁴⁸² T. SUŠANJ PROTIĆ 2018., str. 99-101. O vitezu Ivanu Jurju vidjeti i S. PETRIS 1909. (1975.) Ovome treba dodati arhivski podatak kojeg je prenio S. Mitis (S. MITIS 1925., str. 9) da je Frane Petris 1. kolovoza 1560. sklopio neki ugovor u kući Ivana Jurja Petrisa u kontradi *Slaunio*. Taj se zanimljiv toponim možda odnosi upravo na ovu kuću.

⁴⁸³ L. BORIĆ 2018a.

6.9a
Dvorišni portal s grbom Petris-Bochina, Cres,
Osorska ulica (foto: L. Borić)

6.9b
Nadvrtnik dvorišnog portala s grbom Petris-
Bochina, Cres, Osorska ulica (foto: L. Borić)

Tragom gustoće sačuvanih grbova obitelji Petrisovih, ali i specifičnih oblika stambene arhitekture, kao i ulomaka klesane građe koji ukazuju na reprezentativniju i ambiciozniju kuću, treba upozoriti na područje sjeverno od zborne crkve, odnosno zonu između današnjih Ulice pod Urom i Osorske. Ondje je sačuvan veliki dvorišni portal s napola otučenim dvojnim grbom Petris-Bochina koji se po stilskim karakteristikama treba datirati u 16. stoljeće,⁴⁸⁴ no u neposrednoj je blizini, možda izvorno s iste kuće, sačuvano još nekoliko grbova Petrisovih i Bochina. Heraldčki je zanimljiv dvojni postav zasebnih grbova tih obitelji na konzolama prozorske klupčice velikog prozora s Kristovim monogramom ugrađenim na istočnoj strani stambenog mosta. Naposljetku, jedan od najljepših i najkvalitetnije klesanih creskih heraldičkih obilježja, grb Petris, opremljen turnirskom kacigom, plaštem, medvjedom i zmajevima kao čuvarima grba, sačuvan je na obližnjoj dvorišnoj fasadi posred pravilnoga pravokutnog bloka, sjeverno od zborne crkve. Osim njega, na nadvrtniku bočnog ulaza još je jedan jednostavniji grb iste obitelji.⁴⁸⁵ S obzirom da bi oba grba trebalo datirati u kraj 15. i početak 16. stoljeća, moguće je pretpostaviti da se u tom predjelu znakovitog naziva *Campin*, neposredno uz pregrađenu cresku zbornu crkvu i trg koji je pred njom već u srednjem vijeku možda funkcionirao kao trgovište, u to vrijeme nalazila još jedna kuća Petrisovih koju je tijekom 16. stoljeća preuzeo odvjetak Petris-Bochina. Na velikoj kući s unutrašnjim dvorištem, smještenoj na istočnom zakretanju Ulice sv. Sidra također su sačuvana dva grba Petrisovih, od kojih je jedan na nadvrtniku portala, a drugi, manji, u unutrašnjosti. Prvi uz štit renesansnih karakteristika ima uklesane inicijale S(tefano?) P(etris).⁴⁸⁶

Nadalje, u prostoru Zagrada, koji prati liniju srednjovjekovnoga fortifikacijskog pojasa, grb Petris sačuvan je na velikom nadvrtniku portala kuće⁴⁸⁷ koja smještajem, na način sličan starijoj kući Rodinis ili kući Draža definira čeonu poziciju zdanja okupljenih oko zajedničkog dvorišta.

⁴⁸⁴ I. MITIS 1911., str. 139; J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 29, grb 162.

⁴⁸⁵ J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 30, grbovi 166 i 167.

⁴⁸⁶ J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 33, grbovi 190 i 191.

⁴⁸⁷ J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 29, grb 158. Riječ je o nadvrtniku tzv. portala s prozorom „na koljeno“, a povrh sjeverne fasade kuće uzidan je ulomak lijepi klesanog vijenca sa zupcima. Nad spomenutim portalom nespretno je rekonstruiran lučno zaključeni renesansni prozor.

Nekoliko grbova Petris sačuvano je i u sjeveroistočnom dijelu srednjovjekovne jezgre, nedaleko crkve Sv. Jakova na čijoj je prozorskoj gredi također zabilježen grb te obitelji,⁴⁸⁸ no ondje bi mogao biti u sekundarnom postavu, što je moguće i za dva obližnja grba.⁴⁸⁹ Ipak, kako je riječ o skromnijim nastambama, pa i jednostavnije i nezgrapnije klesanim grbovima i kamenoj arhitektonskoj plastici svijetlih otvora, moguće je da je riječ o kućama za najam, pa po svojoj prilici kao ključne pozicije Petrisovih u Cresu treba smatrati onu neposredno uz crkvu Sv. Sidra, gdje je u 16. stoljeću pregrađeno golemo tijelo kuće Petris-Moisè i prostor pravilnog bloka sjeverno od crkve Sv. Marije.

Rod **Bochina** bio je dio creske komunalne elite od razdoblja njezina formiranja tijekom kasnoga srednjeg vijeka, a najstariji im zabilježeni arhivski spomen datira već u 1274.⁴⁹⁰ Članovi roda kojem je kasnije dodan pridjevnik Antoniazzo,⁴⁹¹ često su – kao i Petrisi – vršili službe sudaca i drugih komunalnih administratora. Bartol Bochina je krajem 15 stoljeća obnovio kapelu Sv. Antuna Opata na svojem posjedu Parhavac na Puntinu Križa,⁴⁹² godine 1516. je bio donator samostana trećoredaca u Porozinama osnovanog sredinom 15. stoljeća, a Uršula Bochina i njezin suprug Blaž Colombis osnivatelj su samostana Sv. Jeronima u Martinšćici.⁴⁹³ Bochine su imali posjede diljem otoka, od Batajne, koja je krajem 16. stoljeća prešla u vlasništvo creskog franjevačkog samostana, do spomenutog Parhavca.⁴⁹⁴ I oni su se, poput Petrisovih, do sredine 16. stoljeća razgranali, pa je na sjednici Gradskoga vijeća 2. siječnja 1560. bilo prisutno čak deset članova,⁴⁹⁵ punoljetnih muškaraca od kojih je, po svojoj prilici, svaki imao vlastitu obitelj i nastambu.

Osim spomenutih primjera s kuće Petris-Bochina sjeverno od zborne crkve, jedan je grb tog ogranka sačuvan i na kući u kontradi Pećarici,⁴⁹⁶ koja prostor jugozapadno od zborne crkve u dugačkom luku povezuje s rivom gdje su se možda u srednjovjekovnim zidinama otvarala manja gradska vrata. Grbovi Petrisovih i Bochina, kao cjeloviti upareni grbovi, katkad se pojavljuju na istoj ili susjednim često naknadno razdvojenim katastarskim česticama, što također navodi na pretpostavku o učestalosti povezanosti uglednih obitelji. Tako su, osim na spomenu-

---

⁴⁸⁸ J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 29, grb 160.

⁴⁸⁹ I. MITIS 1911., str. 139, nadalje i J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 34, grbovi 195 i 197. Isto vrijedi za grbove obitelji Petris u kući uz ulicu Put Fortece, kao i one u kući Mitisa koji su bez sumnje onamo dospjeli zaslugom creskog povjesničara Ingazija Mitisa koji se oženio Marijom Petris. Vidjeti: J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 35-37, grbovi 205 – 2013. Neke od tih grbova treba datirati u 19. stoljeće, dok su drugi izmješteni iz povijesne jezgre. Grb Petris koji je uzidan na bifori drugoga kata kuće na Trgu, trebalo bi datirati u vrijeme baroknih dogradnji 17. st. (J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 18, grb 88).

⁴⁹⁰ S. PETRIS 1892., str. xliii. S. MITIS (1933., str. 113) pak navodi neki još stariji zapis iz 1200. u kojemu u Osoru se spominje *Andrea qui dicitur Bochina*.

⁴⁹¹ *Ser Andrea de ser Antonizo de Bocina* je potpisan, uz pučanina Šimuna *Chizica* kao naručitelj klesanog oltarnog retabla iz crkve Sv. Ivana Krstitelja u Meragu. (M. BRADANOVIĆ 2008., str. 180, bilj. 30; 2016. str. 121). Pripadnici obitelji Antoniazzo koja je proizašla iz obitelji Bochina danas su, kao jedini potomci creske vlastele, članovi Hrvatskog plemićkog zbora (<http://plemstvo.hr/obitelji/antoniazzo>, pristupljeno 22. srpnja 2018.)

⁴⁹² I. DLAKA 2011., str. 42.

⁴⁹³ P. RUNJE 1985., str. 107-118; J. ČUS-RUKONIĆ 2013., str. 12-14; Z. JANEKOVIĆ RÖMER 2016, str. 89.

⁴⁹⁴ J. ČUS-RUKONIĆ 2013., str. 34.

⁴⁹⁵ N. LEMESSI – REGESTA, str. 257-258.

⁴⁹⁶ J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 30, grb 170. Taj je grb neobičan jer nije udvojen na heraldički uobičajen način tako da je razdijeljen na polja od kojih svako pripada grbu jedne obitelji, već su preko čitavog raščetvorenog polja (Petris) dijagonalno postavljene dvije lijevkose grede (Bochina), pa je možda riječ o sukcesiji vlasništva iz jedne u drugu obitelj.

6.10
Grb roda Bochina s heraldičkom kacigom s kuće
sjeverno od zborne crkve
(izvor: J. ČUS-RUKONIĆ 1989)

tim konzolama prozorske klupčice, upareni zasebni grbovi tih obitelji uklesani na jednoj kruni zdenca u dvorištu u sjeveroistočnom dijelu jezgre,⁴⁹⁷ a u neposrednoj blizini je sačuvan i najraskošniji kasnogotički grb Bochina opremljen turnirskom kacigom ukrašenom lišćem, temeljem čega bi se moglo pretpostaviti postojanje matične kuće Bochina u tom dijelu grada,⁴⁹⁸ u neposrednoj blizini crkve Sv. Jakova nad kojom su, prema vizitaciji A. Valiera, Bochine imali patronat.⁴⁹⁹ S. Mitis spominje jednu njihovu kuću na obali, u zapadnom dijelu luke „tamo gdje počinje Mandrač“, no iz teksta nije jasno o kojoj je točno građevini i temeljem kojeg podatka riječ.⁵⁰⁰ Na kraju treba upozoriti na vrlo lijepo klesan i ukrašen grb Bochina ugrađen u pročelje sjeverno od kuće Draža uz čiji su štit, po svemu sudeći naknadno, uklesani inicijali F Z.⁵⁰¹ Konačno, kad je kuću Marcello Petris nasljedstvom preuzeo jedan ogranak obitelji Bochina, grbovi te obitelji uklesani su na nadvratnik velikoga prizemnog zapadnog portala i među prozorima prvo-ga kata južne fasade.⁵⁰²

Kada je 1441. godine sastavljen Statut grada Cresa, bio je to važan formalno-pravni korak u preobrazbi Cresa u pravi grad sa svim pripadajućim funkcijama i strukturama. Pritom su, kao njegovi sastavljači, potpisani ser Stefano de Petris i ser Bartolo Bochina, pučani Andrea Radocha i Domenego Beloglavaz, dok su ga gradu predstavili *nobil homo* Stefano de Petris te suci ser Zuane Bochina i ser Blaž Colombis.⁵⁰³ Potonji je pripadnik trećeg od najstarijih creskih vlastelinskih rodova **Colombisa ili Golubića**, premda navodi povjesničara S. Petrisa i S. Mitisa o arhivskim spomenima te obitelji već u 13. stoljeću nisu posve pouzdani.⁵⁰⁴ Zasad je najraniji arhivski zabilježeni član ugledni sudac ser Blaž Colombis čije se prezime u prvo vrijeme bilježi kao Golubich, a od 1470. isključivo kao latinizirana verzija prezimena.⁵⁰⁵

Još je zanimljivija činjenica da se Blaž Golubić spominje s titulom palatinskoga grofa, što može biti isključiva posljedica osobnih zasluga, no u nedostatku konkretnijih saznanja može upućivati i na formiranje obitelji ili barem posebne veze te obitelji s prostorima hrvatsko-ugarskog kraljevstva. Treba primijetiti kako je grof Golubić istovremeno i *stipendiato della Serenissima*⁵⁰⁶ te visoki dužnosnik creske komune u procesima ustaljenja mletačke vlasti. Dugovječni ser Blaž⁵⁰⁷ je bio vrlo aktivan u životu grada, kao i brat mu ser Jakov, koji se također spominje kao

⁴⁹⁷ J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 34, grbovi 195 i 196.

⁴⁹⁸ J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 35, grb 198.

⁴⁹⁹ A. VALIER 1579., f. 24.

⁵⁰⁰ S. MITIS 1933., str. 113.

⁵⁰¹ J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 33, grb 185. Unatoč nedvojbenoj heraldičkoj pripadnosti, autorica je grb oprezno definirala kao znak nepoznate obitelji. Ako su inicijali FZ doista kasnije uklesani, mogla bi biti riječ o postupku analognom udvojenim grbovima, odnosno spajanju Bochina s nekom drugom obitelji, možda Zudinis od kojih, premda su dokazani pripadnici creskog komunalnog plemstva, do danas nije pronađen nijedan grb.

⁵⁰² J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 21, grbovi 105 i 108. Potonji je danas u lapidariju muzeja.

⁵⁰³ J. VLAHOVIĆ 1995., str. 97-98.

⁵⁰⁴ N. LUČIĆ 1997., str. 6. Autor sumnja u navode S. Petrisa (S. PETRIS 1892., str. xliii) da je u jednom dokumentu u franjevačkom arhivu vidio podatak koji 1340. spominje Blaža Golubicha koji se kasnije navodi kao Colombis. Vjerojatno je riječ o jednoj u nizu tiskarskih pogrešaka u tom izdanju. Dokument se po svoj prilici odnosi na spomenutog suca ser Blaža Golubića / Colombisa.

⁵⁰⁵ S. MITIS 1933., str. 115.

⁵⁰⁶ S. PETRIS 1892., s. n., u rodoslovlju Colombisovih pri kraju publikacije.

⁵⁰⁷ Po svoj prilici to je onaj isti koji se kao član bratovštine Sv. Lovre spominje već 1416. Za regesta važnijih dokumenata te bratovštine: S. MITIS 1925., str. 210.

6.11a i b
Grbovi roda Colombis uzidani na kući na Trgu
Franje Petrića i Rivi creskih kapetana
(foto: L. Borić)

sudac, a višekratno je zabilježen kao član uprave ugledne bratovštine sv. Lovre⁵⁰⁸ te se spominje čak do 1479., kada je sastavio oporuku kojom se nadovezuje na donaciju supruge mu Uršule rođene Bochina s kojom je i utemeljitelj samostana trećoredaca s titularom Sv. Jeronima u Martinšćici.⁵⁰⁹ Jedna grana Colombisovih, možda upravo Blaževa, imala je juspatronat nad crkvicom Sv. Marije Magdalene, nedaleko franjevačkog samostana i Sv. Duha kapele Petrisovih, a koja se spominje i kao kapela Sv. Uršule.⁵¹⁰ Blaževi sinovi nisu imali nasljednika, a lozu su nastavili sinovi ser Jakova, sudac Lucije i Ivan soprakomit creske galije. Članovi narednih generacija Colombisovih učestalo su, sve do pada Republike, imenovani na važnim komunalnim prokuratorskim i sudačkim službama, kao i u crkvenoj administraciji,⁵¹¹ te ih je između 1520. i 1648. godine u raznim odlukama gradskog vijeća A. Orlini nabrojao čak pedeset i osmoricu.⁵¹² Colombisi su kroz stoljeća posjedovali stancije Sv. Petra i Dragarski.⁵¹³

S obzirom na značaj obitelji, začuđuje činjenica da je u gradu sačuvano nerazmjerno malen broj klesanih grbova Colombisa, tek tri primjerka. Najstariji, u jednostavnom heraldičkom štitu, ugrađen je na luku portala jedne kuće u Pećarici,⁵¹⁴ dok je ostala dva reprezentativna primjera okvirno moguće datirati u 16. stoljeće, no niti jedan nije na izvornom mjestu. Prvi, oblikovanjem nešto stariji, ugrađen je na drugome katu jedne od novijih kuća na Rivi creskih kapetana,

⁵⁰⁸ S. MITIS 1925., str. 210 i dalje.

⁵⁰⁹ N. LUČIĆ 1997., str. 61. Trećoredcima iz Bijara u Osoru je darovao posjede u uvali Tiha uz uvjet da ondje osnuju samostan, a dvije je krave darovao i porozinskim trećoredcima.

⁵¹⁰ B. FUČIĆ 1949.; M. FILLINI, L. TOMAZ 1998., str. 33; I. SOLIS 2014., str. 43. Drugi titular sv. Uršule navodi na pretpostavku o povezanosti s Uršulom Bochina, suprugom palatinskog grofa Blaža Colombisa i donatoricom trećoredaca iz Martinšćice. I. SOLIS 2014., str. 43, za godinu izgradnje navodi 1402., ne navodeći izvor.

⁵¹¹ N. LUČIĆ 1997., str. 62 i dalje.

⁵¹² Citirano prema N. LUČIĆ 1997., str. 63.

⁵¹³ J. ČUS-RUKONIĆ 2013., str. 22.

⁵¹⁴ I. SOLIS 2018., str. 20.

dok je drugi ugrađen u pročelje prvog kata kuće na Trgu Frane Petrića, po svojoj prilici onoj u kojoj je sredinom 1861., u organizaciji ljekarnika Antonija Colombisa, održan karnevalski ples.⁵¹⁵ Izgradnju te kuće moguće je datirati u drugu polovicu 17. ili u 18. stoljeće, a njezin smještaj uz Mandrač, izvan prostora srednjovjekovne jezgre, isključuje pretpostavku o ubicaciji najstarije kuće ser Blaža i Jakova Colombisa, jer se ta morala nalaziti u srednjovjekovnom središtu, u zoni kuća ostalih vlastelinskih rodova.⁵¹⁶

Sjeverno od crkve Sv. Sidra i uz glavnu prometnicu srednjovjekovne jezgre, smješteno je i veliko tijelo kuće obitelji **Draž**a. Istočnim je licem okrenuta prema glavnoj ulici, dok južnim gleda prema zajedničkom dvorištu oko kojeg je okupljen niz manjih pučkih kuća, uglavnom jednokatnica s vanjskim stubištima, s podestima pred ulazom u stambeni kat.

Rod Draža izvorno je pripadao osorskom plemstvu gdje se najranije spominje 1384.,⁵¹⁷ a ondje je ostao dominantan i nakon zamiranja grada, no jedna je grana već krajem 15. stoljeća doselila u Cres, o čemu svjedoče ulomak umivaonika i kruna zdenca u jednom dvorištu u creskoj Varozini s grbovima Draža, inicijalima Kolana Draže i uklesanom 1493. godinom (sl. 6.32 a i b).⁵¹⁸ Bez obzira je li ovaj Osoranin, utemeljitelj nerezinskoga franjevačkog samostana, za života postao stanovnikom Cresa ili je u njemu tek povremeno boravio, Draže su već prvih godina 16. stoljeća često birani na creske sudačke pozicije.⁵¹⁹ Na spomenutoj sjednici Gradskoga vijeća iz 1560. godine, nazočno je čak deset creskih predstavnika te osorske obitelji.⁵²⁰

U zreloom 16. stoljeću među creskim Dražama naročito se ističe lepantski junak Kolan, zapovjednik cresko-osorske galije Sv. Nikole koja u slavnoj pomorskoj bitci sudjelovala u venecijanskim postrojbama. Štoviše, u nastojanjima Kolana Draže da 1573. postane zadarski plemić, posebnu mu je preporuku napisao

---

⁵¹⁵ J. ČUŠ-RUKONIĆ 1989, str. 20, grb 99 i str. 18, grb 89.

⁵¹⁶ N. LUČIĆ 1997., str. 61 navodi nekoliko toponima koji bi se mogli povezati s Colombisima - Golubić, Golubela, Golubiera, Golubinac - pa bi buduća istraživanja trebala usmjeriti u tom pravcu. S obzirom na učestalost imena Jakov, arhivska istraživanja bi trebala posebno obratiti pozornost na četvrt uokolo kapele Sv. Jakova, na sjeveroistočni dio srednjovjekovne jezgre.

⁵¹⁷ S. MITIS 1925., str. 3.

⁵¹⁸ M. BRADANOVIĆ 2008., str. 173. Autor upozorava na vrlo sličnu krunu sačuvanu u Osoru i datiranu u 1473. (M. BRADANOVIĆ 2008., str. 181, bilj. 37).

⁵¹⁹ Najraniji poznati podatak u zapisnicima Gradskoga vijeća onaj je od 4. lipnja 1496. kada je Francesco de Draža imenovan pisarom kancelara koji iz nekog razloga ne uspijeva uredno voditi gradsko računovodstvo, a u Cresu živi i vrlo brzo stječe ugled i Bartol Draža koji je 1500. i 1503. imenovan gradskim sucem, da bi ga 1503. zamijenio Andrija Draža. Godine 1505. i 1506. je na to ugledno mjesto bio imenovan Frane Draža, godine 1507. ponovno ser Bartol, a 1508. opet Frane. (S. PETRIS 1892., str. 5, 13, 23, 25, 27, 28). Frane Draža je odlukom Gradskog vijeća od 7. rujna 1507. odabran za poslanika u Veneciju koji će od Republike tražiti opremanje dostatnom količinom oružja i municije, te jedne fuste koja će braniti Cres od očekivanih napada carskih vojnika koji su smješteni u Rijeci. (S. PETRIS 1892, str. 28). Riječ je, dakako o vremenu početka velike političke i ekonomske krize Venecije koja je pod udarom Cambraiske lige, a u Cresu i stoljetnih napora za izgradnju novog fortifikacijskog pojasa. No, za potrebe ovog razmatranja taj izbor nije i dokaz da ovaj uglednik koji će postati i soprakomit cresko-osorske galije, već živi u Cresu, tim više što je prije smrti 1525. godine u Osorskoj katedrali dao podići Gospin oltar i pred njim vlastiti nadgrobnik. S. PETRIS 1892., str. 116. To posve sigurno nije onaj Frane Draža kojega je Gradsko vijeće 18. prosinca 1528. imenovalo fontikarom, a ta je osoba zasigurno bila stanovnikom Cresa i mogući naručitelj ili stanovnik neke od kuća o kojima je ovdje riječ. U višekratno spomenutom zapisniku sjednice Gradskoga vijeća iz 1560. godine nekoliko osoba zadovoljava kriterije identiteta inicijala uz spomenute grbove. Među desetak Draža spomenuti su Andrija Draža pok. Bartola te braća Bartol i Stefano Draža pok. Jakova. N. LEMESSI – REGESTA, str. 259.

⁵²⁰ N. LEMESSI – REGESTA, str. 257-258.

6.12
Velika kuća Draža, Ulica kapetana Draže, Cres
(foto: L. Borić)

6.13
Grbovi Draža na dvorišnoj fasadi kuće u Ulici
kapetana Draže u Cresu (foto: L. Borić)

zapovjednik mletačkih snaga u Lepantskoj bitci, slavni Sebastiano Venier. Iako je zadarsko Gradsko vijeće isprva o njegovom primitku glasalo pozitivno, Kolan Draža nije ispunio postavljeni uvjet trajnog naseljenja u Zadru u roku od tri godine nakon demobilizacije te je pristanak Zadrana godine 1581. povučen.⁵²¹

S. Mitis prenosi podatak iz Kolanove oporuke u kojoj se navodi da je u Cresu živio u kontradi Sv. Helene.⁵²² Ta je uličica vodila prema desakraliziranoj kapeli sjeveroistočno od kuće Petris-Moiseš,⁵²³ a prihvati li se teza G. Duda Marinelli da je kontrada Sv. Helene zapravo otisak istočnog trakta antičkog dekumana koji je u srednjovjekovnom tkivu bio još očuvan,⁵²⁴ tada bi se položaj kuće Kolana Draže trebao pretpostaviti na na Franciskanskim katastarskim česticama 458 – 462 na južnoj ili 485 – 490 na sjevernoj strani.⁵²⁵ Takva bi pozicija odgovarala strateškom odabiru pogodnom za projekciju obiteljskog i osobnog identiteta u maloj creskoj zajednici kakvu nudi druga, nedaleka velika kuća Draža u današnjoj Ulici kapetana Nikole Draže br. 10. Ona se danas otvara prema glavnoj prometnici portalom s grbom obitelji i inicijalima B D (Bartol Draža?), a još jedan takav danas je ugrađen u sjevernu fasadu crkve Sv. Izidora, možda također izvorno s te kuće na kojoj je sačuvano čak pet grbova Draža, od čega jedan dvojni Draža-Petris. Budući da su svijetli otvori čeone dvokatnice (treći je kat po svemu sudeći naknadna dogradnja) sastavljeni od glatkih kamenih greda i da su dvije manje kuće smještene južnije uz glavnu prometnicu opremljene portalima s grbovima Draža, pri čemu južnija ima i nerazmjerno velike renesansne prozore, može se pretpostaviti da je riječ o izmještenoj klesanoj opremi koja je izvorno bila dijelom velike dvokatnice.

⁵²¹ S. MITIS 1892., str. 24.

⁵²² S. MITIS 1925., str. 8. Manje je vjerojatno da se ta kuća nalazila u uskom prolazu Klančić Rov koji povezuje Pjacetu sa zajedničkim dvorištem pred Sv. Helenom koja je na katastru iz 1821. još uvijek zabilježena križem na k.č. 290.

⁵²³ M. FILLINI, L. TOMAZ 1988., str. 70; I. SOLIS 2014., str. 40.

⁵²⁴ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 309.

⁵²⁵ Takvoj se ubikaciji kuće Kolana Draže donekle suprotstavlja arhivski podatak koji 1486. godine ulicu Sv. Helene definira kao *extra muros*, izvan srednjovjekovnog pojasa, u zoni Zagrada u kojoj tada dolazi do intenzivne gradnje. Podatak o dokumentu prenosi G. DUDA MARINELLI 1984., str. 307.

To vrijedi i za dva grba naknadno ugrađena u dvorišnu zgradu.⁵²⁶ Na portalu prizemnog ulaza, južnije od spomenutih dviju kuća, uz glavnu su ulicu uklesani inicijali F D (Frane Draža?), kao i na nadvratniku rustičnog portala manje jednokatnice sjeverno od nje.⁵²⁷ Kako se svi ti grbovi tipologijom štitova i klesanom obradom mogu datirati u 16. stoljeće, buduća bi arhivska istraživanja i u ovom slučaju trebala otkriti naručitelja pregradnji, ali i dovesti do jasnijih spoznaja o izvornom izgledu bloka, odnosu čelne dvokatnice i ostalih kuća uokolo unutrašnjeg dvorišta, te dviju manjih kuća okrenutih glavnoj ulici. Ipak, i bez odgovora na ta važna pitanja, u kontekstu razmatranja o strateškom pozicioniranju vlasteoskih obitelji unutar srednjovjekovne jezgre u odnosu na dvije fokalne gradske točke, crkvi Sv. Sidra i Sv. Marije Velike, pripadnici osorskog roda Draža su po doseljenju slijedili obrazac starije mjesne vlastele i odabrali središnju poziciju, preuzevši možda vlasništvo od neke od starijih obitelji koje su u tom trenutku bile pred izumiranjem.

Rod **Proficis** je u Cresu prisutan već početkom 15. stoljeća, a grb im krase heraldička kresta.⁵²⁸ Jedini sačuvani primjerak pronađen je početkom 20. stoljeća i potom proizvoljno ugrađen,⁵²⁹ te se može tek nagađati da je i položaj matične kuće mogao biti u prostoru istočno od zborne crkve. Taj se, za creske prilike raskošan grb u kasnorenesansnoj kartuši, postavljen nad okvir otučenog natpisa, može datirati nakon početka 17. stoljeća.

⁵²⁶ J. ĆUS-RUKONIĆ 1989., str. 32, grbovi 182 i 183. Grb s istim inicijalima, srodnog oblikovanja štita, ali s heraldičkom inačicom dva snižena rožnika ugrađena u prvo i četvrto polje raščetvorenog štita Petris, uklesan je na nadvratniku ugrađenom u kuću u blizini kapele Sv. Jurja, no nije moguće reći je li izvorno pripadao nekoj tamošnjoj kući ili je pak izmješten iz „kompleksa Draža” u blizini Sv. Sidra.

⁵²⁷ J. ĆUS-RUKONIĆ 1989., str. 32, grbovi 181 i 182. Na drugom je grbu autorica pročitala inicijal E, no izgleda da je riječ o oštećenju u kamenu nadvratnika.

⁵²⁸ S. MITIS 1993., str. 107.

⁵²⁹ I. MITIS 1911., str. 144; J. ĆUS-RUKONIĆ 1989., str. 34, grb 193 gdje je navedeno da je grb uzidan nad portalom na kući Duler, na tadašnjoj adresi Soldatićeva 65.

Kada se u situaciji novih društvenih i gospodarskih mijena započelo sa širenjem gradskog prostora izvan srednjovjekovnih zidina, strategija lociranja novogradnji u obzir je uzimala zadanu matricu jezgre, što ponajbolje pokazuje spomenuti smještaj nove kuće koju je početkom 16. stoljeća dao podići **fra Antonio Marcello Petris**. Podignuta je na nasutom terenu na kojemu se u kasnom srednjem vijeku, po svoj prilici, nalazio arsenal, mjesto popravka brodova.⁵³⁰ U specifičnom se položaju kuće može očitati strategija naručitelja koji naglašava poseban status što ga u lokalnoj zajednici uživa kao izdanak najmoćnije lokalne, ali i ugledne venecijanske obitelji Marcello.⁵³¹ Zapadnim je pročeljem, rastvorenim cvjetno-gotičkim biforama, okrenuta prema creskom zaljevu, odnosno prostoru rive koja je uređivana u vrijeme izgradnje kuće.⁵³² Dugom južnom fasadom je pravcem kontrade Sv. Marka prometno povezana s kućom Petris, dok joj je pročelje okrenuto prema lučkom prostoru. Takvim postavom kuća je u prednje salone stambenih etaža uvela mnogo toploga jugozapadnog svjetla, a k tomu je i na simboličan način postala jednim od prvih rezidencijalnih zdanja u procesu okretanja grada prostoru luke, sa svim povezanim kulturnim, političkim, društvenim i gospodarskim konotacijama.

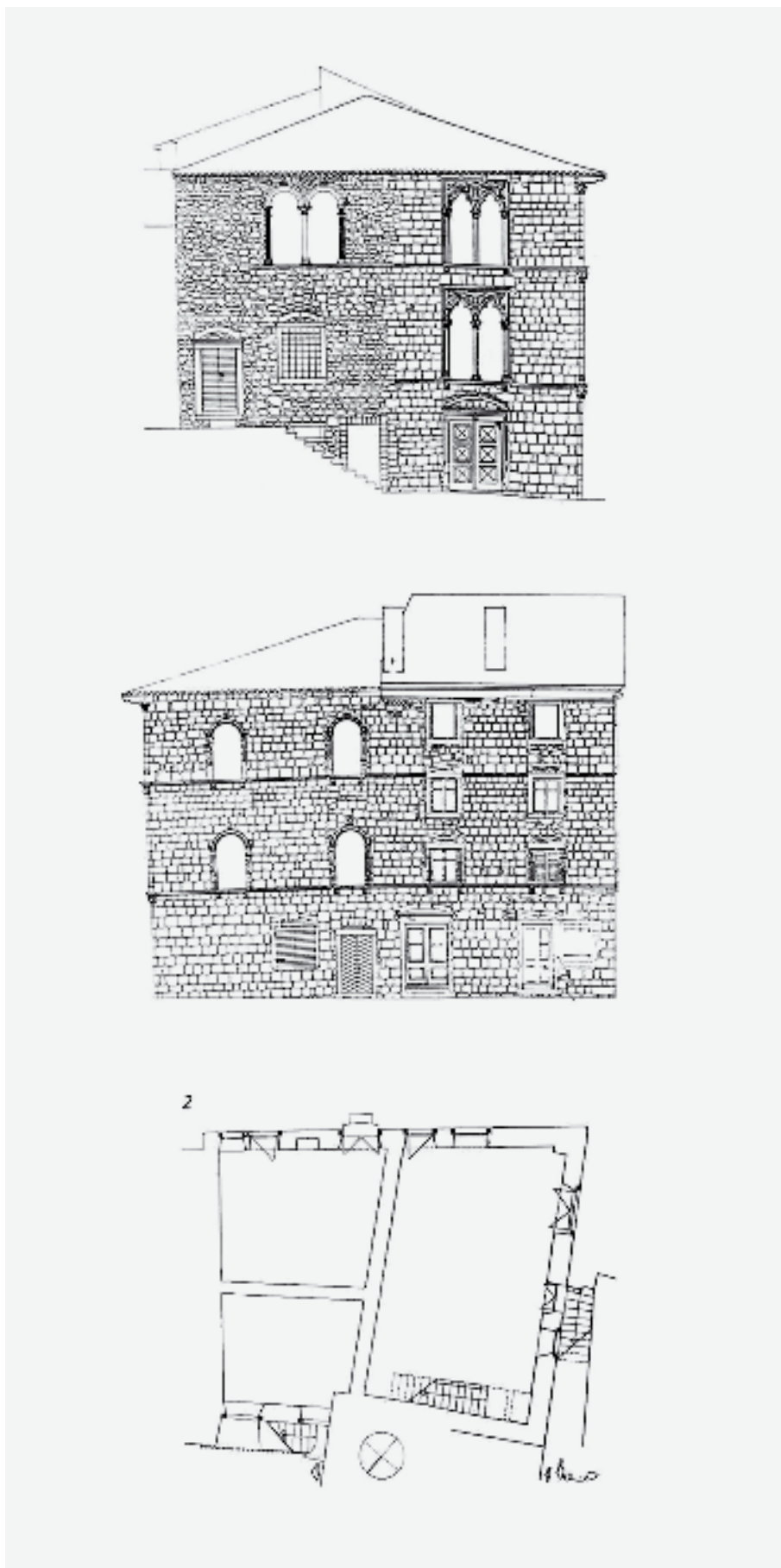
⁵³⁰ J. GUDELJ, L. BORIĆ 2002.; J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 39 za podatke o arsenalu, fontiku i strukturi obale u tom dijelu luke.

⁵³¹ L. BORIĆ 2018c. Inače ženidbeno povezivanje venecijanskog plemstva i vlastele komuna na Stato da Mar nije bilo rijetko. M. O'CONNELL (2009., str. 63) navodi više od pet stotina primjera arhivski zabilježenih između 1390. i 1540.

⁵³² J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 39. Pristanište, odnosno obalna linija pred jugozapadnom ugaonom kulom Sv. Marka dovršeno je 1527. L. BORIĆ 2002., str. 39.

6.16

Kuća Marcello-Petris (Arsan), Trg Arsan, Cres,
Nacrti zapadne i južne fasade te tlocrt kuće
(izvor: J. GUDELJ, L. BORIC 2002.)

6.17

Kuća Marcello-Petris (Arsan), Trg Arsan, Cres,
jedna od pročelnih bifora (foto: L. Borić)

Prema novonastalom malom trgu, kao njegova dominantna točka, osvojena je zapadna fasada koja je, dispozicijom interijera i arhitektonskom plastikom otvora, postavljena kao glavna, premda je njezina sjeverna polovica danas zakrivljena susjednom kućom. Na vidljivom dijelu pročelja raskošno su rastvorene cvjetno-gotičke bifore i renesansna bifora, dok lučno zaključene monofore otvaraju zaklonjeni dio, a pravilne osi dugoga bočnog pročelja su otvorene prema prilično uskoj ulici. Da nije riječ o renesansnoj pregradnji starije gotičke kuće s biforama svjedoče elementi arhitektonske plastike gotičkih prozora čiji su lukovi nošeni pilastrima s ranorenesansnim ukladama te pravokutni okviri ukrašeni pravilnim nizovima zubaca, sve redom ključni elementi mletačkoga ranorenesansnog leksika kakav se gotovo do stupnja provincijske jednoličnosti ponavlja na ostalim creskim klesarijama ove radionice aktivne do druge četvrtine 16. stoljeća. Ipak, na kući Marcello Petris riječ je o najvišoj razini klesarske izvedbe kakvu bilježimo još na kapeli istog naručitelja u crkvi Sv. Frane, na renesansnoj pregradnji palače Petris Moisè, te na novoj kući Rodinis. Konačno, o klesarskim dosezima majstora angažiranih na kući uglednog fratra i novigradskog biskupa svjedoči i lakoća

6.18

Kuća Marcello-Petris (Arsan), Trg Arsan, Cres,
monofora prvoga kata južnog pročelja s grbom
biskupa fra Antonija Marcella Petrisa
(foto: L. Borić)

kojom je pristupio zahtjevnom zadatku izrade bifora prema predlošku kakvog ne nalazimo na prostoru Kvarnera, Istre i sjeverne Dalmacije. Takvo cvjetno-gotičko rastvaranje ovdje kao da svjesno projicira ličnost fra Antuna iz roda Petrisovih, jednog od najuglednijih Cresana svojega doba, koji je ostvario izvanrednu crkvenu karijeru, ali i više od toga, moguće je čitati kao referencu na porijeklo iz uglednog mletačkog, upravo patricijskog roda kojim se izdvaja iz mjesne creske vlastele.⁵³³ Koliku su važnost u renesansi imali rasteri fasada i njihovi ukrasi svjedoče riječi uglednog humanista 16. stoljeća, Pietra Aretina, koji je ustvrdio da su pročelja odijela građevine pa što je vlasnik otmjeniji, njegova će palača imati ukusnije oblikovanu fasadu.⁵³⁴

Društveni položaj pripadnika porodice **Rodinis** u Cresu krajem 15. i početkom 16. stoljeća pruža iznimno zanimljivu sliku dinamičnih procesa creske komune tog vremena te načina na koji se oni utjelovljuju u arhitektonskoj i likovnoj kulturi i strategijama predstavljanja zajednici individualnih i obiteljskih identiteta.

Starija od dviju susjednih kuća Rodinis, ona sjeverna, čeona je u sklopu srednjovjekovnog sustava kuća što okružuju zajedničko dvorište, u ovom slučaju smještena je krajnje jugoistočno unutar fortificiranoga srednjovjekovnog naselja, pored vrata Sv. Martina što su vodila prema posjedima južno od naselja i dalje, prema Lubenicama i Osoru.⁵³⁵ Ta je kuća, u procesima bogaćenja pučke obitelji Rodinis, pregrađena krajem 15. ili prvih godina 16. stoljeća, tako da je novim zapadnim traktom dodirivala srednjovjekovnu kulu Sv. Martina koju je s vremenom uvukla u jedinstvenu katastarsku česticu, što je razvidno na mapi Franciskanskog katastra iz 1821. godine.

⁵³³ O diferenciranju mletačkog patricijata od mjesne dalmatinske vlastele D. MLACOVIĆ 2012., str. 212ff, naročito str. 219.

⁵³⁴ Citirano prema M. PELC 2006., str. 121.

⁵³⁵ G. DUDA-MARINELLI 1989; J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 47ff. Riječ je o poljskim putovima ograđenim suhozidima i često popločanim oblucima, koji su postojali barem od 15. stoljeća.

6.19

Sjeverna kuća Rodinis, Pjaceta, Cres, sjeverna fasada (foto: L. Borić)

6.20

Sjeverna kuća Rodinis, Pjaceta, Cres, zapadna prigradnja (foto: L. Borić)

6.21

Južna kuća Rodinis, Ulica B. Rizzija, Cres, pročelje (foto: L. Borić)

6.22

Južna kuća Rodinis, Ulica B. Rizzija, Cres, monofore (foto: L. Borić)

Ta kuća starijim istočnim dijelom tipski pripada tradicionalnom tipu pučke gradnje koje su M. Prelog i M. Planić Lončarić prikazali kao zoran model toga creskog fenomena.⁵³⁶ Izvorno je južnom stranom gledala na srednjovjekovni zid, da bi krajem 15. stoljeća bilo pregrađeno sjeverno pročelje kojim gleda na zajedničko dvorište, kao i novi dijelovi zapadnoga istaka i južne fasade građeni glatkim klesancima. Pritom je dobila nove renesansne portale i prozore te superponirani ugaoni stupić koji, uz još dva susjedna, naglašava točku izlaska s Pjacete, prema novogradnji Rodinisovih iz 1505. godine (Ulica Bernardina Rizzija 1).

Svojim golemim pročeljem južna kuća Rodinis definira zaobljeni potez nove gradske ulice koja je od srednjovjekovnih vrata Sv. Martina vodila prema novim gradskim vratima Porta Bragadina pred istočnom vangradskom zaravni. Kuća je od ulice odvojena i visokim dvorišnim zidom, pa i u tom smislu predstavlja posve nov tip creske nastambe. Monumentalno, čak trokatno pročelje građeno pravilnim klesancima, kao i pregrađeni dio starije kuće Rodinis s kojom vizualno

⁵³⁶ M. PRELOG 1963., str. 9-11.

komunicira nasuprotno postavljenim ugaonim stupićem, razdijeljeno je u pet osi svijetlih otvora. Reprerativnost drugog i trećeg kata naglašavaju lučno zaključeni renesansni prozori, pri čemu je predzadnja južna os na tim razinama slijepa. Razlog je vjerojatno u danas nepoznatoj izvornoj unutrašnjoj dispoziciji prostora koja na pročelju projicira takvu diskretnu asimetriju. Vanjskim stubištem prslonjenim uz sjevernu fasadu u Kutonjinoj ulici, nasuprot staroj kući Rodinis, izvorno se prilazilo prostorima prvoga kata, a potom drvenim unutrašnjim na drugi i treći kat. Prizemlje s izravnim pristupom ulici monumentalnim pročelnim portalom nesumnjivo je bilo u gospodarskoj funkciji, dok je namjenu zone prvoga kata – rastvorene pravokutnim prozorima glatkih greda u koju prizemlje prodire visinom lunete implicirajući da je riječ o svojevrsnom mezaninu – danas teško utvrditi.

Natpis nad portalom je izveden klasičnom kapitalom i započinje datumom na luku lunete 1505 AD APRIL 21. Nastavlja se na gornjoj gredi nadsvijetla: DEUS IN NOMINE TUO SALVUM ME FAC/ET AB INIMICIS MEIS LIBERA ME FINIS, te se završava na nadvratniku: SIT NOME DNI BENEDICTUM. U to vrijeme se, 1504., na sjednici Vijeća spominju pučani Frane, Nikola, Martin i Luka Rodinis. Frane je zastupnik pučana već 1505., a 1514. zastupa grad u Veneciji u nekom novčanom sporu s Osorom.⁵³⁷ Obitelj je i kroz 16. stoljeće zadržala ugled i utjecaj te je 1571. Lucijan Rodinis zbog doprinosa komuni imenovan plemićem, no čini se da titula nije bila nasljedna.⁵³⁸ Temeljem jednoga kupoprodajnog ugovora od 22. 6. 1540. u kojem neka kuća *da tramontana* graniči s kućom nasljednika Lucijana Rodinisa, G. Duda Marinelli je zaključila da bi se to odnosilo upravo na noviju kuću Rodinis, no ta kuća iz 1505., sa strane *tramontane* graniči s javnim putom, pa je u dokumentu iz 1540. po svoj prilici riječ o nekom drugom zdanju.⁵³⁹

U svakom slučaju, dvije kuće Rodinisa, starija pregrađena i novosagrađena, svojim položajem, gabaritima, pravilnom strukturom ziđa, osno simetričnim i uređenim rasterom svijetlih otvora s grbom te pučke obitelji (par kotača okomitom viticom povezana sa šestokrakom zvijezdom) upućuju na ključne elemente nove likovne i društvene paradigme. Takvim urbanističkim postavom, transformacijama svojih korpusa i stilski naglašenim svijetlim otvorima, kuće Rodinis predstavljaju svojevrsnu sinergiju svih društvenih, kulturoloških, urbanističkih, arhitektonskih transformacija i mijena likovnoga ukusa u tom za Cres ključnom razdoblju.

Proširivši svoje urbano područje, Cres je u 16. stoljeću obuhvatio i zone *burgusa*, manjeg naselja koje se nalazilo izvan srednjovjekovnih fortifikacija, na području koje se i danas naziva Varozina,⁵⁴⁰ zapadno i sjeverno od Mandrača, čime je formirana i sjeverozapadna strana ljevkastog trga na kojoj se nalaze dvije goleme kuće pripadnika creske vlastele – Colombisa i Petrisa. Obje treba datirati u kasnije razdoblje 17. i 18. stoljeća, a premda grb Colombisa s pročelnog balkona odaje kasnorenesansne karakteristike, za sada nije moguće reći jesu li ta i susjedna kuća imale svoju raniju fazu u 16. stoljeću ili je riječ o izmještenom grbu. Ipak, da se u toj zoni gradilo već krajem 15. stoljeća svjedoči opis lokacije crkve Sv. Ivana za koju se 1498. tvrdi da se nalazi „između kuće

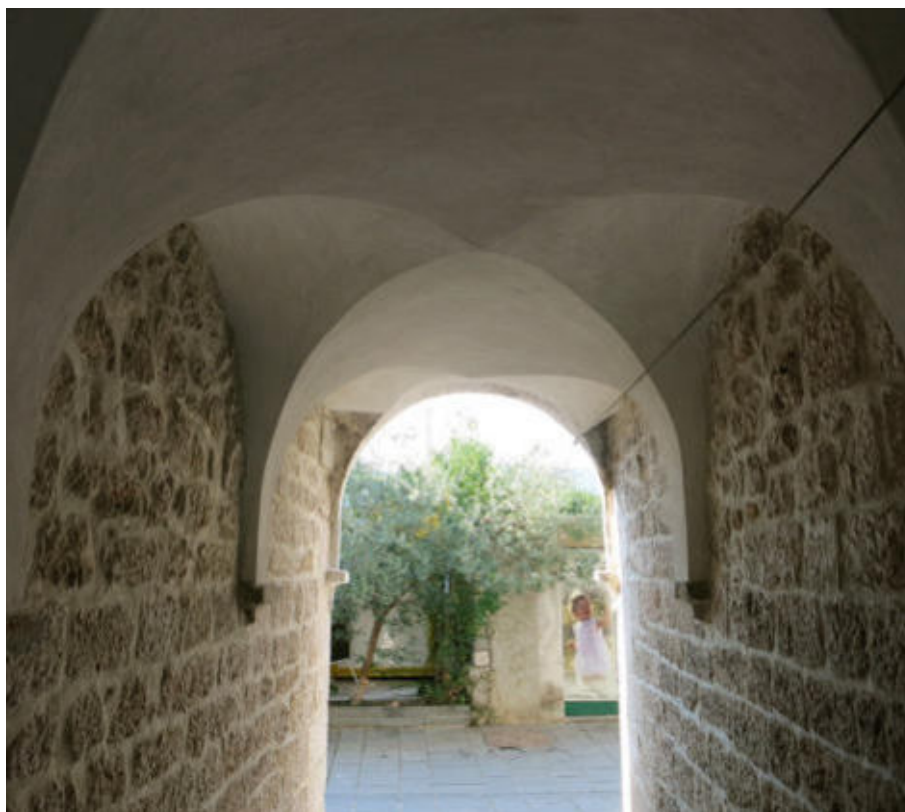
---

⁵³⁷ S. PETRIS 1892., str. 20, 23, 41. Zanimljivo je da zapisnici vijeća 1520. spominju Marka Rodinisa koji je župnik crkve *S. Francesco di Venezia*. (ibid., str. 54.)

⁵³⁸ N. LEMESSI – REGESTA, str. 321.

⁵³⁹ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 313.

⁵⁴⁰ Takvi su toponimi nerijetki kod dalmatinskih *burgusa*, npr. zadarski Varoš koji je srušen kasnih 1560-ih zbog izgradnje utvrde Forte ili pak istoimeno suburbano naselje srednjovjekovnog Splita.

Petris-Bragadin i kule uz koju se nalazi gradska loža⁵⁴¹ I s druge jugoistočne strane se kupoprodaja terena i izgradnja kuća, uz formiranje novih ulica poput Kutonjine i Klančić rova, bilježe u arhivima već 1486., a intenzivirana je polovicom 16. stoljeća.⁵⁴²

Zanimljivo je u sjeverozapadnom dijelu srednjovjekovne jezgre primijetiti nešto pravilniji sklop uličnih poteza i građevina, što možda upućuje na vrijeme nastanka u kasnijim stoljećima srednjega vijeka.⁵⁴³ Ondje bi predstojeća istraživanja trebala obratiti pozornost na spomenutu insularnu strukturu bloka sjeverno od zborne crkve, ali je jednako zanimljiv i sklop u Ulici Creskog statuta kao rijedak creski primjer, u dalmatinskim gradovima češćeg tipa, kuće s vlastitim unutrašnjim dvorištem. Čestica je smještena na križanju glavne srednjovjekovne prometnice i jednako važne ulice koja je u 16. stoljeću povezivala novonastali glavni gradski trg s Velim vratima, Porta Marcella. To je križanje naznačeno u Cresu ustaljenim vizualnim naglaskom ugaonog stupića, a obje su ulične fasade kuće sastavljene od većih pomno klesanih kamenih kvadara. Sjeverno je pročelje pregrađeno, no kroz križno svodeni ulazni hodnik, čiji se svod upire o konzole kakve je moguće datirati u drugu četvrtinu 16. stoljeća, prilazi se nenatkrivenom prostoru koji je, po svoj prilici, predstavljao još jedan primjer privatnoga unutrašnjeg dvorišta s vanjskim stubištem s podestom nadvišenim galerijom s kojeg se ulazilo u rezidencijalne prostore prvoga kata.⁵⁴⁴ Kuća je nad lukom prolaza

⁵⁴¹ J. ĆUS-RUKONIĆ 1992., str. 141.

⁵⁴² G. DUDA MARINELLI 1984., str. 307-308, 312-313.

⁵⁴³ M. PRELOG 1963., str. 7.

⁵⁴⁴ U podnici malenog dvorišta jedna je od većih kvadratnih ploča služila kao recipijent vode, možda i u javnoj uporabi.

obilježena grbom još neidentificirane obitelji.⁵⁴⁵ Grb, koji u štitu ima osmerokraku zvijezdu nad dolje povijenim polumjesecom, u nešto je izmijenjenim heraldičkim inačicama pronađen na još čak šest prostorno razasutih lokacija u gradu, a onaj na nadgrobnoj ploči u franjevačkom samostanu dodatno uvjerava kako je riječ o nekoj od uglednijih obitelji koja je u Cresu u 16. stoljeću ostavila značajniji trag.⁵⁴⁶

Dinamika procesa formiranja, trajanja, umnažanja grana ili nestajanja pojedinih vlastelinskih rodova uvjetovala je učestale promjene vlasništva pojedinih objekata te brojne pregradnje zbog kojih je danas iznimno teško ubicirati smještaj najstarijih kuća rodova **Ferriccioli**, **Donatis**,⁵⁴⁷ **Gapić**,⁵⁴⁸ **Perović**,⁵⁴⁹ **Proficis**⁵⁵⁰ i **Zudinis**,⁵⁵¹ što bi tek trebala rasvijetliti sustavna arhivska istraživanja, posebice još uvijek nedovoljno analiziranoga bilježničkog fonda 16. i 17. stoljeća.

Raznolika rješenja i strategije smještanja kuća u odnosu na srednjovjekovnu jezgru, i u 16. stoljeću novo obuhvaćene prostore, ponajviše se očituju u odnosu na neposredno okruženje – ulicu, trg, blok, zajedničko dvorište – s kojim kuća komunicira prilaznim elementima poput stubišta i podesta te rasporedom i oblikovanjem portala i prozora kao točkama dodira vanjskog-javnog i unutrašnjeg-privatnog prostora življenja. O zajedničkim dvorovima, kao osobitim čvorištima životnih tokova u rasteru creske jezgre bilo je riječi u poglavlju o urbanizmu.

---

⁵⁴⁵ J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 17, grb 84. Na zaglavnom kamenu čeonog luka androna kuće uklesani su i inicijali: A R koji se pojavljuju i na jednom grbu u Ulici pod Urom.

⁵⁴⁶ J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 9, grb 43; str. 19, grb 94; str. 29, grb 159 i 161; str. 35, grb 202 i 203. Uz grb 161 u ulici Pod Urom uklesani su inicijali A i R, a uz grb na spomenutoj kući slovo A i nedovršeni inicijal koji je kasnije prepravljen. Među creskom vlastelom nema prezimena s inicijalom „R”.

⁵⁴⁷ Obitelj Donatis je u razdoblju formiranja grada prisutna u Gradskom vijeću i to krajem 15. stoljeća s četiri svoja člana, a 1596. s tri (J. VLAHOVIĆ 1995., str. 98). Od obitelji se početkom 16. stoljeća posebno isticao ser Francesco Donatis koji je u nekoliko navrata 1498., 1503., 1505., 1509. i 1516. vršio dužnost suca (S. PETRIS 1892., str. 6, 19, 24, 30, 47), a 1580-tih godina njegov imenjaka je imenovan nadglednikom u javnim građevnim radovima. Godine 1581., uoči konačnog dovršetka pregradnje zborne crkve bio je jedan od nadglednika njezine izgradnje, a 1585. ga je Gradsko vijeće imenovalo prokuratorom izgradnje zidina koje također tih godina ulaze u svoju završnu fazu. (N. LEMESSI – REGESTA, str. 370).

⁵⁴⁸ Samo je jedan odvjetak ove creske obitelji imao vlastelinski status, ostali su bili pučani. Često su predstavnici pučana na sjednicama gradskog vijeća. Slikar Ivan Gapić koji je ostvario zavidnu karijeru u Rimu pripadao je, po svojoj prilici, jednom od pučkih odvjetaka. L. BORIĆ 2018a.

⁵⁴⁹ Iako ih popisima creske vlastele bilježi Stefano Petris, je obitelj, kako se čini, u Cresu prisutna tijekom kraćeg vremena. Jakov Perović je jedini član obitelji na sjednici Gradskoga vijeća 1560. godine. N. LEMESSI – REGESTA, str. 257.

⁵⁵⁰ Prema S. Mitisu (S. MITIS 1993., str. 107) obitelj Proficis je u Cresu prisutna već početkom 15. stoljeća, a sačuvani grb im krasi heraldička perjanica. Ser Francesco de Proficis je sudac 1496., a Antonio 1511. godine. Dobrica Petris je sredinom 16. stoljeća bila udana za Ivana Proficisa (S. PETRIS 1892., str. 2, 34 te rodoslovlje Petris, bez paginacije, na kraju izdanja), Gaspar Proficis je u 1553. bio zadužen za namaknuće sredstava za konstrukciju cisterne u velikom klaustaru kod franjevacu, a Jakovu de Proficis je 1557. Vijeće povjerilo nadgledanje radova. J. VLAHOVIĆ 1995., str. 29.

⁵⁵¹ Slučaj obitelji Zutinis ili Zudinis je zanimljiv u smislu procesa primanja u krug creskoga plemstva. Frane de Zudinis se 25. srpnja 1520. obratio Vijeću s molbom da mu priznaju plemstvo jer je zapravo krčki plemić, te doslovno kaže „Napustio sam domovinu na Krku ... ovdje sam kupio nekretnine, sagradio više kuća, sudjelovao u svim poduhvatima ovdje i u Veneciji, stigao sam u klonulu starost ... braća me zovu u Vegiu ... stid me ... u Vei sam bio poštovani plemić a da u Cresu umrem kao pučanin.” Iako je njegovoj molbi udovoljeno s 23 glasa za i 20 protiv, njegovi nasljednici su pučani. S. PETRIS 1892., str. lxxiii; J. VLAHOVIĆ 1995., str. 100. Ser Frane je i prije stjecanja plemićkog statusa imao određeni ugled u Vijeću, pa je tako 1522. zastupao komunu u Veneciji, u tužbi protiv bivšeg kancelara Tiberija Lipa koji je bio prisvojio 200 dukata namijenjenih izgradnji novih fortifikacija i produbljenju osorske Kavuađe. S. PETRIS 1892., str. 66.

Gotovo svi razmatrani primjeri kuća cresse vlastele iskazuju stilske značajke rane, manjim dijelom zrele renesanse, no elementi stila su gotovo potpuno reducirani na izvedbu klesanih elemenata svijetlih otvora fasada, portala i prozora, heraldičkih obilježja te klesane opreme interijera poput umivaonika i kamina. Kada je riječ o funkciji prostora po etažama, gotovo sve kuće 16. stoljeća su zadržale uobičajen koncept pučke nastambe: prizemlje je isključivo gospodarske namjene, najčešće skladišne, te se zasebnim portalom otvara prema ulici, trgu ili pak, u rjeđim slučajevima, zajedničkom dvorištu.

Privatnih dvorišta sačuvano je malo. Tu se ističu kuća Petris-Moisè i Kneževa palača, no da ih je bilo još, svjedoče golemi dvorišni portali, onaj s grbom Petris-Bochina u Osorskoj ulici te jedan portal s otučenim grbom u uvučenom prostoru, na adresi Trg Frane Petrića 11. U prizemlju pročelja spomenute kuće u Ulici Creskog statuta otvoren je i *androne*, prilično širok prilazni hodnik svodjen križnim svodom kojim se prilazi manjem dvorištu. No, taj je prostor, s obzirom na recipijent vode u njegovoj podnici, kao i širinu androna, mogao imati i drugu namjenu. S druge strane, palača Petris-Moisè se i po tome razlikuje od svih ostalih cresskih primjera: ima čak dva dvorišta, sjeveroistočno manje u kojem se vjerojatno nalazio i trijem, te zapadno, prostranije i reprezentativno. Sjeverni

6.25
Sjeverna kuća Rodinis, Pjaceta, Cres, vanjsko
stubište uz sjevernu fasadu (foto: L. Borić)

trijem je posebno zanimljiv kao jedinstven primjer u Cresu. Bio je osovljen na dvije konzole i dva nosača, stupac i složeni stupač, oba jezikom klesane dekoracije povezana s lokalnom radionicom s početka 16. stoljeća u donekle neobičnoj oblikovnoj varijanti kapitela. Pod lukom stubišta nalazio se i zdenac slatke vode čija je kruna, vjerojatno iz 17. stoljeća, s grbom Moisé, pronađena za nedavne konzervatorske obnove.⁵⁵² Nasuprot tom malom, gotovo intimnom prostoru, pred zapadnim se pročeljem na sjecištu glavne gradske prometnice i kontrade Sv. Marka, nalazilo veliko reprezentativno ograđeno dvorište s vanjskim stubištem koje je vodilo ka galeriji s balustradom nad dvolučnim trijemom.⁵⁵³ U svakom slučaju, malobrojna sačuvana unutrašnja dvorišta u pravilu su manjih dimenzija i nepravilnijih oblika, osim reprezentativnoga zapadnoga kuće Petris-Moisè i još neistraženog bloka sjeverno od zborne crkve, oba – posve očekivano – u vlasništvu obitelji Petris.

⁵⁵² T. SUŠANJ PROTIĆ 2014., str. 284.

⁵⁵³ T. SUŠANJ PROTIĆ 2014., str. 293, 298.

U Cresu je sačuvano i nekoliko primjera likovnog akcenta ugla građevine ugrađenim polustupom koji naglašava točku spoja dviju ulica ili prolaza (sl. 6.12). Ovaj motiv je u Cresu, u inačici superponirana dva stupića, zabilježen na kućama Marcello Petris i oba zdanja Rodinis, dok se po jedan stupić pojavljuje na velikoj kući Draža te na uglu ulica Ante Tentora i Creskog statuta, možda u sekundarnom postavu. Takvo je rješenje gotovo sigurno preuzeto s crkve Sv. Izidora, a pojavljuje se i na više puta pregrađenom pročelju zborne crkve.

Kod vlastelinskih kuća koje nemaju dvorišta zidom ogradena od javnog prostora, dominantan naglasak pročelja najčešće je prislonjeni krak vanjskog stubišta što završava podestom pred portalom rezidencijalne zone prvoga kata. Za razliku od pučkih kuća kod kojih je postav vanjskog stubišta organski prilagođen mogućnostima katkad vrlo suženih prostora, pa mogu biti postavljena pod raznim kutovima, što stvara dojam rustične ambijentalnosti, kod vlastelinskih je kuća ono pravilnije i redovito priljubljeno uz fasadu. Podest može biti natkriven krovijem ili galerijom postavljenom na stupce ili stupiće. Na pučkim je kućama pod podestom ili stubište čest lučno zaključen ulaz u prizemne prostorije, katkad i kruna zdenca.

Svi su ti elementi kod reprezentativnih kuća pravilnije oblikovani ili potpuno izostaju, za što dobar primjer pružaju sjeverna kuća Rodinis ili pak Marcello Petris kod koje je vanjsko stubište skriveno u prostoru između pročelja i susjedne kuće pa se time dodatno umanjuje rustičnost izgleda, ili pak na novoj kući Rodinis gdje se, prema novijim konzervatorskim istraživanjima, vanjsko prizemno stubište nalazilo uz sjevernu fasadu, nasuprot starijoj kući Rodinis.⁵⁵⁴ Portali i manji prizemni prozori tih kuća uglavnom se uklapaju u osnu dispoziciju svijetlih otvora gornjih etaža koja je upravo u 16. stoljeću postala naglašeno pravilna. Kuće kasnoga srednjeg vijeka, naime, portale i prozore otvaraju prema potrebama i funkcijama unutrašnjeg prostora, bez potrebe za pravilnošću njihovog fasadnog rastera. Renesansni koncepti dokidaju takvu praksu te su spomenuti novi klesani stilski oblici svijetlih otvora od tog razdoblja organizirani u manje-više pravilnim osima, pri čemu neka od osi može biti izostavljena kada je to implicirano podjelom interijera. Tako, primjerice, pročelje nove kuće Rodinis na razini stambenih etaža drugog i trećeg kata nije rastvorena lučno zaključenim monoforama kao u drugim osima.

Naposljetku, treba izdvojiti dva primjera reprezentativne tro-osne artikulacije pročelja: Kneževu palaču i golemi korpus kuće Petris-Moisè. Komunalno zdanje je na drugom katu pročelja bilo rastvoreno velikom triforom, a saloni prvoga i drugoga kata palače Petris-Moisè imali su središnje polifore, vjerojatno trifore, između bočnih osi dviju monofora.⁵⁵⁵ Takav se odnos organizacije interijera i njegove pročelne projekcije može vidjeti i kao dio programa kojim se funkcija odnosno vlasništvo zdanja u prostoru grada utjelovljuje u slojevitim asocijacijama koje proizlaze iz lokacije, gabarita i oblika.⁵⁵⁶

Budući da je stambena arhitektura više od ostalih arhitektonskih vrsta podložna stalnim mijenama i prilagodbama, o izvornoj dispoziciji interijera vlastelinskih kuća u Cresu moguće je govoriti tek na temelju dva primjera koji su konzervatorskim istraživanjima i zahvatima potpuno ili u mjeri mogućeg vraćeni u izvorno stanje – kućama Marcello Petris i Petris-Moisè. Kod svih ostalih to se

---

⁵⁵⁴ Prema usmenom priopćenju T. Sušanji Protić, kojoj ovim putem zahvaljujemo.

⁵⁵⁵ T. SUŠANJ PROTIĆ 2014.

⁵⁵⁶ U Cresu je bilo još polifora na što upućuje ulomak one gotičke s izmjeničnim zupcima, danas ugrađene u kući u Osorskoj ulici, nedaleko portala Petris-Bochina.

može tek ugrubo pretpostaviti na temelju rasporeda svijetlih otvora, no spomenuta renesansna sklonost ka strožem osnom rasteru prozora u velikoj mjeri to onemogućava. Dvokatnica Marcello Petris na rezidencijalnim etažama prvoga i drugoga kata ima identičan raspored prostorija tako da po jedna velika prostorija stoji iza čitave širine pročelja i prve dvije monofore na južnoj bočnoj fasadi, dok se sa stražnje strane otvaraju po dvije manje, od kojih su veće osvijetljene dvjema istočnim renesansnim monoforama južne fasade, a manje jednostavnim pravokutnim prozorima uske sjeverne fasade.⁵⁵⁷

Trokatnica Petris-Moisè pregrađivana je u 16. stoljeću te je obilježena razvijenijim prostornim rješenjima. Prvi i drugi kat imaju veliku središnju prostoriju koja se, na način koji podsjeća na tipični venecijanski *portego*, središnjim dijelom pruža kroz čitavo tijelo građevine, a u pročelnom je dijelu obočena četirima manjim prostorijama. Katovi su razdijeljeni drvenim grednicima. U oba primjera je vertikalna komunikacija prizemlja i prvoga kata ostvarena vanjskim stubištima, dok su stambeni prostori bili povezani unutrašnjim stubištem. Prizemlje je, uobičajeno, bilo namijenjeno gospodarskim funkcijama, skladišnim u južnom i trgovačkim u sjevernom dijelu. Ondje su se izravno prema ulici vlastitim portalima i prozorima otvarale tri prostorije. Veći dio prizemlja je svoden plitkim svodovima od opeke, sa susvodnicama i petama na kuglicama, sličnim onima u andronu kuće u sjevernom dijelu grada.⁵⁵⁸

6.3 Tipologija oblika i dekoracije svijetlih otvora i klesane opreme creskih kuća

Portali creskih kuća 16. i ranog 17. stoljeća su pravokutnoga oblika, najčešće glatkih greda ili ukrašenih kasnogotičkim motivom štapa (*baston*), a katkad po sredini nadvratnika imaju uklesane grbove. Takvi su najčešće postavljeni pred prizemne gospodarske prostorije, a u nekoliko je primjera sačuvan i tip tzv. „prozora na koljeno”, portala s bočno postavljenim prozorom objedinjenih dugačkim nadvratnikom koji može imati i grb poput onog u blizini kuće Petris-Moisè ili pak presloženi otvor s grbom Petrisovih na kući u Zagradu.⁵⁵⁹

Sačuvano je i nekoliko primjera lučno nadvijenih ulaza u prizemnu konoibu, poput onog s grbom neidentificirane obitelji u sjeveroistočnoj zoni jezgre.⁵⁶⁰ Bogatiji portali, poput onih na kućama Marcello Petris, starijoj kući Rodinis i Petris-Moisè, često imaju i niski rasteretni luk izveden u kamenu ili opeci, ali kao vidljiv element kompozicije. Takva se kombinacija pojavljuje već na najranijim primjerima s početka 16. stoljeća na južnom prizemnom portalu kuće Marcello Petris s biskupovim grbom ili na onome na pregrađenom jugozapadnom dijelu starije kuće Rodinis s grbom obitelji. Portali su glatkih greda, s unutrašnje strane obrubljeni motivom štapa koji zasijeca grb u štitu tipa *sagomato*.⁵⁶¹ Govoreći o heraldičkim oznakama na portalima vlastelinskih kuća koji, nesumnjivo, označavaju prostore namijenjene unosnoj gospodarskoj djelatnosti vlasnika, treba upozoriti i na analognu pojavu na pučkoj arhitekturi. Tu je riječ o amblemima

⁵⁵⁷ J. GUDELJ, L. BORIC 2002. Prema mišljenju J. Čus-Rukonić, izvorni raspored prostora ipak nije moguće precizno utvrditi.

⁵⁵⁸ T. SUŠANJ PROTIC 2014., str. 290.

⁵⁵⁹ Nadvratnik otvora na koljeno s otučenim grbom ugrađen u kuću u Ribarskoj 38 po svojoj prilici potječe s obližnje kuće Petris-Moisè.

⁵⁶⁰ J. ČUS-RUKONIC 1989., str. 35, grb br. 202.

⁵⁶¹ Za nomenklaturu heraldičkih štitova koja se ovdje koristi: L. BORIC 2011., str. 379-395.

6.26
 Kuća Marcello-Petris (Arsan), Trg Arsan, Cres,
 portal prizemlja kuće s grbom Bochina
 (foto: L. Borić)

6.27
 Južna kuća Rodinis, Ulica B. Rizzija, Cres,
 portal iz 1505. (foto: L. Borić)

obrtnika od kojih je, za fokus interesa ove knjige, od naročitog značenja onaj s prikazom građevinskog i klesarskog alata (kutomjer, čekić i zidarska žlica) u heraldičkom štitu obočenom inicijalima u kapitali F? i M., a pripadao je nekom od vodećih majstora lokalne klesarske radionice.⁵⁶² Treba spomenuti i ambleme pomorskih djelatnosti na kući u ulici Rialto koji su, čini se, naknadno prikazani sidro i kormilo bočno od štita s Kristovim monogramom te godina 1595. na profilu vijenca, kao i vrlo rustični prikaz na kojem su prepoznate osti, riba i i kosti⁵⁶³ na pučkoj kući u zajedničkom dvoru nedaleko kuće Draža.

Istovremeno se pojavljuju i portali složenijih struktura i stilske dekoracije, a ljepšim primjerima pripada onaj na novoj kući Rodinis datiran u 1505. Iako je izrazito visok jer je nad nadvratnikom otvoreno nadsvjetlo nadvišeno školjkastom lunetom, pa na taj način naglašava središnju os pročelja, profilacije su jednostavne. Nadsvjetlo nad istočnim uličnim portalom velike kuće Draža nastalo je kasnijom pregradnjom, dok je sam portal, kao i ostali uz tu kuću, jednostavan s motivom štapa i grbom na nadvratniku. Daljnjim mijenama stilskog jezika u 17. stoljeću neki portali pokazuju skromne kasnorenesansne značajke vidljive u

⁵⁶² Za raspravu o obiteljskoj radionici Marangonićevih i pretpostavkama da je autor pročelja zborne crkve uopće nosio takvo prezime vidjeti ovdje, poglavlje 9.1.

⁵⁶³ J. ČUŠ-RUKONIĆ 1989., str. 19, 25, 28, 29, 32.

6.28
 Kuća u Ulici G. Moise, Cres, izmješteni portal s
 motivom rebraste školjke (foto: L. Borić)

6.29
 Kuća u Ulici Zagrad, Cres, detalj nadvratnika sa
 klesarskim alatom i inicijalima F?M
 (foto: L. Borić)

naglašenom bunjatu od kakvog je građen manji zapadni portal kuće Marcello Petris ili pak onaj s izmjeničnim bunjato blokovima na jednoj kući u Varozini.

Među creskim portalima strukturom i opremom naročito se ističe spomenuti primjer s nove kuće Rodinis, datiran u 1505. godinu. Osim što je opremljen latinskim natpisom u klasičnoj kapitali, povišen je nadsvjetlom s lunetom ukrašenom renesansnom školjkom. Takva je konstrukcija vjerojatno rasvjetljavala skladišne prostore prizemlja, ali pojačava i dojam monumentalnosti, tim više što portal visinom zadire u zonu prvoga kata kao da je riječ o mezaninu. Datacijom, klesarskom vještinom i motivom rebraste školjke upućuje na autorstvo lokalne klesarske radionice ranog 16. stoljeća proizišle iz lombardsko-venetskih krugova zaposlenih na osorskoj katedrali i creskoj kolegijati.⁵⁶⁴ Na ovom mjestu treba upozoriti na ostatke još jednoga monumentalnog portala profiliranih greda ukrašenog školjkom koji je danas uzidan u jednu fasadu zapadno od kuće Petris-Moisè u sklopu koje je, vjerojatno, izvorno bio u funkciji dvorišnog portala, možda upravo zapadnog dvorišta nasuprot kojega je danas ugrađen. Ima naglašenu linearnu profilaciju greda.

U Cresu je sačuvano i nekoliko stilski naglašenijih portala s plastičnim kasno-renesansnim profilacijama te vijencima koji naliježu izravno, bez friza, na nadvratnike. Lijepi se primjeri tog tipa mogu vidjeti na južnoj fasadi starije kuće Rodinis i u prizemlju pročelja kuće Marcello Petris ili pak na onomu s grbom Petris Bochina u Osorskoj ulici. Prvi Rodinisov portal je posve jednostavan, glatkih greda s motivom štapa i, po svojoj prilici, naknadno ugrađenim vijencem. Drugi, veliki dvorišni portal s grbom Petris-Bochina, danas uzidan u ogradni zid kuće u Osorskoj ulici (sl. 6.9 a i b), ima bogatu dekoraciju koja u potpunosti proizlazi iz repertoara spomenute radionice: unutrašnji motiv štapa je dodatno ukrašen lisnatom dekoracijom, a vanjskim rubom greda teče niz regularnih zubaca i niz ovula, motiva kakvi se pojavljuju na prozorima te radionice. Otklon od uobičajenih normi klasičnog jezika vidljiv je i na završnom vijencu nad praznim prostorom friza: na njemu je u dva niza ponovljen motiv regularnih zubaca i plitkih kanelira, što je za periferne sredine uobičajeno izmještanje klasičnoga leksika u kontekst kojemu izvorno ne pripada. Polovicom otklesani štit grba bio je tipa „konjske lubanje” te ga treba datirati u početak 16. stoljeća, a identične stilske karakteristike imaju grede velikog prozora s grbovima Petris i Bochina na konzolama ugrađenima u obližnji stambeni most.

⁵⁶⁴ S. ŠTEFANAC 1986.; 1989.; 2006., str. 207ff; P. MARKOVIĆ 2004., str. 99; M. BRADANOVIĆ 2008., str. 169.

Treći creski portal, s grbom Bochina na nadvratniku – pa ga stoga treba datirati u koje desetljeće nakon izgradnje kada je ta obitelj naslijedila kuću Marcello Petris⁵⁶⁵ – ukrašen je motivom pravilnih zubaca kakav je tipičan za lokalnu radionicu, no profili vijenca i tip štita grba upućuju, uz korištenje tada već zastarjelog motiva kakvo u perifernim sredinama nije neuobičajeno u drugoj ili trećoj derivaciji u odnosu na izvore leksika, na kasnija desetljeća.

Naposljetku, spomenutim velikim dvorišnim portalima kuća Petris-Moisè i Petris-Bochina treba dodati i onaj s otučenim grbom danas ugrađenim u dvorište kuće u br. 11 na Trgu F. Petrisa. Iako manjih dimenzija i nešto jednostavnije profilacije kasnorenesansnih odlika, značajnih je dimenzija koje upućuju na postojanje još jednog privatnog dvorišta kuća creske vlastele.

Creska klesarska radionica proizišla iz kruga majstora Francesca, zaposlenog krajem 15. stoljeća na pregradnji pročelja zborne crkve, usvojila je i ustrajno ponavljala stilski leksik karakterističan za venecijansku ranu renesansu u kojemu se često ponavlja dekorativni program kratkih kanelira, pravilnih zubaca, vodenlista, motiva riblje krljušti. Upravo su ti motivi postali standardnom dekoracijom omiljenog tipa lučnog prozora koji se relativno brzo ustalio u Cresu 16. stoljeća. Riječ je o monofori zaključenoj polukružnim lukom koja počiva na prozorskoj klupčici s dvije konzole. Dekorativni program može varirati u kombinacijama, no uglavnom se kombinira ponešto reducirani odabir motiva iz spomenuto ranorenesansnog venecijanskog leksika: pravilni zupci, kanelire, uklade, rozete, ovuli te motivi vodenlista i riblje krljušti. Rasprostranjenost motiva rezultirala je s čak četrdesetak sačuvanih prozora tog tipa u Cresu vrlo različite klesarske kvalitete. Očekivano, najkvalitetniji su oni nastali u najranijem razdoblju u kojemu je povezanost sa stilskim izvorištem bila još relativno snažna, a uglavnom su vezani uz narudžbe za vlastelinske kuće. Ovoj skupini pripadaju prozori kuće Marcello Petris, pregrađene kuće Rodinis, Petris-Moisè i Draža, kao i nekoliko prozora koji su tijekom vremena izmješteni u druge dijelove jezgre; jedan, primjerice, na prostor nekadašnjeg *burgusa*, u Ulici žrtava fašizma br. 1, drugi u kuću nedaleko gradskih vrata Marcella, dok je od ulomaka trećeg konstruirana preslica crkve Sv. Jakova.

Lučne monofore i njima srodna renesansna bifora kuće Marcello Petris prilično suzdržano primjenjuju mletački ranorenesansni stilski leksik pa su im tijela doprozornika kanelirana, a isti se motiv ponavlja na njihovim kapitelnim zonama, kao i na intradosu lukova koji s vanjske strane završavaju profilacijama. Dosljednost primjene uočljiva je i na akroterijima lukova (od kojih su neke dopunjene i biskupovim grbom) i rozetama uz njihove pete – sve elementi tzv. firentinskog luka kakvog je u Veneciju kroz lučne strukture portala, prozora i nadgrobnika importirao Pietro Lombardo, dok ih je Mauro Codussi primijenio na trilobnim pročeljima crkava, koje je dopunio akroterijima i rozetama. Profili prozorskih klupčica u donjem dijelu leže na vijencu od kratkih kanelira, njihove su volutne konzolice u podgledu ukrašene lisnatim ukrasima, a s gornje strane udvojenim svitcima.

Čak su i cvjetno-gotičke bifore zapadnog pročelja izvedene iz predložaka mletačkog *Quattrocenta*, zapravo smještene u pravokutne okvire koje prati renesansna profilacija i nezaobilazni pravilni redova zubaca što se nižu i duž razdjelnog vijenca prvoga i drugoga kata povezujući gotičku i renesansnu biforu. Klupčice i konzole su im identične renesansnim monoforama. Takav osjećaj za čistoću i jednostavnost arhitektonske dekoracije vidljiv je i na prozoru palače Petris-Moisè. Ondje, kao, zapravo, i na neoštro i nejasno klesanim formama sjevernoga

---

⁵⁶⁵ J. GUDELJ, L. BORIĆ 2002., str. 102.

6.30

Kuća u Ulici žrtava fašizma, Cres, izmještena monofora (foto: L. Borić)

6.31

Kuća Marcello-Petris (Arsan), Trg Arsan, Cres, renesansna monofora (foto L. Borić)

dvorišnog trijema, doprozornici sačuvanih monofora nisu kanelirani već imaju jednostavne uklade posred kojih su uklesani grbovi Petrisa. S unutrašnje strane nalaze se motivi rozeta i šestokrake zvijezde kakva se pojavljuje i na jednom osorskom, ali i jednom mutvoranskom prozoru, nesumnjivo djelu iste radionice. Kapitелne zone su i kod ovih prozora kanelirane, a lukovi ukrašeni nizovima ovula i kratkim kanelirama. Identičan ukras pokazuju i pronađeni ulomci jedne od središnjih trifora, uz nešto plastičniju profilaciju.⁵⁶⁶

Već monofore pregrađene i novosagrađene kuće Rodinis, naizgled bliske primjerima s kuća Marcello Petris i Petris-Moisè, unose manje varijacije udaljujući se od čistoće i strogosti izvornog leksika i stila. Zona mezanina pročelja osvijetljena je prozorima s glatkim gredama, dok su rezidencijalni katovi rastvoreni u četiri osi lučnim monoforama. Tri monofore prvoga kata zapadnog, glavnog pročelja na lica klupčica unose motiv riblje krljušti, dok su volutne konzole ukrašene lišćem i žljebovima. No, konzole jedne od njih obrađene su vodoravno položenim žljebovima koji nisu dio ranorenesansnog repertoara, već je riječ o proizvoljnoj interpretaciji majstora kojemu to u strožim radioničkim uvjetima ne bi bilo dopušteno. Ipak, doprozornici su standardno kanelirani, a kapitелne zone glatke – takvi primjeri nisu rijetki u *architettura minore* na prostoru Venecije i Veneta.⁵⁶⁷ Polukružni lukovi prozora ukrašeni su na ovom katu gušće, i to kratkim kanelirama, bisernim nizovima i ovulima na gornjem istaknutom profilu. Monofore drugog kata nešto su jednostavnija varijanta nižih, s lisnatim kapitelima i jednostavno profiliranim lukovima. Renesansni prozori koji su ugrađeni u sjevernu fasadu starije kuće Rodinis i njezine pregrađene jugozapadne i južne fasade, također imaju nešto rustičnije obrađene prozore primjenjujući uglavnom ranije spomenuti dekorativni repertoar. Neki od zapadnih prozora imaju, poput onih na kući Petris-Moisè, doprozornike s ukladama posred kojih su uklesani grbovi Rodinis u rozetama, s jasnom zadaćom promocije pučke obitelji.

Skupini prozora zadovoljavajuće klesarske obrade i dosljednog shvaćanja dekorativnog repertoara treba priključiti i dva spomenuta prozora izmještena u

⁵⁶⁶ Klupčice nisu sačuvane pa su ih konzervatori diskretno zamijenili generičkim oblicima.

⁵⁶⁷ E. TRINCANATO 1995.

6.32
 Kuća Marcello-Petris (Arsan), Trg Arsan, Cres,
 kamin s grbom Bochina (foto: L. Borić)

kuće u Varozini i kod Gradskih vrata te ulomke ukomponirane u jedan od dva prozora na manjoj kući s grbom Draža, dok je drugi na tom pročelju po svojoj prirodi kasnija imitacija u mekšem sivo-žutom kamenu, možda iz labinske Presike. Primjer na jednokatnici smještenoj duboko u zajedničkom dvorištu Pjacete iza starije kuće Rodinis koristi srodan likovni repertoar. Riječ je o izrazito pučkom tipu kuće s asimetričnim rasterom svijetlih otvora, što je dobar primjer širenja i ustaljenja modela, ali i htijenja naručitelja skromnijih mogućnosti koji na svojoj kući žele imati novi tip renesansnog prozora.

Treću kvalitativnu razinu i oblikovnim rješenjima najudaljeniju od izvornih radioničkih modela pokazuju primjeri prozora izvedeni na pučkim nastambama skromnih dimenzija i vrlo rustične klesarske obrade. Upravo oni svjedoče o nastavku procesa širenja prihvaćenih uzora. Izvrstan primjer je prozor na uskoj zapadnoj fasadi kuće Petris u Zagradu, smješten nad spomenutim portalom tipa „na koljeno”. Klesan je od lošijeg, mekšeg kamena i prilično je izjedan atmosferilijama, s lukom koji je u tjemenu spušten, jednako kao i luk prozora rekonponirana u dvorištu prema kojemu vodi svođena veža u Ulici Creskog statuta. Izrazita, rustifikacija klasičnih motiva kanelira u donjem i vodenlista u gornjem dijelu to nepobitno dokazuje.

Bez obzira na stupnjevitost u kvaliteti izrade, proporcija i kombinacijama dekorativnog repertoara, sve varijante proizlaze iz leksika Osorske katedrale i creske zborne crkve.

No, moguće je pretpostaviti tri temeljna modela iz kojih proizlaze ostali u nekoliko kvalitativnih stupnjeva. Izravno se na dekorativni program vijenaca arkature creske zborne crkve – a riječ je o kratkim kanelirama u donjem i motivu vodenlista na gornjem profilu – nadovezuju neki od lukova pregrađene starije kuće Rodinis, i to kvalitetnije oni na novim južnim fasadama, a nešto rustičnije prozori ugrađeni u sjevernu fasadu, okrenutu prema zajedničkom dvorištu. Treću razinu odjeka nudi jako rustična verzija spomenutih ulomaka prozora ugrađenih na sjeverni zid kuće okrenut dvorištu s andronom u Ulici Creskog statuta.

Drugi je model postavljen na monoforama kuće Marcello Petris, što dodatno potvrđuje pretpostavku o toj kući kao ne samo stilskom već i kronološkom presedanu u stambenoj arhitekturi Cresa. Na svim lučno zaključenim monoforama i bifori te kuće dosljedno je primijenjena kombinacija pravilnih kratkih kanelira u donjem i profila lezboske kime u gornjem dijelu luka, a to će se potom, bez većih odstupanja u kvaliteti izvedbe, ponoviti na primjerima koji su danas razasuti po gradu, no izvorno su možda bili okupljeni na jednom ili dva zdanja. Riječ je o izmještenim i rekonponiranim ulomcima na preslici kapele Sv. Jakova, u Ulici žrtava fašizma u Varozini, te sjeverni rekonstruirani prozor kuće s grbom Draža u Ulici sv. Sidra br. 14.

Sačuvane monofore kuće Petris-Moisè pokazuju, pak, zanimljivu srodnost izvedbe i dekorativnog leksika s nekim osorskim prozorima. Ona se ne očita samo u neuobičajenom motivu šestokrake zvijezde, kakav je zabilježen i ondje, već i kombinacijom kratkih kanelira u donjoj zoni, lijepo klesanih ovula u gornjoj, kakvu ima osorski prozor s grbom porodice Schia ili Sbara⁵⁶⁸ te ulomci ugrađeni u lunetu portala crkve Sv. Gaudencija. Svi se ističu iznimno kvalitetnom klesarskom obradom, a zanimljivo je pratiti djelovanje iste radionice u oba otočka grada.

Osim lučno zaključenih prozora u Cresu 16. i ranog 17. stoljeća sačuvano je, dakako, i razmjerno veći broj onih pravokutnih. No, među sačuvanim prozorima, koji se ističu klesarskom obradom što se može datirati u razdoblje 16. ili ranog

⁵⁶⁸ M. BRADANOVIĆ 2013., str. 76; T. SUŠANJ PROTIĆ 2015., str. 108.

6.33
Samostan Sv. Frane, Cres, kamin s grbom fra
Antona Marcella Petrisa (fototeka IPU)

17. stoljeća, treba upozoriti tek na onaj s grbovima Petris i Bochina uklesanima na konzolama klupčice, danas ugrađenom u stambenom mostu u Osorskoj ulici, a koji je po svoj prilici pripadao velikoj kući sjeverno od zborne crkve s koje je i spomenuti dvorišni portal s dvojnim grbom tih obitelji. Na sjevernoj fasadi velike kuće Draža sačuvan je ulomak skošene kamene grede, po svoj prilici dio manjeg kvadratnog prozora kakvi se u dalmatinskim gradovima nazivaju *de studio*,⁵⁶⁹ a često su osvjetljavali izolirani dio prostorije namijenjen čitanju i pisanju, te su dokaz humanističkih interesa njihovih stanovnika.

U Cresu je sačuvan i zanimljiv primjer četiri kasnorenesansne konzole ugrađene u kuću nasuprot južnog zida zborne crkve. Ukrašena je u podgledu vrlo bogatim lisnatim ukrasom, a bočno i reljefima fitomorfnih satira koji su dio likovnog programa groteski 16. stoljeća, a kod nas se pojavljuju nakon 1560-ih.⁵⁷⁰

Od klesane opreme, koje je zacijelo bilo daleko više, sačuvani su tek ulomci dvaju kamina, dva kamena zidna umivaonika (pila) i četiri krune zdenaca.

Kamin s grbom Bochina sačuvan je u velikoj pročelnoj prostoriji prvoga kata kuće Marcello Petris⁵⁷¹ te ga zbog grba treba datirati nešto kasnije od izgradnje same kuće, možda u drugu četvrtinu 16. stoljeća kada su je već bili preuzeli nasljednici iz te obitelji, a to potvrđuju i oblikovni elementi. Napu kamina nosi grede oslonjeno na udvojene volutne konzole i pilastre kvadratnoga tlocrta. Arhitravi i vijenac su profilirani, a posred glatkoga friza je grb u štitu s voluticama kakav je uobičajen tijekom prve polovice 16. stoljeća. Konzole su s prednje strane ukrašene motivom riblje krljušti i kratkim kanelirama, a bočno imaju rozete, što je sve dio uobičajenog repertoara lokalne radionice, a kvaliteta klesanja je na razini standardne kvalitete tih majstora.

Drugi je sačuvani kamin smješten u sobi fra Antonija Marcella Petrisa u franjevačkom samostanu.⁵⁷² Ugrađen je u zid, pravokutnog oblika s profiliranim gredama koje nose grede nape sred kojeg je i biskupov grb oblikovan vrlo kvalitetno, u skošenom položaju prilagođenom stupnjevanim profilima gređa te unutar bogatog klesanog vijenca od cvijeća i voća. O standardima udobnosti stanovanja, osim kamina i zidnih umivaonika, svjedoči i sačuvana niša zahoda u kući Marcello Petris.⁵⁷³

Kvalitetom se posebice ističu grbovi koji ulaze u skupinu ponajboljih klesanih ostvarenja lokalne radionice: grb neidentificirane porodice s konkavno-konkavnim naglascima u štitu tipa konjske lubanje i renesansnom vijencu, danas ugrađen na zid kuće u Ulici G. Moisè, zatim vrlo kvalitetno klesan ulomak s grbom Moisè, pronađen u Piskelu, a danas u lapidariju Creskog muzeja,⁵⁷⁴ te grb Petris povrh zapadnog portala prvoga kata kuće Petris-Moisè što ih je M. Bradanović okupio u neposrednu blizinu radionice koja je nasljedovala majstora Francesca, autora portala zborne crkve, o čemu govori zaključno poglavlje ove studije.⁵⁷⁵

Kada je o krunama zdenaca riječ, većina ih je posve jednostavna, tek s pokojim grbom kao ukrasom. Najstarija od oblikovno zanimljivijih, uz onu iz 14. stoljeća u malom klausturu franjevačkog samostana na kojoj je heraldička komunal-

⁵⁶⁹ L. BORIĆ 2011., str. 254ff.

⁵⁷⁰ L. BORIĆ 2010. Dekoracija ovog creskog balkona možda je dio trenda što ga je u Cres donio Ivan Gapić mlađi, štukater i dekorater kasnog 16. stoljeća o kojemu više u poglavlju o likovnoj kulturi grada. O rimskoj karijeri Ivana Gapića starijeg: L. BORIĆ 2018.a i ovdje, poglavlje 8.4.

⁵⁷¹ I. SOLIS 2012., str. 25.

⁵⁷² I. MITIS 1907., str. 19.

⁵⁷³ I. SOLIS 2012.

⁵⁷⁴ J. ČUS-RUKONIĆ 1989., str. 27, grb 144 i str. 21, grb 107.

⁵⁷⁵ M. BRADANOVIĆ 2008., 279., bilj. 22 i 2016. Treba primijetiti kako ranije spomenuti heraldički raskošniji grbovi poput Petrisovog sjeverno od zborne crkve ili roda Bochina istočno, oblikovno ne pripadaju tom krugu, premda su istovremeni ili čak koje desetljeće raniji.

6.34
 Kuća u Varozini, Cres, kruna zdenca s
 grbom Draža iz 1493. (foto: D. Krizmanić,
 Konzervatorski ured u Rijeci)

6.35
 Kuća u Varozini, Cres, ulomak zidnog
 umivaonika s grbom Draža (foto: D. Krizmanić,
 Konzervatorski ured u Rijeci)

6.36
 Samostan Sv. Frane, zidni umivaonik
 (foto: L. Borić)

na pantera,⁵⁷⁶ bila bi ona gotička s grbom nepoznate obitelji, danas pohranjena uz nekadašnji lazaret (Gradsku knjižnicu).⁵⁷⁷ Motivima se ističe kruna s grbom Draža, inicijalima C(olan?) D(rasa) i uklesanom 1493. godinom. Na istoj je kući, u parapet terase uzidan i kameni zidni umivaonik, s grbom istog roda i jedinstvenim motivom renesansne vitice i lavlje glave kakav se ne pojavljuje na klesanoj opremi stambene arhitekture u Cresu, a podsjeća na ambicioznija ostvarenja creške kameno-klesarske radionice ponikle iz kruga oko majstora Francesca, poput reljefa u Meragu ili pak oltarnoj pregradi krčke katedrale.⁵⁷⁸ Budući da su oba predmeta na današnju lokaciju po svoj prilici premještena naknadno, teško je donijeti sud o izvornom smještaju.

Od svih ostalih sačuvanih primjera, niti jedna kruna zdenca kvalitetom klesarske obrade ili dekorativnim leksikom ne ulazi u skupinu boljih klesarskih proizvoda te radionice.⁵⁷⁹ Naposljetku, među primjerima kasnorenesansne krune zdenca treba izdvojiti onu iz dvorišta palače Petris-Moisè, nastalu u kasnom 16. ili 17. stoljeću,⁵⁸⁰ te poligonálnu iz velikog klaustara franjevačkog samostana, datiranu u 1615. godinu.

Osim zidnog umivaonika s grbom Draža, jedan primjerak manje kvalitetne obrade danas je uzidan u refektoriju franjevačkog samostana. Ondje je primijenjen standardni repertoar svijetlih otvora creške radionice, pravilni zupci i naglašeno linearni profili ponešto tvrđe obrade, dok glavica *putta* koja krasi središnju gredu, premda rustično šarmantna, pokazuje opadanje kvalitete tijekom prve polovice 16. stoljeća. Pregled klesane opreme vlastelinskih kuća Cresa u 16. stoljeću ne smije zaobići i spomen nužnika u kući Marcello Petris.⁵⁸¹ Premda lišen stilskih karakteristika, oblikovno je izveden iz tipa portala s motivom štapa, a važan je svjedok kulture stanovanja koju je donio osvit novoga doba.

⁵⁷⁶ J. ĆUS-RUKONIĆ 1989., str. 8, grb. 34, na kruni je i grb obitelji Petris (br. 33) i Balbi (br. 35).

⁵⁷⁷ J. ĆUS-RUKONIĆ 1989., str. 17, grb 82.

⁵⁷⁸ M. BRADANOVIĆ 2008., str. 173.

⁵⁷⁹ Primjerice kruna zdenca s grbovima Petris i Bochina istočno od župnog dvora (J. ĆUS-RUKONIĆ 1989., str. 34, 195 i 196), ona s grbovima Petris i Draža u kući u ulici Turion (35, br. 205 i 206), kruna s grbom Moisé u kući Petris-Moisè (str. 27, grb 136), te ona u velikom klausturu franjevačkog samostana iz 1615., s grbovima kneza L. Battaglie te obitelji Petris, Memo, Antoniazzo-Bochina i Draža (str. 6-7, grbovi 28-32).

⁵⁸⁰ Ta kruna slijedi tradicionalni model sa stiliziranim lisnatim ukrasom, no tip heraldičkog štita upućuje na kasniju dataciju. Od, čini se naknadno, uklesane godine vidljiv je tek završni dio ... LXXXVIII.

⁵⁸¹ I. SOLIS 2008., str. 25-26.

7. Granice grada: vrata i zidine

7.1. Creske fortifikacije od antičkih do srednjovjekovnih vremena

Fortifikacijski prstenovi, koji su od prapovijesti do 19. stoljeća okruživali europske gradove, bili su prije svega u funkciji zaštite i sigurnosti stanovnika, no u povezanosti s urbanom strukturom treba ih vidjeti i kao opnu gradskoga tkiva čija struktura, oblici i točke komunikacijskih čvorova sinkronizirano žive, odašilju i primaju puls života. Stoga fortifikacije nisu tek obrambeni fenomen koji svjedoči o stoljećima nesigurnosti i neizvjesnosti, a još manje slikoviti element suvremenih gradskih vizura. Mnogo su više od toga: neodvojiv dio identiteta jednoga grada, opna oblikovana logikom njegovoga historijskog života i odnosa s prostorom u kojem je postojao.

Budući da o gabaritima i urbanoj strukturi antičke Crexe još uvijek ne znamo gotovo ništa, još je manje moguće pouzdano reći je li antičko naselje uopće bilo opasano zidinama i kakve su one bile. Ipak, već najraniji spomen Cresa, onaj Plinija Starijeg, spominje Crexu – uz Osor – kao utvrđeno naselje.⁵⁸²

Pojedini istočno-jadranski poluotočki antički gradovi poput Jadera (Zadra), po svoj prilici nisu bili potpuno opasani prstenom antičkih fortifikacija, već samo na strateški izloženim mjestima spoja s kopnom. Ipak, geostrateška važnost na prometnom pravcu, ali i izloženost Osora pristupu napadača, nametnula je ondje izgradnju najranijeg, čini se posve zaokruženog trakta zidina već u protopovijesnom i ranoantičkom razdoblju.⁵⁸³ U svakom slučaju, o fortifikacijama Crexe moći će se više reći tek nakon sustavnijih i opsežnijih arheoloških istraživanja i po njima izvedenih zaključaka. Početkom 20. stoljeća, prigodom gradnje obilazne ceste, pronađeni su ostaci antičkog zida koji bi mogao biti gradski, no nije zabilježena lokacija. J. Čus-Rukonić je pretpostavila da bi se taj slučajni nalaz mogao odnositi upravo na gradski zid na sjeveroistočnom obodu jezgre Crexe, na predjelu zvanom Nazagrad.⁵⁸⁴

G. Duda Marinelli je, uočivši strukturu zbijenih visokih nastambi na predjelu Kaštel u prostoru srednjovjekovnog *burgusa*, pretpostavila da bi se ondje mogla prepoznati rana fortificirana struktura koju bi se moglo datirati u nesigurna stoljeća ranoga srednjeg vijeka ili čak i ranije,⁵⁸⁵ no takvu krhku pretpostavku u nedostatku čvršćih argumenata treba uzeti s primjerenim oprezom.

U stoljećima ranoga srednjeg vijeka Cres je zacijelo uvelike bio preobražen sveobuhvatnom deurbanizacijom prije svega vidljivom u urbanističkoj tipologiji mreže ulica i dvorova njegove jezgre. A. Mohorovičić je smatrao da je Cres već u toj najranijoj srednjovjekovnoj fazi, koncentriranoj uz središnju prometnicu u smjeru sjever-jug sa središtem pred crkvom Sv. Sidra, bio u potpunosti fortificirano naselje.⁵⁸⁶ Doista, s obzirom na konfiguraciju naselja i njegov položaj na otvorenoj priobalnoj zaravni, u nesigurnim vremenima ranosrednjovjekovnih stoljeća ono je vjerojatno bilo šticeo fortifikacijama određenog tipa, no ostaje otvoreno je li tu bila riječ o palisadnom ili suhozidnom obrambenom prstenu oko dijela naselja ili kakvog zatvorenog refugija, ili – što je manje vjerojatno – o punom i zidanom fortifikacijskom obruču.

⁵⁸² E. IMAMOVIĆ 1975., str. 220.

⁵⁸³ A. FABER 1974. i 1979.

⁵⁸⁴ J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 20.

⁵⁸⁵ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 316.

⁵⁸⁶ A. MOHOROVIČIĆ 1956., str. 477.

Nakon što su se u stoljećima razvijenoga srednjeg vijeka započele razvijati strukture i oblička srednjovjekovnog naselja i njihova preobrazba prema elementima grada, oko Cresa je podignut puni fortifikacijski prsten čiji se obrisi mogu pratiti u sačuvanoj urbanoj mreži njegove jezgre. Dijelovi su mu sačuvani u supstrukcijama nekolicine kuća, a neki su i dokazani arheološkim sondiranjem.⁵⁸⁷ Taj srednjovjekovni prsten u potpunosti je pratio gotovo pravokutnu konturu grada u njegovoj drugoj srednjovjekovnoj razvojnoj fazi kada je areal obujmio i uleknuće pred *Campinom*, sjeverozapadnom poljanom.⁵⁸⁸ S obzirom da je to naselje i dalje zadržalo okosnicu u središnjoj gradskoj ulici, koja se sjeverno i južno od grada nastavljala na otočke prometnice prema Belom i Meragu sjeverno te Lubenicama i Osoru, južno dvojica glavna gradska vrata bila su otvorena upravo na tim točkama.

Obruč srednjovjekovnog zida bio je opremljen strateški postavljenim kulama kvadratnog tlocrta. Njegov je južni krak, kako su potvrdila i sondiranja J. Ćus-Rukonić, tekao uz danas zatrpani potok srednjovjekovnog imena *Rivolus*, a potez mu se u supstrukcijama današnjih kuća može pratiti od položaja srednjovjekovnog arsenala na mjestu kuće Marcello Petris (Arsan), duž današnje Ulice A. Fortisa do srednjovjekovnih vrata i kule Sv. Martina na Pjacetu, čiji su ostaci vidljivi u zidu starije od dviju kuća Rodinis. Istočni se potez srednjovjekovnih zidina u potpunosti poklapa s današnjim pravcem ulice Zagrad, čiji je toponim nedvosmislen. Ovdje su zidine tekle paralelno s pravcem glavne srednjovjekovne prometnice. Sjeverni trakt srednjovjekovnih zidina G. Duda Marinelli je ubicirala pravilnim tokom današnje Ulice Creskog statuta koja je vodila do izvora Račica, na mjestu današnjeg Trga Frane Petrisa,⁵⁸⁹ dok je zapadni pravac zidina od te točke pratio obalnu liniju do arsenala.

Čitanjem prikaza na gotičkom reljefu (sl. 8.1) uzidanom na nekadašnjoj zgradi fontika (hotel Cres), a na kojem je prikazan gradski zaštitnik sv. Izidor koji u ruci drži model utvrđenoga grada, G. Duda Marinelli je pokušala izvesti zaključke o izgledu lučkog poteza srednjovjekovnih creskih zidina,⁵⁹⁰ no za takvu rekonstrukciju zasad nema čvrstih arheoloških ili arhivskih dokaza. Kod ovakvih je prikaza, naime, često riječ o generičkom prikazu fortificiranih struktura, pa tako ni u ovom slučaju vjerojatno nije riječi o vjerodostojnoj veduti zapadnog lica Cresa s početka 15. stoljeća, a s obzirom na lokalni izostanak suvremenih mu primjera srodnih oblikovnih karakteristika, moguće je da je reljef izrađen izvan otoka.

Gradski zaštitnik na njemu prezentira prikaz fortificiranoga grada čijim prednjim dijelom dominira visoka dvoetažna kula kvadratnog tlocrta nadvišena istakom s piramidalnim završetkom kakvi su u gotici često bili od drvene konstrukcije. Prednji je zidni potez rastvoren lučno zaključenim gradskim vratima, a u osi prvog kata tornja je lučni prozor. Za tu strukturu G. Duda Marinelli je pretpostavila da je prethodila gradskom tornju izgrađenom sredinom 16. stoljeća, a za nešto nižu kvadratnu utvrdnu s desna drži da je ugaona kula koja se nalazila uz arsenal, na mjestu zakretanja obalnoga zida prema vratima sv. Martina. Premda bi na tom mjestu doista u srednjovjekovnom fortifikacijskom sustavu bila očekivana takva kula, ostaci joj još nisu pronađeni. Lijevo je na reljefu prikazana niža poligonalna kula sjeverno od palače u funkciji Kneževog sjedišta koja je pročeljem bila okrenuta prema trgu pred zbornom crkvom.

---

⁵⁸⁷ J. ĆUS-RUKONIĆ 2014., str. 38-39.

⁵⁸⁸ A. MOHOROVIČIĆ 1956., str. 478; M. PRELOG 1963., str. 7.

⁵⁸⁹ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 306; L. BORIĆ, 2011., str. 134; J. ĆUS-RUKONIĆ 2014., str. 39-40.

⁵⁹⁰ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 305-307.

7.1
Linija pružanja srednjovjekovnih južnih i istočnih fortifikacija Cresa prema J. Čus-Rukonić (izvor: J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 38)

7.2
Sjeverna kuća Rodinis, Pjaceta, Cres, struktura zida srednjovjekovne kule Sv. Martina (foto: L. Borić)

Sondiranja su ondje doista pronašla ostatke sjeverozapadne ugaone gradske kule,⁵⁹¹ a konačno ju potvrđuje i arhivski podatak iz 1498. koji opisuje smještaj crkve Sv. Ivana između kuće Petris Bragadin i kule uz koju je gradska loža.⁵⁹² Međutim, navedeno ne potvrđuje punu vjerodostojnost prikaza cjelokupne srednjovjekovne strukture. Sumnju u postojanje punoga zapadnog poteza zidanih čvrstih fortifikacija donekle pobuđuje upozorenje gradskoga vijeća od 29. lipnja 1506. u kojemu se izričito navodi da je grad s morske strane otvoren i izložen napadima,⁵⁹³ pa se može pretpostaviti da srednjovjekovni Cres s te strane nije bio zaštićen čvrstim zidom, već – ako uopće – palisadnom ili kakvom drugom fortificirajućom strukturom.

Sjeverno, na lokalitetu Prekriž, na kojem se današnja Ulica Creskog statuta susreće sa središnjom srednjovjekovnom ulicom, nalazila su se sjeverna gradska vrata Sv. Klare. Nedavna sondiranja ondje nisu pronašla njihove ostatke⁵⁹⁴ premda se spominju u arhivskim dokumentima kao *Porta di Tramontana* u neposrednoj blizini znakovitoga toponima *Ladonja*,⁵⁹⁵ pa pretpostavku o njihovom postojanju izvedenu iz točke susreta glavne gradske i vangradskog poteza sjeverne otočke prometnice svakako treba zadržati. Njima nasuprot, prema jugu, iz grada su se otvarala vrata Sv. Martina na današnjoj Pjaceti, u istočnom dijelu južnog poteza srednjovjekovnog zida, a štitila ih je kula Sv. Martina čiji se kvadratni tlocrt još jasno vidi na katastarskom prikazu iz 1821. godine,⁵⁹⁶ kada je činila

⁵⁹¹ J. ČUS-RUKONIĆ 1993., str. 5.

⁵⁹² J. ČUS-RUKONIĆ 1992. – 1993., str. 141.

⁵⁹³ S. PETRIS 1892., str. 25-26; N. LEMESSI – REGESTA, str. 143.

⁵⁹⁴ J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 40.

⁵⁹⁵ U blizini je i novi zdenac, *puteum novum*, pa je bez sumnje riječ o važnoj prometnoj točki. G. DUDA MARINELLI 1984., str. 309.

⁵⁹⁶ K.č. 327 na <http://www.catasti.archiviodistatotrieste.it/Divenire/imagefullscreen.htm?fs=1&imgIndex=1&idUa=10652293&first=16&last=16>

jednu katastarsku česticu sa starijom kućom Rodinis. Srednjovjekovni gradski zid debljine oko 1 m imao je dva lica povezana rastresitom žbukom, a od gradskih vrata je sačuvana baza s dva utora za stožere vratnica.⁵⁹⁷ Ta su vrata dosta dugo zadržana u funkciji jer je 1526. Gradsko vijeće odlučilo izgraditi kameni most preko potoka Rivolusa od kojeg se promet dalje odvijao cestom prema franjevačkom i benediktinskom samostanu, te Piskelu i dalje na jug,⁵⁹⁸ a funkciju su im 1580-ih preuzela nova vrata – Porta Bragadina. Istočnije od kule i vrata Sv. Martina srednjovjekovni je zid zakretao prema sjeveru, pravcem današnje ulice znakovitog naziva Klančić rov, formirajući duži istočni rub fortifikacija. Ondje su pronađeni ostaci srednjovjekovnoga gradskog zida s istočnim gradskim vratima i kule koja ih je štitila.⁵⁹⁹

7.2. Fortificiranje Cresa u 16. stoljeću

S obzirom na ubrzani komunalni razvoj Cresa u 15. i 16. stoljeću, srednjovjekovni obrambeni prsten je počeo sputavati i gušiti rastući grad što se počeo širiti na prostor Zagrada. Ovdje se s vanjske strane dugoga istočnog trakta srednjovjekovnog zida već krajem 15. stoljeća započelo s intenzivnom izgradnjom niza kuća koje su formirale nove ulične poteze. A i s druge strane luke, na prostoru srednjovjekovnog *burgusa*, započelo se s intenziviranjem gospodarskih djelatnosti i značajnijih pregradnji.

Osim širenja gradskoga prostora potaknutog novim gospodarskim i upravnim funkcijama, važan uzrok potrebe za izgradnjom nove obrambene opne bile su vijesti iz južnijih dalmatinskih gradova, gdje su već tijekom druge polovice 15. stoljeća učestali pljačkaški upadi osmanlijskih trupa, ali ponajviše osnutak Cambraiske lige, protumletačkog saveza habsburške krune, Papinske države i Francuske koja je i nakon 1508. godine iz temelja potresala političku i ekonomsku stabilnost Venecije. Granična pozicija Cresa u odnosu na habsburške posjede s druge strane Kvarnerskoga zaljeva je, uz dotrajalost i neprikladnost srednjovjekovnih fortifikacija, ponukala Cresane da tijekom drugog desetljeća 16. stoljeća započnu s intenzivnim pripremama za izgradnju novih fortifikacija koje bi opsegom i strukturom pružale dostatnu sigurnost neophodnu za nastavak započetog razvoja.

Novi je fortifikacijski prsten pravilnim, gotovo kvadratnim tlocrtom obgrlio prostor srednjovjekovne jezgre, novouređene zone uz gradsku luku, srednjovjekovni *burgus* oko uzvišenja sjeverozapadno od mandrača, sjeverozapadna i sjeveroistočna područja brisanog prostora u funkciji sigurnosnoga odmaka od zidina, vojnih vježbališta i skladišta bojne opreme, kao i gradu pripojena područja južno i istočno od linije srednjovjekovnih zidina koja se prepoznaje u toponimima Klančić rov, Zagrad i Nazagrad.⁶⁰⁰ S morske su strane novi prsten zaklapala dva lučka lukobrana: Vela i Mala Preskva koje su zatvarale vanjski dio mandrača, proširene i uređene luke.

S obzirom da su uglavnom porušene tijekom 19. i 20. stoljeća, ključan izvor za rekonstrukciju poteza novih zidina njihov je zoran prikaz na Franciskanskom katastarskom planu iz 1821. godine.⁶⁰¹ Sva su zidna platna i kule bili opremljeni

⁵⁹⁷ J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 39. Autorica nastanak sklopa datira u 11. i 12. stoljeće.

⁵⁹⁸ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 310.

⁵⁹⁹ J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 40.

⁶⁰⁰ P. SKOK 1950., vol. II., str. 36.

⁶⁰¹ M. SLUKAN-ALTIĆ, 2000., kat. br. 23.

7.3

Potezi creskih fortifikacija 16. i 17. stoljeća
prema N. Lemessiju (izvor: N. LEMESSI
1979., vol. IV., str. 119)

kruništem koje se razabire i na veduti grada na oltarnoj pali sv. Roka i sv. Alojzija Gonzage u zornoj crkvi, kao i na starijem, premda manje pouzdanom prikazu Angela degli Oddi iz 1584.⁶⁰²

Ostaci pokosa u prizemlju zgrada uz obje obalne linije luke dio su zidina što možda i nisu bile izgrađene u punoj visini kopnenog dijela prstena s merlaturom koji je, po procjeni L. Tomza, bio visok nešto manje od 12 m.⁶⁰³ Taj je na zapadnoj strani polazio od stare Vele Preskve, lukobrana čije je zapadno lice bilo skošeno.⁶⁰⁴ Do njega je prilaz luci branila ugaona kružna kula koja se, po istaknutom reljefu krilatoga lava sv. Marka, nazivala Lavljom. Od nje je ravnom linijom, koja je i danas vidljiva zahvaljujući sačuvanom dijelu zida uz vrata Sv. Nikole, vodila prema najvišoj točki jedine sačuvane sjeverozapadne ugaone kule. Od te se točke novi zid spuštao istočno prema kuli kvadratnoga tlocrta koja je štitila prilaz staroj otočkoj prometnici što je izlazila kroz srednjovjekovna sjeverna vrata Sv. Klare. Kraći se trakt zidina, nešto istočnije od te kule, pod

⁶⁰² Degli Oddijev prikaz tek u općim elementima smještaja grada i nekih javnih građevina odgovara očekivanom izgledu Cresa krajem 16. stoljeća. Veduta na baroknoj pali je daleko vjernija, premda ni ondje primjerice nisu prikazane lučke ugaone kule sasvim pouzdano posvjedočene prikazom na Franciskanskom katastru iz 1821.

⁶⁰³ L. TOMAZ 2002., str. 91.

⁶⁰⁴ J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 72.

7.4

Ostaci gradskoga zida 16. stoljeća uz nekadašnja
vrata Sv. Nikole, Zagrebačka ulica, Cres
(foto: L. Borić)

pravim kutom lomio prema istočnom potezu zidina što je započinjao blagim uleknućem kod Velih vrata, Porta Marcella, kroz koja je nova široka gradska prometnica vodila na glavni trg.

Dugi istočni trakt zidina tekao je uz zaravan zvanu Prato ili, još znakovitije, Nazagrad, a nedaleko njihovog južnog ugla otvorena su još jedna vrata: Porta Bragadina ili Male vrata u funkciji južnog izlaza iz grada, u produžetku prometnice koja je izlazila kroz srednjovjekovna vrata Sv. Martina. Iza jugoistočne ugao-
ne kružne kula Sv. Duha zidna kortina se pod pravim kutom lomila ravno prema lučkoj sjeveroistočnoj ugaonoj kružnoj kuli kod koje se linija zida račvala pod tupim kutom: jednim zidom prema pristaništu uređenom pred srednjovjekovnim arsenalom, a drugim, kraćim traktom prema Maloj Preskvi, kraćem istočnom lukobranu što je s velikim zapadnim bio povezan lancem koji je zatvarao sigurnosni obruč grada.⁶⁰⁵

---

⁶⁰⁵ L. TOMAZ 2002., str. 26-28.

Tako strukturirane zidine 16. stoljeća šttilo je, dakle, pet strateški postavljjenih okruglih ugaonih kula: sjeverozapadna i jugoistočna kopnena, dvije morske na istočnoj i zapadnoj točki pristupa luci te sjeveroistočna kulom četvrtastog tlocrta. Gradu se prilazilo kroz troja velika gradska vrata: Porta Marcella, Vela ili Gradska vrata u sjevernom dijelu istočnog prstena, na početku nove glavne ulice koja je vodila prema trgu, Porta Bragadina ili Mala vrata u južnome dijelu, kortine u funkciji ulaza u južni dio grada te davno srušena vrata Sv. Nikole, na zapadnom potezu kojima se u ulazilo u nekadašnji *burgus* netom uklopljen u štšićeno gradsko područje. Četvrta gradska vrata, Lučka, bila su dijelom reprezentativne cjeline novoga glavnog trga u prizemlju gradskoga tornja, kao njegova komunikacijska poveznica sa starijim trgom pred zbornom crkvom i srednjovjekovnom jezgrom.

Na strateškim mjestima bila su otvorena i manja vrata, tzv. *pusterle*. Arhivski podatci tako spominju sjeverozapadnu pusterlu na početku ulice Sv. Jurja, a još su se jedna vrata nalazila uz kulu kvadratnoga tlocrta, Porta di Mergo, na trasi srednjovjekovne prometnice koja je kroz vrata Sv. Klare vodila prema Mergu i Belom.⁶⁰⁶ Osim toga, pretpostavljeno je postojanje jedne pusterle posred istočnih zidina na Pratu, ostaci još jedne su pronađeni uz jugoistočnu kulu kod kapele Sv. Duha, manja gradska vrata koja su bila otvorena uz zapadni dio južnog poteza zidina vidljiva na prikazu grada na oltarnoj pali sv. Roka i sv. Alojzija Gonzage iz zborne crkve, a još jedna nalazila su se u zapadnom lučkom potezu na utoku potoka Rivolus u Creski zaljev. Razmjerno velik broj pusterli svjedoči o uskoj povezanosti gradskoga prostora s njegovom neposrednom okolicom, pašnjacima i maslinicima, a posredno i o zadržanoj pretežno poljoprivrednoj usmjerenosti creskoga gospodarstva i nakon promjena koje su zahvatile grad u ranome novom vijeku.

Promjenom ključnih društvenih i gospodarskih uvjeta, a posljedično prometnih okolnosti i urbanističkih smjernica, tijekom 19. stoljeća stubokom se izmijenio odnos prema fortifikacijama. One su postale zaprekom prometnom i prostornom razvoju europskih gradova. I creske su se zidine i kule tada počele prodavati na javnim dražbama, a na njihovim su mjestima nicala zdanja posve novih funkcija, poput hotela na mjestu Lavlje kule, a zidna građa fortifikacija upotrijebljena je za podizanje osnovne škole i građanskoga kluba.⁶⁰⁷ Od poteza zidnoga platna 16. stoljeća sačuvan je tek vrlo snižen istočni dio sjevernog zida u dužini od desetak metara, nekoliko metara zapadnog zida uz vrata Sv. Nikole te pokosi pred pročelnom linijom novih zdanja na istočnoj i zapadnoj obali luke. Istočna lučka morska kula srušena je između 1821. – kada je prikazana na Franciskanskom katastarskom planu i na planu creske luke iz 1841. s kojeg je izostavljena.⁶⁰⁸ Jugozapadna lučka kružna kula zvana Sv. Marka srušena je 1873.,⁶⁰⁹ istočno zidno platno sniženo je u drugoj polovici 19. stoljeća, a posve nepotrebno uklonjeno nakon 1947., kada je ostavljen tek dio u visini od 1 m. Zasada nije moguće reći u kojem je točno trenutku uklonjen južni potez između kula Sv. Duha i istočne lučke kule jer argument L. Tomza, da hrvatski toponim Zazid implicira kasniji datum rušenja, nije prihvatljiv.⁶¹⁰

Arheološka istraživanja J. Ćus-Rukonić potvrdila su i dopunila spoznaje izvedene iz sačuvanih ostataka i kartografskih izvora. Tako su sonde na uglu ulice

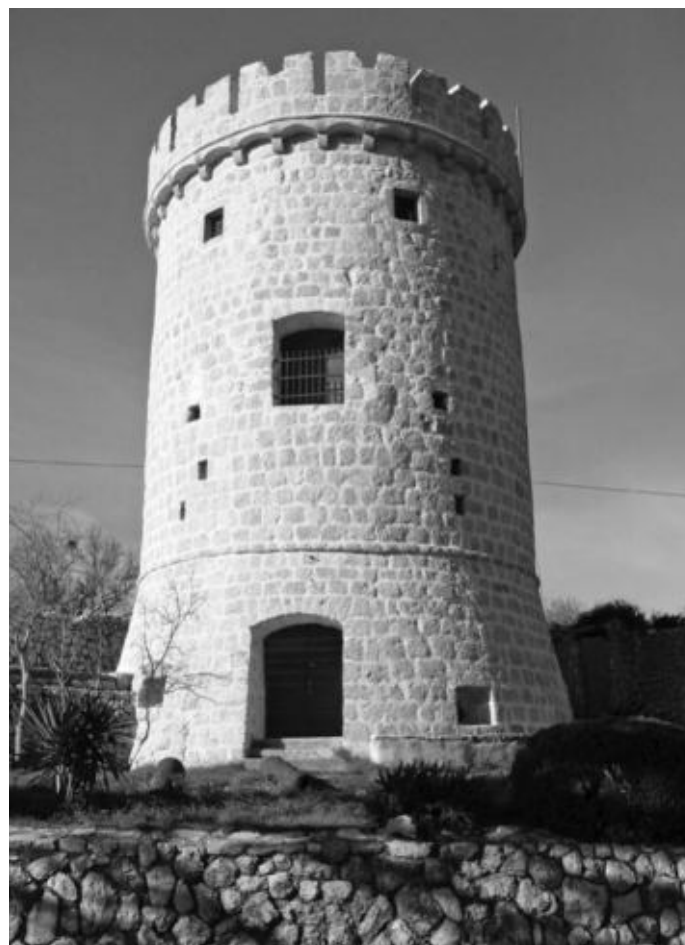
⁶⁰⁶ G. DUDA MARINELLI 1989., str. 59ff.

⁶⁰⁷ J. ĆUS-RUKONIĆ 2014., str. 60.

⁶⁰⁸ L. TOMAZ 2002., str. 55. Ondje je Luigi Carvin izgradio današnju izoliranu građevinu pravokutnog tlocrta na lokalitetu Cons, što je kratica od Controllo Sanitario, a tu je funkciju taj dio luke imao od 18. stoljeća

⁶⁰⁹ J. ĆUS-RUKONIĆ 2014., str. 60.

⁶¹⁰ L. TOMAZ 2002., str. 35.

7.5
Sjeverozapadna kula prije i nakon
konzervatorskog zahvata A. Gnirsa 1911. godine
(izvor: J. ČUS-RUKONIĆ 2014. i foto: L. Borić)

Palada i Lungomare sv. Nikole potvrdile liniju pružanja zapadnog poteza zidina utemeljenih na velikim bunjastim blokovima na dubini od 1,10 m. Godine 2009. istraženi su ostaci istočnog zida i temeljne stope glavnih gradskih vrata, Porta Marcella. Utvrđena joj je širina od 230 cm, a građena je od nepravilnih klesanaca u obilju žbuke na sloju crvene gline. Zaštitna istraživanja jugoistočne kule Sv. Duha, provedena 1995. godine, otkrila su isječak njezinoga kružnog plašta koji je pri dnu širok 1,80 m. U blizini je pronađen i ostatak spomenutih manjih vrata uz neko vanjsko zdanje za koje J. Čus-Rukonić pretpostavlja da je možda bilo u funkciji karantene obližnjega lazareta. Kako je spomenuto, još su dvojica manja vrata vodila u prostor južno od grada: uz istočnu morsku kulu i na uviru potoka Rivolus. Konačno, istražena je i temeljna stopa lučkog zida. Utvrđena je u širini od 165 cm, strukture identične onoj pod Velim vratima (Porta Marcella).⁶¹¹

Jedina sačuvana od nekadašnje četiri kružne i jedne kule pravokutnog tlocrta, sjeverozapadna je kopnena kružna kula lokalnog naziva Forteca. Smještena je na najvišoj točki zidina, na brijegu iznad zapadnoga dijela grada, te je, osim obrambene, imala i izviđačku funkciju. Kružnog je tlocrta, s prizemnim pokosom koji je oblim vijencem razdvojen od dvokatnog tijela s kruništem. Na istočnoj strani prizemlja ulazni portal ojačan je segmentnim rasteretnim lukom, a bočno su otvorena dva kvadratna prozora. Na razini prvoga kata na istočnom su dijelu otvorene tri manje puškarnice. Na prvome katu, u središtu istočne polovice veći

⁶¹¹ J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 60-67, s podacima o svim spomenutim istraživanjima.

je pravokutni prozor, a nad njim dva manja. Kada je 1911. A. Gnirs vodio restauraciju kule, na vrhu je postavio krunište vodeći se analogijom postojanja merlature na zidnim platnima. Premda na jednoj ranijoj fotografiji na toj kuli kruništa nema,⁶¹² treba dopustiti da je izvorno postojalo na sve četiri ugaone kule, kao i na zidnim platnima kako se to vidi na baroknoj oltarnoj pali sv. Roka i sv. Alojzija Gonzage iz zborne crkve. Identične ovoj morale su biti istočna i zapadna lučka ugaona kula te jugoistočna ugaona kula kod kapele Sv. Duha (u arhivskim podacima tipski definirana kao *balluardo*).⁶¹³ Od ugaonih obliha kula oblikom se izdvajala kula kvadratnoga tlocrta, s koje se moglo nadzirati prilaz gradu sa sjeverne otočke prometnice,⁶¹⁴ na mjestu manje vjerojatnosti artiljerijskoga napada, zbog čega se moglo izbjeći građevinski složeniju oblu strukturu, a moguće je da je služila i kao skladište vojnog materijala, neposredno uz brisani prostor na kojem je od 17. stoljeća zabilježeno vježbalište bratovštine bombardjera.⁶¹⁵

Creske fortifikacije u opsegu dovršenom početkom 17. stoljeća bile su nepohodan preduvjet urbanističke i arhitektonske preobrazbe grada u ranome novom vijeku, a njihova su troja gradska vrata jedan od važnijih likovnih elemenata novoga vizualno-političkog programa koji je, kao dio tih preobrazbi, Venecija implementirala u Cresu, o čemu nešto kasnije u ovom poglavlju. No, ta su dva inovativna aspekta u znatnoj opreci s tada već zastarjelim obrambenim projektom pravokutnoga tlocrta zidina formiranog ravnim potezima relativno uskog ziđa, lišenog tada suvremenih bastionskih utvrda s ispunima i nasipima, a tek mjestimice, posebice u lučkim potezima, ojačanim pokosima i branjenih kulama kružnoga tlocrta kakve su se u istočno-jadranskim gradovima gradile krajem 15. stoljeća.⁶¹⁶ Polovicom 16. stoljeća se, u istočno-jadranskim gradovima od geostrateške važnosti poput Zadra, podižu iznimno snažne utvrde bastionskog tipa kakve su u daleko većoj mjeri bile prilagođene novim vojnim strategijama proizišlima i brzog razvoja artiljerijske tehnologije.⁶¹⁷ No, izgradnja takvih složenih sustava građevinski i financijski je iznimno zahtjevna, pa je u Novoj Kraljevici, primjerice, stariji fortifikacijski sustav još u upotrebi sredinom 17. stoljeća.⁶¹⁸

U Cresu se tipološki i konstrukcijski primjena starijega fortifikacijskog tipa može objasniti složenim financijskim, ali i specifičnim strateško-obrambenim okolnostima grada. Ipak, prije svega, takvo je rješenje nesumnjivo bilo uvjetovano daleko manjom političko-gospodarskom prometnom i važnošću Cresa u odnosu na veće dalmatinske i istočno-mediteranske gradove mletačkog dominija. Osim toga, u creskom se primjeru može govoriti o ograničenim mogućnostima napada težom artiljerijom i, konačno, izbjegavanju znatnijih troškova kakve bi iziskivalo projektiranje i gradnja bastionskih utvrda koje mala i rubno važna komuna nije bila u stanju podnijeti.

---

⁶¹² J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 60-61.

⁶¹³ DARI-25: LdF, f. 111': ... mro Matthio Soldatich... plaćen je za ... far terrapienar il balloardo app.o S. Spirito....

⁶¹⁴ G. DUDA MARINELLI 1989., str. 57ff.

⁶¹⁵ M. FILLINI, G. TOMAZ 1988. str. 58.

⁶¹⁶ Srodne kule kružnog i polukružnog tlocrta nalazimo u Krku gdje je takva 1476., za Ivana VIII. Frankopana prigradena Kaštelu (M. BRADANOVIĆ 2016., str. 27) ili primjerice Korčuli, a riječ je o kulama polukružnog tlocrta Bokar i Zakerjan koje nastaju između 1485. i 1495. godine, te onoj Svih svetih koja je kružnog tlocrta (A. FAZINIĆ 1988.-1989., str. 82, 85). Obrambena kula takvoga tipa, no postavljena samostalno, izvan obrambenog sustava, podignuta je krajem 15. stoljeća u luci Velog Lošinja (J. ČUS-RUKONIĆ 2013., str. 27). Treba spomenuti i da su branič-kule obla tlocrta uobičajene su na kontinentalnim fortifikacijama 16. stoljeća u Hrvatskoj krajini (Z. HORVAT 1993.).

⁶¹⁷ A. ŽMEGAČ 2009., str. 14-15 i 155.

⁶¹⁸ P. PUHMAJER 2018.

Specifičan zemljopisni položaj grada Cresa nije pretpostavljao znatnu opasnost od napada osmanlijskih pomorskih snaga, no blizina habsburških prostora, naročito Rijeke u kojoj su bile koncentrirane vojne jedinice, nesumnjivo je u vrijeme donošenja odluke o izgradnji zidina, početkom Cambraiske krize 1509., a onda i za Uskočkog rata 1615. – 1617., Veneciji mogla biti presudna.⁶¹⁹ Već tijekom četrdesetih godina 16. stoljeća po čitavom su distriktu cresko-osorske komune učestali pljačkaški pohodi uskočkih postrojbi, što je postalo ključnim poticajem intenziviranja izgradnje novoga obrambenog prstena tijekom druge polovice stoljeća.⁶²⁰ To potvrđuju i brojni izvještaji Gradskega vijeća s opisima okrutnih uskočkih pljački otočnih naselja, poput onoga koji se dogodio u ljeto 1543. kada su smrtno stradala oba gradska suca: Jakov Draža i Nikola Petris. Stoga su 2. studenog te godine od Senata zatraženi topovi i streljivo za obranu od uskoka od kojih se očekuju nove provale kao osveta creskom knezu i kapetanu koji je neke od uhićenih napadača dao objesiti.

Kasnije, istog mjeseca, Vijeće je obvezalo sve građane, uključivši i pripadnike klera, da financijski pomažu ili osobno dovoze kamenje, šljunak i vapno za ubrzanu izgradnju gradskih zidina.⁶²¹ Dana 21. srpnja 1564. strah od uskoka je među stanovnicima otočnih naselja bio tolik da Vijeće izvijestilo kako mnogi namjeravaju iseliti. Grad tada nije imao uređenih zidina sa strane kopna, a uskoci su neprestano krstarili otočnim vodama. Spominje se kako su nedavno bili opljačkali Susak, gdje je smrtno stradalo nekoliko otočana koji su pružali otpor, a brojni su pretučeni. Ni sedamdesetih godina 16. stoljeća provale i pljačke nisu jenjale, a Vijeće je izvijestilo da stotinjak uskoka kruži otočjem, provaljuje u kuće, uzimaju što im se sviđi, prijete smrću onima koji se brane, a mnoge batinaju. To se, prema navodu od 4. prosinca 1573., dogodilo u Martinšćici, Pernatu, kod Sv. Blaža u blizini Cresa, u Černici, Jelovici, Sv. Lovreću, Sremu, Beleju i Ustrinama, što su bila sela iz kojih su uskoci oteli stotinjak grla blaga. I kasnije, 3. ožujka 1597., zabilježene su nove štete koje je počinila velika grupa od oko 900 uskoka pristiglih na 17 brodica. Svi ovi izvještaji, nakon što se uzmu uz dozu opreza zbog čestog pretjerivanja u svrhu izdašnjeg financiranja gradnje fortifikacija, upućuju na zaključak o ozbiljnoj ugrozi otočnog stanovništva.⁶²² Ipak, unatoč velikom strahu, glavna prepreka izgradnji novoga obrambenog pojasa bile su složene financijske prilike, pa napore creske komune na dovršetku fortifikacija možemo pratiti tijekom dužeg razdoblja: od prvih godina 16. stoljeća sve do konačnoga dovršetka izgradnje novoga obrambenog obruča oko grada, krajem 17. stoljeća.⁶²³

U Državnom arhivu u Rijeci sačuvana je Knjiga troškova izgradnje creskih zidina: *Libbro de conti della fabbrica dele Mura di Cherso per essecutionem della deliberation del Senato 1509, 24 Septembris*. Podatci su, barem što se tiče prvog razdoblja, nepotpuni jer nedostaje prvih jedanaest folija, a dobar dio ostalih folija izjeden je ili ispisan izrazito nečitkim rukopisom. Ipak, kad im se pridodaju informacije iz Lemessijevih regesta Treće i Četvrte knjige gradskog vijeća,⁶²⁴ kao i podatci iz *Libri instrumentorum*,⁶²⁵ proizlazi da proces izgradnje fortifikacija u

---

⁶¹⁹ M. BERTOŠA 1995, str. 64. Nekoliko godina ranije, 1506., Maksimilijanove su trupe bile prodrle u područje južne Istre, a 1508 mletačke su postrojbe zauzele i potom napustile Trst, Goricu, Pazin i Rijeku. Intenzivna ratna djelovanja u neposrednoj blizini otoka Cresa zasigurno su potaknula Veneciju na investiranje u creske fortifikacije.

⁶²⁰ L. BORIĆ 2011., str. 136.

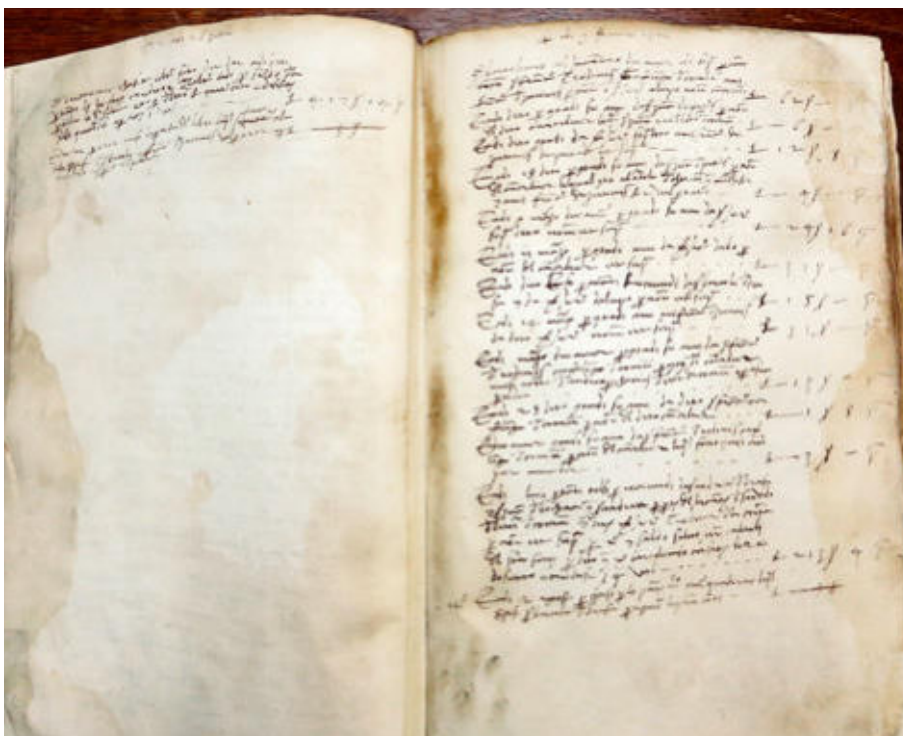
⁶²¹ N. LEMESSI – REGESTA, str. 199-200.

⁶²² J. VLAHOVIĆ 1968., str. 87-88; L. TOMAZ 2002., str. 23ff.

⁶²³ L. BORIĆ 2011.

⁶²⁴ N. LEMESSI – REGESTA.

⁶²⁵ G. DUDA MARINELLI 1984.

16. i početkom 17. stoljeća možemo podijeliti u dvije faze: prvu koja obuhvaća razdoblje od 1508. do 1558. i drugu, intenzivniju, od 1581. do 1610.⁶²⁶

Najraniji arhivski podatak koji se odnosi na izgradnju novoga fortifikacijskog prstena jest sa sjednice Gradskoga vijeća od 9. veljače 1500., kada je creski plemić Zanco de Bochina bio zadužen u Veneciji ishoditi rješenje za izgradnju ili popravak gradskih zidina.⁶²⁷ Nije nevažno da je gotovo istodobno bilo odlučeno popraviti otočne prometnice koje su iz grada vodile prema sjeveru, istoku i jugu,⁶²⁸ što je, uz radove na uređenju obalne linije luke, dio sveobuhvatnog procesa preobrazbe grada u kojemu je izgradnja novog pojasa zidina tek jedna od važnijih stavki. Na sjednici održanoj 29. lipnja 1506. Giovanni de Bochina pok. Bartola, vjerojatno isti onaj iz 1500., imenovan je poslanikom u Veneciju, gdje je trebalo zatražiti dopuštenje za podizanje zidina s morske strane jer je grad ondje nezaštićen: ... *patens et aperta a parte maris et careat meniis sitque absque aliquo fortilitio, cum maximo discrimine et periculo incolarum habitatum in hoc loco, his precipue temporibus in quibus prope insulam per nonnullos piratas facta fuerunt pluras incursiones in gulpho et vi capta fuerenet navigia et depredata.*⁶²⁹

U kakvom je trošnom stanju bio srednjovjekovni obrambeni pojas govori i odluka Vijeća od 2. siječnja 1508. kojom je raspisan javni natječaj za njihov popravak u dijelu koji se nekoliko dana ranije bio urušio.⁶³⁰ Možda je tu bila riječ i o svojevrsnom pritisku na venecijanske vlasti, izvršenom i kroz poslanje

⁶²⁶ L. BORIĆ 2011.

⁶²⁷ S. PETRIS 1892., str. 12.

⁶²⁸ N. LEMESSI – REGESTA, str. 136, 11. 10. 1500. *qua itur ad Puteum novum; illa qua itur ad S. Franciscum et alia qua itur ad S. Helenam.*

⁶²⁹ S. PETRIS 1892, str. 25-26; N. LEMESSI – REGESTA, str. 143.

⁶³⁰ S. PETRIS 1892., str. 28; N. LEMESSI – REGESTA, str. 144.

Frane Draže – u Veneciji je trebao ishodovati dopuštenje za nabavku opreme i streljiva jedne *fuste*, manje i pokretne brodice za obranu otoka od habsburških vojnih jedinica okupljenih u Rijeci, no kako je ta nakana pokrenula brojne glasine i širenje straha među stanovništvom, od nje se odustalo.⁶³¹ Nastavilo se s manjim radovima i pripremama za radove na izgradnji obrambenog pojasa, prije svega iskapanjem velike vapnene jame početkom 1508.⁶³² Konačan je uspjeh u uvjeravanju Venecije o nužnosti pokretanja potpuno novog projekta izgradnje fortifikacija polučio fra Antun Marcello Petris, o čemu svjedoči prijepis odluke Senata o preusmjeravanju prihoda komunalne kancelarije u izgradnju zidina.⁶³³ Time je konačno riješeno složeno pitanje financiranja tako zamašnog poduhvata, pa su Cresani, nakon početnih ulaganja u hitne popravke starijih dotrajalih obrambenih struktura, konačno mogli započeti planirati i tražiti projekt izgradnje novih fortifikacija. Početkom 1510. imenovano je šest komunalnih nadglednika radova na zidinama,⁶³⁴ a 18. svibnja 1511. od Republike je zatraženo da pronade i dodijeli protomajstora izgradnje, *protus causa fabricae moenimum*.⁶³⁵

Podizanje novih zidina se, dakle financiralo iz dijela prihoda komunalne kancelarije, ali i drugih prihoda komune. No, već se prvih godina ispostavilo da su troškovi nadmašivali dostupne financije, a povremene pronevjere dodatno su usporavale proces.⁶³⁶ Situacija je uskoro pogoršana odlukom venecijanskoga Vijeća umoljenih iz 1518. da se sredstva namijenjena gradnji creskih zidina preusmjere u Zadar, za plaće *stradiota*, vojnika plaćenika, pa se izaslanik komune, Mate Petris, u Veneciji trebao založiti da se poništenjem takvog rješenja odluke gradnja novih zidina ipak pokrene.⁶³⁷ Nije poznat ishod tog protesta, no smirivanje političkih napetosti između Republike Venecije i Habsburške krune tijekom trećeg desetljeća 16. stoljeća dovelo je do privremenog zamiranja prve faze izgradnje novoga obrambenog pojasa.

S obzirom na spomenutu primjedbu gradskoga Vijeća koja govori o izloženo-
sti zapadne, lučke strane grada, kao i nizu radova koji se tijekom prva dva deset-
ljeća 16. stoljeća izvode upravo na uređenju gradske luke i okolnih građevina,⁶³⁸
može se pretpostaviti da se u tom razdoblju ponajviše radilo na izgradnji obalne
linije zida, možda i obje lučke kružne kule. Podatke iz zapisa komunalnog vijeća
treba dopuniti onima iz *Libri delle fabbriche...*, koji su za to rano razdoblje nešto
bogatiji i složeniji. Najraniji zapisi odnose se na 1514. godinu kada se spominju
isplate majstorima Pavlu, Bartulu, Jeronimu iz Šibenika i Petru.⁶³⁹ U sačuvanim
dokumentima potom slijedi zatišje od tri godine, možda uzrokovano spomenu-
tim prosljeđivanjem financija u Zadar za isplatu vojnih plaćenika, no 1518. Cre-
sani su u Veneciju poslali Nikolu Petrisa koji je ishodovao 150 dukata godišnje
svote za izgradnju zidina, doduše uz stanovita ograničenja.⁶⁴⁰ Godine 1517. se

---

⁶³¹ S. PETRIS 1892., str. 26 i 28; N. LEMESSI – REGESTA, str. 144 i 145.

⁶³² S. PETRIS 1892., str. 29; N. LEMESSI – REGESTA, str. 145.

⁶³³ L. TOMAZ 2002., str. 16.

⁶³⁴ S. PETRIS 1892., str. 33; N. LEMESSI – REGESTA, str. 147.

⁶³⁵ S. PETRIS 1892., str. 35; N. LEMESSI – REGESTA, str. 149.

⁶³⁶ N. LEMESSI – REGESTA, str. 164, 29. 6. 1520. Cres je u Veneciji te godine podigao optužnicu protiv kancelara Tiberija Lipa koji je otuđio 200 dukata namijenjenih gradnji fortifikacija.

⁶³⁷ N. LEMESSI – REGESTA, str. 157-158.

⁶³⁸ Tako se 1522. odlučilo popraviti gradsku ložu i obližnju zgradu klaonice, a 1524. očistiti dno gradske luke za što je koncesionar Bortolo Menin „cavacanalli” nakon početka radova zatražio povećanje plaće jer je naišao na *montagne di sassi*. (S. PETRIS 1892., str. 62, 67, 68).

⁶³⁹ DARI-25: LdF, f. 24, 25', 26, 26'.

⁶⁴⁰ S. MITIS 1893., str. 242.

po prvi puta u isplatama za radove pojavljuje majstor zidina Sidar Stošić koji je 1525. godine imenovan protomajstorom projekta. On je u creskim arhivima sve do 1548. najčešće imenovan majstor u isplatama za izgradnju fortifikacija, a 1552. vodio je izgradnju i gradskog tornja s Lučkim vratima.⁶⁴¹

Nakon dovršetka radova u luci, a dijelom i istovremeno s njima, radilo se na izgradnji istočnog poteza, uz vangradsku zaravan Nazagrad ili *Prato*. Ondje je gradski prostor od starije linije zidina pomaknut za tridesetak metara prema istoku, čime su zatvoreni nova istočna četvrt, Zagrad, i ona jugozapadna, iza srednjovjekovnog Klančić rova. Prvi radovi na Pratu zabilježeni su u Knjizi troškova 1527. godine, kada je Mateju *lapicidi* isplaćeno 165 lira za radove na nekoj tamošnjoj cisterni.⁶⁴² U nekoliko je navrata na tom predjelu naveden protomajstor Sidar Stošić.⁶⁴³ Istodobno se intenzivno radilo na dovršenju jugoistočnoga ugaonog dijela u blizini vrata Sv. Martina, no nije moguće reći je li se u toj fazi gradila, i je li uopće bila projektirana i jugozapadna kružna lučka kula. Zapisi Knjige troškova, kao ni izvješća sa sjednica Gradskoga vijeća, ne donose podatke o radovima na fortifikacijskom sustavu za razdoblje između 1527. i 1534. godine. Tek se kao organizator nabavke vapna i pijeska iznova spominje protomajstor Sidar Stošić, pa se može pretpostaviti kako su se tim dovozima planirali opsežniji radovi na zidnim platnima započetog zapadnog i istočnog trakta.⁶⁴⁴ Budući da se 1526. pred srednjovjekovnim vratima Sv. Martina preko potoka Rivolusa gradio kameni lučni most, gotovo je sigurno da je ondje srednjovjekovni južni gradski zid još uvijek bio u funkciji, a sjeverni potez zidina se, prema nekim pretpostavkama, u izvedenom potezu planirao tek nakon sredine stoljeća.⁶⁴⁵ Još 1540. radilo se na jugozapadnom dijelu zida uz luku jer je majstoru Andriji iz Bergama tada isplaćena određena svota za neke radove na zidinama *de garbin*.⁶⁴⁶

Godine 1543. nakon spomenutoga okrutnog napada uskoka i pogibije oba gradska suca, obnovljena je svijest o žurnosti dovršetka pouzdanoga obrambenog sustava, pa je 17. studenog te godine Vijeće, zbog izloženosti grada, donijelo odluku prema kojoj su svi plemići i pučani, pa i klerici, obvezni radom ili financijama sudjelovati u nabavci građevinskog materijala dok će se nedostatna sredstva u kancelarskim fondovima koristiti samo za isplatu majstora klesara i graditelja.⁶⁴⁷ Ipak, četrdesetih i pedesetih godina radovi nisu bitnije napredovali, na što upućuje zanimljiv zapis od 21. srpnja 1564. u kojem se spominje da su se brojni

---

⁶⁴¹ Od ostalih majstora koji su zaposleni u razdoblju od 1514. do 1525. u bilješkama se spominju majstori Tiberije, Marko Razanjin, Ivan, Marko, Petar Zvonarić, Bartul, Pavao i Jeronim iz Šibenika. DARI-25: LdF, f. 25' – 28. 2. 1514.

⁶⁴² DARI-25: LdF, f. 51 – 12. 3., 17. 4., 20. 4. 1527.; f. 51 – 12. 3. 1527.; f. 52 – 3. 9. 1527.; f. 52' – 22. 12. 1527. Dana 28. prosinca 1527. dobiva čak 20 dukata za dovršenje cisterne na Pratu. O toj cisterni u Knjigama Gradskoga vijeća nema spomena.

⁶⁴³ DARI-25: LdF, f. 51' – 13. 6. 1527.

⁶⁴⁴ DARI-25: LdF, f. 56 – 13. 6. 1535; f. 57. – travanj 1535.; f. 58. 10. 4. 1535.; f. 58' – 30. 3. 1536.; f. 59 – 65 (za godinu 1538.)

⁶⁴⁵ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 310.

⁶⁴⁶ DARI-25: LdF, f. 69 – 1540. (datum je nečitak).

⁶⁴⁷ S. PETRIS 1892., str. lxxi; N. LEMESSI 1979. vol I., str. 200. Zanimljivo je da u zapisima „Libri delle fabbriche...” između verso i recto lica folija 80 nailazimo na prekid upisa podataka u razdoblju od čak trideset i jedne godine, od 1550. do 1581. Naime, prema spomenutoj odluci Senata iz rujna 1509. prihodi komunalne kancelarije su koncesijom dodijeljeni gradu. Godišnje je 150 dukata bilo korišteno za izgradnju zidina do 1549. kada je koncesija na četrdeset godina dodijeljena Marinu Gazariju koji ju je dalje iznajmljivao po veoma nepovoljnim uvjetima zbog čega je nedostajalo novca za izgradnju zidina. Istovremeno nešto podataka o isplatama za fortificiranje grada u razdoblju od 1549. do 1558. nalazimo u Libri instrumentorum i nešto manje u zapisima sjednica Gradskoga vijeća.

građani odlučili na napuštanje otoka, prije svega zato što je grad otvoren i nezaštićen: *locho aperto et le mura della terra imperfette per le qual faicilmente intrar si pol.*⁶⁴⁸ Sve to implicira da su brojne isplate, navedene u *Libri delle fabbricha* tijekom prve polovice stoljeća, uglavnom odnosile na pripreme radove, gradnju temelja, obradu kamena te da sredstva uložena tijekom prethodnih pedesetak godina nisu bila dostatna za opsežnije radove. Još je Stefano Petris uočio kako izgradnja novih fortifikacija svoj konačni zamah doživjela tek sedamdesetih godina 16. stoljeća,⁶⁴⁹ od kada i u troškovniku nalazimo učestale zapise o isplatama koji će potrajati do prvog desetljeća 17. stoljeća. Zapisi iz *Libri instrumentorum*, što ih je istraživala G. Duda Marinelli, potvrđuju intenziviranje gradnje već tijekom pedesetih godina, kada je najzad definiran projekt u konačno izvedenom opsegu, kojim su gradskom arealu pripojena sjeverozapadna srednjovjekovna predgrađa te novosagrađene istočne i južne četvrti.⁶⁵⁰

Šezdesetih se godina intenzivno radilo na dovršenju obalnih fortifikacija s obje lučke ugaone kule spomenute u odluci Gradskoga vijeća od 28. svibnja 1562., kojom je u Veneciju otpremljen izaslanik. On je, između ostaloga, trebao nabaviti artiljerijsko naoružanje za opremu morskih kula. Istom se prigodom osiguralo 200 dukata godišnje kroz narednih pet godina za dovršetak izgradnje dvaju vanjskih lukobrana (Vele i Male Preskve planirane još četrdesetih) i obližnjih lučkih zidina.⁶⁵¹ Kako je već navedeno, 1580-ih dovršena su oba gradska vrata na istočnom potezu, uz Nazagrad (Prato), pa je i taj zidni potez, uz onaj lučki, tada, po svoj prilici, bio dovršen te se u posljednjoj fazi najintenzivnije radilo na sjevernom traktu. Ti su radovi konačno dovršeni devedesetih godina 16. stoljeća. Vijeće je 14. lipnja 1598. imenovalo nadglednike koji će, temeljem odobrene posudbe od 1500 dukata, nadzirati završne radove, da bi svota 1599. bila povećana na 2 000 dukata.⁶⁵² Godine 1602. zabilježene su završne isplate.⁶⁵³ Nakon 4. srpnja 1610. godine, kada je zaključena Knjiga troškova izgradnje zidina,⁶⁵⁴ obavljali su se završni radovi uređivanja i dodatnih utvrđivanja fortifikacija jer su prihodi komunalne kancelarije, prema staroj odredbi, u godišnjoj svoti od najmanje 150 dukata i dalje preusmjeravani u te svrhe. Radovi na novom pojasu creskih fortifikacija konačno su dovršeni tek 1689. godine, kako je navedeno na klesanom natpisu danas uzidanom u sjeverno lice velikih Gradskih vrata, Porta Marcella.⁶⁵⁵

---

⁶⁴⁸ N. LEMESSI – REGESTA, str. 285.

⁶⁴⁹ S. PETRIS 1892., str. 54.

⁶⁵⁰ G. DUDA MARINELLI 1984., str. 312.

⁶⁵¹ N. LEMESSI – REGESTA, str. 267.

⁶⁵² N. LEMESSI 1979., vol. II., str. 158: PERANDEO BARBO CHERSI & AUXERI PRAESES IN AMORE & IUSTITIA PAR PATER MOENIA HAEC PRO CIVIBUS AD SECURITATEM REDVXIT DVXIT PACE... EX EO SOLO .... ARBOR DE BONA SPELECTOR VADE MEMORIAM... AN. DNI 1689

⁶⁵³ DARI-25: LdF, f. 102'. Graditelji su razdijeljeni u četiri skupine. Prvu skupinu čine majstori Marko Palčić, Luka i Pavao Mladinić, Marko Soldatić i Ludovik Matulić kojima je isplaćeno im je 3 313 lira. Drugoj skupini pripadaju majstori Frane Stošić, Gašpar Zvonarić, Sidar Zvonarić, Andrija Gesmondin, a isplaćeno im je 3 720 lira. Treću predvodi majstor Andrija Gesmondin, koji je primio 1916 lira, a četvrtu majstor Marko Soldatić kojemu je isplaćeno 389 lira.

⁶⁵⁴ DARI-25: LdF, f. 119'.

⁶⁵⁵ Prema prijepisu N. LEMESSIJA, 1979., vol. II., str. 158: „PERANDEO BARBO CHERSI & AUXERI PRAESES IN AMORE & IUSTITIA PAR PATER MOENIA HAEC PRO CIVIBUS AD SECURITATEM REDVXIT DVXIT PACE... EX EO SOLO .... ARBOR DE BONA SPELECTOR VADE MEMORIAM... AN. DNI 1689”

7.3. Arhivski podaci o graditeljima creskih fortifikacija 16. stoljeća

Nema sumnje da je gotovo dvjestogodišnja izgradnja novih creskih fortifikacija, uz brojne građevinske i klesarske poslove na javnim i privatnim narudžbama tijekom 16. stoljeća, poticala iznimno živu kamenarsku, klesarsku i građevnu radioničku djelatnost. Izdvajanje imena nekolicine uglednijih i prisutnijih graditelja i klesara korisno je za rasvjetljavanje ritma procesa te uvida u sustave radioničkih djelatnosti i njihovih umrežavanja. Obiteljsko prenošenje graditeljske, kamenarske i klesarske djelatnosti s oca na potomke jedno je od općih mjesta funkcioniranja radionica u kasnome srednjem i ranome novom vijeku, pa nije neobično da se i na creskim gradnjama 16. st, fortifikacijama, upravnim i javnim zdanjima, pregradnji zborne crkve i drugih sakralnih građevina, ali i privatnih kuća, formiralo nekoliko takvih rodbinski ili na druge načine povezanih skupina majstora. Na gradnji creskih fortifikacija zabilježen je stanoviti Mihovil Marangonić isplatom od 15. lipnja 1518. godine.⁶⁵⁶ Juraj Zidarić (ili Sidarić ako je riječ o patronimiku generiranom iz imena creskog zaštitnika) zabilježen je na fortifikacijama 1517.,⁶⁵⁷ a za neke radove je isplaćen i 1. lipnja 1518.⁶⁵⁸ te 22. travnja 1520.⁶⁵⁹ Dana 28. siječnja 1525. zabilježen je kao protomajstor izgradnje zidina,⁶⁶⁰ netom prije nego što je tu dužnost preuzeo Sidar Stošić, najvažnije graditeljsko ime sredine creskog *Cinquocenta*.

Izidor ili Sidar Stošić je, sudeći po imenu, creskoga porijekla. U razdoblju između 1521. i 1548. godine je u isplata za radove na fortifikacijama zabilježen čak trideset i četiri puta. Već se od 1525. uz njegovo ime pojavljuje titula *archimagistro* koju je zadržao do kraja života, a posljednji je put arhivski zabilježen kao nadzorNIK izgradnje zidina 1559. godine. Uz važnu ulogu graditelja, a možda i projektanta Gradskoga tornja, možda mu treba pripisati i koncept istovremene pregradnje Kneževe palače s kojom to zdanje čini cjelinu. O značaju protomajstora Sidra Stošića, kao i nekolicine pripadnika naredne generacije poput Ivana Petra Zvonarića i Marka Soldatića, u općenitim arhitektonskim, pa i stilskim okvirima creske i regionalne produkcije 16. stoljeća, raspravlja se u zaključnom poglavlju.

Archimagistra Sidra je u graditeljskoj djelatnosti naslijedio sin Frane koji je kao nadglednik radova na fortifikacijama u zapisima Gradskoga vijeća zabilježen 1564., 1568., 1570., 1573., 1579., 1582., 1585., 1588., 1592., 1594., 1600., 1602. i 1604.⁶⁶¹ U Knjizi troškova naveden je u isplata od 17. lipnja 1581. kao majstor Frane Stošić pok. Sidra,⁶⁶² 1584.,⁶⁶³ te 1585., kada je s majstorom Markom Soldatićem spomenut u isplati za radove na vratima *posta al Prado*.⁶⁶⁴ Ukoliko za datum dovršetka porte Bragadina prihvatimo spomenutu 1581. godinu, to bi se odnosilo na radove na glavnim gradskim vratima Porta Marcella, koja su još jedna varijacija na temu Serliovih predložaka, o čemu nešto kasnije u ovom poglavlju.

---

⁶⁵⁶ DARI-25: LdF, f. 32'.

⁶⁵⁷ DARI-25: LdF, f. 32, 32'.

⁶⁵⁸ DARI-25: LdF, f. 35'.

⁶⁵⁹ DARI-25: LdF, f. 36'.

⁶⁶⁰ DARI-25: LdF, f. 42' *'archomag.o Sidarich'*.

⁶⁶¹ N. LEMESSI, 1979., vol. I., str. 279 i 548. Povremeno se u arhivskim zapisima pojavljuje i stanoviti Frane Stošić pok. Jakova zvan Palčić. Moguće je da je u kasnijim godinama ovog razdoblja po eventualnoj Frane Stošića pok. Sidra, zapravo Palčić naveden bez razlikovnog nadimka.

⁶⁶² DARI-25: LdF, f. 81.

⁶⁶³ DARI-25: LdF, f. 85.

⁶⁶⁴ DARI-25: LdF, f. 89.

Zvonarići su još jedna iznimno aktivna graditeljska i klesarska obitelj creskog *Cinquecenta*. Prvi spomen te obitelji jest zapis od 9. lipnja 1518. koji bilježi Petra Zvonarića.⁶⁶⁵ Dana 22. rujna 1534. on je posljednji put spomenut, zajedno sa sinom Jurjem koji je potom preuzeo posao, pa se kao komunalni nadglednik izgradnje zidina u Knjigama Gradskoga vijeća pojavljuje 1564., a u isplatama, ako je još uvijek riječ o istoj osobi, još 13. srpnja 1584.⁶⁶⁶ U tek dva zabilježena navrata isplate je primio Ivan Zvonarić: 25. svibnja 1584. i 21. prosinca 1587.⁶⁶⁷ Najaktivniji član obitelji svakako je Ivan Petar Zvonarić, koji je, uz starijeg Sidra Stošića, jedna od najistaknutijih graditeljskih ličnosti creskoga *Cinquecenta*, a kao suradnik Sidrovog sina Frane najranije zabilježen 17. lipnja 1581.⁶⁶⁸ Nakon toga se istaknuo na najvažnijim creskim projektima posljednje četvrtine stoljeća, kao protomajstor temeljite pregradnje zborne crkve, a istovremeno je 13. srpnja 1584. dobio predujam od 30 lira za pripremu kamena za neka gradska vrata,⁶⁶⁹ što se po svojoj prilici odnosi na Vela vrata ili Porta Marcella, dovršena 1586. Iste godine Ivan Petar Zvonarić je dobio 150 lira, a Frane Stošić 132 lire za neke radove na jednoj od ugaonih obliha kula, a kao nadglednik gradnje zidina je u Knjigama Gradskoga vijeća zabilježen 1558., 1561., 1563., 1566., 1567., 1570., 1572., 1575., 1579., 1582., 1585., 1588., 1592. i 1595.,⁶⁷⁰ što je i posljednji zapis o jednom od najcjenjenijih creskih graditelja i klesara druge polovice 16. stoljeća. Kao posljednji od Zvonarića u dokumentima o gradnji zidina naveden je majstor Gašpar, i to pri isplatama u skupini Frane Stošića dana 9. travnja 1599. i 14. srpnja 1600. godine,⁶⁷¹ a za nadglednika gradnje zidina Gradsko vijeće ga je imenovalo u godinama 1586., 1593., 1596., 1599., 1603., 1606. i 1607.⁶⁷² godine. Kao nadglednik uz njega katkad službuje i Vito Zvonarić, premda o njemu nema bilješki u Knjizi troškova.

Obitelj Soldatić zastupljena je u građevinskim aktivnostima u 16. stoljeću s dva člana, od kojih je Marko Soldatić uživao najveći ugled, prije svega zbog suradnje s najznačajnijim creskim graditeljem Ivanom Petrom Zvonarićem na pregradnji zborne crkve, Kneževe palače i Velih vrata osamdesetih godina, o čemu se detaljnije raspravlja u zaključnom poglavlju posvećenom važnijim creskim majstorima. Osim tih radova, Marko Soldatić je arhivski zabilježen 9. travnja 1599.⁶⁷³ u skupnim isplatama za neidentificirane radove na fortifikacijama, a 26. svibnja 1603. je radio na pokosu jugoistočne kule Sv. Duha.⁶⁷⁴ S Franom Stošićem, Sidrovim sinom, surađivao je 1603. godine, kada im je za opremanje gradskih vrata na Pratu, zacijelo za Porta Marcella, isplaćeno 1 141 lira,⁶⁷⁵ te iste godine im je isplaćena nepoznata svota za radove na šancima oko ugaonih kula (*conto delli scolini detti torrioni*).⁶⁷⁶ Neobična je činjenica da je majstor Marko Soldatić, iako vrlo cijenjen klesar i graditelj, za nadglednika izgradnje zidina biran samo 1611. i 1615., za razliku od rjeđe zaposlenog Mateja Soldatića koji se kao nadglednik spominje 1606., 1607., 1608., 1609., 1612., 1613., 1616., 1617., 1618., 1619., 1620., i 1621.⁶⁷⁷ Potonji je u Knjizi

⁶⁶⁵ DARI-25: LdF, f. 34.

⁶⁶⁶ DARI-25: LdF, f. 85.

⁶⁶⁷ DARI-25: LdF, f. 85 i f. 91.

⁶⁶⁸ DARI-25: LdF, f. 81.

⁶⁶⁹ DARI-25: LdF, f. 85.

⁶⁷⁰ N. LEMESSI – REGESTA, str. 243-490.

⁶⁷¹ DARI-25: LdF, f. 98 i f. 102.

⁶⁷² N. LEMESSI – REGESTA, str. 394-567.

⁶⁷³ DARI-25: LdF, f. 99 i f. 102.

⁶⁷⁴ DARI-25: LdF, f. 111.

⁶⁷⁵ DARI-25: LdF, f. 113.

⁶⁷⁶ DARI-25: LdF, f. 113

⁶⁷⁷ N. LEMESSI – REGESTA, str. 553-641.

troškova zabilježen 4. kolovoza 1604., kada je u Vela vrata (Porta Marcella) ugradio metalni mehanizam za njihovo zatvaranje, te 1610. prigodom zaključenja troškova izgradnje navedenih u Knjizi troškova.⁶⁷⁸

Sudeći po učestalosti isplata, u posljednjim desetljećima dovršenja obrambenog sustava osobito važan doprinos dao je Andrija Gesmondin (katkad Gesmondo) koji je prvi puta spomenut 21. prosinca 1587. kao *maestro muraro*.⁶⁷⁹ On je u prvim godinama svojega creskog djelovanja zabilježen isključivo u suradnji s drugim kolegama,⁶⁸⁰ naročito s Franom Stošićem pok. protomajstora Sidra. No, nakon 1602. Gesmondin je postao jedan od glavnih gradskih majstora te je, uz isplatu od 768 lira, njegovo ime spomenuto uz dovršenje i popravak zapadnog i sjevernog platna fortifikacija.⁶⁸¹ Dana 26. svibnja 1603. godine isplaćene su mu 33 lire za iskopavanje temelja za neku konstrukciju uz jednu od ugaonih kula (manje vjerojatno da je se to odnosi na temelje neke od njih).⁶⁸² Majstor Andrija Gesmondin je 1604. godine gotovo u potpunosti preuzeo završne radove na zidinama: dovršio je instalaciju metalnog sustava zatvaranja Velih vrata,⁶⁸³ i onih u kuli Turion.⁶⁸⁴ Dana 9. veljače 1609. isplaćena mu je nepoznata svota za pokrivanje te kvadratne kule,⁶⁸⁵ a 1610. za dovršetak radova na jugoistočnoj ugaonoj kuli Sv. Duha.⁶⁸⁶ Kao što je primijećeno u slučaju majstora Marka Soldatića, majstor Andrija Gesmondin biran je za nadglednika radova na zidinama samo u godinama kada u većoj mjeri nije sudjelovao u radovima na zidinama. Knjige Gradskoga vijeća bilježe ga na toj dužnosti 1581., 1587., 1590., 1594., 1597., 1601. i 1605.⁶⁸⁷

U posljednjem desetljeću 16. stoljeća na gradnji obrambenog sustava pojavljuju se braća Luka i Pavao Mladinić u isplatama za suradnju s Franom Stošićem.⁶⁸⁸

Na izgradnji fortifikacija 16. stoljeća u gradu Cresu nalazimo i majstore koji se pri isplati troškova spominju samo jednom, a za neke od njih bilježnik donosi i podatak o mjestu porijekla. U svrhu ilustracije opsežnosti radova koji su privukli majstore iz drugih sredina ovdje se iznose tek njihova imena i datum pojavljivanja u Cresu, a buduća bi istraživanja mogla rasvijetliti njihovo djelovanje i u drugim sredinama. To su: Jeronim iz Šibenika,⁶⁸⁹ Fabrizio iz Grada,⁶⁹⁰ Šimun Gajdinić,⁶⁹¹ Tugomir,⁶⁹² Andrea iz Bergama⁶⁹³ i Nikola iz Korčule.⁶⁹⁴ Spomenimo i creskog klesara koji je ostvario zamijećenu karijeru u Korčuli – Korčula je u 16.

---

⁶⁷⁸ DARI-25: LdF, f. 114 i f. 119’.

⁶⁷⁹ DARI-25: LdF, f. 91.

⁶⁸⁰ DARI-25: LdF, f. 98, f. 102. f. 102’.

⁶⁸¹ DARI-25: LdF, f. 104’, *coridor da garbin... coridor da tramontana*.

⁶⁸² DARI-25: LdF, f. 111’ *per zapar le fondanza del baloardo...* (dalje nečitko). Tu je možda riječ o pronađenoj dogradnji uz kulu Sv. Duha za koju je J. Čus-Rukonić pretpostavila kako je riječ o karanteni obližnjeg lazareta (J. ČUS-RUKONIĆ 2014., str. 65).

⁶⁸³ DARI-25: LdF, f. 113 *fattura della porta app.o i fauri del Prado*.

⁶⁸⁴ DARI-25: LdF, f. 114 *mro Andrea Gesmondin p. riffar il molo della porta del Mergo... banchetta al molin dalla prta del Mergo, et la banchetta grande del Prado... p. far li molli della parte del Prado*.

⁶⁸⁵ DARI-25: LdF, f. 115 ...*p. lavorar coperto il torrion, sopra la porta del Mergo... p. far la porta dalla torre del detto (?) al Torrion*.

⁶⁸⁶ DARI-25: LdF, f. 119 *And.ea p. far la tore app.o S. Spirito*.

⁶⁸⁷ N. LEMESSI – REGESTA, str. 365-553.

⁶⁸⁸ DARI-25: LdF, f. 102’, f. 119.

⁶⁸⁹ DARI-25: LdF, f. 25’, 28. veljače 1514.

⁶⁹⁰ DARI-25: LdF, f. 34, 5. srpnja 1519.

⁶⁹¹ DARI-25: LdF, f. 42’, 3. kolovoza 1525.

⁶⁹² DARI-25: LdF, f. 69, 1540.

⁶⁹³ DARI-25: LdF, f. 69, 1540.

⁶⁹⁴ DARI-25: LdF, f. 18, 17. lipnja 1581.; f. 85, 25. svibnja 1584.

stoljeću zadržala primat najživljeg središta klesarske djelatnosti na istočnom Jadranu. Riječ je o Petru iz Cresa, suradniku Dujma Rudičića i Jeronima Bokanića s kojim je 1565. gradio zadarsku Gradsku ložu.⁶⁹⁵

Na koncu treba napomenuti kako, izuzev Sidra Stošića, donekle i Ivana Petra Zvonarića, ovdje zasigurno nije riječ o majstorima koji su graditeljstvo i klesarstvo 16. stoljeća obilježili posebnim dostignućima u oblikovnom ili stilskom kontekstu. Ipak, njihova relativna brojnost, kao i obimnost zadataka koje su preuzimali, potvrđuju kontinuitet procvata građevinske i klesarske djelatnosti što ga pratimo od kraja 15. stoljeća na izgradnji pročelja kolegijate, potom na podizanju nekoliko kuća lokalnih plemića i nedavno obogaćenih građana, kapele Marcello Petris u franjevačkoj crkvi, a sredinom 16. stoljeća na izgradnji komunalnih građevina na novom glavnom trgu. Obiman pothvat fortificiranja grada u tom je smislu osigurao kontinuitet, ali i daljnji razvoj i umnožavanje klesarskih i graditeljskih skupina tijekom kasnijih desetljeća 16. stoljeća.

7.4. Creska gradska vrata prema predlošcima Sebastiana Serlia

Premda u inženjerskom i obrambenom aspektu projekt creskih zidina nije usvojio neke od brojnih strukturalnih inovacija *Cinquecenta*, na gradskim su vratima utjelovljeni stilski posve suvremeni predlošci s karakteristikama manirističkoga likovnog jezika kakvi se sredinom i tijekom druge polovine 17. stoljeća šire Europom, ponajviše traktatima Sebastiana Serlia i drugih. U creskom je slučaju, bez ikakve sumnje, izvorište u Veneciji, no zaključci o konkretnim putovima prijenosa još su uvijek na razini naslućenih pretpostavki koje počivaju na komparativnim i okolnosnim argumentima.

Gradska vrata su još od antičkih vremena bila ključne točke komunikacije urbanog i vangradskog prostora te stoga oduvijek reprezentativno lice grada, često u trolučnoj ili lučnoj strukturi s elementima klasičnoga arhitektonskog jezika, kaneliranim korintskim ili kompozitnim, katkad udvojenim polustupovima koji nose gređe, strateški obogaćeno reljefima i skulpturama pomno odabrane ikonografije u slavu grada ili njegovih obitelji. Vrata srednjovjekovnih gradova, pa i ona glavna, u pravilu su mnogo jednostavnije strukture i dekoracije, uglavnom svedena na funkcionalne elemente obrane, no s humanističkim likovnim programima 15. stoljeća ponovno se uvode simbolički i dekorativni elementi, često sa simboličkim referencama na antiku, dok su u 16. stoljeću u pravilu oblikovana u ključu klasičnoga arhitektonskog jezika koji je upravo tada kodificiran i širio se Europom ponajviše publiciranjem arhitektonskih traktata i priručnika, a u tom je procesu ključnu ulogu odigrao Sebastiano Serlio. On je u svojih u svojih sedam knjiga objavljenih između 1537. i 1575. u Veneciji i Francuskoj – sedma je knjiga publicirana posthumno, dok su šesta i osma ostale u rukopisu – objavio niz teoretskih razrada arhitektonskih principa temeljenih na pravilima klasične, antičke arhitekture, ali je izradio i velik broj konkretnih modela vrata, prozora, nosača, vijenaca i ostalih arhitektonskih elemenata s pomno razrađenim mjerama i crtežima koji su potom korišteni u brojnim projektima od Francuske i Njemačke do mediteranskih gradova venecijanske Stato da Mar. Sve ključne odlike Serliovih predložaka pokazuju upravo troja glavna gradska vrata otvorena u creskim fortifikacijama 16. stoljeća.⁶⁹⁶

---

⁶⁹⁵ L. BORIC 2018b.

⁶⁹⁶ L. TOMAZ 2002., 77ff; J. GUDELJ 2014., str. 102.; 2015.

Porta Bragadina ili Mala vrata smještena su na južnome kraju istočnoga zidnog platna na početku još jednog novog uličnog poteza 16. stoljeća koji je povezivao istočnu zaravan spoja otočnih prometnica s prostorom pred srednjovjekovnim vratima Sv. Martina. Uz bunjato pilone luka, priljubljena su dva plitka toskanska pilastra, obuhvaćena s četiri kamena prstena. Pilastri nose po dva stupnjevito uvećana kamena bloka arhitrava i friza koji su, poput onih s Lučkih vrata i Porta Marcella, prekinuti radijalnim blokovima luka na čijem se zaglavnom kamenu nalazi grb mletačke obitelji Bragadin,⁶⁹⁷ što potvrđuje i arhivski podatak prema kojem su vrata dovršena 3. lipnja 1581., za uprave kneza i kapetana Nicole Bragadina.⁶⁹⁸ Posred atike je krilati lav koji je i ovdje kao replika postavljen 1934.,⁶⁹⁹ a bočno su grb dužda Nicolò da Ponte, koji je u vrijeme dovršetka vrata obnašao tu dužnost (1578. – 1585.), te otučeni štit grba za kojeg je pretpostavlje-

⁶⁹⁷ J. ČUŠ-RUKONIĆ 1989., str. 13.

⁶⁹⁸ DARI-25: LdF, f. 81. Postav grba na zaglavnom kamenu luka možda upućuje na naknadnu intervenciju, no s obzirom na tipološki identične grbove s atike, teško je reći je li riječ o izvornom postavu ili konstrukturu creskog historiografa N. Lemessija koji je bio nositelj zamisli i izvedbe postava novih lavljih reljefa 1934. godine.

⁶⁹⁹ L. TOMAZ 2002., str. 97; A. RIZZI 2005., str. 131-132. Izvorni obris reljefa krilatog lava je i s ovog mjesta otklesan 1797. godine. Izvorna lapida s obrisima reljefa uzidana je 1964. na Porta Altinia u Trevisu. Vidjeti i ovdje, poglavlje 8.2.

no da bi mogao pripadati nekoj od grana obitelji Grimani.⁷⁰⁰ Ta se manja gradska vrata proporcijama i strukturom jasno razlikuju od glavnih Gradskih vrata – niža su i šira, umjesto jonskih polustupova imaju toskanske pilastre, no tipološki su zapravo reducirana izvedenica serliovskog tipa primijenjenog u Cresu tridesetak godina ranije, na spomenutim Lučkim vratima protomajstora Sidra Stošića. Mala su vrata u odnosu na Lučka snižene visine, lišena su trokutnog zabata i složene atike, a polustupovi su zamijenjeni pilastrima. Takav koncept svjedoči o lokalnom zadržavanju modela koji je u međuvremenu postao općim mjestom fortifikacijske i javne arhitekture diljem Europe.

Glavna kopnena vrata, Porta Marcella, Vela ili Gradske vrata, podignuta su na sjevernom dijelu istočnog prstena zidina, na početku nove glavne prometnice formirane u 16. stoljeću koja je povezivala otočne prometnice povezane duž poljane na istočnom obodu grada s novim upravnim središtem i pristaništem. Luk vrata, izveden u bunjatu, visok je 770 cm, širok 445 cm,⁷⁰¹ obočen je jonskim polustupovima vezanima s po četiri kamena prstena. Odstupanje od klasičnih arhitektonskih pravila ovdje je vidljivo u činjenici da polustupovi nemaju jasnu nosivu funkciju. Trabeacija je, naime, naglašenija nego na Lučkim vratima, prekinuta je radijalnim blokovima luka pa se doima kao da uopće ne počiva na kapitelima. Ovdje je, zapravo, riječ o projektu doslovno izvedenom iz Serliovog predložka sa stranice XLIII. Četvrte knjige, no lišenog ondje predložene trabeacije s trotračnim arhitravom, jastučastim frizom i složenom atikom.

U Cresu se nad jednostavnijim vijencem gređa diže atika s recentnim reljefom krilatog lava koji je 1934. postavljen na mjestu izvornog, otučenog 1797.⁷⁰² Obočen je izvornim grbovima dužda Pasqualea Cicogne koji tu dužnost vršio od 1585. do 1595.,⁷⁰³ i creskoga kneza Giovannija Marcella koji je u Cresu službovao između 1586. i 1588. godine. Njima se datira dovršetak Velih vrata, no konačnu potvrdu pružaju arhivski zapisi iz spomenute knjige izgradnje zidina. Tako je 13. srpnja 1584. majstoru Mateju iz Rovinja za dopremljeni kamen isplaćeno 155 lira, dok je lapicida Ivan Petar Zvonarić dobio 30 lira predujma za obradu kamena namijenjenog izgradnji Porta al Prado. Kako su Male vrata (Bragadina) bila dovršena još 1581., te se isplate nesumnjivo odnose na izgradnju većih, glavnih vrata kojima započinje nova glavna gradska prometnica što je vodila ravno ka novom trgu uz sjedište komunalne vlasti i prema luci. Posljednji arhivski podatak koji se odnosi na njihovu konstrukciju onaj je od 13. ožujka 1584. kada su poznati creski klesari Frane Stošić, sin majstora Sidra, autora Lučkih vrata, i Marko Soldatić isplaćeni (svota je nečitka) za radove na *porta posta al Prado*,⁷⁰⁴ no arhivska istraživanja tih pitanja još traju.

Može se pretpostaviti da su srušena sjeverozapadna gradska vrata Sv. Nikole bila još jednostavnija, možda tek u bunjatu definiranim lukom. Kroz njih se sa sjeverozapadnih područja ulazilo u središnju ulicu *burgusa*, srednjovjekovnoga vangradskog naselja koje je tek nakon sredine 16. stoljeća uključeno u prostor grada. Uz južni rub nekadašnjih vrata sačuvan je dio zidnoga platna građen od pravilnih klesanaca. Još jedna vrata, nepoznatog izgleda, vjerojatno tek jedna od pusterli, nalazila su se uz sjeveroistočne kule pravokutnog tlocrta, Turiona, a sudeći po zapisima u *Libri delle fabbriche...*, dovršena su 1609. godine.⁷⁰⁵

⁷⁰⁰ J. ĆUS-RUKONIĆ 1989., str. 13.

⁷⁰¹ L. TOMAZ 2002., str. 90.

⁷⁰² J. ĆUS-RUKONIĆ 1989., str. 15; L. TOMAZ 2002., str. 95ff; A. RIZZI 2005., str. 133 i 137. Vidjeti ovdje, poglavlje 8.2.

⁷⁰³ L. POZZO-BALBI 1934, str. 87.

⁷⁰⁴ DARI-25: LdF, f. 85, 86, 87, 89.

⁷⁰⁵ DARI-25: LdF, f. 114' i 115.

7.8

Vela vrata (Porta Marcella), Cres, pročelje, 1586.
(foto: L. Borić)

Kako je već rečeno u poglavlju o Gradskom tornju, Lučka vrata u njegovom prizemlju izgradio je protomajstor Sidar Stošić oko 1550., te je riječ o vrlo ranom primjeru – uz one u Zadru i Dubrovniku koje se datiraju u 1539. i u 1540-e⁷⁰⁶ – primjene klasičnoga arhitektonskog jezika u gradovima mletačke Dalmacije. Osim toga, izuzetan je po izravnoj primjeni Serliovih predložaka, što bezuvjetno otvara pitanje puta i načina tog prijenosa.⁷⁰⁷ Lučka su vrata gotovo u potpunosti izvedena iz predloška što ga je Sebastiano Serlio objavio na XII. stranici svoje Četvrte knjige, *Quarto libro*, koja je zapravo objavljena u Veneciji, 1537. godine kao prva iz serije.⁷⁰⁸ Jedina je razlika između creskih vrata i Serliovog predloška

⁷⁰⁶ J. GUDELJ, A. RUSO 2013.; J. GUDELJ 2014.b; L. BORIĆ 2015.

⁷⁰⁷ Analogan i istodoban je primjer kuće Tome Stjepovića Skočibuhe u Dubrovniku. N. GRUJIĆ 2013., str. 245-252.

⁷⁰⁸ U digitalnim formatima dostupno na https://archive.org/details/gri_33125008448637, pristupljeno 1. lipnja 2018.

7.9a
Izidor Stošić, Lučka vrata u prizemlju Gradskog
tornja, Cres, 1552. (foto: L. Borić)

u tome što potonji završava trokutnim zabatom koji počiva na gređu, a u Cresu ga je Sidar Stošić podigao na atiku s reljefom lava sv. Marka, kako je to bilo uobičajeno na svim važnijim gradskim vratima i vidljivijim točkama javnoga prostora diljem posjeda Serenissime. No, i u tom je detalju creski majstor posegnuo za Serliovim predloškom: rješenje atike je preuzeo s gradskih vrata prikazanih na stranici VII. na kojem je ploha za smještaj reljefa na isti način obočena dvama pilastrima s ukladama. Razlike u creskoj inačici u ostalim elementima su neznatne: polustupove je u Cresu obujmio jedan obruč manje, a zaglavni kamen zabata nije spušten.⁷⁰⁹

---

⁷⁰⁹ L. TOMAZ 2002, str. 79. Možda su izvorno i creski pilastri imali takve uklade.

7.9b

Sebastiano Serlio, primjer vrata dorskog reda
(izvor: S. SERLIO 1537.)

7.9c

Sebastiano Serlio, primjer vrata dorskog reda
(izvor: S. SERLIO 1537.)

Osim toga treba naglasiti da su Mala vrata ili Porta Bragadina iz 1581. reducirana verzija Stošičevih lučkih vrata, dok se Gradska vrata ili Porta Marcella (1586.) prema Serliovim modelima odnose s daleko više slobode, pokazujući određena nerazumijevanja ključnih pravila klasičnoga jezika arhitekture iz kojega su ti modeli i proizašli. Ipak, s obzirom da arhitektonsko i građevinsko znanje, kao i i klesarsko umijeće koje su ovi majstori pokazali na zornoj crkvi – premda je ondje riječ o gotovo doslovnoj emulaciji interijera osorske katedrale – možda ipak upućuje na to da je pretpostavka o njihovom provincijskom nerazumijevanju temeljnih postavki suvremenog arhitektonskog jezika manje vjerojatna. Riječ je o slobodnoj interpretaciji, zapravo, pojednostavljenju predložka XLIII. Serliove Četvrte knjige na temelju čega se može pretpostaviti da je se jedan primjerak, možda još od vremena Sidra Stošića, zacijelo nalazio u Cresu.

U kontekstu razmišljanja o likovnoj kulturi creskog *Cinquecenta* korisno je izvesti neke pretpostavke o putovima prijenosa stilskih inovacija, posebice kada je riječ o projektu Lučkih vrata. Tako je L. Tomaz iznio ponešto napregnutu hipotezu o filozofu Frani Petrisu kao mogućem posredniku Serliovih predložaka. On je, naime, još kao student početkom 1550-ih u Veneciji objavio svoje prve tekstove koji se, između ostalog, dotiču teoretskih književnih tema s kojima su u venecijanskim humanističkim krugovima povezane i arhitektonske rasprave. Sredinom pedesetih godina Petris je, zbog rješavanja spora oko nasljedstva, boravio u Cresu te je tom prigodom, prema Tomzu, mogao biti i posrednik Serliovih modela, naročito stoga što su mu se u tom razdoblju filozofski i poetski interesi poklapali s onima mletačkog humanista Giulia Camilla Delminija, koji je pak bio blizak Serliov poznanik.⁷¹⁰ No, problem s ovom hipotezom je u tome što nije usklađena s uobičajenim sustavima prijenosa arhitektonskih i likovnih koncepata iz Venecije u gradove njezinih posjeda, o čemu se raspravlja i u zaključku ove knjige. Naposljetku, Sidar Stošić je Gradski toranj dovršio do 1552., Tomaz pret-

⁷¹⁰ L. TOMAZ 2002., str. 83ff.

postavlja Petrisov creski boravak između 1554. i 1556.,⁷¹¹ a u bilješkama Gradskega vijeća o njemu se govori tek na sjednici od 26. rujna 1557.⁷¹² Sve navedeno upućuje na pretpostavku da je protomajstor Sidar Stošić drugim putovima bio upoznat s novim arhitektonskim stilovima i trendovima, kao što je i za potrebe čitavog Gradskog tornja preradio arhitektonski, pa i urbanistički koncept Gradskega tornja, što ga je Mauro Codussi posljednjih godina 15. stoljeća bio izgradio na Trgu sv. Marka u Veneciji.

Osim što se može pretpostaviti da je protomajstor Sidar Stošić bio dovoljno sposoban za osmišljavanje arhitektonskih projekata, treba dopustiti i mogućnost da je u procesu izrade projektnih rješenja čitavoga sklopa određenu ulogu mogao odigrati i netko iz komunalne uprave. Mletački knezovi i njihova administracija su se, bez obzira na dvogodišnje ograničenje službi u istočnojadranskim komunama, često aktivno uključivali u širok spektar djelovanja izvan strogo definiranih upravnih dužnosti i zaduženja. Štoviše, odluke iz arhitektonske i domene urbanog planiranja koje se neposredno odnose na poslove uprave i obrane dio su njihovih ovlasti, pri čemu se Senat nizom odredbi trudio onemogućavati isticanje osobnih zasluga i obiteljskoga znakovlja.⁷¹³ Svakako, nije za očekivati da Stošić mora biti jedini autor zamisli o primjeni Serliovih (i anakronih Codussi-jevih kada je riječ o čitavom Gradskom satu) arhitektonskih koncepata, no zacijelo mu se treba pripisati njihova konkretna arhitektonska razrada i izvedba, što je, zapravo, dodatni argument tezi o određenoj razini njegove moguće temeljne arhitektonske, a ne samo građevinske naobrazbe. Konačno, da je u Cresu postojao barem jedan primjerak Serliove Četvrte knjige, ili barem nekolicine iz nje izvedenih crteža i projekata, svjedoči i redukcija Lučkih na projektu Malih vrata (Bragadina) iz 1582., a još više Gradska vrata (Marcela) iz 1586. te njihovo odstupanje od klasičnih regula promatrano u Karamanovom ključu perifernih i provincijskih sloboda od strogih pravila umjetničkih središta. Pripadnici druge generacije stasale nakon protomajstora Sidra: Ivan Petar Zvonarić, Marko Soldatić i protomajstorov sin Frane Stošić, koji je i arhivski potvrđen na izgradnji Gradskih vrata (a od oca je mogao naslijediti Četvrtu knjigu), poznavali su i koristili iste Serliove predloške, ali s manje arhitektonskoga znanja i razumijevanja ključnih arhitektonskih principa.

Dakako, nasuprot svemu pretpostavljenom, rani odnos prema Serliovim modelima dopušta i drugu gore navedenu pretpostavku, a ta je da su na Lučkim i Malim vratima doslovno primijenjeni uvezeni predlošci, no kod Gradskih vrata možemo sigurnije govoriti o njihovoj lokalnoj interpretaciji.

---

⁷¹¹ L. TOMAZ 2002., str. 83.

⁷¹² N. LEMESSI – REGESTA, str. 239.

⁷¹³ Takva je praksa bila naročito učestala u Zadru kao sjedištu mletačke prave nad Dalmacijom, pa su odredbama Senata dijelovi počasnih natpisa sa spomenom imena upravitelja za čije je službe podignuta određena građevina ili dio utvrda uglavnom bivali otučeni. O tome: L. BE-NEVENIA 1890.

8. Likovna kultura renesansnog Cresa: identiteti, uvozi i odrazi

Kultura renesanse u gradu Cresu nesumnjivo je bila živa i plodna i u pogledu likovne produkcije, od koje su danas sačuvani tek fragmenti. Okosnica su ovog poglavlja tek najelokventniji i najreprezentativniji među njima, kroz čiju analizu je moguće očitati nekoliko ključnih elemenata creskoga renesansnog identiteta, od likovnih prikaza gradskog zaštitnika sv. Izidora, preko mletačkog obilježavanja teritorija kroz simboliku lava sv. Marka, do privatnih i kolektivnih narudžbi reprezentativnih slika i skulptura od vodećih slikara i drvorezbara Venecije. Sve su umjetnine koje se ovdje analiziraju sada u znatno izmijenjenim ambijentima u odnosu na one u kojima su nastali; većina je muzealizirana ili je pak izdvojena iz cjelina, a dijelom su i nestale, te se ovdje o njima raspravlja na temelju arhivske građe.

8.1. Lice gradskog zaštitnika: sv. Izidor

Kako je već spomenuto, u središtu hagiografskog horizonta grada Cresa svakako je gradski zaštitnik, sv. Izidor, kojemu je posvećena srednjovjekovna komunalna crkva smještena u prvotnoj jezgri naselja. Tradicionalno se ovaj svetac prepoznavao tek na dva danas poznata prikaza: na kasnogotičkom reljefu kasnije uzidanom u zid novoga Fontika i kao monumentalni drveni kip iz spomenute crkve.

Pravokutni reljef gradskog zaštitnika na Fontiku (danas hotel „Cres”) s tri je strane oivičen motivom izmjeničnih kvadara, a njihov izostanak na gornjoj stranici upućuje na to da je izvorno bio dijelom veće cjeline, odnosno da se u gornjoj zoni vjerojatno nalazio grb.⁷¹⁴ Stojeći svetački lik u biskupskom ornatu u lijevoj ruci drži model utvrđenoga grada ispred kojeg je pomalo nespretno smješten pastoral, dok je drugu, dosta oštećenu ruku, podigao u gesti blagoslova. Ukošen položaj lika radi smještaja plastički naglašenog modela grada, kao i skromni oblikovni dosezi u formiranju lica i draperije, obilježja su ovog reljefa, vjerojatno nastalog sredinom 15. stoljeća. Ikonografija slijedi opću tendenciju prikazivanja gradskog patrona s modelom grada u ruci, a biskupska je odjeća dodatan doprinos ugledu ne samo konkretnog sveca, već i cijele komune.

Drveni kip gradskog zaštitnika u crkvi Sv. Izidora izrazito je monumentalnih dimenzija, što je potaklo pučko vjerovanje da neprestano raste.⁷¹⁵ Izrađen od lovorovog drveta oko šuplje jezgre, sjedeći lik bradatog biskupa u ornatu u lijevoj ruci drži pastoral, dok desnom blagosilja. Skulpturu je vjerojatno vidio već vizitator Valier 1579. godine jer govori o liku sv. Izidora na glavnom oltaru, dok su oltari sv. Gaudencija i sv. Nikole bili neukrašeni.⁷¹⁶ Bratovština je 1614. godine ovaj kip namjeravala zamijeniti slikom, no čini se da do toga nije došlo jer se još 1823. godine spominje kao dio većega drvenog oltara, koji je demontiran pedesetih godina prošlog stoljeća.⁷¹⁷

⁷¹⁴ B. FUČIĆ 1995, str. 40.; I. MITIS 1907., str. 18, uz reljef spominje i grb kapetana Zorzija. S obzirom na oblikovne karakteristike reljefa i osnivanje fontika, radi se vjerojatno o Girolamu Zorziju, knezu 1456. godine (vidjeti popis knezova u prilogu).

⁷¹⁵ T. SUŠANJ PROTIĆ 2011. AzcC, Rukopisni inventar kapela župe Svete Marije Velike, Cres, 1955., 1.-2. Dimenzije kipa su 220 x 133 x 103 cm.

⁷¹⁶ A. VALIER, 1579., f. 24v.

⁷¹⁷ M. FILLINI, L. TOMAZ 1998., str. 24; T. SUŠANJ PROTIĆ 2011., str. 188.

8.1
Kip sv. Izidora, crkva Sv. Izidora, Cres
(foto: T. Sušan, Fototeka Konzervatorskog
odjela u Rijeci)

Ovaj je tip sjedećeg biskupa zatvorenoga kubičnog volumena i stroge frontalnosti prisutan u više primjera na otoku, s neznatnim izmjenama ikonografskih atributa, među kojima je najkvalitetniji sv. Nikola iz istoimene kapele u Lubenicama.⁷¹⁸ Hipotezu da je upravo ovaj primjer poslužio kao uzor za kipove sv. Gaudencija u kapeli istoimenog sveca u Osoru, creskog sv. Izidora i sv. Nikole u Martinšćici, izvorno iz kapele u zaseoku Breg, s obzirom na važnost gradskih zaštitnika Osora i Cresa valja uzeti s dozom opreza, no tri su navedena kipa neosporno srodna.⁷¹⁹ Vjerojatno se uistinu radi o djelima neke drvorezbarske radionice aktivne na otoku ili u široj regiji tijekom prve polovice 16. stoljeća.⁷²⁰ Nadalje, ovakav je tip prikaza sjedećeg biskupa vrlo raširen u Istri, pa i u Dalmaciji,⁷²¹ a oblikovanjem se nameće kao izraz biskupskog i svetačkog autoriteta.

Valja naglasiti da nije poznato kada se i kojim kanalima u Cresu udomaćio kult sv. Izidora, slabo poznatog biskupa iz Antiohije, kako ga bilježi *Martyrologium Romanum*, s blagdanom 2. siječnja.⁷²² Kao mjesto njegova biskupovanja i mučeništva spominju se Antiohija (današnja Antakya/Hatay u Turskoj) ili pak španjolska Zaragoza, odnosno Amphilochia u Galiciji, gdje bi ga pogubili Arijanici.⁷²³ U Cresu mu je posvećena izvorno romanička crkva, što bi moglo značiti da ga se u gradu časti barem od 13. stoljeća,⁷²⁴ a o njegovoj popularnosti svjedoči činjenica da je bratovština sv. Izidora tijekom 15. i 16. stoljeća bila jedna od dvije najbrojnije u gradu.⁷²⁵ Daniele Farlati o patronu Cresa navodi da se radi o biskupu i mučeniku, ali i da u gradu nema njegovih izvornih relikvija te opisuje svečanu koncelebriranu misu u kojoj sudjeluju i komunalna tijela.⁷²⁶ Kratak *aleluja*-napjev u čast sv. Izidoru nalazi se i u antifonaru iz 15. stoljeća u arhivu zborne crkve.⁷²⁷

Na oba creska renesansna prikaza ovog sveca on je prikazan kao biskup, na fontiku i u standardnoj ikonografiji gradskog patrona s modelom grada, no osim titularne crkve, kasnorenesansni vizitatori mu u gradu ne nalaze drugih svetišta ni oltara. I pored uobičajenih tendencija da se gradskog patrona prikazuje u biskupskom ornatu, sugestivna je pretpostavka da su renesansni Cresani i kroz prikaze sv. Izidora željeli izjednačiti status svoje komune u odnosu na osorsku, upravo

⁷¹⁸ Kip se danas nalazi u sakristiji župne crkve u Lubenicama, te je moguće da se sastoji iz dijelova više skulptura, vidjeti T. SUŠANJ PROTIĆ 2011., str. 199-200.

⁷¹⁹ T. SUŠANJ PROTIĆ 2011. Zanimljivi kao dio istog ikonografskog, ali ne i radioničkog korpusa su sv. Antun opat, pučki rad iz istoimene gradske kapele u Cresu, te mnogo kvalitetniji sv. Jeronim i sv. Blaž u Gradskom muzeju u Cresu, koji potječu iz pastirskog stana na sjevernoj strani otoka. O restauraciji ovih kipova vidjeti N. KRSTULOVIC 2011.

⁷²⁰ T. SUŠANJ PROTIĆ 2011.

⁷²¹ Sv. Antun iz Bala, sv. Andrej iz Rapca, sv. Antun iz Svetvinčenta, sv. Flor iz Pomera, sv. Antun iz Poreča, sv. Eleuterije iz Poreča, sv. Antun iz Višnjana; V. EKL 1982., str. 53-68. U Dalmaciji ovoj skupini pripada Sv. Antun opat iz Šibenika, vidjeti T. SUŠANJ PROTIĆ 2011., str. 193.

⁷²² FILLINI, TOMAZ, 25, T. SUŠANJ PROTIĆ 2011., str. 194. O sv. Izidoru antiohijskom vidjeti J. SCHÄFER 2015.

⁷²³ J. SCHÄFER 2015.

⁷²⁴ M. JURKOVIĆ 1990., str. 203-204.

⁷²⁵ Apostolski vizitator Agostino Valier izrijekom spominje pozuppe bratovština sv. Izidora i sv. Ivana Evanđeliste kao legitimne predstavnike pred kojima izriče odluku o gradnji nove župne crkve, A. VALIER 1579., f. 17'.

⁷²⁶ D. FARLATO 1775., str. 620 pogrešno navodi datum blagdana kao 2. veljače. Tekst molitve koje svome zaštitniku upućuje creski kler na blagdan citira na sljedeći način: *O martyr invictissime Isidore urbis Chersinae protector, & refugium nostris acquiesce precibus, & pro salute omnium funde preces ad Dominum. /Oremus./Deus, qui B. Isidorum virtute verae fidei, & constantia in sancta confessione roborasti, quique illum B. Martyrum, pariterque Pontificum collegio associasti, ejus quaesumus precibus nos ab omni adversitate libera, & aeternae felicitatis concede perfrui gloria. Per &c.*

⁷²⁷ H. BREKO KUSTURA, 2008., str. 85: *O beate Ysidore, kersu patrone, inclite corda tuorum visita, et imple Dei gratiam quos tu convulsis manibus orationibus et meritis Christo recomendas.* Notacijom je zabilježen tek prvi dio teksta.

iz razloga premještanja polova biskupske i svjetovne vlasti otoka iz Osora u Cres. Ovome u prilog govori i činjenica da je Gaudencije čašćen na posebnom oltaru u creskom Sv. Izidoru,⁷²⁸ ali ne i u zornoj crkvi, čime se naglašava komunalni karakter oba sveca te njihovu važnost za regionalni identitet otočne skupine.

S obzirom da oba danas poznata prikaza, kao i napjev u čast sv. Izidora, datiraju iz razdoblja učvršćivanja mletačke vlasti na otoku, moguće je pretpostaviti, iako za sada bez neospornih arhivskih dokaza, da je mletačkoj upravi pogodovao homonimija gradskog zaštitnika i Izidora s Hiosa, mučenika čije su relikvije u Veneciju prenesene 1125. godine.⁷²⁹ Kult sv. Izidora s Hiosa, čija se kapela nalazi u crkvi sv. Marka u Veneciji, slavljen je jednom godišnje, 16. travnja, na dan translacije relikvija u grad na lagunama, i to procesijom koju je Republika koristila kao memento na neuspjeli pokušaj dužda Marina Faliera da u potpunosti preuzme vlast.⁷³⁰ Dakle, mletački je sv. Izidor u neku ruku postao zaštitnik komunalnih vrijednosti i simbol dobre vladavine, što je nesumnjivo bilo pogodno i za status istoimenog patrona komune na čiji su se blagdan u Cresu odabirali suci, nadstojnici fabrika i drugi gradski dužnosnici. Osim toga, u Veneciji je sv. Izidor bio zaštitnik Arte dei Segatori dell'Arsenale,⁷³¹ dakle, još jednoga pomorskog zanimanja koje je i u Cresu bilo zastupljeno, pa je moguće da je među mletačkim arsenalskim tesarima bilo i onih porijeklom iz kvarnerskoga grada sv. Izidora.⁷³²

Konačno, nakon tridentskih reformi, gradskog se zaštitnika poistovjetilo s rimskim mučenikom Izidorom čije su relikvije iz Rima u Cres prebačene 1661. godine i pohranjene u zornoj crkvi.⁷³³ Nakon njihovog smještanja na glavni oltar Sv. Marije, kult sv. Izidora izravno je ceremonijalno povezan s ustoličavanjem novoga mletačkog kneza jer je povjeravanje jednog od triju ključeva patronovog relikvijara svaki knez ovjeravao svojim potpisom, dok su druga dva ključa dodjeljivana biskupu i najstarijem komunalnom sucu,⁷³⁴ sve u svrhu simboličkog jedinstva venecijanske, biskupske i komunalne vlasti. Za primijetiti je da se, dakle, od 17. stoljeća ovaj ceremonijal fokusira na zornu crkvu, no svečana misa na blagdan sv. Izidora i komunalni ritual ostaju i dalje vezani za crkvu gradskog parca.

8.2. Simbolički lik državnog kulta: creski mletački lavovi

Uz apropijaciju komunalnog kulta i njegovo ugrađivanje u ritual dobre vladavine kneza i biskupa, za čija je imenovanja bila odgovorna, kako je dobro poznato, Serenissima je svoju vlast učitala u prostore gradova dominija postavljajući monumentalne prikaze lava sv. Marka na istaknutim mjestima javnih gradnji.⁷³⁵ Kult mletačkoga državnog sveca u Cresu je bio čašćen u vrlo skromnoj kapeli,⁷³⁶

---

⁷²⁸ A. VALIER, f. 24r u Sv. Izidoru spominje oltare sv. Izidora, sv. Gaudencija i sv. Nikole, dakle trojice svetih biskupa, čiji je kult na otoku bio vrlo snažan.

⁷²⁹ S. MITIS 1925., str. 127. smatra da je upravo ovaj svetac zaštitnik Cresa, što proširuje i J. VLAHOVIĆ 1985. Ipak, valja naglasiti da datum blagdana nije 2. siječnja. O kultu sv. Izidora s Hiosa u Veneciji vidjeti M. TOMASI 2008.

⁷³⁰ M. TOMASI 2008., str. 15.

⁷³¹ M. TOMASI 2008., str. 15.

⁷³² Lovorka Čoralić o tome ne donosi izravnih podataka, no tvrdi da je više od polovice useljenika sa sjevernojadranskih otoka bilo u pomorskim zanimanjima. Usp. L. ČORALIĆ 1995., str. 385.

⁷³³ S. MITIS 1933., str. 43: Tijelo mučenika Izidora donirao je knez i kapetan Claudio Avogadro 4. listopada 1661. Relikvija je iz rimskih katakombi San Calepodija došla do Avogadra posredstvom Cresanina Jacopa Draže, gvardijana franjevačkog koventualskog samostana Sv. Marije dei Frari 9. lipnja 1661. Usp. i M. FILLINI, L. TOMAZ 1998., str. 25.

⁷³⁴ N. LEMESSI 1979., V, str. 14; M. FILLINI, L. TOMAZ 1998., str. 26.

⁷³⁵ A. RIZZI 2005.

⁷³⁶ Vidjeti poglavlje o sakralnoj arhitekturi.

8.2
Porta Altinia, Treviso (foto F. Marcorin)

no monumentalni su reljefi lavova krasili Kneževu palaču, Lučka vrata u Gradskom tornju, zatim Gradska vrata (Porta Marcella) te Mala vrata (Porta Bragadina) kao i sjeverozapadnu ugaonu kulu na ulazu u luku,⁷³⁷ dakle, ocrtavali su krug oko grada s kapelom sv. Marka u približnome središtu.

Brojni lavovi razasuti širom teritorija nekadašnje Prejanske Republike osciliraju između djela visoke likovne vrijednosti i uradaka lokalnih kipara skromnih doseg, no o creskim se lavovima s likovnog stanovišta može malo toga reći, s obzirom su redom stradali u previranjima 1797. godine, nakon ukinuća Mletačke Republike. Reljef s Porta Bragadina je tada otučen, da bi tek 1934. godine bio postavljen novi lav sv. Marka. Izvorna creska lapida s obrisima reljefa nalazi se danas na Porta Altinia u Trevisu, gdje je uzidana 1964.⁷³⁸ Na Porta Marcella nalazi se novi reljef kralatog lava koji je 1934. postavljen na mjestu izvornog, otučenog 1797. Lav sa sjeverozapadne ugaone kule je 1797. godine bio bačen u more u blizini gradske luke. Na Lučkim je, pak, vratima između 1906. i 1943. stajao novi lav, klesan na narudžbu Gradskog vijeća.⁷³⁹ Iznova je stradao u jesen 1943. godine i danas je na tom mjestu naslikan grb grada Cresa, djelo akademskog slikara Mate Solisa.⁷⁴⁰

Ulomci originalnog reljefa lava s kule, ili pak s Porta Marcella, danas se nalaze u mjestu Gardone Riviera, u kompleksu Vittoriale degli Italiani, ugrađeni u desnoj ekседri ulaznoga dvorišta.⁷⁴¹ Sačuvani su tek vrhovi šapa, kitnjasti vrh repa te stilizirani morski valovi i tlo na kojemu je lav stajao. Nažalost, ovi ostatci nisu dovoljni za donošenje konačnog suda, no, sa stanovitom ogradom, može se naznačiti da se ne radi o ponajboljim djelima mletačke produkcije ovog tipa. Vjerojatno se i u ovim slučajevima radi o radu lokalnih majstora zabilježenih na javnim gradnjama, od Sidra Stošića do Ivana Petra Zvonarića i Marka Soldatića i njihovih pomoćnika vičnijima figuralici.

8.3. Uvozi mletačke rane renesanse: Andrea da Murano i Alvise Vivarini

U zbirci franjevačkog samostana čuva s drveni reljef Madone s djetetom mletačkog majstora Andree da Murana, potpisan i datiran u osmo desetljeće 15. stoljeća.⁷⁴² Izvorno dio veće oltarne cjeline, koju je teško raspoznati iz dostupnih dokumenata, reljef je u današnji okvir stavljen nakon požara u crkvi na Veliki petak 1898. godine, u kojem je izgorio oltarni triptih iz kapele Petris s likovima sv. Frane, sv. Klare i sv. Bonaventure čija su polja dijelili pozlaćeni pilastri.⁷⁴³ Reljef je

⁷³⁷ G. DUDA MARINELLI 2007.a dovodi u pitanje postojanje lavova na gradskim vratima, no s obzirom na podatke o njihovom nestanku i premještanju, kao i postojanju analognih primjera širom mletačkih teritorija, njihovo je postojanje vrlo izvjesno.

⁷³⁸ L. TOMAZ 2002., str. 97; A. RIZZI 2005., str. 131-132.

⁷³⁹ G. DUDA MARINELLI 2007.a, str. 263.

⁷⁴⁰ A. RIZZI 2005., str. 127-131; L. TOMAZ 2002., str. 95 ff. Posljednjih se godina vode žive polemike u kojima se predlaže postavljanje trećeg lavljeg reljefa u ovu nišu. Nedavno je izrađen i jedan nesporno oblikovan lavlji reljef (A. RIZZI 2005., str. 146, sl. 57, G. DUDA MARINELLI 2007.a.), nastao prema fotografiji onog s Lavlje kule ugrađenog u Morska vrata 1906.

⁷⁴¹ N. Lemessi donosi crtež lava s naznakom da je s Porta Marcella, koji je usporediv s ostacima na Lago di Garda. Reljef je s Cresa odnesen u Veneciju i bio je deponiran u dvorištu Palazzo delle Prigioni (tadašnjem spremištu Sopritinedenze ai Monumenti), odakle je 1969. odnesen u Vittoriale. A. RIZZI 2005., str. 135; G. DUDA MARINELLI 2007.a, str. 266.

⁷⁴² Natpis glasi: OPUS ANDREA DE MURANO. Adi [...] MAGGIO 147[...]. Dimenzije skulpture su 73,7x34x7 cm. Vidjeti T. SUŠANJ, I. ŠARIĆ ŽIC, D. ČIKIĆ 2005., Skulptura, br. 19.

⁷⁴³ AfrC, Svežanj LL, svjedočanstvo.

8.3
Andrea da Murano, Madona s djetetom, Zbirka samostana Sv. Frane, Cres (foto: J. Gudelj)

već Antonino Santangelo 1935. godine istaknuo kao vrijedno djelo mletačkih radionica 15. stoljeća, smatrajući umjetnikov potpis falsifikatom.⁷⁴⁴ Ipak, upravo se oko ovog reljefa ovio zanimljiv povijesnoumjetnički problem koji je doveo do redefiniranja opusa mletačkog slikara i kipara Andree da Murana.

Reljef prikazuje Bogorodicu na prijestolju s krunom na glavi, ovijenu bogatim plaštem i u haljini rezanoj ispod prsiju, s malim Isusom u krilu koji objema rukama drži češljugar. Likovi su u cjelini skladno proporcionirani, no detalji ruku su reznani u krupnim cjevastim volumenima prstiju, a lica sumarno oblikovana. Možda je najlošije izvedena figura češljugara, simbola Muke i Uskrsnuća, koji nema ništa od finoće analognih figura u kompozicijama Michelea Giambona ili Madone s kandelabrima Antonia Rossellina.⁷⁴⁵ Ovoj posljednjoj se približava naročito položajem ruku malog Isusa, no način na koji Bogorodica drži dijete debeljuškastih nožica sličan je reljefu naatici kamenog oltara iz crkve s. Petra u Izoli pripisanom radionici Pietra Lombarda ili Madone s djetetom u crkvi Sv. Vida i Modesta u Spinei, radu Giovannija Buore, no radi se o tipskim rješenjima koja se ponavljaju na nizu kamenih i drvenih skulptura mletačkog kruga posljednja tri desetljeća 15. stoljeća.⁷⁴⁶ Nabori odjeće creske Bogorodice izvedeni su vješto, s dosljedno provedenim tretmanom pada tkanine. Igra draperije je posebno bogata oko Bogorodičinih koljena, gdje dijelom prati obrise tijela, a dijelom slobodno pada.

Upravo je creska Madona, s obzirom da se potpis autora pokazao autentičnim, bila polazištem za ustanovljavanje kiparske aktivnosti radionice Andree da Murano.⁷⁴⁷ U Veneciji ga se bilježi između 1463. i 1475. godine, i to na različitim zadacima, kao što je pozlata školjki na drvenom koru u crkvi San Zaccaria 1463. godine, da bi pet godina kasnije, s Bartolomeom Vivarinijem, dobio prestižnu narudžbu slika za *Scuola grande di San Marco*, sjedište bratovštine čije je bio član od 1466. godine.⁷⁴⁸ Iako je isprva širio djelatnost u samoj Veneciji, pa je s bratom Girolanom imao radionicu u četvrti Santa Maria Formosa, u koju je 1472. primio i naučnika Francesca, sina Giusta, stolara iz Kopra, posljednja je tri desetljeća života djelovao u mjestu Castelfrancu Veneto, gdje će i umrijeti 1512. godine.⁷⁴⁹

Creska je Madona jedino datirano djelo iz osmog desetljeća 15. stoljeća, kada majstorova venecijanska radionica opslužuje prvenstveno otoke lagune te kvarnerske naručitelje. Tada slika i svoje najmonumentalnije djelo, triptih s likovima sv. Sebastijana, sv. Vinka Ferrerskog, sv. Roka i sv. Petra te lunetom s Gospom milosrdnom i četiri sveca, danas u Gallerie dell'Accademia u Veneciji.⁷⁵⁰ Djelo, nastalo za dominikansku crkvu Sv. Petra mučenika na Muranu, potpisano je jednako kao i creski primjer, a datira se oko 1475.⁷⁵¹ Stilski je srodno istodobnim radovima Bartolomea Vivarinija, pa i Giovannija Bellinija, no osjeća se i odjek nešto ranije vizualne kulture i rješenja koje nude Andrea Mantegna i Andrea

⁷⁴⁴ *Notevole opera di intaglio, veneziana, del XV secolo. Segnata con la falsa firma...*, A. SANTANGELO 1935., str. 82.

⁷⁴⁵ Kao dio teme Madone s Djetetom talijanskih i napose mletačkih slikara, češljugar je najčešće simbol Uskrsnuća, a time je tema pogodna i kao protukužna votivna kompozicija, usp. H. FRIEDMANN 1946., str. 8. Za raspravu o temi u mletačkom slikarstvu, vidi H. FRIEDMANN 1946., str. 80-85.

⁷⁴⁶ S. ŠTEFANAC 1998., str. 39; A. MARKHAM SCHULZ 1983.b, str. 55-56.

⁷⁴⁷ I. MATEJČIĆ 1993. (na talijanskom jeziku: I. MATEJČIĆ 1995.); 2006.; 2017.

⁷⁴⁸ A. DE NICOLÒ SALMAZO 1976., str. 14; I. MATEJČIĆ 1992., str. 227; 1995., str. 12.

⁷⁴⁹ A. DE NICOLÒ SALMAZO 1976., str. 14; I. MATEJČIĆ 1992., str. 227; 1995., str. 12.

⁷⁵⁰ A. DE NICOLÒ SALMAZO 1976., str. 17-20.

⁷⁵¹ A. DE NICOLÒ SALMAZO 1976., str. 19.

8. 4

Andrea da Murano, Triptih s likovima sv. Sebastijana, sv. Vinka Ferrerskog, sv. Roka i sv. Petra te lunetom s Gospom milosrdnom i četiri sveca, nekad crkva Sv. Petra Mučenika na Muranu, danas u Gallerie dell'Accademia, Venecija (CC)

del Castagno.⁷⁵² Okvirno se u to razdoblje datira i Raspeće sa sv. Marijom i sv. Ivanom u Museo dell'arte vetraria na Muranu, vjerojatno iz crkve Sant'Andrea di Certosa s još jednog otoka lagune.⁷⁵³ Ostali dokumentirani ili atribuirani slikarski radovi nastali su nakon odlaska u Castelfranco Veneto.⁷⁵⁴

Osim potpisane i datirane Madone iz franjevačke crkve u Cresu, drvorezbarska produkcija radionice prepoznata je posebno na istočnome Jadranu, pa se sada Andrei da Muranu pripisuje i vrijedni monumentalni poliptih iz pulske katedrale

⁷⁵² A. DE NICOLÒ SALMAZO 1976., str. 19.

⁷⁵³ A. DE NICOLÒ SALMAZO 1976., str. 23.

⁷⁵⁴ Njegovi radovi za Veneto su izgubljena pala iz 1485. za kapelu Sv. Katarine u katedrali Castelfranca Veneta, potpisana i datirana slika sv. Antuna za crkvu Svetih Antuna i Ivana Krstitelja u Camposanpiero, izgubljena pala za crkvu Sv. Martina u Asolu iz 1492. godine, dvije pale iz servitske crkve u Castelfrancu, 1501. je dokumentiran poliptih u župnoj crkvi mjesta Trebalseleghe, a 1502. potpisuje palu s Bogorodicom na prijestolju između sv. Petra, Nikole, Ivana Krstitelja i Pavla u župnoj crkvi u mjestu Mussolente. Nadalje, pripisuju mu se predela unutar sklopa pale Lorenza Lotta u katedrali u Asolu, Madona s Djetetom iz Zbirke Cini u Veneciji, Bolni sv. Ivan iz Institute of Arts u Detroitu, te Bogorodica i sveci iz crkve Sv. Nikole u Trevisu i Bogorodica s djetetom iz Art Museuma u Princetonu, koje se sve datira u njegovo kasnije razdoblje života u Castelfrancu Veneto.

kao najviši doseg njegove umjetnosti, potom reljefi Bogorodice u župnoj crkvi u Vrbniku, zbirci umjetnina katedrale u Krku te župne crkve u Šijani kod Pule, a s rezervom i reljefni triptih iz franjevačkog samostana na Košljunu te jedna Madona iz župne crkve u Vignju na Pelješcu.⁷⁵⁵ Ovako okupljena grupa djela, koja se odlikuju doslovnim citatima elemenata Mantegninih slika, a posebno veronske pale u crkvi San Zeno te poveznicama sa slikarstvom Bartolomea Vivarinija, ipak ima naglašene oscilacije u kvaliteti, što je moguće objasniti radioničkom produkcijom, no u tome će smjeru svakako biti potrebna daljnja istraživanja. U ovome je smislu creska franjevačka Madona, sa svojim ukočenim frontalnim stavom i sumarno obrađenim detaljima, ipak nešto slabiji rad od primjerice Bogorodice iz Krka, odnosno najsličnija je Madoni u vrbničkoj župnoj crkvi. U svakom je slučaju danas nestala creska kompozicija bila uvoz iz grada na lagunama, no produkt radionice koja će svoje tržište nalaziti prvenstveno u perifernim sredinama Veneta, Istre i Kvarnera.

Istome ukusu 15. stoljeća za mletačku rezbarenu oltarnu skulpturu, ali nikako istoj ruci, pripada i triptih Bogorodice i protukužnih svetaca Fabijana i Sebastijana, izvorno s oltara u crkvi Sv. Izidora, a danas u župnoj crkvi. Triptih je vjerojatno stariji od izgubljene oltarne kompozicije koju je Andrea da Murano izradio za franjevačku crkvu.⁷⁵⁶ Ukoliko ovom nizu pribrojimo i oltarnu palu iz kapele Petris u franjevačkoj crkvi s početka 16. stoljeća, koja je također izgorjela u požaru 1898. godine, a čiji dio okvira danas stoji uz Madonu majstor s Murana,⁷⁵⁷ moguće je ocrtati putanju narudžbi mletačkim drvorezbarskim radionicama koje su naručiteljima s Cresa bile lako dostupne jer su se umjetni-ne jednostavno transportirale, iako su cjenovno vrlo varirale. Nadalje, očito su sve važnije creske crkve svjetlucale pozlatom ovih svetih likova koji su naručivani i za manja mjesta na otoku, poput Belog.⁷⁵⁸ Rješenja likova i ovih manje ambicioznih umjetnina također su analogna onima iz istodobnog slikarstva, a paragone između dviju likovnih vrsta jedna je od ključnih pitanja povijesti umjetnosti *Quattrocenta*.

Potpisana pala Alvisea Vivarinija s prikazom sv. Sebastijana privezanog za stup i okruženog svecima, danas u župnome dvoru, najsjajniji je primjer kvatrocentističke likovne kulture u gradu Cresu koji je do nas stigao. Slika se sastoji od dva dijela, jer je donjem pravokutniku dodana luneta s prikazom Bogorodice zaštitnice koja svojim plaštem obgrljuje sitne klečeće likove vjernica i vjernika.⁷⁵⁹

Sliku je u župnome dvoru vidio već Johann Righetti 1891. godine,⁷⁶⁰ a Wilhelm Antun Neumann sedam je godina kasnije apelirao da ju se zbog lošeg stanja hitno restaurira.⁷⁶¹ Slika je konačno restaurirana tek početkom 1910. godine kako bi bila izložena na Prvoj regionalnoj izložbi u Kopru 1910. godine.⁷⁶² Između dva svjetska rata bila je izložena na Izložbi sakralne umjetnosti u Zadru,⁷⁶³ a posebnu

⁷⁵⁵ I. MATEJČIĆ 2017.

⁷⁵⁶ T. SUŠANJ 2005., str. 45-52.

⁷⁵⁷ Dimenzije okvira su 158,3x69,7x9cm. T. SUŠANJ, I. ŠARIĆ ŽIC, D. ČIKIĆ 2005., Skulptura, br. 20.

⁷⁵⁸ T. SUŠANJ 2005.

⁷⁵⁹ Radi se o temperi i ulju na dasci, mjere donjeg pravokutnika su 117x103 cm, dok je luneta široka 90cm a visoka u tjemenu luka 40cm.

⁷⁶⁰ J. RIGHETTI 1891., str. 276.

⁷⁶¹ W. A. NEUMANN 1897., str. 163.

⁷⁶² Za opširnu povijest restauratorskih intervencija vidjeti M. ERSTE 2017., str. 119-122.

⁷⁶³ G. PRAGA 1934.; F. SEMI 1934., str. 176. Za ostale bilješke lokalnih povjesničara o creskoj pali vidjeti M. ERSTE 2017., str. 124.

pozornost joj je posvetila Dorothea Westphal.⁷⁶⁴ Daljnju znanstvenu obradu i definitivno uvrštavanje u internacionalni korpus djela radionice Vivarini uslijedilo u poslijeratnom razdoblju.⁷⁶⁵ Konačno, nakon opsežne restauracije u Hrvatskom restauratorskom zavodu u Zagrebu 2004./2005. godine, pala je bila izložena 2011. godine na izložbi *Tizian, Tintoretto, Veronese. Veliki majstori renesanse* u Zagrebu.⁷⁶⁶ Nedavno je i opširno obrađena u članku Marijana Erstea.⁷⁶⁷

⁷⁶⁴ D. WESTPHAL 1934., str. 190.

⁷⁶⁵ R. PALLUCCHINI 1962., str. 61-62, 136, reprodukcija na str. 250; J. STEER 1982., str. 22, 35-38, kat. br. 11, str. 138, fotografija na str. 239.

⁷⁶⁶ G. SOBOTA MATEJČIĆ 2011.

⁷⁶⁷ M. ERSTE 2017.

8.7
Alvise Vivarini, Pala sv. Sebastijana, luneta,
župni dvor, Cres (foto: J. Gudelj)

Današnji izgled pale rezultat je niza preinaka, od kojih je najvažnije smanjenje formata donjeg dijela: sv. Sebastijan i mramorni tamni stup za koji je svezan morali su činiti središte izvorne kompozicije, kako sugerira perspektivno skraćivanje jednostavne arhitekture u koju je ova *Sacra conversazione* smještena. Nadalje, uz središnji lik nalaze se lik sv. Katarine Aleksandrijske, s nazupčanim kotačem i po visini presječen lik sv. Kristofora s malim Isusom na ramenima, dok je od dvojice svetih liječnika, sv. Kuzme i sv. Damjana, sačuvan tek jedan s okruglom kutijom, iako i on bez dijela lica te šaka drugog sveca s ljekarničkom posudom. Popločenje poda velikim kvadratičnim pločama crvene, bijele i zelene boje prekinuto je u svom perspektivnom ritmu iza prvog reda svetaca plitkom stubom čija je prednja površina crno bojena, što čini ne samo elegantan naglasak središnjeg lika, već služi i kao kontrastna podloga za iluzionirani *cartellino* s potpisom: ALVVIXE VIVARINI P. U gornjoj zoni naznaka perspektivnog pomicanja prostora u dubinu oivičuje kubičan prostor iza tri središnja lika, svijetlih bočnih zidova i ravnoga stropa te crnila stražnjega zida, u jasnom kontrastu s bjelasanjem inkarnata sv. Sebastijana. Koloristička je gama gotovo svedena na četiri boje zelenom odjećom sv. Katarine, crvenom i bijelom sv. Kristofora i crveno-crnim definiranjem lika svetog liječnika. Središnji je svetac majstorski oblikovan s blago podignutim licem i očima uprtim u visinu te svijetlim inkarnatom i sasvim bijelom draperijom, proboden tek s tri strelice koje nisu uzrokovale krvarenje. Eterično postojanje svakog od likova tek je labavo povezano međusobnim pogledima i neznatnim preklapanjima udova, pa je opći dojam onaj praznog prostora s izdvojenim volumenima svetačkih formi metalnih odbljesaka boje. Iako je neosporno da su površine slike tijekom vremena bile prilično oštećene, što je rezultiralo određenom sumarnosti naročito iluzionirane arhitekture, radi se o kvalitetnoj kompoziciji kasnokvatročentesknog majstora.

Na luneti, koja je također skraćena u svom gornjem dijelu, ponovljena je koloristička shema crnih, bijelih, zelenih i napose crvenih tonova. Bogorodica zaštitnica stoji ispred crvenog zastora koji izdvaja središnju scenu od crvenom, crnom i svijetlom prugom tek naznačenog okoliša. Ispred zastora Madona svojim crnim plaštem štiti s lijeva niz muških likova u bijeloj odjeći i jedan u crno odje-

8.8
Cesare Vecellio, *Dalmatina da Cherso*
(izvor: C. VECELLIO 1590., CC)

veni izdvojeni muški lik, dok na desnoj strani kleče tri ženska lika u raznobojnim haljinama i s bijelim pokrivalima za glavu, *pokrivicama*, tipičnim za regiju, te u crninu odjeven ženski lik analogan svom muškom pandanu na suprotnoj strani.⁷⁶⁸ Slična ženska odjeća, posebno pokrivala za glavu „nalik onima redovnica” javlja se i na prikazu Cresanke Cesara Vecellia, koji napominje i da su žene s Cresa redovito dolazile u Veneciju na blagdan Uznesenja, što je očito bilo povezano s obavezom otoka da pribavlja rašu za gondole.⁷⁶⁹

Ovaj ikonografski tip Zaštitnice vrlo je raširen i ponavlja se i u slikarstvu i u skulpturi, pa je tako na regionalnoj razini moguće citirati lunetu paške zborne crkve majstora Petra Berčića ili pak reljef nad portalom pulske crkve posvećene upravo Mariji od Milosrđa.⁷⁷⁰ Odavno je uočena sličnost Madone na luneti oltarne pale već spomenutog poliptiha Andree da Murana za crkvu Sv. Petra na Muranu iz 1478. godine i creskog rješenja Alvisea Vivarinija.⁷⁷¹ Iako je bilo prijedloga da se ovu lunetu smatra dijelom neke druge oltarne cjeline, odnosno drugog autora, postignut je konsenzus da se radi o dijelovima kompozicije za isti oltar proizašao iz jedne od viđenijih mletačkih obiteljskih radionica, čiji je, čini se, Andrea da Murano bio učenik.

U crkvi Sv. Marije Velike u Cresu dokumentirano je 1558. godine postojanje oltara sv. Sebastijana,⁷⁷² a 1579. godine vizitator Valier ga bilježi kao oltar sv. Fabijana i Sebastijana, koji *habet palam honorificam*, a izdržava ga kaptol.⁷⁷³ Da je pala bila upravo na ovome oltaru, potvrđuju i novopronađeni dokumenti iz župnog arhiva: prijepis isprave iz 1582. govori o privilegiju osorskoga kaptola u vezi oltara u kapeli Sv. Katarine u creskoj zornoj crkvi, „koji nije glavni”, a prateća dokumentacija iz 18. stoljeća ga izriječno definira kao oltar sv. Katarine i sv. Sebastijana.⁷⁷⁴

Pretpostavku Vincenza Buonocorea da je slika u 19. stoljeću stajala na oltaru Duša u čistilištu,⁷⁷⁵ smještenome u južnom brodu zborne crkve u blizini svetišta, potvrdio je i Marijan Erste: oltar, koji je djelo riječke altarističke radionice Capovilla iz druge polovice 18. stoljeća, danas ima palu Giovannija Cornera iz 1849. godine koja, svojim dimenzijama i prikazanim svecima, odgovara Vivarinijevoj slici zajedno s lunetom.⁷⁷⁶ Stoga se može zaključiti da je renesansna kompozicija od druge polovice 18. stoljeća do 1849. godine stajala na spomenutom baroknom oltaru. Vjerojatno je on projektiran upravo za nju, što bi značilo da je već u drugoj polovici 18. stoljeća morala imati današnje reducirane dimenzije. Sigurno je da je slika imala znatnu topičku vrijednost u crkvi jer se na Cornerovoj otočentesknoj pali ponavljaju svetački likovi sv. Katarine, sv. Sebastijana i tek jednog od svetih liječnika, kao što je to i na reduciranoj Vivarinijevoj kompoziciji, uz do-

⁷⁶⁸ G. SOBOTA MATEJČIĆ 2011., str. 77.

⁷⁶⁹ C. VECELLIO 1590., str. 347, 348. O odjeći i identitetu stanovnika istočne jadranske obale u ilustriranim knjigama 16. stoljeća vidjeti K. N. SIMONČIĆ 2018.

⁷⁷⁰ G. SOBOTA MATEJČIĆ 2011., str. 77. Za Pulu vidjeti J. GUDELJ 2014.a, str. 49-50. Berčićev portal nastaje pedesetih ili šezdesetih godina 15. stoljeća, dok se pulski atribuirao majstoru Dominiku, aktivnom u drugoj četvrtini 15. stoljeća.

⁷⁷¹ Muranska slika je danas u Gallerie dell'Accademia u Veneciji. J. STEER 1982., str. 35; G. SOBOTA MATEJČIĆ 2011., str. 77-79.

⁷⁷² AzcC, Libri di fabbrica S. M. Maggiore: Libro primo (1553. – 1573.), f. 183r.

⁷⁷³ A. VALIER 1579., f. 21v.

⁷⁷⁴ AzcC, Decreti dell'Ordinariato dell'Ossero, s. n.

⁷⁷⁵ V. BUONCORE 2011.b, str. 165.

⁷⁷⁶ M. ERSTE 2017., str. 114-117. O radionici Capovilla, porijeklom iz Kopa, i njihovoj suradnji s Sebastianom Petruzijem i piranskim klesarom Gasparom Albertinijem vidjeti D. ŠOUREK 2015., str. 306-322.

datak drugih ikonografskih sadržaja.⁷⁷⁷ Novopronađenim se dokumentima pala neosporno smješta u zbornu crkvu u Cresu prije velike pregradnje crkve s kraja 16. stoljeća, pa je, po svoj prilici, i nastala za onaj sakralni prostor za koji će majstor Francesco 1488. izraditi portal prema Bellinijevim uzorima.

Alvise Vivarini naslijedio je uhodan obiteljski posao od oca Antonia i strica Bartolomea te je, uz radionicu Bellinijevih, bio jedan od slikara koji su sudjelovali u najprestižnijoj državnoj narudžbi svog vremena – slikarskoj obnovi dvorane Velikog vijeća u Duždevoj palači osamdesetih godina 15. stoljeća, koja je potom nestala u požaru 1577. godine.⁷⁷⁸ U isto su desetljeće datirana sačuvana djela za crkve izvan Venecije: San Francesco u Trevisu i Sant'Andrea u Barletti te pala iz Belluna (nekoć u Kaiser Friedrich Museumu u Berlinu, stradala u Drugom svjetskom ratu), koja svjedoče ne samo o visokoj razini likovne kvalitete produkcije najmlađeg člana radionice Vivarini, već i o geografskom dosegu narudžbi ove mletačke radionice.⁷⁷⁹ S navedenim djelima cresku palu povezuje tip formule potpisa, kakav Alvise upotrebljava tek u kratkom vremenskom razdoblju, ali i određena stilska istraživanja na tragu Antonella da Messine i Giovannija Bellinija.⁷⁸⁰ S obzirom da je creska pala bila namijenjena jednome od bočnih oltara zborne crkve, manjih je dimenzija u usporedbi s npr. palom za glavni oltar bellunske crkve S. Maria dei Battuti. Tradicionalniji linearni postav svetačkih likova, na koje svjetlo pada s lijeve strane, sugerira da je vjerojatno i oltar sv. Sebastijana stajao na današnjoj poziciji oltara Duša u čistilištu, odnosno da je bio prvi oltar s desne strane od svetišta.

Na Vivarinijevoj oltarnoj kompoziciji ističe se pokrenuti lik sv. Sebastijana, s lijevom nogom koja tek prstima dotiče tlo, inovativno rješenje u odnosu na npr. Mantegninog sv. Sebastijana danas Louvreu, čiji je pak trag jasan u sugestivnoj figuri istog sveca na već spomenutom triptihu Andree da Murano iz crkve Sv. Petra na Muranu, otoku s kojeg su potjecala obojica slikara.⁷⁸¹ Fina modelacija i kontrapost ove figure dovode se u vezu sa sv. Sebastijanom Antonella da Messine, danas u Dresdenu, te se i inače naglašava uloga sicilijanskog slikara u odmaku Alvisea Vivarinija od načina starijih Vivarinijevih.⁷⁸² Alviseovu pomaknutu figuru će u kratkom vremenskom razdoblju preuzeti Cima da Conegliano, pa čak i Perugino, kao i učenik Jacopo da Valenza, što sugerira postojanje crteža upravo ovog Alviseovog rješenja svetačkog lika koji su kolali Italijom.⁷⁸³ Nadalje, vrlo se slična kompozicija sa sv. Sebastijanom u središtu prepoznaje na pali Giovannija Mansuetija, Sveti Sebastijan i četiri sveca iz 1500. godine, danas u Gallerie dell'Accademia u Veneciji, no izvorno u San Francescu u Trevisu, crkvi za koju je i Alvise naslikao lijepu *Sacra conversazione* 1480. godine.

S citiranim poliptihom Andree da Murano cresku palu povezuju i likovi sv. Roka i sv. Kristofora: kao da je creski sv. Kristofor prenio facijalnu konfiguraciju i iskorak mišićave noge drugoga protukužnog sveca s muranske slike. Lik creske sv. Katarine povezuje se, pak, sa sv. Justinom Giovannija Bellinija iz Museo Bagatti Valsecchi, i to na temelju tretiranja ruku i plašta povučena koso preko tijela

---

⁷⁷⁷ V. BUONCORE 2011.b, 165; M. ERSTE 2017., str. 116.

⁷⁷⁸ J. STEER 1982., str. 99.

⁷⁷⁹ G. SOBOTA MATEJČIĆ 2011., str. 79. V. BUONOCORE 2016.

⁷⁸⁰ D. WESTPHAL 1934., str. 189-191; G. SOBOTA MATEJČIĆ 2011., str. 79; V. BUONOCORE 2016.; M. ERSTE 2017.

⁷⁸¹ D. WESTPHAL 1934, str. 189-191; G. SOBOTA MATEJČIĆ 2011., str. 79; V. BUONOCORE 2016.; M. ERSTE 2017.

⁷⁸² G. SOBOTA MATEJČIĆ 2011., str. 79.

⁷⁸³ D. WESTPHAL 1934, str. 189-191. V. BUONOCORE 2016., str. 59.

te ovala neekspresivnog lica.⁷⁸⁴ Na creskoj su pali, dakle, došla do izražaja Alvisiova istraživanja formulacije svetačkih likova te kolorističkih kontrasta i harmonija, kao što su dva tona zelene boje na odjeći sv. Katarine, dok je oblikovanje slikanoga prostora, koje će biti središnja tema pale iz Belluna, ovdje u drugome planu.

Historiografija je suzila vremenski okvir nastanka creske pale na razdoblje iza 1483., kada se datira Madona s Djetetom iz Barlette, i 1486. – 1488. godine, prije nestale pale koju je bratovština flagelanata naručila za glavni oltar crkve Santa Maria dei Battuti u Bellunu.⁷⁸⁵ S obzirom da se na zbornoj crkvi sigurno radi između 1473. i 1494., očito je da je ova narudžba zamišljena kao dodatni zvonki mletački akcent u prostoru u koji se ulazilo ispod lombardesko-bellinijevskog portala majstora Francesca.

Likovi pod plaštem Bogorodice obično su interpretirani kao članovi bratovštine Milosrđa koji su naručili ovo djelo u Veneciji, pri čemu bi se isticao izdvojeni u crno odjeveni par.⁷⁸⁶ Pronađeni dokumenti župnog arhiva ne pomažu u identifikaciji naručitelja jer je krajem 16. stoljeća oltar pod juspatronatom kaptola. Ipak, bratovština flagelanata (*disciplinati, battuti*) zabilježena je 1536. i 1579. godine u crkvi Sv. Izidora, i to kao odgovorna upravo za oltar sv. Fabijana i Sebastijana.⁷⁸⁷ Pritom valja napomenuti da se u kontekstu grada Cresa, s obzirom na važnost crkve gradskog zaštitnika, očito radilo o prestižnome udruženju. Nadalje, u gradu i neposrednoj okolini su postojale kapele Sv. Katarine, Sv. Kuzme i Damjana (gdje je u 16. stoljeću bio i kužni hospicij za hodočasnike), kao i Sv. Kristofora (u uvali Kimen), a oltar sv. Kristofora stajao je i u kapeli sv. Duha, što potvrđuje lokalnu raširenost kultova svetaca koji su, osim Katarine kao česte pokroviteljice flagelantskih bratovština, redom zazivani kao zaštitnici od epidemija kuge, što se redovito tražilo i od Gospe od Milosrđa.⁷⁸⁸ U creskoj zbornoj crkvi nalazi se i oltar sv. Roka, pa je jasno da je strah od ove pošasti bio izuzetno jak u gradu u koji su od sredine 15. stoljeća zalazili brojni strani brodovi. Iako nemamo izravnih podataka o epidemiji u Cresu koja bi neposredno prethodila narudžbi Vivarinijeve pale, s obzirom na ikonografski program moguće ju je smatrati zavjetnim slikom za spas od ove smrtonosne bolesti.⁷⁸⁹

Naposljetku, kako je crkva Sv. Marije upravo u desetljeću nastanka slike uzdignuta u status zborne, a *de facto* je služila kao konkatedrala otočja, moguće je da je bratovština, uz znatan doprinos nekog viđenijeg para, možda iz obitelji Draža koja je imala juspatronat nad kapelom Sv. Kuzme i Damjana, sliku naručila u namjeri da osigura vlastitu prisutnost u redefiniranom najprestižnijem sakralnom prostoru u gradu.⁷⁹⁰ Pritom bi oltar bio ostavljen na brigu nekom od dva kaptola, creskom ili čak osorskom, o čijoj odgovornosti govore dokumenti 18. stoljeća, no o tome će konačni odgovor dati daljnja sustavna arhivska istraživanja.

Iako su najbolji creski primjeri ranorenesansnih umjetnina uvezenih iz Venecije do nas došli u obliku fragmenata, već njihova prva usporedna analiza jasno

---

⁷⁸⁴ D. WESTPHAL, 1934., str. 189-191; M. ERSTE 2017., str. 130.

⁷⁸⁵ Oko 1486. palu datiraju D. WESTPHAL 1934., str. 189-191; R. PALLUCCHINI 1962.; D. HOWARD 1984.; S. MASON 2005., str. 49, dok J. STEER 1982., str. 35-37, 138 smatra da je kasnija od slike u Barletti iz 1483. ali mlađa od poliptiha u Napulju iz 1485. Usp. V. BUONOCORE 2011.b, str. 174-175, bilj. 45.

⁷⁸⁶ V. BUONOCORE 2011.b, str. 165.

⁷⁸⁷ A. VALIER 1579., f. 24v; M. FILLINI, L. TOMAZ 1998., str. 72, 77. O bratovštinama flagelanata u Dalmaciji i njihovoj pretvorbi u 16. stoljeću vidjeti I. BENYOVSKI 1998.

⁷⁸⁸ Sažeto o problematici protukužnih svetaca vidi N. BULST 1996. O istom problemu u Dalmaciji u 15. i 16. stoljeću vidi M. KUNČIĆ 2008.

⁷⁸⁹ M. ERSTE 2017., str. 113.

⁷⁹⁰ V. BUONOCORE 2011.b, str. 165.

ocrtava da se tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina 15. stoljeća događa jaka venecijanizacija lokalnog ukusa za umjetnine, koje se sada mahom naručuju na venecijanskom umjetničkom tržištu. Riječ je o djelima više, ali ne vrhunske umjetničke vrijednosti, kakve su mletački majstori mahom ostvarivali za široko periferno i provincijalno raspoređene naručitelje s cijeloga jadranskog prostora. Iz istoga će središta u Cres doputovati i majstori kamenari i njihovi modeli, kod kojih je ovisnost o slikarskim rješenjima vodećih radionica centra i više nego očita, ali i biskupi i knezovi koji će obilježiti brzorastući grad posljednje četvrtine stoljeća. Nadalje, među krhotinama nekoć bogatoga creskog ranog *rinascimento* nailazi se i na umjetnine čija su likovna rješenja bila uzor drugim umjetnicima, poput elemenata Vivarinijeve pale, ili pak na zanimljive evolutivne procese odjeka toskanskih majstora u Veneciji, kao što je to impostacija Bogorodice Andree da Murano. Ukupnost arhitekture i likovnih umjetnosti renesansnog Cresa razrješava brojne lakune u poznavanju opusa zanimljivih majstora poput Giovannija Buore, zatim opća pitanja transmisije i pretapanja likovnih modela iz jedne likovne vrste u drugu, potom odnos političkih nastojanja i likovnosti te način izražavanja likovnim sredstvima straha od bolesti kuge i drugih zala koja su ugrožavala život ljudi u Cresu.

8.4. Poslijetridentska likovnost: Andrea Vicentino i creski slikari Ivan Gapić Stariji i Mlađi

U požaru Sv. Marije Snježne 1826. godine izgorjela je i slika koja je stajala na glavnome oltaru zborne crkve, signirani rad Andree Michielea zvanog Vicentino, kojoj se posebno divio Alberto Fortis.⁷⁹¹ To je posebno pogodilo Cresane, pa su 1833. godine naručili kopiju od poznatoga venecijanskog slikara Cosroea Dusija, u čemu je posredovao velološinjski kolekcionar i kapetan Gašpar Craglietto.⁷⁹²

Kopija je imala u svemu slijediti izgubljeni original prikazom Gospe Snježne, odnosno legende o viziji pape Liberija i izgradnji rimske bazilike Sv. Marije Velike od kojeg se sačuvao tek opis: u gornjem, lučno oblikovanom dijelu pale, bila je sjedeća Bogorodica okružena anđelima, od kojih se nekima vidjelo cijelo tijelo, a nekima tek glave.⁷⁹³ Na lijevoj strani donjeg dijela slike bio je naslikan brijeg Eskvilin s drvećem i hramom, mjestimično pokriven snijegom, uz njega mladić raširenih ruku i molećivog lica, a u prednjem planu klečeći likovi bračnog para donatora pogleda uprtih u viziju Madone u gornjem dijelu slike. Na desnoj strani kompozicije bila je grupa prelata, od kojih je jedan nosio papinski križ. Ispred njih se isticala stojeća figura pape Liberija u papinskom ornatu s raširenim rukama i glave nagnute prema natrag. Uz njega je stajao pognuti lik u profilu koji je velikim šestarom vršio izmjer tla na kojem su bili vidljivi hrpice zemlje, kamenje i slično. Na lijevoj stani kompozicije, ispod mladića raširenih ruku, nalazio se potpis autora: Andree de Michielija iz Vicenze, te datum koji Lemessi i za njim Orlini očitavaju kao 1545. godinu, tvrdeći i da se radilo o pali monumentalnih dimenzija.⁷⁹⁴

Godina dolaska Vicentinove pale u Cres, dakako, nije mogla biti 1545. jer je slikar rođen 1542. godine.⁷⁹⁵ Apostolska vizitacija iz 1579. godine na glavnome ju

⁷⁹¹ A. ORLINI 1964. str. 27-29; A. FORTIS 1771., str. 41-42.

⁷⁹² A. ORLINI 1964., str. 31.

⁷⁹³ A. ORLINI 1964., str. 27-28 je objavio opis slike prije požara koji je našao u Lemessijevoj ostavštini.

⁷⁹⁴ A. ORLINI 1964., str. 29 donosi dimenzije 700 x 350 cm.

⁷⁹⁵ P. BATTISTELLA 1995.; G. TAGLIAFERRO 2010.

oltaru nije registrirala, što upućuje na to da je pala naručena za novu crkvu čija je gradnja započela osamdesetih godina 16. stoljeća, i to na poticaj biskupa Coriolana Garzadorija iz Vicenze. U *Libri di fabbrica* zabilježeno je plaćanje montaže ove očit monumentalne slike 1621. godine, u vrijeme biskupovanja njegova nećaka, Ottaviana Garzadorija.⁷⁹⁶ Biskupska vizitacija Nikole Dinarčića iz 1747. godine potvrđuje Lemessijevo čitanje imena autora, a donosi i ime donatora kao N. Koriolana, u čemu je moguće prepoznati ime Coriolana Garzadorija.⁷⁹⁷ Kako je ovaj biskup izbivao iz dijeceze radi nuncijature u Kölnu od 1593. do 1606. godine, a teško da bi datum bio očitian pogrešno u sve četiri znamenke, vjerojatnije je da je sliku naručio već 1585. godine, kada je gradnja zborne crkve bila uznapredovala do glavne apside. U svakom slučaju, i slikar i biskup umiru 1618., pri čemu je Garzadori prepušta osorsku biskupiju svom nećaku Ottavianu već 1614. godine, pa je za pretpostaviti da je slika stigla u Cres prije tog datuma. Dakle, sliku najvjerojatnije treba datirati u 1585., a u glavnu apsidu creske crkve bila je postavljena 1621. godine.

Andrea Michieli, zvan Vicentino, jedan je od protagonista mletačke slikarske scene posljednje četvrtine 16. stoljeća, tzv. slikara *delle sette maniere*, kako ih naziva Marco Boschini u svojoj povijesti mletačkog slikarstva *Ricche Minere della pittura veneziana* iz 1674. godine.⁷⁹⁸ Michieli je osamdesetih godina bio zaposlen na prestižnoj narudžbi koja odražava onu spomenutu Alvisea Vivarinija stoljeće ranije, odnosno na oslikavanju velikih narativnih slika u Duždevoj palači, kojima je vizualno reformulirana službena naracija prošlosti Serenissime, s naglaskom na herojske geste plemića od kojih je cijela zajednica imala koristi.⁷⁹⁹ Uz to, i dalje je aktivan u rodnome gradu, Vicenzi, gdje je oslikao Dvoranu cezara u palači Montano Barbaran nastaloj prema projektu Andree Palladija.⁸⁰⁰ Vrijeme je to i kada nastaje cijeli niz oltarnih pala za mletačke i druge crkve Dominija, a određene sličnosti s opisom creske pale, u dijelu koji se odnosi na figure anđela (cijelih ili samo glavica) i Bogorodice u gornjoj zaobljenoj partiji kompozicije, pronalaze se na pali Gospe od Karmela i sv. Šimuna Stocka iz konkatedrale Sv. Stjepana u Rovigu.⁸⁰¹

Iz opisa je jasno da je Vicentinova slika slijedila narativ o gradnji bazilike Santa Maria Maggiore u Rimu. Naime, prema legendi, rimski patricij Ivan i njegova žena, ne imavši potomaka, odlučili su svoj imetak darovati za izgradnju crkve te se u noći 5. kolovoza 352. godine Bogorodica ukazala Ivanu, ali i papi Liberiju,

⁷⁹⁶ O Coriolanu Garzadoriju i gradnji postridentinske crkve vidjeti ovdje, poglavlje 4.7. AzcC, *Libri di fabbrica*, f. 130': *21 settembre 1621. Debbo haver io antedetto posuppo per contati in piu volte a mistro Mattio Sodatic, et mistro Lodovico Zidarich per alviar la palla maggiore, et ridar la capella maggiore nel stato che hora si ritova a lor spese, et pagar li materiali et calcina, et altri di piu conforme loro accordo.*

20 detto. Per contadi a Nicolò Giurgiaco per tre travi tolti per metterli sotto la palla maggiore s 12; Per contadi al (...) GianPaulo Zidarich per un travo di rovere, et tre altri pezzi di travi per servitio del altar maggiore 7 q 80; Per contadi per chiodi grandi et piccoli, spago sfordia (?), et bocconi per accomodar, et reficar la palla grande s5 q 17; Per un travo comprato da tonca Mladenich per il soler di sopra della fenestra fatta di nuovo nella capella grande verso siroco s 1; 25 detto Per contadi a Zuane Marassich per portar li cori in chiesa s 2; D(ato) a Zuane Radoca per tagliar alcune pietre in capella grande per mettervi alcuni ferri fatti per fermezza loro s.. q 16; Per contadi a Nicolò Paravia in piu volte per portar fuor di chiesa li sassi, et rovinazzo delli muretti che furono sotto la palla grande, et della fenestra fatta di nuovo nella cappella, et altro s...6 q8; 28 detto. Per contadi a Francesco Glavanich per aver portato con un paro di manzi sopra un carro fuori dalla citta il predetto rovinazzo et sassi, che erano attorno la chiesa s 3 q 10; Item devo haver per contati al Reverendo signor GianZuane col maestro di capella a buon conto del suo salario l ottantanove 89.

⁷⁹⁷ BaK-OB, *Visitationum 1747.-1785.* (biskup Nikola Dinarčić); J. GUDELJ 2008., str. 164, bilj. 11.

⁷⁹⁸ M. BOSCHINI 1966., str. 730.

⁷⁹⁹ G. TAGLIAFERRO 2010.

⁸⁰⁰ M. BINOTTO 2000., str. 49-59, 91; F. BARBIERI 2005., str. 254, 256, 265. G. TAGLIAFERRO, 2010.

⁸⁰¹ A. ROMAGNOLO 1998., str. 894-895, sl. 964.

naloživši izgradnju crkve na onome mjestu na kome će se ujutro pojaviti snijeg. Sutradan je brežuljak Eskvilin osvanuo zasniježen te je papa ocrtao perimetar buduće bazilike oko bjeline snježnog pokrivača. Tijekom 13. stoljeća ova je priča dobila svoju liturgijsku funkciju te je prikazana kao serija mozaičkih scena na pročelju Santa Maria Maggiore, vidljivim do dogradnje novog pročelja Ferdinanda Fuge 1743. godine.⁸⁰² Sve do početka 14. stoljeća slavljenje ovog blagdana, a time i ikonografija pročelnoga narativnog ciklusa, nisu imali znatniju difuziju izvan Rima. Tada se kult Gospe od snijega, s obzirom na zavjet rimskih supruž-

⁸⁰² J. GARDNER 1973.; M. RIGHETTI 1987.

nika da će darovati svoj imetak za crkvu, započeo širiti putem propovjedničkih redova napose u Toskani i Umbriji, a u Sieni će dobiti i status gradskog kulta.⁸⁰³

U ikonografskom je smislu zanimljiv jedan od panela rastavljenog triptiha nekoć u rimskoj Santa Maria Maggiore, sada u napuljskom Museo di Capodimonte.⁸⁰⁴ Ovdje je Masolino da Panicale prikazao papu Liberija kako sam motičicom na tlu ocrta obrise buduće crkve pred okupljenim mnoštvom i donatorima, dok gornji dio kompozicije sadrži kružnicu s Isusom i Bogorodicom, jednako kao i posljednja scena narativnih mozaika na pročelju. U drugome izdanju Vasarijevih Vita, tiskanih upravo u godini kada je Blagdan Gospe od snijega (5. kolovoza) uveden u Rimski brevijar, firentinski je slikar i biograf u sklopu Masacciovog životopisa zabilježio kako je upravo taj poliptih u društvu Michelangela Buonarottija hvalio za jednog posjeta crkvi te je naznačio da je na njemu prikazan papa Martin V. Colonna kako ocrta obrise buduće bazilike.⁸⁰⁵ Dakle, lik pape iz 15. stoljeća, naručitelja slike, preuzima lik pape Liberija, pa se već iz ovog kratkog citata jasno očitava politička i liturgijska funkcija ikonografskog prikaza: on ažurira i personalizira interakciju nebeske intervencije, donatora i pape kao aktivnog agenta čuda.

Usporedi li se opis creske slike s nekoliko poznatih prikaza bližih kraju 16. stoljeća, ikonografske varijante ove teme postaju nešto složenije, pa tako toskanski slikar aktivan u Rimu Jacopo Zucchi 1580. slika svoje Čudo snijega, danas u Vatikanskim muzejima, na kojem prepoznajemo kompoziciju bližu Lemessijevu opisu, s prelatima s jedne i donatorima s druge strane pape Liberija.⁸⁰⁶ On ovdje ipak sam motikom ocrta bijelu plohu crkve, dok mu đakoni drže papinski plašt, a član njegove svite nosi papinski križ. Slično creskoj pali, pojavljuje se pejzaž s ruševinama hrama, no čini se da je lik Bogorodice u gornjem dijelu kompozicije znatno manji no što je to bio na creskoj slici. Sličnu, no još napučeniju kompoziciju načinio je Antonio Viviani, zvan Il Sordo, na svojoj verziji koja se nekoć nalazila u zbirci Weitzner u New Yorku.⁸⁰⁷

Ova je scena također prefiguracija procesa nastanka arhitekture, pa u tom smislu treba citirati i fresku Toskanca Bernardina Poccettija u kapeli Canigiani u crkvi Santa Felicità u Firenci, izvedenoj 1589. – 1590., gdje papu Liberija stavlja pod kanopej da proučava arhitektonske nacрте, dok su vjernici i prelati raspoređeni oko bijelog pravokutnika snijega.⁸⁰⁸ Naime, u opisu creske slike uz papu Liberija stoji presamićeni lik sa šestarom okrenut zemlji, dok je lik pape prikazan raširenih ruku i lica okrenuta nebeskoj viziji. Pognutu figuru valja očitati kao arhitekta: šestar je znak prepoznavanja zanata – nalazimo ga i na nadvratniku jedne od creskih gradskih kuća, a pojavljuje se, primjerice, i na portretima Giuliana da Sangalla, Vincenza Scamozzija i onom vrlo raširenom Jacopa Barozzija da Vignole na naslovnici traktata *Regole generali*.⁸⁰⁹ Nadalje, Vasari u Rafaelovom životopisu bilježi da je Sanzio po pitanjima arhitekture bio Bramanteov učenik, kojeg je stoga na Atenskoj školi u vatikanskim Stanzama prikazao kao Euklida koji sagnut sa šestarom u ruci objašnjava geometrijske li-

---

⁸⁰³ H. W. VAN OS 1968.

⁸⁰⁴ O triptihu vidjeti K. CLARK 1951.; A. BRAHAM 1980., str. 106-112, 106.

⁸⁰⁵ G. VASARI 1568. (1991.), str. 323-324.

⁸⁰⁶ G. INCISA DELLA ROCCHETTA 1949.

⁸⁰⁷ U katalogu Fondazione Zeri vodi se pod brojem 3288, a nedavno je prodana na aukciji.

⁸⁰⁸ L. MARCUCCI BARBATELLI 1964.

⁸⁰⁹ Portret Giuliana da Sangalla naslikao je 1488. godine Piero di Cosimo, a nalazi se u Rijksmuseumu u Amsterdamu, dok je Scamozzijev portret djelo Paolo Veronesea u Denver Art Museumu.

kove.⁸¹⁰ Dakle, u Vicentinovoj verziji za Cres radilo se o sceni koja je sadržavala istodobno viziju donatora i pape i scenu mjerenja budućeg tlocrta, pri čemu je arhitektu dodijeljena aktivna uloga.

U svakom slučaju, tema koju je biskup porijeklom iz Vicenze odabrao za glavni oltar nije česta, a na Jadranu je, prema trenutnim saznanjima, jedinstvena: iako postoji nekoliko crkvi posvećenih Gospi od snijega, nedostaju monumentalni prikazi legende o gradnji rimske Sv. Marije Velike.⁸¹¹ Moguće je, dakle, zaključiti da je osorski biskup za svoju novu konkatedralu u Cresu od vicentinskog slikara naručio prikaz čiji je ikonografski sadržaj bio izrazito inovativan, a s obzirom da se radilo o biskupu koji je upravo omogućio pregradnju i monumentalizaciju crkve Sv. Marije Velike, nesumnjivo se vidio u liku pape Liberija. Nadalje, ovu je palu moguće shvatiti kao apoteozu biskupovih nastojanja na polju crkvenog graditeljstva, ali i crkvenih reformi u poslijetridentskom razdoblju, kada je i blagdan Gospe snježne i službeno uveden u kalendar. Osim toga, prikaz je pridavao nesumnjivo važnu ulogu i donatorima i okupljenim prelatima, aludirajući na creski puk i kanonike, a u središtu je slike provoditelj ne samo Božje, već i volje biskupa i naroda – sagnuti arhitekt. Nestanak slike onemogućuje objektivniju procjenu uloge ovoga lika, no moguć je zaključak da se radilo o rijetkom prikazu lika arhitekta na istočnoj obali Jadrana, a pritom valja podsjetiti na ugovor koji je biskup Garzadori sklopio s protom Ivanom Petrom Zvonarićem.⁸¹² Naravno, Vicentinova slika teško da je sadržavala stvarni portret creskog graditelja, no bilo je dovoljno već uključivanje lika s prepoznatljivim oruđem zanata, da otočki grad zna o komu se radi.

U osorskoj katedrali nalazi se još jedna slika vicentinskog majstora, Bogorodica s Djetetom, sv. Gaudencijem, sv. Nikolom i donatorima, koju je moguće dovesti u vezu s istim naručiteljem.⁸¹³ Ova je pala sada uvjerljivo datirana u 1614. godinu, odnosno u godini transfera biskupske časti na Coriolanova nećaka Ottaviana Garzadorija.⁸¹⁴ Sadrži prikaze obojice prelata iz vicentinske plemićke obitelji te se vezuje uz reorganizaciju svetišta katedrale po napatku starijeg Garzadorija.⁸¹⁵ Čini se da je Garzadorijev primjer slijedio i krčki biskup Giovanni della Torre: njegov se grb nalazi na oltarnoj pali Gospe od Ružarija u krčkoj katedrali, signiranom radu Andree Michielija, datiranoj između creske i osorske pale.⁸¹⁶ Ipak, djela koja je Vicentinac izradio za svoje sugrađane, biskupe Garzadori, kvalitetom odskaču od relativno skromnih dosega krčke pale: creska je slika, ukoliko su dimenzije koje donosi Orlini ispravne, bila najmonumentalnija, likovima najbogatija i ikonografski najinventivnija slika ovog autora na istočnoj obali Jadrana. I sačuvana osorska pala, također značajnih dimenzija (400x170 cm), ističe se monumentalnošću pojedinih figura, naročito sv. Gaudencija i sv. Nikole, suzaštitnika katedrale, i Bogorodice, zatim zvonkim koloritom i zanimljivim apsidalnim završetkom koji nose lukovi upisani u korintski red. Uz kvarnersku grupu Vicentinovih djela, na istočnoj obali Jadrana ovaj je slikar prisutan i u Starome gradu na Hvaru s palom Gospa od Ružarija sa slavljenicima Lepantske

---

⁸¹⁰ G. VASARI 1568. (1991.), str. 585-586.

⁸¹¹ Tema se tek pojavljuje na diskutabilnom radu pripisanom Jacopu Belliniju (i/ili negovoj radionici) na predeli Navještenja iz crkve San Alessandro u Bresci iz 1444. godine, usp. H. W. VAN OS 1968., str. 23; A. GALLI 2001., str. 63.

⁸¹² Vidjeti Prilog 4.

⁸¹³ D. FARLATO 1775., str. 217; G. GAMULIN 1973.; I. PRIJATELJ PAVIČIĆ 1993., str. 51-53. O povezanosti narudžbi usp. J. GUDELJ 2008., str. 164, bilj. 11; V. BRALIĆ 2015., str. 41; D. CIKOVIĆ 2018.a, str. 135, bilj. 293.

⁸¹⁴ D. CIKOVIĆ 2018.a, str. 135-136.

⁸¹⁵ D. CIKOVIĆ 2015., str. 68, bilj. 27.

⁸¹⁶ D. CIKOVIĆ 2015., str. 68, bilj. 27.; 2018.a, str. 136.

8.10
Andrea Vicentino, Bogorodica sa sv.
Gaudencijem i sv. Nikolom, crkva Uznesenja
Marijina (nekoć katedrala), Osor
foto: D. Tulić

8.11
Andrea Vicentino, Gospa od Ružarija, katedrala
Uznesenja Bl. Dj. Marije, Krk (foto: D. Tulić)

bitke iz dominikanske crkve, koja svoj odjek pronalazi i u djelu iste tematike slikara Baldassarea d'Anne u osorskoj katedrali, ponovo potvrđujući kolanje modela u jadranskom bazenu.⁸¹⁷

Simetriju biskupskih narudžbi i donacija između susjednih Cresa/Osora i Krka nadalje potvrđuju i pokloni relikvija i relikvijara koje su biskupi Garzadori i della Torre ostvarili nakon povratka s pozicije apostolskih nuncija u Kölnu i Luzernu.⁸¹⁸ Niz relikvijara 16. stoljeća, definitivno sjevernjačke provenijencije, tako se našlo i u creskoj crkvi te su danas izloženi nad korskim sjedalima, no s obzirom na njihovu neospornu umjetničku vrijednost, autorstvo i točnu provenijenciju valjat će utvrditi budućim istraživanjima.

Naposljetku, govoreći o zrcaljenjima i odrazima, valja spomenuti i monumentalnu kompoziciju Cosroea Dusija, koja je imala slijediti palu što joj je prethodila: tri skupine likova odgovaraju opisu koji donosi Orlini, te je i ovdje prisutan arhitekt sa šestarom kao agent između natprirodnog, Božjih namjesnika na zemlji i donatora. Mletački je slikar ostvario kvalitetnu kompoziciju slijedeći program prethodne slike, naravno, u klasicističkom ključu prve polovice 19. stoljeća.

⁸¹⁷ I. PRIJATELJ PAVIČIĆ 1993., str. 51-53; D. CIKOVIĆ 2018.a, str. 133-136.

⁸¹⁸ D. CIKOVIĆ 2015.; 2017.; 2018.a, str. 136; I. PRIJATELJ PAVIČIĆ 2018., str. 114.

Slikar od kojeg su Cresani, uz posredovanje lošinjskog brodovlasnika i kolekcionara Gašpara Craglietta, naručili svoju novu sliku za glavni oltar zborne crkve, također je, kao i Vivarini i Michieli, bio vrlo cijenjen: oslikao je svečani zastor venecijanskog teatra „La Fenice“, a bio je i aktivan na ukrašavanju Ermitaža te i autor zastora za kazališta u Moskvi i Petrogradu. Creska pala jedan je od njegovih ranih radova, naslikanih prije odlaska u Rusiju, a u istome je desetljeću intervenirao i u Carpacciovu palu u koparskoj stolnici.⁸¹⁹

Naposljetku, slijed događaja ranog 19. stoljeća, uz neprestano inzistiranje na istovjetnosti s prethodnom situacijom, što je uostalom bio i princip obnove cijele zborne crkve nakon požara, govori u prilog činjenici da je pala Andree Vicentina bila vrlo važan element creskog identiteta. Simetrije nabavki u kvarnerskom trokutu tada su proširene i na u tom periodu obogaćeni Lošinj: Gašpar Craglietto je za velološinjsku crkvu sv. Antuna Opata nabavio i Bogorodicu sa svecima Bartolomea Vivarinija,⁸²⁰ nesumnjivo privučen značenjem creske slike slikara iz iste obitelji koja je u njegovo vrijeme još uvijek stajala na oltaru Duša u čistilištu u obnovljenoj crkvi Sv. Marije Velike.

Pregledu likovne kulture grada u 16. stoljeću treba dodati još jednog Cresanina creskoga *Cinquecenta* koji je, u iznimno kompetitivnoj likovnoj sredini Rima tog vremena, ostvario zapažen uspjeh. Riječ je o slikaru i štukateru Ivanu Gapiću koji se u rimskim arhivima pojavljuje i kao Giovanni da Cherso, ili Giovanni Capiccio. U Rimu je likovno obrazovan u neposrednoj blizini braće Zuccarija, Taddea i Federica, koji su nakon sredine 16. stoljeća bili dijelom sveprisutnog likovnog jezika kakav je manirističke slikarske eksperimente druge četvrtine tog stoljeća smirivao klasičnijim kompozicijskim i formalnim uzorima. Gapić je u tim krugovima zabilježen između 1561. i 1595. kada je umro, a njegove likovne domete prepoznajemo po naručiteljima za koje je radio. To su, između ostalih, pape Pio IV. i Grgur XIII. te glasoviti kardinali Alessandro

⁸¹⁹ F. CASTELLANI 2005.

⁸²⁰ N. BAKLIŽA, V. BRALIĆ 2004.; L. BORIĆ 2009.; P. LEROTIĆ 2012.

8.13

Ivan Gapić (Giovanni da Cherso), svod salona u Casini pape Pija IV., Vatikanski vrtovi (izvor: Fototeca Bibliotheca Hertziana)

Farnese i Ippolito d'Este. Gapić stariji je već od 1561. do smrti zabilježen i kao član nacionalne bratovštine Sv. Jeronima za koju je izradio i izgubljeni prikaz sveca zaštitnika.⁸²¹

Ne znamo je li se iz Rima ikada vratio na rodni otok, no posredno je Ivan Gapić stariji ipak utjecao na likovnu kulturu creskoga 16. stoljeća. U zapisu sjednice Gradskoga vijeća od 5. svibnja 1596. godine stanoviti Ivan Gapić se javio na natječaj za pozlaćenu dekoraciju okvira spomenute oltarne pale Andree Vicentina. U registama N. Lemessi doslovno prenosi izjavu Gapića nećaka o sedmogodišnjem rimskom nauku kod strica i mjestima na kojima su ondje radili: *p. zfvicio della Chiesa, et p. mostrar p. honor mio, ch. no ho speso indarno sette anni co'tinuio, ch. so. stato in Roma co.il Zio famoso pittore, nel qual tempo ho sfuito co.lui, et di pittura, et d'indoratura nela Capella gregoriana, nel soffita d'Arancelli, nel palazzo del gia Ill.mo cardina Farnese a'Patto, et ad altri Smi.*⁸²²

Taj važan dokument potvrđuje da Gapićevim radovima u vrtnoj kući pape Pija IV., gdje je 1563. zabilježen kao jedan od suradnika braće Zuccari, samostalno radeći na osliku i štuko dekoraciji groteski u prednjem salonu prvoga kata. Potom je radio na osliku i dekoraciji glasovite vile kardinala d'Este u Tivoliju, dok nam creski dokument svjedoči o ostalim rimskim radovima na kojima mu se pridružio nećak: riječ je o sudjelovanju u radovima na dekoraciji kapele Gregoriane u bazilici Sv. Petra, ukasima kasetiranog stropa crkve Sta Maria Aracoeli, u slavu pobjede Svete lige u Bitci kod Lepanta, obje narudžbe pape Grgura XIII. ostvarene 1570-ih, kao i nekim nepoznatim radovima u palači kardinala Alessandra Farnesea i još nekim rimskim crkvama. Štuko dekoracija nastala sedamdesetih godina po narudžbi pape Grgura XIII., ikonografijom i stilom se bitno razlikuje od ranijih maštovitih, katkad i bizarnih motiva kasnorenesansnih groteski koje isprepliće obilje likova iz antičke mitologije s prizorima kršćanske tematike. Odlukama i preporukama Tridentskoga koncila dokinuta je humanistička praksa tako slobodne kombinacije prizora, pa se promijenio i likovni jezik štuko dekoracije i dekorativnih obloga stropova i zido-

⁸²¹ O umjetničkom profilu Ivana Gapića vidjeti L. BORIĆ 2018.a.

⁸²² N. LEMESSI – REGESTA, str. 501-502.

va koje od 1570-ih godina dobrim dijelom odbacuju mitološke asocijacije, ali su počele gubiti i na organskoj mekoći komponiranja, postale su geometrijski strože organizirane unutar i oko mreže geometrijskih matrica. Izvrstan primjer takvih promjena pružaju upravo usporedbe Gapićevih ranijih i kasnijih rimskih radova.⁸²³ U creskim arhivima je 9. lipnja 1595. zabilježeno kako je „vrsni slikar Ivan Gapić nedavno umro u Rimu”.⁸²⁴

Ipak, za kontekst creske likovne kulture važno je da nećak Gapić u drugom dijelu prijave na natječaj za izradu okvira Vicentinove oltarne pale navodi i creske radove koji su nastali u razdoblju između njegova povratka na Cres i prijave na natječaj 1596.: *...l'esperienza dell'indoratura ch. ho fatto del sa. Marco nella facciata del palazzo gia nove ani ch. par fatto feri, nella Chiesa della Ma. di Neresse, et in altri luochi, et a Cavisole, et altorve, et non ma.caro anco di fedelta' nel maneggio dell'oro nel quale si optria far dell'inganno.*⁸²⁵ Po povratku u rodni grad, Gapić mlađi je radio na štuko dekoraciji i pozlati reljefa lava sv. Marka na pročelju palače, što je potvrđeno i arhivskim dokumentom iz Knjige troškova izgradnje zidina.⁸²⁶ Iako je taj reljef davno izgubljen, kao i ostali njegovi radovi u crkvi i sjedištu bratovštine Sta Maria de Neresi, današnjoj Gospi od Zdravlja, nepoznati radovi u Belom i drugdje – s obzirom na kasni rimski stil Gapića starijeg, možemo pretpostaviti da su kod nećakovih creskih radova bile prisutne srodne stilske tendencije uvjetovane poslijetridentskim htijenjima, dakako, u neusporedivo manjim formatima, prikladnim mogućnostima i ukusu perifernog prostora.

Uz već spomenute relikvijare, koje je vjerojatno biskup Garzadori donio u Cres iz Kölna, sjevernjačkog su porijekla i dvije umjetnine o kojima istraživanja tek predstoje. Jedna je od njih izvanredno lijepa drvena Madona, danas pohranjena u župnom uredu kamo je dospjela iz spomenute crkve Sv. Marije od Nerezi, gdje se nalazila u niši iznad luka apside.⁸²⁷ Ljupko svinuti lik Gospe ovijen bogatom draperijom nosi figuru malog Isusa, a fino su izvedeni lica i ruke. Manjak arhivalija i drugih podataka zasad onemogućuju поближе određenje, no riječ je o vrsnom radu njemačkih ili čeških radionica 15. stoljeća. Nešto je slabija skupina Bogorodice sućutne koja se nalazi na oltaru sv. Apostola Petra i Pavla u župnoj crkvi, s uglatim tijelom mrtvog Krista što ga pridržava na krilu.⁸²⁸ Ni o ovoj umjetnini još nisu pronađeni arhivski tragovi, a slične se skupine nalaze i u Muzeju hrvatskog primorja u Rijeci te u katedrali u Kopru.⁸²⁹ Ova su dva kipa također uvozi, ovoga puta iz srednjoeuropskog kruga koji je na Kvarner izlazio preko Rijeke, no nije poznato kada su pristigli u Cres i da li su imali utjecaja na lokalni ukus.

Vizualna kultura Cresa u dugome trajanju ranoga novog vijeka bila je odjek nastojanja oko formiranja i očuvanja lokalnog identiteta u širem povijesnom, političkom pa i svjetonazorskom kontekstu, iz čega je proizišlo i nastojanje da se u grad dobiju, kada je za to bilo prigode, djela ponajboljih umjetnika iz Venecije. Ipak, s obzirom na postojanje vrijednih umjetnina sjevernjačkog podrijetla, kao i onih radionica iz Rijeke koja su odraz eklektičnog ukusa granice, valja od budućih istraživanja očekivati i značajnije doprinose u razlistavanju važnosti svih ovih elemenata likvidne i nimalo kompaktne ni jednodimenzionalne likovne kulture istočnojadranskoga prostora u ranome novom vijeku.

⁸²³ L. BORIĆ 2018.a.

⁸²⁴ S. MITIS 1927., str. 99-100.

⁸²⁵ N. LEMESSI – REGESTA, str. 501-502.

⁸²⁶ L. BORIĆ 2011., str. 21. veljače 1587. primio je 68 lira za izradu i pozlatu tog reljefa.

⁸²⁷ Dimenzije: 104x35 cm, T. SUŠANJ, I. ŠARIĆ ŽIC 2002., 3.39 Bogorodica s Djetetom.

⁸²⁸ Dimenzije: 77x73x25cm, T. SUŠANJ, I. ŠARIĆ ŽIC 2002., 5.2.2 Pietà.

⁸²⁹ T. SUŠANJ, I. ŠARIĆ ŽIC 2002., 5.2.2 Pietà.

9. Umjesto zaključka: majstori i naručitelji

Creska graditeljska i likovna baština, nastala u sretnom trenutku njegova najvećeg povijesnog rasta, za suvremenu povijest umjetnosti postavlja niz specifičnih pitanja. Gradnja i opremanje kuća, crkava i samostana, javnih zdanja i zidina, oblikovanje cijelih novih četvrti tijekom relativno kratkog razdoblja od stoljeća i pol, upućuje na postojanje žive i kontinuirane lokalne produkcije arhitekture i klesane dekoracije. Postavlja se pitanje na koji je način ona bila organizirana, odnosno odakle su dolazili i gdje su se formirali majstori aktivni u renesansnom Cresu, koji je bio njihov broj, jesu li bili organizirani u radionice, koje su uzore i modele koristili te da li su bili traženi i izvan gradskog areala? Na mnoga od ovih pitanja odgovorit će tek buduća istraživanja, no nakon provedene analize gradnji u Cresu u 15. i 16. stoljeću, moguće je puno pouzdanije ocrtati putanje i značenje creske klesarske produkcije. Vjerojatno je na margini djelovao i pokoji majstor koji je umio izraditi i drvene skulpture, poput kasnogotičkih svetaca na prijestolju, dok dokazi postojanja nekog vještijeg slikara za sada izostaju, s obzirom na visoku mobilnost te likovne vrste, kao i uhodano mletačko tržište koje je već snabdijevalo gornjojadranski prostor u času kada Cres dobiva na važnosti.

Drugim riječima, proizvodi mletačkog tržišta izravno su odgovarali kulturnim standardima naručitelja creskih djela vizualnih umjetnosti i arhitekture tijekom konsolidacije mletačke vlasti. Naime, s jedne strane, prisutni venecijanski državni službenici, kako je već objašnjeno, programatski su promicali venecijanizaciju javnog prostora i građevina putem učitavanja vizualnih i funkcionalnih uzora iz metropole. S druge pak strane, do sada gotovo neistražen, a vrlo značajan, bio je i doprinos odjeka rimskih zbivanja, napose nakon Tridenta, čiji su promotori bili osorski biskupi. Stoga u ovim parametrima treba razmotriti izbor majstora i modela, način komunikacije s umjetnikom, političke i liturgijske zahtjeve, pa i očekivanu raznu kvalitete djela u lokalnome kontekstu. Ipak, valja se pritom zapitati je li među samim Cresanima bilo onih čiji je doprinos nadvisivao strogo lokalne naručiteljske ambicije, odnosno je li među njima bilo onih koji su mogli doprinijeti europskim obzorima razmišljanja o vizualnim umjetnostima, arhitekturi ili gradogradnji?

Zaključna razmatranja ove knjige stoga će se pozabaviti upravo pitanjem Cresa kao regionalnog centra klesarske produkcije te naručiteljskom dinamikom i kulturnim standardima koji su odredili karakter potražnje likovnih i arhitektonskih proizvoda.

9.1. Cres – regionalno središte klesarske produkcije?

Kvarnerska klesarska produkcija kasnih je osamdesetih godina 15. stoljeća doživjela znatan procvat, koji je išao u korak s afirmacijom mletačke vlasti nad Cresom, a onda i Krkom. Izvorište s najkvalitetnijom arhitekturom i skulpturom identificirano je na gradilištu osorske katedrale i biskupske kuće, pri čemu je potonja potpisani rad Giovannija iz Bergama, dok su skulpture s pročelja crkve uvjerljivo pripisane Giovanniju Buori.⁸³⁰ Kako je već opisano, ove transformacije tada već zamirućega grada potiču analogne intervencije u Cresu, a proširenje mletačke kontrole i na otok Krk pokrenut će znatne promjene u tkivu istoimenoga grada.

---

⁸³⁰ Vidjeti poglavlje S. ŠTEFANAC 1986.; 1989.; J. GUDELJ 2008.; M. BRADANOVIĆ 2008.; 2016.b, i ovdje, poglavlje 4.1.

9.1

Majstor Francesco, korna pregrada, katedrala
Uznesenja Bl. Dj. Marije, Krk
(foto: G. Bonaccorso)

Protagonistom ovog procesa vizualne teritorijalizacije Venecije na Kvarneru postao je majstor Francesco kojemu su dokumentirane dvije važne narudžbe knezova i namjesnika, odnosno mletačkih biskupa. Kako je to već izloženo, zabilježena je isplata 1488. godine ovom majstoru za rad na pročelju zborne crkve Sv. Marije, čiji je bio i protomajstor.⁸³¹ Na temelju ovog podatka, jasno je da je Francesco izradio do danas sačuvani portal.

Iako postoje pokušaji identifikacije ovog majstora Francesca kao Francesca Marangonicha koji se spominje u creskim notarskim spisima, treba imati na umu da majstoru Francescu, u zapisima koji ga izravno povezuju s gradnjama, nije nijednom navedeno prezime.⁸³² Stoga pitanje ocrtavanja lika ovog majstora kao Francesca Marangona, koji ima kuću i radionicu u creskom Zagradu, sa znakovima zanata i inicijalima F. M. ipak ostaje otvoreno, barem dok se ne pronađu čvršće arhivske potkrijepe njegovu imenu.⁸³³

Nadalje, kako je to odavno poznato, majstor Francesco izradio je i oltarnu pregradu s ambonima u krčkoj katedrali: 1489. godine učeni povjesničar Antonio Vinciguerra zvan *Il Cronico*, čiji je zadatak bio „pomlećivanje” dotad frankopanskoga grada, opisao je neophodne zahvate na svetištu katedrale prema „započetom nacrtu majstora Francesca.”⁸³⁴ Prema ovom opisu, pregrada je bila postavljena širinom sva tri broda krčke katedrale te se sastojala od ambona, parapetne ograde s pilastrima te stupova koji su nosili gredu u čijem je središtu stajalo raspelo. Središnji dio pregrade bio je uklonjen prije 1580. godine, a do

⁸³¹ A. CELLA 1951., str. 20: „in aiuto de frontal de la fabricha de Santa Maria a m. Francesco magistro de la dita fabricha”.

⁸³² G. DUDA MARINELLI 1986., str. 61.

⁸³³ Među objavljenim dokumentima o gradnjama M. Codussija u Veneciji nije pronađena potvrda identifikacije ovog majstora koju je predložio P. Marković, usp. P. MARKOVIĆ 2004., str. 99.

⁸³⁴ Tzv. Glavotočki rukopis: *Il Coro hornato di fuori con li suoi gradi Banchi et Pilastrì, et Cornice secondo il disegno principiato per maestro Francesco con le collonelle che furono del Pergolo sopra la qual va un travo dopio cornisato da tenere Il Crocefisso, et al finer del coro alle collonelle della chiesa vano due Pergoletti uno p l'alto (sic) videlicet da Evangelio, et Epistola.*, citirano prema I. ŽIC ROKOV 1971., str. 155. O krčkim radovima majstora Francesca vidjeti M. BRADANOVIĆ 2008.; 2016.b, o Vinciguerra kao agentu venecijanizacije Krka usp. I. BRUSIĆ 2012. i K. MAJER JURISIĆ 2011., a o njegovoj ulozi u procesu oživljavanja antike vidjeti J. GUDELJ 2014.a, str. 134.

danas su sačuvana dva vrlo bogato klesana ambona i dio parapetne zone ispod njih, a nekoliko fragmenata sekundarno je ugrađeno u drugim zonama crkve.⁸³⁵

Poligonalni amboni i pregrada izrađeni su u kombinaciji bijelog vapnenca i crvenkastog mandulata, a vrlo je bogata figuralna dekoracija na kojoj se ističu punoplastički likovi anđela koji nose postolje za čitanje, kao i reljefne figure evanđelista Luke i Mateja na rombovima parapeta. Nadalje, girlandama s voćem te plošnim anđeoskim glavicama ukrašene su konzole i podnožje ambona. Ovaj bogati repertoar najvještije je klesan upravo u dekorativnim dionicama, dok figuralika, pogotovo prikazi ljudskih likova, pokazuju određenu nesigurnost i nedorečenost, analognu onima na figurama creskog portala.

Pregrada je na Vinciguerrin poticaj, a nominalno po narudžbi biskupa Donata della Torre, čiji je grb uklopljen u dekoraciju, nastala po uzoru na onu u crkvi

⁸³⁵ I. ŽIC ROKOV 1971., str. 139; M. BRADANOVIĆ 2008., str. 175.

9.3
Bogorodica s Djetetom, sv. Ivanom Krstiteljem
i sv. Sebastijanom, crkva sv. Ivana Krstitelja,
Merag na Cresu (foto: D. Krizmanić, Fototeka
Konzervatorskog odjela u Rijeci)

9.4
Mramorni poliptih, župna crkva Uznesenja Bl. Dj.
Marije, Dragozetići na Cresu (foto: D. Krizmanić,
Fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci)

Sv. Marka u Veneciji.⁸³⁶ Ovaj fenomen prijenosa rješenja prezbiterija iz mletačke duždeve kapele na istočnu obalu Jadrana primijećen je i u katedralama u Zadru i Hvaru te Puli i Kotoru, pri čemu je jasna sprega naručiteljskih nastojanja i majstora kojima je mletački model bio dobro poznat.⁸³⁷ U svjetlu Francescovih veza s Venecijom i Bellinijevom radionicom valja napomenuti da su ovi amboni vrlo slični onima koji se pojavljuju na kornoj pregradi Santa Maria dei Frari u Veneciji, no suvremenijega dekorativnog rječnika, što ih pak približava nešto kasnijim ambonima crkve Santa Maria dei Miracoli.⁸³⁸ Ipak, ima li se na umu običaj slijeđenja prototipa karakteristična za majstora Francesca, krčka je pregrada možda našla svoj uzor u onoj, danas izgubljenoj, iz Scuole Grande di San Marco što ju je Antonio Rizzo načinio 1476. godine prema nacrtima Gentilea Bellinija, Giovannijeva brata.⁸³⁹

Namjesnik Vinciguerra je za Krk zamislio još čitav niz zahvata koji su obuhvaćali intervencije na zidinama i vratima, gradnju zvonika, uređenja mola, Vele place s ložom i fontanom te pučke četvrti Borgo.⁸⁴⁰ Ukoliko je Francesco uistinu bio projektant i izvođač ovih radova, a po svoj je prilici tomu tako, bio je to vrlo plodan i sposoban graditelj i klesar, ali i voditelj gradilišta koji je uživao povjerenje mletačkih namjesnika i biskupa. Vinciguerrin graditeljski program, ostvaren između 1489. i 1500., zahtijevao je poznavanje osnovnih principa urbanog planiranja, hidraulike (fontana) i arhitekture, kao i upošljavanje većeg broja kvalificiranih klesara i drugih radnika. Ipak, tek kada se provedu sustavna arhivska istraživanja, bit će moguće pouzdanije opisati način organizacije ovih gradilišta te saznati eventualni udio lokalnih i pridošlih majstora.

Nadalje, fragmentarna očuvanost arhitektonskih ostvarenja zasada koncentrirana raspravu na razini reljefa i fragmenata arhitektonske plastike, odreda slabije izvedbe od dva dokumentirana Francescova rada.⁸⁴¹ Marijan Bradanović stoga majstorima iz Francescova neposrednog kruga pripisuje ostvarenja poput reljefnih oltara u Mergu i Dragozetićima te dvije reljefne Madone s Djetetom, u

⁸³⁶ Tako je definira biskup odgovoran za djelomičnu demontažu u 16. stoljeću, Pietro Bembo: ... *il pareto di pietra con quattro collonete, et la cornice mendolata...* egli era fatto a imitazione di quello di S. Marco, è vero, se ben dissimile in qualche parte, citirano prema I. ŽIC ROKOV 1971., str. 157.

⁸³⁷ O fenomenu istočnojadranskih pregrada nalik onoj iz Sv. Marka vidjeti A. MARINKOVIĆ, M. M. MARUŠIĆ 2016.

⁸³⁸ M. CERIANA 2003., str. 93. M. BRADANOVIĆ 2008., str. 174-175.

⁸³⁹ A. MARKHAM SCHULZ 1983., str. 44.

⁸⁴⁰ M. BRADANOVIĆ 2008.; K. MAJER JURIŠIĆ 2011.; I. BRUSIĆ 2012.; M. BRADANOVIĆ 2016.b.

⁸⁴¹ M. BRADANOVIĆ 2008.; 2016.b.

9.5

Bogorodica s Djetetom, župna crkva Uznesenja Bl. Dj. Marije, Dragozetići na Cresu (foto: D. Krizmanić, Fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci)

9.6

Bogorodica s Djetetom, privatno vlasništvo, Osor (foto: D. Krizmanić)

9.7

Antonio i Bartolomeo Vivarini, Poliptih glavnog oltara, detalj, crkva sv. Bernardina franjevačkog samostana sv. Eufemije, Kapor na Rabu (foto: M. Braun)

Dragozetićima i u privatnoj zbirci u Osoru, koje inspiraciju nalaze na kompoziciji Madone s poliptiha Vivarinijevih iz franjevačkog samostana u Komrčaru na Rabu,⁸⁴² ali i pali Alvisea Vivarinija iz creske zborne crkve. Radi se o majstorima koji su bliski načinu oblikovanja majstora Francesca, od kojeg preuzimaju i naviku primjene modela utjelovljenih u mletačkom slikarstvu, vjerojatno obogaćujući repertoar lokalno dostupnim uvezenim djelima. Relativno vješto komponiraju arhitektonski okvir, primjerice pilastrima i motivom školjki na meraškom oltaru, odnosno perspektivno skraćenim kasetama s rozetama u Dragozetićima, dok su likovi zdepasti i ukočeni u gestama koje se ponavljaju iz djela u djelo (npr. Sv. Ivan Krstitelj). Radi se o lokalnim narudžbama, kao što potvrđuje natpis u Mergu koji spominje cresku obitelj Bochina, pa se može pretpostaviti da je produkcija bila koncentrirana u Cresu, iz kojega je distribuirana u druge dijelove komunalnog distrikta. Nadalje, moguće je zamisliti živu trgovinu manjim klesanim komadima u narednim stoljećima te je za očekivati da će daljnja istraživanja otkriti još neke, možda čak i muzealizirane radove iz kruga majstora Francesca.

U Krku M. Bradanović Francescovu krugu pripisuje i portal kuće Perossa na Veloj placi i nadgrobnu ploču kanonika Schinelle iz krčke katedrale jer dijele motiv nanizanih diskova,⁸⁴³ no likovnim se rješenjima, poglavito gotičkim šiljatim okvirom i tretmanom trokutastog zabata, ti se radovi ipak razlikuju od creskih ostvarenja. Nadalje, na zgradi nekadašnjega franjevačkog hospicija na krčkom trgu Kamplin je i reljef Stigmatizacije sv. Frane, dok se u Puntu nalazi reljef Bogorodice sa svecima, na kojima se također može prepoznati duh odjeka rješenja majstora koji je na Kvarner bio donio formule venecijanskih umjetnika posljednje četvrtine 15. stoljeća.⁸⁴⁴ Moguće je pritom da su neki od majstora uposlenih na krčkim realizacijama pod Francescovim vodstvom ovdje i ostali, stvorivši drugo žarište klesarske produkcije na Kvarneru.

Iako izvorno vezano za vizualnu teritorijalizaciju mletačke države, tržište za izradevine kruga majstora Francesca dosegalo je i Vinodol, koji je u 15. stoljeću u sastavu ugarsko-hrvatske države, iako je ondje već krajem 15. st dominirao

⁸⁴² M. BRADANOVIĆ 2008.; 2016.b.

⁸⁴³ M. BRADANOVIĆ 2008.; 2016.b.

⁸⁴⁴ M. BRADANOVIĆ 2008.; 2016.b.

9.8
Portal kuće Perossa, Krk (foto: J. Gudelj)

9.9
Nadgrobnik arhiprezbitera Schinelle, katedrala
Uznesenja Bl. Dj. Marije, Krk (foto: J. Kliska)

9.10
Imago Pietatis, crkva Uznesenja Bl. Dj. Marije,
Crikvenica (foto: D. Krizmanić)

9.11
Bolni Isus, Kuća Živković, Senj (foto: D.
Krizmanić)

utjecaj „panonske renesanse” formirane za vlasti Matije Korvina i u narednim desetljećima. S creskim i krčkim reljefima može se povezati reljef *Imago pietatis* na luneti nekadašnje crikveničke pavlinske (danas župne) crkve, s kojeg je lik trpećeg Krista istovjetan onome na oltaru u Dragozetićima, a u Senju, na kući Živković, stojeći Bolni Isus.⁸⁴⁵ Valja pritom napomenuti da je Senj i ranije bio tržište za kvalitetne umjetnine mletačkog porijekla,⁸⁴⁶ a pojavu primjera i majstora koji stižu iz različitih žarišta umjetničkog djelovanja na ovom području, bit će potrebno pomno teorijski razložiti u nekim budućim istraživanjima koja će se dotaći i pitanja ukusa, naručitelja i tržišta.

⁸⁴⁵ M. BRADANOVIĆ 2008.; M. BRADANOVIĆ 2016.b.

⁸⁴⁶ P. MARKOVIĆ 2006.

9.12
Bogorodica s Djetetom, klaustar
benediktinskog samostana, Krk
(foto: D. Krizmanić)

Klesarska i graditeljska aktivnost u Osoru, Cresu i Krku, centrima gornjojadranskih otočnih komuna, tijekom osamdesetih i devedesetih godina 15. stoljeća bila je, dakle, izravno potaknuta narudžbama mletačkih namjesnika, što su potom oponašale i lokalne elite. Gustoća arhitektonskih ostvarenja i klesanih elemenata upućuje na to da su žarišta produkcije bila u gradovima Cresu i Krku, a srodnost repertoara dokaz je aktivnosti klesarskog kruga čije je trajanje moguće pratiti do početka druge četvrtine 16. stoljeća, uz sve jači pad kvalitete.

Određenu „potrošnju” likovnoga jezika Francescova kruga creska produkcija klesarskih elemenata pokazuje tijekom prve četvrtine 16. stoljeća. Ovdje je moguće ubrojiti klesanu opremu pročelja kuća Marcello Petris i nove kuće Rodinis iz prvog desetljeća 16. stoljeća te brojne klesane elemente prozora, portala i pokoji sačuvani kamin, kao i niz grbova na kojima se uočava vješto klesanje dekorativnih elemenata poput pravilnih zubaca, bisernog niza, ovula i vodenlista te vijenca, ali i napuštanje figuralike. Majstori iz ove faze nisu nevješti graditelji, kako dokazuju kuće analizirane u poglavlju o stambenoj arhitekturi, ali i trotrajevna struktura kapele Marcello Petris u franjevačkoj crkvi. Dekorativni rječnik iste radionice prepoznat je i na franjevačkom samostanu u Glavotoku na Krku.⁸⁴⁷ Rijedak primjer figurativnog reljefa majstora ove faze je reljef Bogorodice s Djetetom iz klaustara krčkoga benediktinskog samostana – koji se vjerojatno nekad nalazio na portalu crkve – čija kompozicija doslovno preuzima onu s lunete portala creske zborne crkve.⁸⁴⁸ Ipak, ovdje je pad kvalitete znatan, a samu renesansnu fazu ove crkve smješta se u prvu četvrtinu 16. stoljeća. Brojnost creskih narudžbi i sporadična krčka ostvarenja moguće je pritom povezati s koncentracijom produkcije u Cresu, no jedini majstori čija su imena za sada poznata zabilježena su na gradnji creskih fortifikacija: 1518. stanoviti Mihovil Marangonić,⁸⁴⁹ kada se spominje i Petar Zvonarić te 1517. – 1525. Juraj Zidarić (ili Sidarić), koji konačno postaje i protomajstor zidina, no na vrlo kratko.

U drugoj i trećoj četvrtini 16. stoljeća djeluje graditelj i klesar Sidar Stošić, koji postaje protomajstor zidina 1525., kada se uz njegovo ime pojavljuje titula *archimagistro* koju je zadržao do kraja života. Posljednji je put arhivski zabilježen kao nadzornik izgradnje zidina 1559. godine.⁸⁵⁰ Stoga se može pretpostaviti prethodno stečeno obrazovanje kojim se izdvajao od ostalih kolega, no o mjestu, vrsti i razini njegova školovanja za sada nije moguće ništa reći. Pozicija protomajstora izgradnje zidina omogućila mu je i status uvaženog građanina te je u nekoliko navrata bio i predstavnik pučana u Gradskome vijeću, a 1551. je izabran za jednoga od četiri gaštalda netom osnovane bratovštine Presvetoga sakramenta.⁸⁵¹ Aktivnost na zidinama Sidra Stošića ocrtava kao vještog organizatora i dobrog poznavatelja građevinskih procesa, no može se pretpostaviti i da je riječ o graditelju koji je razumijevao i suvremeni likovno-stilski kontekst, što otvara mogućnost pretpostavkama da je njegov angažman bio i važniji od puke uloge graditelja koji primjenjuje tuđe predloške i rješenja. Mogao je biti i autor nekih arhitektonskih rješenja u kojima bi kombinirao elemente različitih likovnih koncepata i stilova, kao što je to vidljivo na njegovom ostvarenju Gradskoga tornja.⁸⁵² Ne

⁸⁴⁷ M. BRADANOVIĆ 2008.; 2016.b.

⁸⁴⁸ M. BRADANOVIĆ 2008.; 2016.b.

⁸⁴⁹ DARI-25: LdF, f. 32’.

⁸⁵⁰ N. LEMESSI – REGESTA, str. 251.

⁸⁵¹ N. LEMESSI – REGESTA, str. 212.

⁸⁵² N. LEMESSI – REGESTA, str. 216; L. BORIĆ 2018.c. O toj građevini više u poglavlju o upravnoj i komunalnoj arhitekturi.

znamo kolika je bila Stošićeva uloga u istovremenoj pregradnji susjedne Kneževe palače, no, s obzirom na majstorov status, buduća bi istraživanja trebala usmjeriti pozornost i na tu mogućnost. Nakon tih komunalnih projekata, majstor Sidar je nastavio radove na zidinama,⁸⁵³ a umro je nakon 2. siječnja 1559. godine kada je, koliko je zasada poznato, po posljednji puta zabilježen u creskih arhivima, i to kao nadglednik radova na izgradnji zidina.⁸⁵⁴ O Stošiću se, na žalost, vrlo malo zna, no creski Gradski toranj, odnosno Lučka vrata u njegovom prizemlju, ostaju jedinstven primjer na istočnoj obali Jadrana po svojoj korektnoj, ali i kreativnoj primjeni klasičnog jezika arhitekture na javnim građevinama, i to na temelju Serliovog predloška. U svakome slučaju, djela ovog majstora ažuriranog su likovnog jezika i tehničkih rješenja, što upućuje na iskustva izvan otoka, dok je dugotrajan angažman na zidinama predstavljao siguran prihod i temelj društvenog ugleda.

U posljednjoj četvrtini 16. stoljeća, a posebice osamdesetih i devedesetih godina, u gradu djeluje cijeli niz graditelja i klesara čija su nam imena poznata. Među njima je Sidrov sin, Frane Stošić, nadglednik gradnje gradskih zidina, kojemu bi se, uz Ivana Petra Zvonarića, mogla pripisati koncepcija gradskih vrata Bragadina po uzoru na Serliove uzore.

Najvažnija ličnost ovog razdoblja je svakako Ivan Petar (Zuan Piero) Zvonarić, *Architetto e Maestro* velike pregradnje zborne crkve Sv. Marije.⁸⁵⁵ Pripadnik klesarske obitelji Zvonarić, čiji najranije spomenuti član Petar radi na zidinama između 1518. i 1534. godine, a sin mu Juraj nadgleda isti posao 1564., a možda čak i 1584., dok se tijekom devetog desetljeća spominje i Ivan Zvonarić.⁸⁵⁶ Ivan Petar se po prvi puta spominje 1581. godine kao suradnik Frane Stošića, a potom 13. ožujka 1582. godine sa suradnicima zidarima i kamenorescem Markom Soldatićem radi na popravku crkve Sv. Uršule.⁸⁵⁷ Iste je godine zaposlen kao arhitekt zborne crkve za plaću od deset dukata mjesečno, dokle god gradnja napreduje i on je osobno nadgleda, a zabranjeno mu je i napuštati otok, što bi moglo značiti da je bio tražen i izvan njega.⁸⁵⁸ Znamo potom da je osobno odlazio po kamen u Rovinj i po drvene grede u Rijeku, što upućuje na regionalno tržište građevinskog materijala. Zvonarić i dalje radi i na zidinama, gdje je zabilježen između 1585. i 1595.⁸⁵⁹ Ovdje mu se pripisuje i bočna kapela u crkvi benediktinki na narudžbu biskupa Garzadorija.⁸⁶⁰ Karakter izražajnog jezika Zuan Piera Zvonarića izrazito je eklektičan, pa tako na sakralnim gradnjama ponavlja ponešto otežale i uvećane oblike osorske katedrale i kruga majstora Francesca, dok na zidinama sudjeluje u oblikovanju uplošljenih interpretacija Serliovih modela i jezika Sidra Stošića, stvarajući izrazito lokalni idiom i dajući mu monumentalni ton. Ipak, riječ je o cijenjenom arhitektu koji provodi inovacije kakve su zahtijevali Trident-

---

⁸⁵³ Tako je 2. srpnja 1557. majstoru Sidru isplaćeno 120 lira *per acconciar li destri di Cherso, et far il suo muro atorno lo volto, forendo, piere, sabion, calcina, travi ... et tutto quello fara bisogno in fabrica d. ditti destri ch. sijno ben murati della medema longhezza altezza longhezza ato sonno al pnte a la parte et co. dui balconi da Garbino, proportionadi come parara meglio.* (N. LEMESSI – REGESTA, str. 237). Pojam „destri” katkad se koristi za konstrukcije zahoda, odnosno konzolnog istaka na višim zonama fortifikacija. Kao takve ih primjerice spominje Leonardo u raspravi o idealnom gradu: https://www.archive.org/stream/leonardoprosator00leonuoft/leonardoprosator00leonuoft_djvu.txt (pristupljeno 17. 5. 2018.)

⁸⁵⁴ N. LEMESSI – REGESTA, str. 251.

⁸⁵⁵ Vidjeti ovdje, poglavlje 4.1.

⁸⁵⁶ Vidjeti ovdje, poglavlje 7.

⁸⁵⁷ DARI-25: LdF, f. 83. Riječ je o gotičkoj crkvi na Pratu koja danas nosi titular Sv. Marije Magdalene.

⁸⁵⁸ Vidjeti Prilog 4.

⁸⁵⁹ L. BORIĆ 2011. Vidjeti ovdje, poglavlje 7.

⁸⁶⁰ Vidjeti ovdje, poglavlje 4.2.

9.13.
Zborna crkva Sv. Marije Velike, Cres, detalj
pilastra svetišta (foto J. Gudelj)

ski postulati, pa njegovu pojavu treba prvenstveno gledati i kroz lik graditelja koji je šestarom ocrtao perimetar buduće crkve na danas izgubljenom Vicentinovoj pali iz zborne crkve. Nadalje, tek će buduća istraživanja pokazati da li je creski majstor radio i izvan matičnoga grada, kao što je to bio slučaj s majstorom Francescom, možda upravo slijedeći val gradnje nakon apostolske vizitacije Agostina Valiera. Iz obitelji Zvonarić, spominju se još i Gašpar i Vito, nadglednici gradnje zidina,⁸⁶¹ te Ludovik, majstor koji 1621. godine radi na montaži Vicentinove pale u zbornoj crkvi.

---

⁸⁶¹ L. BORIC 2011., str. 140, 142. Vidjeti i ovdje, poglavlje 4.1.

Uz Zvonariće, u ovom je razdoblju bila značajna i graditeljska obitelj Soldatić. Marko Soldatić bio je ugledni klesar, čije se ime po prvi puta u izvorima susreće u rujnu i listopadu 1583. godine, kad je od protomajstora Ivana Petra Zvonarića, zajedno s Ivanom Ivanovim Soldatićem, primao isplate za izradu stupova i kapitela za zbornu crkvu.⁸⁶² Taj je posao zacijelo dobro obavio jer je 17. veljače 1587. primio 60 lira za izradu dva stupa s bazama i kapitelima koji su trebali biti ugrađeni u trjemove unutrašnjeg dvorišta Kneževe palače, a istovremeno je radio i na balkonima prvoga kata i vanjskom stubištu u istom dvorištu. Dana 1. ožujka iste godine Marko Soldatić je radio na trijemu, dijelu stubišta i četiri prozora unutrašnjeg dvorišta Kneževe palače, a 5. travnja je uslijedila posljednja isplata za radove na dvorištu palače, stubištu i stanovita tri balkonska otvora (*corte dell palazzo...scalla... balconi tre*).⁸⁶³ Majstor Marko je nastavio surađivati s protomajstorom Ivanom Petrom na gradnji zborne crkve, pa je njegovo ime i zasebno istaknuto unutar skupine majstora koji su primili isplatu za radove na svetištu u listopadu 1585. godine.⁸⁶⁴ Blisko je surađivao i na zidinama, gdje je zabilježen 1599. i 1603. godine.⁸⁶⁵ Dana 4. kolovoza 1604. Marko Soldatić je isplaćen za radove na nekom zidu i pristanišnom molu, a naredne godine i na obrambenoj kuli u Meragu, odakle je skelom otok Cres bio povezan s Krkom.⁸⁶⁶ Za tamošnju kulu je 1609. izradio i jedan grb, za što mu je isplaćeno 18 lira.⁸⁶⁷ Između 1605. i 1606. bio je s Matejom Soldatićem i Andreom Gesmondinom isplaćen za novi portal i rozetu na pročelju franjevačkog samostana.⁸⁶⁸ Posljednji zapis o djelatno-

⁸⁶² J. GUDELJ 2008., str. 154.

⁸⁶³ DARI-25: LdF, f. 95', 96.; L. BORIĆ 2002., str. 42.

⁸⁶⁴ J. GUDELJ 2008., str. 155. Vidjeti i ovdje, poglavlje 4.1.

⁸⁶⁵ Vidjeti ovdje, poglavlje 7.

⁸⁶⁶ DARI-25: LdF, f. 114; L. BORIĆ 2011., str. 142.

⁸⁶⁷ DARI-25: LdF, f. 115.

⁸⁶⁸ AfrC, Kodeks C, f. 116-140'.

sti Marka Soldatića u Knjizi troškova gradnje zidina isplata je iz 1610. prilikom zaključenja troškova radova na zornoj crkvi Sv. Marije,⁸⁶⁹ a iste godine radio je na stambenom mostu kojim je prostor te crkve povezan sa sakristijom u zgradi župnog dvora.⁸⁷⁰ Marko Soldatić se još spominje kao nadzornik zidina 1611. i 1615., nakon čega nisu nađeni spomeni njegovog djelovanja. Još jedan predstavnik iste obitelji, Matej Soldatić, bilježi se često kao nadglednik zidina te je klesao elemente i za završnu fazu zborne crkve i montirao, s Ludovikom Zvonarićem, palu Andree Vicentina.⁸⁷¹

U ovoj završnoj fazi creske kasnorenesansne graditeljske aktivnosti valja spomenuti i majstora Andreu Gesmondina ili Gesmonda, majstora zidara. On je aktivan na gradnji zidina od 1587., a početkom 17. stoljeća gotovo u potpunosti preuzima završne radove na fortifikacijama, a radi i na zornoj te na franjevačkoj crkvi.

Bogato dokumentirane aktivnosti svjedoče o živoj klesarsko-arhitektonskoj sceni u Cresu u posljednjoj četvrtini 16. i početkom 17. stoljeća, kada se dovršavaju zborna crkva, zidine, Vela i Mala gradska vrata, dvorište Kneževe palače te ažurira pročelje franjevačke crkve. Na svim su ovim gradilištima aktivni majstori iz obitelji Zvonarić, Stošić i Soldatić, čija je produkcija zadovoljavala nemale lokalne potrebe, a moguće je da su bili aktivni i na regionalnoj razini, što će pokazati buduća istraživanja. Konačno, elementi pročelja crkve sv. Frane svjedoče o određenoj obnovi likovnih shvaćanja koju uvodi graditeljski trojac koji je nakon smrti Ivana Petra Zvonarića bio odgovoran za dovršetak zadataka na kojima je creski protomajstor radio: Marko i Matej Soldatić i Andrea Gesmondin. Školjka franjevačkog portala, iako preuzima temu dragu još krugu majstora Francesca, novog je prostornog shvaćanja te hrabro i razvedeno grabi plitki prostor nad nadvratnikom, nagovještavajući nov ukus i novo doba, čije proučavanje tek predstoji.

9.2. Kulturni obzori creskih naručitelja

Analiza creske graditeljske i klesarske produkcije kroz dva stoljeća nužno potiče i na razmišljanje o nakanama naručitelja, o njihovim kulturnim paradigmatima i standardima te o njihovoj komunikaciji s graditeljima i klesarima u smislu prevođenja ideje u vizualni sklop, odnosno izbora materijala, likovnog načina i modela. Ti se mehanizmi na creskim primjerima mogu tek točkasto pratiti, no, uz pomoć analognih uzoraka ponašanja u bliskim sredinama, moguće im je ocrtati barem obrise.

Najčešće spominjani naručitelji na stranicama ove knjige bili su mletački upravitelji i biskupi, dakle stranci koji su na otoku boravili po službenoj dužnosti. Knezovima iz redova mletačkog plemstva služba je trajala oko dvije godine, dok su biskupi osorskom dijecezom mogli upravljati i desetljećima, iako su često izbivali s otoka. Sprega težnji civilnih i crkvenih vlasti vidljiva je, na primjer, kod gradnje ranorenesansnog pročelja creske zborne crkve: iako se nisu osobno susreli na otoku, s obzirom da je biskup Marco Negri umro prije dolaska kneza Giovannija Longa, obojica su simbolički prisutna na tijelu zborne crkve. Cilj im je bio isti: monumentalizacija crkve Sv. Marije shvaćene, prema osorskim i mletačkim uzorima, kao konkatedrale.

Praksa postavljanja osobnih amblema na građevinama mletačkog dominija bila je raširena pojava: dovoljno se prisjetiti šibenske katedrale i brojnih grbova

---

⁸⁶⁹ DARI-25: LdF, f. 119'.

⁸⁷⁰ J. GUDELJ 2009., str. 155.

⁸⁷¹ L. BORIC 2011., str. 142. Vidjeti i ovdje, poglavlje 4.1.

knezova i biskupa koji omogućuju praćenje napredovanja gradilišta. Iako su često mletački zakoni knezovima zabranjivali postavljanje ovakvih individualnih znakova, oni ostaju redovita pojava te svjedoče o istaknutoj ulozi državnih dužnosnika u poticanju javnih i sakralnih gradnji i izboru modela. Insignije kneza i dužda također se nalaze i na creskim gradskim vratima: izgubljeni su oni s Morskih vrata, no na Porta Bragadina i danas stoje grbovi kneza Nicolò Bragadina i dužda Nicolò da Ponte, dok su na Porta Marcella oni kneza Giovannija Marcella i dužda Pasqualea Cicogne, što sugerira određenu umiješanost u konkretni projekt, sada prema Serliovim uzorima.

Proces urbanističkih, arhitektonskih i likovnih mijena obilježenih snažnim pečatom venecijanizacije kao dominantnog simboličkog programa, ne može ipak biti shvaćen tek kao apstraktna volja mletačkih činovnika – on je duboko prožeo i uključio sve strukture lokalnog društva, vlastelu, pa i pučane okupljene u bratovštinama i zastupljene predstavnicima u Gradskom vijeću. Valja pritom uvijek imati na umu da je odluke o gradnjama donosilo Vijeće komune pa, iako se knezovi i majstori ističu kao pokretači procesa kreacije, u konačnici je kolektiv gradskih oligarha taj koji ovjerava odluke i nadgleda realizacije. Nadalje, o sudjelovanju lokalnog stanovništva govori i programatski tekst Antonia Vinciguerra o preoblikovanju Krka u rasponu od svetišta katedrale do podgrađa, jer sažima i ubrzava nastojanja analogna onima u obližnjemu Cresu. Zapis upućuje da je cijeli otok Krk imao slati radnike u smjenama za rad na gradnji nad kojima su bdjeli nadglednici, a svi su se troškovi zapisivali u *Libro della Fabrica*.⁸⁷² Ova je praksa dokumentirana, primjerice, i na creskim zidinama, najvažnijem i najdugovječnijem projektu 16. stoljeća u gradu, o čemu je bilo riječi u odgovarajućem poglavlju.

Iako ekonomska pozadina ovih pothvata zahtijeva daljnja interdisciplinarna istraživanja, sigurno je da se za njih upotrebljavaju i komunalna sredstva: troškovi jedne i druge kampanje izgradnje zborne crkve upisani su kao izdatci sirotinjske blagajne, a općina plaća i nadzornike gradnji u gradu. Na ovaj način kapilarno se širi odgovornost za realizacije, paralelno s uvezenim zahtjevima ukusa ljudi pristiglih iz tadašnje metropole, pa ne iznenađuju narudžbe obitelji i bratovština za izradevine slične onima kakve su željeli knezovi i biskupi, u što valja ubrojiti i komunalne i privatne gradnje, ali i umjetnine poput pale Alvisia Vivarinija i oltara u Mergu i Dragozeticima. Ovome treba dodati i naručiteljsku djelatnost vlastele i obogaćenih pučana koji – narudžbama pregradnji srednjovjekovnih obiteljskih nastambi, ali i novopodignutih palača koje opremaju kamenom plastikom creskih renesansnih graditelja lapicida, stilski istovjetne produkcije, pa time i u gradskom prostoru – naglašeno projiciraju strategije obiteljskih, pa i osobnih identiteta.

U procesu prihvaćanja novog ukusa nesumnjivo je vrlo važnu ulogu odigrao rođeni Cresanin koji je postigao vrlo značajnu karijeru – franjevac Antun Marcello Petris. Budući franjevački general rođen je kao Frane Petris.⁸⁷³ Zaredio se kao mladić uzevši ime padovanskog sveca te je 1496. napredovao do položaja dalmatinskog provincijala, a potom i generala franjevačkog reda. U njegovoj korespondenciji, kao i u nekolicini creskih kupoprodajnih ugovora iz prvih godina 16. stoljeća, svojem je creskom prezimenu dodao i majčino venecijansko, Marcello, dijelom iz zahvalnosti obitelji koja ga je na lagunama odgojila i školovala. Komunalni ugled dokazuju novčane nagrade što ih je u nekoliko navrata dobio za nadahnute korizmene propovijedi, a Gradsko vijeće ga je 1508. poslalo

---

⁸⁷² K. MAJER JURIŠIĆ 2011., str. 18.

⁸⁷³ F. DOBROVIC 1895., str. 30.

u Veneciju da pred Senatom zastupa potrebu pokretanja gradnje novoga fortifikacijskog prstena. Bio je i pokretač ideje o konstruiranju nove cisterne u franjevačkom samostanu, a ondje mu je grb sačuvan i na kaminu u jednoj od većih i udobnijih ćelija.

Godine 1517. fra Antonio Marcello Petris je postao generalom franjevačkog rada, upravo tijekom završne faze razdvajanja konventualaca od opservanata koje je potvrđeno bulom pape Leona X., nakon čega je Cresanin poveo konventualsku struju. Godine 1520. u Frarima je organizirao generalni kapitul Reda, a 4. travnja 1522. je na vrhuncu crkvene karijere, imenovan biskupom Novigrada (prethodno i naslovnim nadbiskupom Patrasa). Umro je u Cresu 5. rujna 1526., a pokopan u trotravejnoj kapeli koju je dao prigraditi uz crkvu Sv. Frane.

Premda je ta kapela tipološki odjek nerijetke onodobne prakse sličnih prigradnji – ponajbolji su komparativni primjeri u crkvi Sv. Frane u Zadru i na splitskom Poljudu, a prostorno najbliži je onaj u Kamporu, a izvan franjevačkog konteksta, u krčkoj katedrali – creska je povećih dimenzija. Za razliku od zadarske kapele obitelji Detrico građenoj tijekom duljega vremenskog razdoblja od 1480-ih do 1530-ih, kapela Marcello Petris je stilski kompaktna struktura sagrađena u mahu, po jedinstvenom projektu i u produkciji lokalne radionice s početka 16. stoljeća. Oprema kapele vjerojatno potječe iz grada na lagunama: biskupov nadgrobnik nadilazi sva lokalna druga ostvarenja, a moguće je zamisliti i mletačku provenijenciju drvenog triptiha s oltara od kojega je danas preostao tek pozlaćeni okvir u koji je stavljena ranija Bogorodica Andree da Murano.

Ista je radionica izradila i kuću Marcello Petris u kojoj je danas smješten Muzej grada Cresa. Ta kuća sažima dekorativne elemente mletačke (ali i dalmatinske) cvjetne gotike, kakve u Cresu i nije bilo, i likovni jezik lokalne produkcije s početka 16. stoljeća. Obje se biskupove građevinske narudžbe izdvajaju naglašenim položajem, gabaritima i stilskom dosljednošću, pa i kombinaciju i dispoziciju cvjetno-gotičkih i ranorenesansnih motiva na pročelju kuće Marcello Petris ne treba gledati drugačije nego kao naručiteljsku strategiju mjesne prezentacije osobnog identiteta kakvog svjedoči njegov životni put. Pritom biskup Marcello Petris komunicira s cjelokupnim creskim društvom, ali i svojom obitelji, razlikujući se od uobičajene projekcije obiteljskih identiteta kakvi se u tijelu grada objavljuju kroz kuće i donacije u sakralnim prostorima.⁸⁷⁴

⁸⁷⁴ O naručiteljskom profilu ovog uglednog Cresanina vidjeti L. BORIĆ, 2018b.

Drugo razdoblje mletačke vlasti u Cresu uslijedilo je nakon pet desetljeća pod anžuvinskom hrvatsko-ugarskom krunom tijekom kojih se bilježe razvijene faze etabliranja creske vlastele. Ipak, te su obitelji svoju konačnu afirmaciju zapravo stekle uspostavom nove mletačke vlasti, Statutom iz 1441., te kroz djelovanje u Gradskom vijeću – redom institucijama koje je utvrdila, regulirala i vodila Serenissima. Osim toga, i pučani su djelovanjem kroz bratovštine koje je mletačka vlast poticala, kao i odabirom predstavnika pučana u Vijeću, imali mogućnost zadovoljenja vlastitih interesa, pa i zaštite prava. Naposljetku, upravo je premještanjem upravnih tijela komune iz Osora u Cres Venecija tom gradu omogućila razvojni impuls, sretan povijesni trenutak u kojemu je konačno mogao ostvariti svoju ambiciju postanka gradom. Stoga i ne čudi relativno visok stupanj spremnoga prihvaćanja, gotovo entuzijastičkog sudjelovanja svih društvenih slojeva u novim političkim okolnostima stečenima tijekom 15. stoljeća, tim više što je Venecija u svim gradovima vodila računa o implementaciji vlasti kroz zadržavanje elemenata srednjovjekovnih komunalnih identiteta. Sve te okolnosti podloga su arhitektonskih i likovnih procesa o kojima raspravlja ova knjiga, a možda su najzornije očitovani u ranije kontekstualiziranim narudžbama fra Antonija Marcella Petrisa. Pa ipak, cresko je društvo procese sazrijevanja iskazalo i kroz neke politički, pa i svjetonazorski disonantne protumletačke stavove. Iako je njihovo izvorište ponešto nejasno, činjenica da se pojavljuju kod članova ekonomski najmoćnije vlastelinske obitelji Petrisa, daju naslutiti da bi takav stav mogao biti povezan s političkim sentimentom naklonosti hrvatsko-ugarskoj, a kasnije habsburškoj kruni. U tom bi se svjetlu mogle očitati dvije velike pregradnje kuće, za koju se ovdje pretpostavilo da je podignuta na mjestu najstarijeg srednjovjekovnog zdanja Petrisovih. Naime, palača Petris-Moisè je tijekom 16. stoljeća doživjela čak dvije velike pregradnje, datirane u prva desetljeća i njegovu sredinu, pa je u drugoj polovici stoljeća njezin golem trokatni korpus dominirao južnim dijelom *skylinea* grada kao vizualna protuteža, svojevrsan pandan Kneževoj palači uz Gradski toranj u njegovom sjevernom dijelu. Nadalje, palača Petris-Moisè – jedina je koja se uz Kneževu, a donekle i novu kuću pučana Rodinis što je također znakovito – mogla dičiti takvom odrednicom. Sve ostale vlastelinske rezidencije ipak su bile tek veće kuće s mahom tradicionalnim rasporedom prostorija, dok je palača Petrisovih imala na prvom i drugom katu velike salone rastvorene poliforama koje su na pročelju formirale trodijelni osni sustav svijetlih otvora.⁸⁷⁵ Konačno i nedavno otkriven zidni oslik te *tabulae pictae* stropnih greda svojim jedinstvenim dekorativnim programom groteski upućuju na zaključak o posebnom društvenom i gospodarskom statusu te obitelji,⁸⁷⁶ a neki ikonografski aspekti potvrđuju i zanimljive političke, pa i religijske sklonosti dijametralno suprotne pro-mletačkima kakvi su očitani u narudžbama prelata i franjevca Antonija Marcella Petrisa. Naime, dio creskoga društva, mahom mjesnih uglednika, prionuo je tijekom Cinquecenta uz reformacijska strujanja koja su bila relativno snažna i u obližnjem Labinu i Kožljaku. Tako je Mate Petris, sin Ivana Jurja, carskog Habsburškog viteza i Mlečanke Giulie Minotto, bio gorljivi protestant, pa je zbog progona bio prisiljen napustiti rodni otok i pridružiti se anabaptističkoj zajednici u Moravskoj, a Nikola Moisè je završio mnogo gore; uz fra Balda Lupetinu skončao je od inkvizicijske ruke. Reformacijski interesi Matinog oca Ivana Jurja Petrisa bili su popraćeni i alternativnim političkim naklonostima, pa je njegova višegodišnja vojna služba za Habsburge okrunjena titulom carskoga viteza. Stoga i ne čudi da se među

---

⁸⁷⁵ T. SUŠANJ PROTIĆ 2014.

⁸⁷⁶ T. SUŠANJ PROTIĆ 2018.

freskama salona palače Petris-Moisè nalazi i grb Petrisovih na prsima dvoglavog orla, heraldičkog amblema Habsburga, ali i prikaz jednog *all'antica* vojnog oklopa.⁸⁷⁷ Odista, ta je golema palača, svojim gabaritima, strukturom ali i složenom, višeslojnom ikonografijom oslika interijera, predstavljala taj drugi, disonantan u odnosu na vlast, ali moćan glas renesansnog Cresa.

Katolička obnova, inicirana posjetom Cresu apostolskog vizitatora Agostina Valiera 1579. godine, imala je presudne posljedice po arhitektonsku i likovnu baštinu. Kako je već objašnjeno, njezini su protagonisti ponovno biskupi: Coriolano Garzadori i nećak mu Ottaviano. Oni su na otočje unijeli čitav niz izmjena u poslijetridentskom duhu. U Cresu su pregradili i proširili zbornu crkvu te je obogatili relikvijama, pri čemu je glavna apsida znatno proširena u skladu s novim liturgijskim zahtjevima. Ipak, o komunalnom udjelu u realizaciji zborne crkve govori ugovor o proširenju zborne crkve u Cresu iz 1582. godine. Ugovor opisuje da su, okupljeni u biskupovoj creskoj kući, gradski uglednici jednoglasno odabrali Ivana Petra Zvonarića za arhitekta i voditelja radova. Korak, ali i hijerarhija uloga, naglašena je na Vicentinovoj izgubljenom monumentalnoj kompoziciji oltarne pale svetišta koja je slavila sve aktere ovog potvata: prelata, arhitekta i okupljene uglednike te narod.

Istodobno, isti je biskupski par naručio i preuređenje glavnog oltara osorske katedrale: na njega je tada smješten drveni sarkofag s relikvijama zaštitnika grada sv. Gaudencija, a iznad njega je postavljena pala Andree Vicentina s likovima naručitelja, obojice biskupa iz obitelji Garzadori.⁸⁷⁸

Valja naglasiti i izuzetan značaj poslijetridentskih promjena i na djelima primijenjene umjetnosti u Cresu, poput liturgijskog ruha,⁸⁷⁹ dok će, primjerice, neka buduća znanstvena obrada liturgijskog posuđa, kako nagovješćuju konzervatorski elaborati, nesumnjivo iznjedrili neke zanimljive primjere i istraživačke probleme.

Slični se procesi događaju i u neposrednoj okolici cresko-osorske komune: kako je već spomenuto, u Labinu je vizitator Valier naložio gradnju nove konkatedrale, što je i ostvareno istodobno s creskom crkvom.⁸⁸⁰ U Krku je neposredno prije 1580. po nalogu biskupa Pietra Bemba rastavljen središnji dio oltarne pregrade koju je stoljeće ranije bio izradio majstor Francesco, a popis razloga za ovaj čin donosi sam biskup: bolju vidljivost glavnog oltara i općenito svetišta, odnosno svećenika i njegove pratnje te izravniji kontakt s vjernicima.⁸⁸¹ Krčki biskup Donato della Torre, jednako kao i Coriolano Garzadori, svojoj je stolnoj crkvi poklonio relikvije te naručio oltarnu palu od istog slikara, Andree Vicentina.⁸⁸² Sve ove primjere potrebno je nadopuniti dodatnim istraživanjima, no već ovako nabrojani oni svakako pokazuju snagu novog vala vjerskih zahtjeva i regionalnih odmjeravanja na Kvarneru koji su se ponovno odrazili u arhitekturi i u likovnim umjetnostima.

Među faktorima koji su odigrali važnu ulogu u preoblikovanju kulturne klime i identiteta grada i otočja tijekom 15. i 16. stoljeća ne treba izostaviti ni ulogu revitalizacije antike i općenito lokalne tradicije. Pritom valja naročito naglasiti

⁸⁷⁷ T. SUŠANJ PROTIĆ 2018., str. 87.

⁸⁷⁸ J. GUDELJ 2008., str. 164, bilj. 11; V. BRALIĆ 2015., str. 41.; D. CIKOVIĆ 2017., str. 150.; 2018.a, str. 135, bilj. 293.

⁸⁷⁹ S. BANIĆ 2018.

⁸⁸⁰ J. GUDELJ 2017.b, str. 164-165.

⁸⁸¹ I. ŽIC ROKOV 1971., str. 156; M. BRADANOVIĆ 2008., str. 175.

⁸⁸² D. CIKOVIĆ 2015., str. 68, bilj. 27.; 2018.a, str. 136.

inzistiranje na nasljeđu Apsorosa, Osora, od mita o postanku otočja, a naročito na nasljeđu osorske biskupije kao modela koji se u Cresu neprestano ponavlja: kasnoantičko porijeklo i prestiž sv. Gaudencija aproprirani su elementi creskog identiteta, naravno u onoj mjeri u kojoj je to mjesnim oligarsima odgovaralo, što su koristili i mletački namjesnici i biskupi.

Iz svega je iznesenog jasno da je odabir umjetnika i modela te očekivana razina izrađevine uvjetovana cijelim nizom faktora. Majstor Francesco, čije je mletačko formiranje evidentno, a osobno porijeklo i duljina prisutnosti na Kvarneru neizvjesno, pokazuje se kao odabir mletačkih namjesnika Longa i Vinciguerre. Za njihovu je komunikaciju definitivno bitan medij crteža: kao uzor – sigurno je da Francesco posjeduje neke crtane predloške za čiju su invenciju bili zaslužni Giovanni Bellini i Pietro Lombardo – ali i kao medij projektiranja i ostvarenja planova: Vinciguerrin tekst na više mjesta spominje crtež(e) prema kojem se imaju izraditi dijelovi njegovog programa, koji ostaje majstoru, kako bi mogao ostvariti dogovoreno.⁸⁸³ Neki korpus crteža majstor Francesco je vjerojatno stavio u cirkulaciju među svojim suradnicima koji nastavljaju praksu slijeđenja likovnih uzora. Moguće je pritom zamisliti da su se svojim naručiteljima obvezivali na izradu likova prema već postojećim crtežima, ali i prema novouvezenim likovnim izvorima Vivarinijevih.

Kada je pak polovicom 16. stoljeća protomajstor Sidar Stošić koncipirao Lučka vrata u prizemlju Gradskoga tornja prema Serliovom uzoru, vjerojatno je netom tiskana knjiga poslužila kao medij za odabir modela, pogotovo stoga što se ista motivika pojavljuje i u radovima sljedeće generacije graditelja i klesara, među kojima je i Sidrov sin Frane Stošić.

Konačno, ugovor o pregradnji zborne crkve sklopljen 1582. godine s majstorom Ivanom Petrom Zvonarićem ne spominje ni crteža niti modela, iako je jasno kako je riječ o emulaciji osorske katedrale.⁸⁸⁴ Ovdje se pak, u duhu izražajnih kanona kasnog 16. stoljeća, odabir arhitekta opravdava potrebom da crkva bude vješto i profesionalno izgrađena (*accioche non si manchi magistero et architettura*), što potvrđuje ugled koji je majstor uživao u zajednici, naročito s obzirom na jasnu uputu vizitatora Valiera da se graditelj dovede iz Venecije. Nameće se stoga zaključak da je creska graditeljska scena kasnog 16. stoljeća, osnažena tradicijom i društvenim ugledom, mogla nametnuti lokalne modele kao glavni identitetski ključ čak i onih obnova čiji su zahtjevi dopirali iz Rima. Slika, pak, koja je imala podsjećati na ovaj pothvat, monumentalna pala u svetištu, svojim slikanim sadržajem i odabirom umjetnika sažela je pak sve silnice kasne renesanse u Cresu: vicentinsko-venecijanski slikar i naručitelj, rimska tema, lokalni arhitekt i lokalna publika.

Najviđeniji Cresani 16. stoljeća, oni čije je djelo nadraslo gradske i otočke, pa i regionalne okvire, osim već spomenutog fra Marcella-Petrisa, nisu djelovali u Cresu. Među njima se ističe slikar Ivan Gapić stariji, koji je, kako je rečeno, u Rimu tijekom druge polovice 16. stoljeća ponikao iz kruga slikara Federica Zuccarija, radio je na papinskim i kardinalskim narudžbama, a bio je članom skjavonske bratovštine sv. Jeronima za koju je također slikao.⁸⁸⁵ Zanimljiv je i slučaj Petra iz Cresa, klesara koji je sredinom 16. stoljeća zabilježen u Korčuli, odakle je, uz bok najznačajnijih onodobnih dalmatinskih klesara i graditelja, sudjelovao u važnim narudžbama za dubrovačke i dalmatinske naručitelje, pa je u Zadru, primjerice, s Jeronimom Bokanićem, 1565. primio narudžbu za podizanje nove gradske lože.⁸⁸⁶

---

⁸⁸³ I. ŽIC ROKOV 1971., str. 155.

⁸⁸⁴ Vidjeti Prilog 4.

⁸⁸⁵ L. BORIĆ 2018.a.

⁸⁸⁶ L. BORIĆ 2018.b.

9.16
Naslovnica djela *La Città felice*
(izvor: F. PETRIS 1553.)

9.17
Naslovnica djela *Della Historia dialoghi*
(izvor F. PETRIS 1560.)

Napokon, svakako najzanimljivija ličnost 16. stoljeća koja je daleko nadišla creske horizonte mislilac je Frane Petris, autor šezdesetak djela koja zahvaćaju područja filozofije, književnosti, povijesti, matematike, astronomije, vojne povijesti, meteorologije i medicine.⁸⁸⁷ Formativne je godine proveo u Veneciji, Padovi i Ingolstadt, a poduzetni duh ga je vodio po cijelome Sredozemlju: od Cipra do Barcelone. Rodni otok napustio je već s devet godina te se u odrasloj dobi na nje ga vratio tek jednom, radi ostavinske parnice kojom ga je stric pokušao razbaštiniti kao sina prognanog heretika, zadržavši se u Cresu između 1555. i 1557. Tada je već bio objavio svoje mladenačko razmišljanje o idealnom urbanom društvu, *La città felice* (*Sretan grad*), tiskano 1553.,⁸⁸⁸ a moguće je da je tijekom tih creskih godina započeo rad na djelu naslovljenome *Della historia diece dialoghi* (*Deset dijaloga o povijesti*), koje je tiskao u Veneciji 1560.⁸⁸⁹ Najznačajnijim mu se djelima smatraju: *Discussionum peripateticarum tomi IV* (*Peripatetičke rasprave*), tiskane u 1581. u Baselu te *Nova de universis philosophia* (*Nova sveopća filozofija*), izdana u Ferrari 1591. Umro je u Rimu 1597. godine kao profesor na sveučilištu La Sapienza i *famigliare* kardinala Cinzia Aldobrandinija, ali i član skjavonske bratovštine sv. Jeronima, te je pokopan u crkvi Sv. Onofrija.

Cilj ove knjige, dakako, nije opsežna rasprava o Frani Petrisu i njegovom djelu, čijim je različitim aspektima već posvećena iznimno bogata bibliografija. Također, nisu pronađeni podatci koji bi ga izravno povezivali s nekim narudžbama umjetničkih ili arhitektonskih ostvarenja u vrijeme njegova boravka u gradu Cresu. Ipak, s obzirom na važnost i europske obzore njegove misli, kao i ulogu koju ima u suvremenoj percepciji Cresa kao „Petrićeva grada”, ovdje se, kako bi uporišne točke ove studije dobile dodatnu dubinu, naznačuju neka njegova razmišljanja o arhitekturi i vizualnim umjetnostima.

Petrisov *Sretan grad* je ponajprije normativno djelo o savršeno uređenom urbanom društvu te pripada skupini tzv. filozofskih renesansnih utopija, za razliku

⁸⁸⁷ O Frani Petrisu vidjeti barem monografije L. BOLZONI 1980.; C. VASOLI 1989; Ž. DADIĆ 2000.; P. CASTELLI 2002.; LJ. SCHIFFLER 2007.; S. ŠPOLJARIĆ 2012.

⁸⁸⁸ F. PETRIS 1553. Usporediti i hrvatski prijevod F. PETRIĆ 1998.

⁸⁸⁹ F. PETRIS 1560.

od arhitektonskih vizija idealnoga grada poput onih Antonia Averlina zvanog Filarete, Francesca di Giorgia Martinija ili pak Petrisova suvremenika Pietra Catanea. Iz perspektive povjesničara arhitekture važno je stoga uočiti dodirne točke i razmimoilaženja ovih dvaju vrlo različitih načina razmišljanja o gradu: kod Petrisa u fokusu nije arhitektura i njezina forma, već mu je žanr utopije medij za ispitivanje političke teorije koja se temelji na konceptu sreće, imanentnom ljudskoj prirodi.⁸⁹⁰ Taj koncept ovisi o vrlini duše te o udobnosti i zdravlju tijela, pa fizička pojavnost grada ima svrhu ispunjavanja ovih zahtjeva.

Creski filozof u *Sretnome gradu* arhitekturu shvaća izrazito pragmatično te piše da su zidine i kuće potrebne kako bi se tijelo zaštitilo od nevremena, a proizvod su „arhitekata, zidara, radnika, tesara, kovača, pećara i klesara”.⁸⁹¹ Ovdje, dakle, postoji svijest o gradnji kao kolektivnom naporu, a specijalizacije uposlenih pojedinaca precizno su nabrojane, svjedočeći o određenoj razini poznavanja procesa podizanja građevine. Ipak, ovo znanje izjednačeno je s poznavanjem drugih proizvodnih procesa, poput šivanja odjeće. Stoga valja primijetiti da u Petrisovoj raspravi nema pomaka u tretmanu arhitektonske struke izvan sfere obrtništva, staleža kojem je u svome gradu namijenio podređenu i opskrbljivačku ulogu. U tome se, prirodno, razlikuje od renesansnih teoretičara arhitekture poput Leon Battiste Albertija, koji, pišući iz vlastite perspektive, arhitekta ne smatra zanatlijom. Ipak, staleška se podjela, na kojoj se Petrisovo idealno društvo temelji, u određenoj mjeri pojavljuje i u arhitektonskim traktatima. Naravno, ne radi se, kao kod Cresanina, o političkoj teoriji, već o pragmatičnim uputama za oblikovanje kuća, pa tako, primjerice, Francesco di Giorgio piše o nastambama seljaka, obrtnika, učenjaka, trgovaca i plemića.⁸⁹²

Nadalje, Petris naglašava da u gradu podignutom u toplim krajevima kuće trebaju imati lođu, odnosno prostoriju koja je istodobno i natkrivena i otvorena, potrebna za boravak na zraku i prozračivanje stana, čime se izbjegavaju bolesti.⁸⁹³ Inzistiranjem na provjetranju creski filozof uklapa se u medicinske poglede svog doba, a lođa jest karakteristika arhitekture njegova vremena, posebice tipična za palače u Venetu, kakve je primjerice projektirao suvremenik mu Andrea Palladio. Zanimljivo je primijetiti da Petris ne daje drugih savjeta o izgledu i unutarnjem rasporedu kuće, za razliku od razrađenih uputa arhitektonskih teoretičara, ali i Dubrovčanina Benedikta Kotrulja, čiji je rukopis o savršenom trgovcu (s opisom kuće) iz 1475., *Libro dell'arte della mercatura (Knjiga o umijeću trgovanja)*, Petris u Veneciji tiskao 1573. godine.⁸⁹⁴

Kako je već primijećeno, Petris se dotiče problema zajedničkih mu s arhitektonskom teorijom posebice kod opisa smještaja *Sretnoga grada*. Odredivši da se grad ima nalaziti na zdravom i prozračnom mjestu, dijelom na uzvisini a dijelom u ravnici,⁸⁹⁵ daje uputu jednaku onoj jedinog antičkog teksta o arhitekturi, Vitruvijevih *Deset knjiga*.⁸⁹⁶ U cilju lakšeg trgovanja, grad ima stajati uz obalu mora i u dubokome zaljevu koji je moguće lako obraniti. Uz luku treba postaviti sve potrebno za trgovinu, trgove, tržnice, fontike i trgovine, pri čemu javne građevine neće biti samo praktične, već će biti i ures grada. Dakle, piše ponovo u suglasju s

---

⁸⁹⁰ A. DONATO 2019., str. 3.

⁸⁹¹ F. PETRIS 1553., str. 8; F. PETRIĆ 1998., str. 16-17.

⁸⁹² Francesco di Giorgio Martini 1979., str. 45.

⁸⁹³ U F. PETRIĆ 1998., str. 7', tal. termin *loggia* je prevedeno bliskim terminom trijem, što je na tal. *portico* (prolazna prostorija u širini cijele širine građevine otvorena kolonadom). S obzirom da Petris govori o povišenim lođama, precizniji je i bliži prijevod lođa.

⁸⁹⁴ O Kotrulju i njegovim savjetima za kuću savršenog trgovca vidjeti N. GRUJIĆ 2013., str. 147-150.

⁸⁹⁵ F. PETRIS 1553., str. 8; F. PETRIĆ 1998., str. 18.

⁸⁹⁶ VITRUVIJE, I, IV, str. 18.

Vitruvijevim naputcima.⁸⁹⁷ Osim javnih građevina i kuća, u gradu su neophodne i sakralne gradnje, koje imaju izgraditi iz zajedničkih sredstava. Svi su ovi aspekti zajednički i drugim renesansnim filozofskim utopijama, poput *Utopije* Thomasa Moora ili *Grada sunca* Tommasa Campanelle,⁸⁹⁸ kao i arhitektonskim traktatima, pri čemu se posebno ističu sličnosti s djelom Pietra Catanea, tiskanog u Veneciji tek godinu dana nakon Petrisovog.⁸⁹⁹ Osim toga, Petrisov pragmatično-estetski princip naizmjenice je prepoznavan u liku Cresa i Venecije, pa i drugih gradova, iako su jedini postojeći gradovi koje Petris spominje Verona i Atena, što poziva na dužni oprez pri konkretnoj identifikaciji inspiracije za njegovu utopiju.⁹⁰⁰

U nastavku Petris opširno govori o obrani i fortifikacijama te savjetuje izgradnju kopnenog dijela grada na klisuri ili pak izgradnju opkopa, ponovo analogno Vitruvijevim savjetima.⁹⁰¹ Obaviješten je i o načinima borbe i oružju te strategiji, odreda znanjima koja su bila prisutna na stranicama traktata o vojnoj vještini i fortifikacijama, poput djela Giovannia Battiste della Valle di Venafr a i već spomenutog Catanea.⁹⁰² O Petrisovu zanimanju za vojnu strategiju u antikvarnome smislu svjedoči i ilustrirana studija *La militia romana di Polibio di Tito Livio e di Dionisio Alicarnaseo (Rimsko vojništvo kod Polibija, Tita Livija i Dionizija Halkarnašanina)*, tiskana 1583. u Ferrari, čime se također približava interesima suvremenih mu arhitektonskih teoretičara S. Serlia, P. Catanea i A. Palladia.⁹⁰³

Kada se govori o likovnim umjetnostima, treba naglasiti da Petris slikarstvo, uz glazbu i gramatiku, smatra vještinama kojima treba podučavati mlade kako bi postigli savršenstvo duše.⁹⁰⁴ Nadalje, znanje slikarstva može poslužiti i za projekte potrebne gradu i pojedincu.⁹⁰⁵ Cresanin upozorava i na moralnu dimenziju slikarstva: promatranje lascivnih slika, kao ni gledanje komedija, ne vodi ka kreposti, odnosno sreći.⁹⁰⁶ Dakle, vizija sretnoga grada Frane Petrisa uključuje arhitekturu i slikarstvo, razdvajajući ih na nižu, funkcionalnu, i višu, duhovnu sferu. Hijerarhija je za njega jasna, što odgovara i neoplatonističkim teorijama o *disegnu* kao počelu sve kreativnosti i slikarstvu kao jednoj od liberalnih umjetnosti. Napokon, odavno su utvrđene i simetrije u shvaćanju umjetničke invencije i zanosa koje Petris iznosi u svojim razmišljanjima o poeziji u djelu *Discorso della diversita dei furori poetici* i npr. Lomazzova traktata o slikarstvu *Idea del tempio della pittura*, gdje se obojica zalažu za pluralizam umjetničkog izraza i forme, što će postati temeljem različitih istraživanja intelektualnih veza između umjetnosti riječi i slike.⁹⁰⁷

Pišući povijest renesansnog Cresa kroz prizmu arhitekture i likovnih djela, ne može se ne spomenuti Petrisovo viđenje povijesnog zanata iznesenog u *Deset dijaloga o povijesti*. Naime, već u Prvome dijalogu, pitajući se o tome što povijest jest, naglašava se njezina didaktička funkcija, ali i jasno naznačuju mogući registri. Petris se ovdje, naime, šali sa svojim sugovornicima da bi *ars*

---

⁸⁹⁷ F. PETRIS 1553., str. 12'-13; F. PETRIĆ 1998., str. 25-26. VITRUVIJE, I, VII, str. 26, V, I. str. 101.

⁸⁹⁸ R. JAECK-WOODGATE 2008., str. 103.

⁸⁹⁹ P. CATANEO 1554., str. 2-4. O gradu na morskoj obali vidjeti str. 8, 23-24.

⁹⁰⁰ Usp. P. CASTELLI 2012., str. 26-27.

⁹⁰¹ F. PETRIS 1553., str. 12'; F. PETRIĆ 1998., str. 24.; VITRUVIJE, I, V str. 20-21.

⁹⁰² P. CATANEO 1554., str. 5, 15.

⁹⁰³ M. DALY DAVIS 2012., str. 14-16.

⁹⁰⁴ F. PETRIS 1553., str. 18; F. PETRIĆ 1998., str. 36.

⁹⁰⁵ F. PETRIS 1553., str. 18; F. PETRIĆ 1998., str. 36.

⁹⁰⁶ F. PETRIS 1553., str. 17'; F. PETRIĆ 1998., str. 35.

⁹⁰⁷ T. KLANICZAY 1988., str. 107-108.; Ž. METESI 2008.

historica mogla istraživati čak i „pletenje čarapa, šivanje haljina i gradnju kuća”, pritom jasno naznačujući prizemnost takvog djelovanja.⁹⁰⁸ U Šestom pak dijalogu Petris raspravlja o općoj (univerzalnoj) povijesti i vraća se ponovno na ideju grada te izlaže pravilan način pisanja narativa urbane povijesti, inzistirajući na opisu geografskih i političkih okolnosti njegova nastanka, nesumnjivo potaknut brojnim pohvalama gradova svoga doba. Ovdje iseljenik i sin prognanika opisuje i dva moguća razloga napuštanja rodnoga grada – ili izgon, kao što je to bio slučaj s njegovim ocem, ili želja za poboljšanjem vlastitoga stanja – te zaključuje da svaki napredak pojedinca u konačnici doprinosi boljitku cijeloga grada.⁹⁰⁹ Napokon, u Osmome dijalogu, creski filozof ispituje smisao bavljenja biografijama filozofa, govornika, pjesnika, gramatičara, muzičara, slikara, kipara i drugih, naspram pisanja životopisa ratnika i političara.⁹¹⁰ Zaključuje da su takve biografije potrebne, ali nižega položaja u hijerarhiji povijesnih žanrova, pri čemu su važnije one filozofa od „imitatora” slikara i kipara. Dijalog će završiti zaključkom o primatu narativnog nad vizualnim portretom neke osobe, jer slikani ili kiparski portret ne može ispričati toliko elemenata nečije ličnosti kao tekst biografije. Imajući u vidu da su Petrisovi *Dijalozi* nastali upravo između dvaju izdanja Vasarijevih Životopisa, ne čudi Cresaninov interes da u svoj spis o *ars historica* uklopi i hijerarhizira i ovaj sada definirani žanr, uz izostanak umjetnika koji su uz slikare i kipare firentinskome teoretičaru bili jednako važni: arhitekta. Ovakav je pristup u suglasju s tvrdnjom iz Prvog dijaloga o prizemnim historijama, ali i ulogom koju je arhitektima namijenio u *Sretnome gradu*. Čini se da je kod Petrisa prevladao kriterij korisnosti arhitekture u smislu njezinog isključivanja iz umjetničke sfere, koji je potom dosljedno provodio i u razmišljanjima o njezinoj povijesti.

U konačnici, valja usporediti Petrisovo shvaćanje jednog od središnjih toposa renesansnog razmišljanja o gradu, odnosno antropomorfizma, s razmišljanjima praktičnih arhitekata Francesca di Giorgia i Pietra Catanea.⁹¹¹ Petrisov antropomorfizam je naročito naglašen u Šestom dijalogu o povijesti, gdje piše da je grad čovjeku sličan organizam: da bi rastao, mora jesti, koristiti javni novac i biti dobro upravljan. Dakle, radi se o efikasnoj metafori.⁹¹² Međutim, arhitekti se bave prvenstveno oblikom i svoj antropomorfizam vrlo doslovno izvode iz Vitruvijeva koncepta o analogiji ljudskih i arhitektonskih proporcija, koncentrirajući se na harmoničan oblik građevine, pri čemu je najdalje otišao Francesco di Giorgio svojim vizualnim poistovjećanjem stupa, gređa, crkve, grada i čovjeka. Petrisu suvremena Cataneova knjiga, unutar korpusa arhitektonske teorije, po prvi puta jasno definira gradogradnju kao primarni zadatak arhitekture, koristeći metaforu tijela grada koje ima svoje udove. Ipak, kao prvenstveno vojni inženjer, Cataneo ne učitava u tipske oblike gradova koje razrađuje doslovan ljudski lik, već im poligonalni oblik podređuje obrani.⁹¹³ Njegov će se figuralni antropomorfizam izraziti na poznatoj ilustraciji tijela crkve koje se podudara s ljudskim tijelom, što je preuzeo od Francesca di Giorgia Martinija, uz ogradu da se radi o jedinom idealnom tijelu, a to je ono Isusa Krista, čime s antropomorfim programom u arhitekturi povezuje teološki sadržaj, približujući se donekle Petrisovom naglašavanju religijske komponente.

---

⁹⁰⁸ F. PETRIS 1560.; S. ŠPOLJARIĆ 2012.

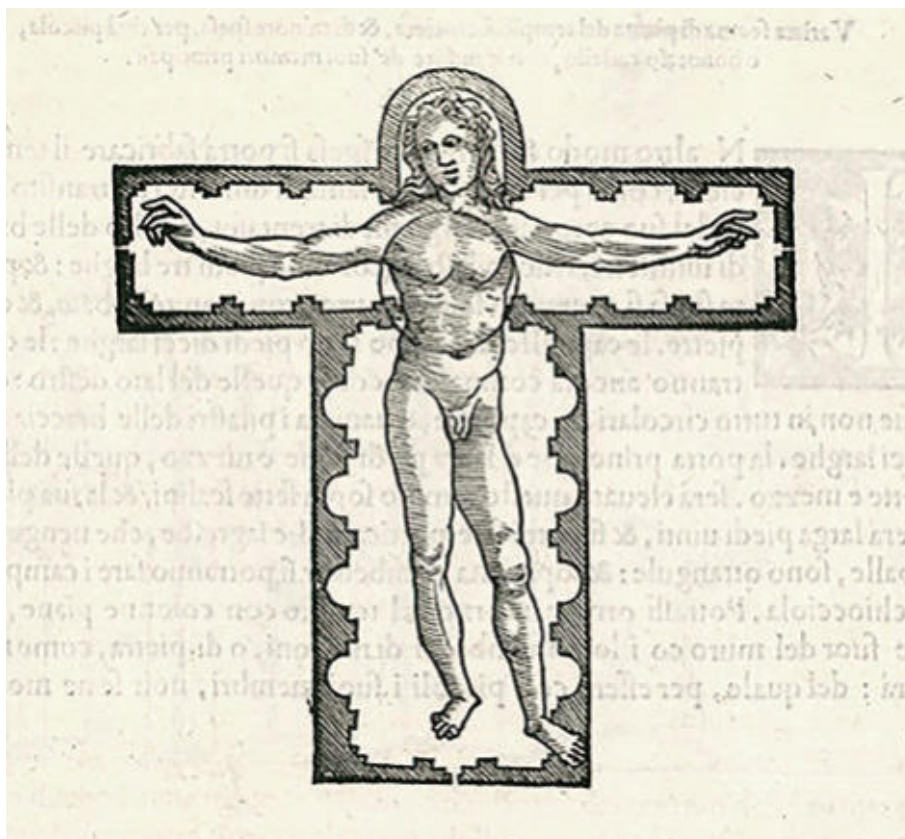
⁹⁰⁹ F. PETRIS 1560., str. 30'-36; P. CASTELLI 2012., str. 28.

⁹¹⁰ F. PETRIS 1560., str. 44-48.

⁹¹¹ LJ. SCHIFFLER 1985., str. 3-11.

⁹¹² F. PETRIS 1560., str. 32'-33; P. CASTELLI 2012., str. 28.

⁹¹³ O P. Cataneu vidjeti E. BASSI 1985.; R. BINAGHI 2000.; F. P. FIORE 2002.

Radi se, dakle, o komplementarnim facetama poliedrične ideje centralnosti čovjeka u teorijama o gradu kao najzanimljivijem okviru bivanja 15. i 16. stoljeća, kojoj je Cresanin dao značajan i originalan obol.

Naposljetku, povijest Cresa 15. i 16. stoljeća priča je o osnutku grada i o geografskim i političkim okolnostima njegova sretnog trenutka, ali i o njegovim velikim ljudima, među kojima su filozofi poput Petrisa, ali i arhitekti poput Zvonarića. Nadalje, suprotno filozofovim stavovima, upravo se kroz povijest gradnje kuća, pa i one šivanja haljina,⁹¹⁴ prošlost (a time i budućnost) otočkoga grada pokazala mnogo značajnijom no historija velikih ratnika i događaja. Novi lik grada, formiran kroz 15. i 16. stoljeće, ocrtan je stoga u ovoj knjizi u nadi da će doprinijeti valorizaciji i očuvanju arhitektonske i likovne baštine grada i otoka Cresa, ali i čitavoga Kvarnera. Naposljetku, ono što bi posebno veselilo jest da ova knjiga postane podstrek budućim diskusijama i novim istraživačima otočke povijesti, jer: brojna su pitanja još uvijek otvorena i mnogi dokumenti još uvijek nepročitani.

⁹¹⁴ S. BANIĆ 2018.

Come nel grande, così nel piccolo. La forma urbana e le arti visive della Cherso rinascimentale

Questo libro esplora un periodo felice della città di Cherso compreso dalla metà del Quattrocento ai primi decenni del Seicento, in particolare della cultura architettonica e visiva di questo abitato, al momento di diventare *de facto* la sede del comune e la capitale dell'isola più settentrionale della Dalmazia veneziana. L'improvviso sviluppo di Cherso avvenne in un periodo caratterizzato dal consolidamento del dominio veneziano sulla costa adriatica orientale, dalla crisi religiosa e dal rinnovamento cattolico post-tridentino, ma anche dal rinnovo nel campo dell'arte e della cultura stimolato dalla ricerca sui modelli antichi. Tutti questi fattori politici, sociali, religiosi e culturali si riflettevano nelle opere architettoniche e artistiche della città, che assunse il ruolo della sede del conte capitano veneziano dell'isola, ma anche del vescovo a discapito di Ossero, centro antico dell'isola, ora malarica e trascurata. Questa *translatio imperii* portò alla crescita demografica di Cherso e attrasse i costruttori e i committenti, ossia i protagonisti del presente studio.

La dinamica delle loro reciproche relazioni e la creazione di una nuova matrice identitaria della città, in termini di cambiamenti urbani e di nuove architetture, di opere scolpite e dipinte, sono stati al centro dell'attenzione della ricerca degli autori di questo volume per circa vent'anni. Dopo una serie di articoli scientifici pubblicati su singole opere rinascimentali chersine e anni di fertile dialogo scientifico, si è finalmente giunti ad un comune riassunto di un tema caro. Anche se questo studio si basa in gran parte su pubblicazioni precedenti, esso non è una loro semplice sommatoria: sono stati effettuati ulteriori studi e ricerche sul campo, sono state incluse le ricerche recenti di altri ricercatori, il testo è stato completamente rielaborato e sono stati scritti nuovi capitoli, dando vita a una nuova narrativa su Cherso come una delle crocevie artistiche regionali dell'Adriatico settentrionale.

Questo libro cerca di colmare una sorta di lacuna nella ricerca sul patrimonio rinascimentale nell'Adriatico orientale che riguarda il Quarnero. Si tratta di una regione, nella quale nei secoli XV e XVI si intrecciavano i confini delle grandi potenze, finora limitata dalla storiografia alla definizione dell'ambiente di confine passivo all'interno del sistema interpretativo proposto da Ljubo Karaman. Pertanto, il presente studio tenta di superare questa impressionazione attraverso approfonditi studi sulle dinamiche dei vettori culturali e del mercato architettonico e artistico al micro livello urbano, al fine di ottenere un'immagine più fedele del patrimonio artistico e dei modelli identitari della regione.

Nelle condizioni di sviluppo storico condizionato dallo spazio isolano, è possibile monitorare la trasformazione di questo insediamento dall'ipotesi storiograficamente e archeologicamente convincente dello stato municipale e della dimensione urbana dell'antica *Crexa*. L'insediamento romano situato nella baia profonda, vicino al porto, per quanto sembra senza una continuità preistorica, acquisì lo stato di *civitas* sotto Augusto o Tiberio. Tuttavia, a differenza della meglio situata Ossero, la città di Cherso nel corso degli insicuri secoli dell'alto medio evo fu deurbanizzata e spazialmente ridotta in misura tale che, diversamente dalle comparabili Ossero e Veglia, nell'organico reticolato medioevale, la supposta griglia ortogonale dell'insediamento romano è intuibile solo nella linea del decumano principale e del suo rapporto con i possibili resti archeologici del foro. Questi pre-

sunti cambiamenti nel tessuto urbano sarebbero la conseguenza del suo degrado comunale e delle trasformazioni economiche e demografiche. Adiacenti al pressoché rettilineo decumano tutt'oggi esistente, nella Cherso medievale vi si svilupparono i corti passaggi che portavano all'interno dei blocchi concentrici e irregolari delle case riunite intorno a un cortile comune, spesso con una casa di dimensioni maggiori situata strategicamente sul punto d'accesso. La maggior parte delle case più piccole ad un piano, spesso sopraelevate successivamente, furono situate nelle parti più profonde del cortile. Esse hanno un livello residenziale a cui si accede dal terrazzo, spesso dotato di un portico a cui si accede da una scala esterna. Gli spazi del cortile in cui si intersecano il privato e il pubblico esprimono vividamente le specificità dei rapporti sociali della Cherso medievale e l'accentuato orientamento agricolo dei suoi abitanti. Questo è ancora confermato dallo spostamento dal porto della zona ridotta del villaggio e la creazione della nuova piazza centrale più internamente, lungo la parte meridionale del decumano, accanto alla chiesa del protettore civico San Isidoro, così come le due porte principali della città che conducevano verso i pascoli e gli uliveti circostanti e verso le strade isolate disposte a nord e a sud. All'interno del definito insediamento medievale, come conseguenza di una maggior differenziazione dell'élite sociale, alcune delle case (spesso quelle anteriori) dei menzionati blocchi concentrici cominciarono a distinguersi per le dimensioni assunte con l'integrazione dei vecchi e la costruzione dei nuovi livelli residenziali, particolarmente caratteristici per il periodo di intensa crescita economica a cavallo tra il Quattro e il Cinquecento. Alcuni di questi complessi rimasero ben conservati e sono stati recentemente restaurati, e con le specificità della loro posizione, le relazioni ridefinite con lo spazio pubblico, le innovazioni nella disposizione dello spazio abitativo e la nuova tipologia di decorazione architettonica e le strategie della sua impostazione indicano le continuità e i cambiamenti sociali, ed infine le relazioni politiche ed economiche all'interno dell'intero comune di Cherso-Ossero agli albori della prima epoca moderna. Le case ricostruite dalla nobiltà di Cherso riorientarono allora le facciate dai cortili comuni verso le strade cittadine, mantenendo però il punto principale dell'approccio, e investendo invece nelle nuove e ampie aperture decorate, disposte su principi assiali, che mostrano l'ascendente posizione sociale del loro proprietario. Le aperture e i portali nel tardo Quattrocento sono stati definiti con il caratteristico lessico architettonico del primo Rinascimento veneto, localmente affermato sulla facciata della chiesa collegiata di Santa Maria delle Nevi, un'opera che si pone come un punto di partenza per tutte le trasformazioni della città in questione.

L'istituzione del capitolo nel 1484 fu uno degli indicatori più importanti del processo che iniziò a metà del secolo con lo spostamento della sede del conte e della sua amministrazione da Ossero. Lo spazio urbano di Ossero fu letteralmente ridotto a metà dalle nuove fortificazioni, ma nonostante queste riduzioni (e in parte a causa di esse), si nota un'importante attività architettonica consistente nella costruzione della nuova cattedrale, quasi completamente formata su modelli condossiani diventati un luogo comune dell'architettura religiosa veneziana negli ultimi decenni del Quattrocento. L'erezione della cattedrale è anche legata al rimodellamento del palazzo episcopale e del municipio, che quindi ridefinirono i tre lati della nuova piazza situata sulla superficie dell'antico foro. Il trasferimento delle funzioni comunali nel Medioevo sarebbe probabilmente stato condizionato anche dal trasferimento della sede diocesana, ma la struttura amministrativa e giuridica modernizzata del governo veneziano - soprattutto dopo il Concilio di Trento - non è più una prassi medievale strettamente collegata agli organi statali e comunali amministrativi. Inoltre, la tradizione e la continuità erano un aspetto importante dell'organizzazione della Chiesa cattolica romana, manifestato non solo nella ricostruzione della cattedrale di Ossero alla fine del Quattrocento, ma anche negli ammodernamenti delle sue attrezzature liturgiche nei secoli successivi.

Queste continuità sono anche chiaramente visibili nelle due fasi di costruzione della chiesa collegiata di Cherso, a cui con la già menzionata fondazione del nuovo capitolo fu destinata la funzione della concattedrale. Nell'ultimo quarto del Quattrocento, con l'impegno del comune, del vescovo Marco Negri e del conte Giovanni Longo, la chiesa fu ampliata e fu scolpito un portale di alta qualità per il quale nel 1488 fu pagato il maestro Francesco. Si tratta di una composizione con doppie paraste e la lunetta concepita sul modello di Ossero ma, scostandosi dal modello locale, il rilievo della lunetta e i capitelli si rivelano delle dirette citazioni delle composizioni contemporanee di Giovanni Bellini e della bottega dei Lombardo, evidenziando una stretta correlazione con le realizzazioni veneziane contemporanee. Tuttavia, questa prima chiesa rinascimentale divenne presto obsoleta per la città in crescita, come già notato dal Visitatore Apostolico Agostino Valier nel 1580. E quindi tre anni dopo, il comune e il vescovo Coriolano Garzadori firmarono il contratto con il proto Zuan Piero Zvonarić per ampliare e ricostruire la chiesa. Il proto, al fine di creare a Cherso un edificio degno dello status di *de facto* cattedrale, emulò le dimensioni e la morfologia della chiesa di Ossero, riprendendo anche il linguaggio del passato e mantenendo, a mo' di spolia, il portale e il rosone del primo Rinascimento. Ulteriori analogie con la cattedrale osserina si possono ritrovare anche nelle due pale d'altare commissionate dal vescovo ad Andrea Vicentino per entrambe le principali chiese isolane. Alcune correlazioni di committenze tra i protagonisti della vita pubblica di Cherso possono essere riconosciute anche nei due monasteri più importanti della città, ovvero nella costruzione della cappella Petris nella chiesa francescana con i mezzi del generale dell'ordine fra Antun Marcello Petris e nella cappella di S. Benedetto in quella delle monache benedettine, probabilmente per volontà del vescovo Garzadori. Inoltre, le famiglie notabili e le confraternite mantennero numerose cappelle nella città e nei suoi immediati dintorni, tra cui spiccano quelle intitolate al santo patrono S. Isidoro (detto Sidro), a San Giovanni Battista e a Santo Spirito accanto a cui esisteva pure l'ospizio.

Di fronte alla facciata della nuova collegiata, sul lato opposto della piazza dove presumibilmente si trovava il foro dell'antica Crexa detta Campin nella Cherso medievale, nel tardo Medioevo è stata costruita una casa di dimensioni notevoli che nel corso del Quattrocento servì da sede al conte veneziano dell'isola. Non è possibile affermare se la casa con la facciata rivolta verso la piazza della chiesa fosse di proprietà del comune o solo affittata per le esigenze del conte e della sua amministrazione. In ogni caso, la sua completa ristrutturazione a metà del Cinquecento trasformò l'orientamento di questo palazzo dal Campin verso la piazza di nuova costruzione orientata sul porto, diventando così la parte principale del nuovo centro della città, ovvero del suo centro amministrativo. Esso vide nel corso del Cinquecento la costruzione della nuova torre civica con l'orologio, la loggia e l'apparato per la bandiera di San Marco, e in senso più lato, il rinnovamento delle attrezzature e le strutture portuali, che enfatizzarono le nuove tendenze nell'economia della città, anche se essa rimase prevalentemente basata sull'agricoltura. La nuova piazza fu collegata attraverso la Porta del porto alla più antica piazza davanti a Santa Maria delle Nevi, sottolineando la continuità spazio-temporale. Il grande corpo tridimensionale del Palazzo del conte fu risolto con aperture disposte a cinque assi con un'enfasi centrale sulla trifora sovrastata da un leone alato dorato corrispondente all'appartamento del Rettore al secondo piano e alla sala del Gran consiglio al terzo. A metà Cinquecento, l'ampia riqualificazione dell'imponente mole del Palazzo del Rettore fu estesa alla torre dell'orologio, costruito dal proto chersino Sidro (Isodoro) Stošić. Oltre all'importante simbolo comunale che incarna il momento felice, Cairòs, che ha dato il via alle trasformazioni urbane, con la propria struttura e il contesto urbano la torre sot-

tolineava il tema onnipresente, ovvero il compito fondamentale degli interventi simili nelle piazze centrali delle città del dominio veneziano; ovvero l'inequivocabile associazione formale al centro della Dominante. Esso è qui manifestato nella struttura architettonica della torre che si riconosce un derivato dal progetto di Codussi per la torre in Piazza di San Marco, a cui si allaccia anche la sua funzione urbana dato che dalla nuova piazza principale organicamente conduce al centro medievale della città. Lungo la parete della nuova piazza e ravvicinata a quest'asse del traffico, fu costruita anche una nuova loggia comunale, l'ultima della serie di strutture amministrative che definiscono la facciata est e nord della piazza. Così delineata, la cortina edilizia definiva da due lati la nuova piazza, che nella zona nord-est si collegava al nuovo asse del traffico urbano proveniente dalla Porta Grande (Porta Marcella), mentre a nord-ovest, dietro le linee delle case riconfigurate, si intravedeva il Burgus medievale. Insieme alle nuove strutture portuali e alle fondamenta, ai magazzini portuali e al mattatoio, la nuova piazza divenne il cuore della rinata città.

La forma medievale di Cherso nel corso del Cinquecento venne notevolmente ampliata con l'inclusione del borgo medievale Varozina sul lato nord-ovest del porto, come anche delle nuove aree lungo il perimetro orientale del nucleo a Zagrad e le vie e i cortili comuni a sud, al di là del torrente medievale Rivulus e alla porta di San Martino. Questi processi, insieme alle nuove circostanze di sicurezza del Cinquecento, ovvero la minaccia degli assalti uscocchi in questa zona di confine con i paesi asburgici, indussero la costruzione di un nuovo anello di fortificazioni che circondava le nuove zone della città e del porto, quest'ultimo ulteriormente protetto da una catena. Si trattava delle fortificazioni tipologicamente po' anacronistiche, con i lunghi tratti rettilinei relativamente stretti, sovrastati dalle merlature e le rotondi torri angolari, tipiche del tardo Quattrocento.

Dalla tipologia leggermente superata delle mura, spiegabile con la minore importanza geostrategica e le restrizioni economiche, stilisticamente si distinguono le tre porte urbane. La più antica tra di loro è quella portuale, al piano terra della Torre civica, costruita a metà del secolo è uno degli esempi di applicazione dei modelli delle porte pubblicate da Sebastiano Serlio nel *Quarto libro* (Venezia, 1537). Poiché l'intera torre, attribuita al proto chersino Sidar Stošić, è datata nel 1551, si tratta di uno delle precoci istanze est-adriatiche dell'applicazione di alcuni degli elementi del linguaggio architettonico classico definiti nei circoli architettonici romani durante la prima metà del Cinquecento che si espanse in tutta l'Europa.

Le due porte orientali della città, Porta piccola (Porta Bragadina, costruita nel 1581) e la Porta grande (Porta Marcella, 1586) derivano anch'esse dai modelli di Serlio. Nel primo caso si tratta di un semplice riduzione di quella portuale, mentre la Porta Marcella è un'insolita variante con elementi di architettura classica sbilanciati dalla mancata logica nelle proporzioni e nella sequenza di relazioni portanti, dato che la trabeazione non poggia sui capitelli ionici delle semicolonne. Le maestranze documentate nella costruzione di Porta Marcella includono Zuanpiero Zvonarić, Marko Soldatić e Frane Stošić, figlio del proto Sidro, nello stesso tempo attivi nei cantieri della Santa Maria delle Nevi e del Palazzo del Conte.

Dato che l'architettura residenziale per la dinamica e la continuità abitativa è sempre stata la più soggetta agli interventi di rimodellamento, specialmente dall'Ottocento in poi, la ricostruzione dell'aspetto originale delle case rinascimentali chersine diventa un compito più complesso rispetto alle opere d'architettura religiosa, pubblica o difensiva. Prendendo in considerazione le dimensioni delle particelle, gli elementi di elevazione conservati e le aperture, oppure i rari elementi conservati degli interni, come anche la ridotta misura dei fondi archivistici esplorati, è possibile parlare delle caratteristiche dei due tipi base di case a Cherso nella prima epoca moderna; case popolari e palazzetti dei notabili e dei popolani arricchiti.

Il principale elemento della ripresa economica di Cherso nel Quattro e Cinquecento erano i membri della sua élite sociale, i notabili locali, ma anche alcuni membri delle famiglie “popolane” il cui potenziale sociale era basato sul successo nelle nuove attività economiche, come il commercio o il traffico. Lo stato sociale e la ricchezza familiare di tutti loro, nel contesto della città, si era manifestato principalmente nella ricostruzione delle case. I membri della nobiltà locale hanno investito nell’ampliamento e nella ricostruzione delle residenze che ospitavano le loro famiglie già durante la formazione della nobiltà comunale durante il Trecento. Gli esempi più interessanti delle case con elementi strutturali e decorativi rinascimentali, rappresentativi e innovativi combinati con quelli tradizionalmente conservati, si trovano nei più importanti punti focali del nucleo medievale. È interessante notare che anche le case dei proprietari notabili dotate di un rinnovato linguaggio decorativo, spesso situate in una posizione prominente all’interno di un cortile comune, mantenevano regolarmente l’elemento tradizionale della scala esterna, sebbene spesso ritirato dalla facciata principale sul lato nascosto o nel cortile interno. La tradizionale suddivisione della casa, con un piano terreno di carattere economico e le aree residenziali ai piani superiori è stata mantenuta anche nei secoli della prosperità della città. La suddivisione rinascimentale dello spazio interno oggi è leggibile sulla casa di Marcello Petris (detta Arsan), restaurata di recente. Entrambi i piani residenziali sono divisi in modo che i grandi saloni occidentali occupino l’intera larghezza della facciata, evidenziata da coppie di bifore gotiche, mentre la metà orientale è divisa in due stanze più piccole. Una divisione così semplice era probabilmente comune anche in altre ricche case padronali, poiché la regolarizzazione delle loro facciate non indica alcuna suddivisione dello spazio in tre parti. Il caso più interessante è quello del palazzo Petris-Moisè (in realtà l’unico edificio residenziale a cui tale termine è applicabile a Cherso), dove il recente restauro ha rivelato un sistema simile realizzato durante l’ulteriore riqualificazione della casa nella seconda metà del Cinquecento. I saloni centrali che si estendevano per tutta la profondità della casa del secondo e del terzo piano erano illuminati attraverso le bifore rinascimentali, mentre le facciate laterali più corte erano aperte dalle coppie di monofore. Con una tale disposizione dell’interno, in cui sono state recentemente scoperte le grottesche dipinte lungo le superfici superiori delle pareti e sul soffitto cassettonato ligneo, e in particolare per le sue grandi dimensioni, il palazzo Petris-Moisè si distingueva sull’orizzonte della Cherso cinquecentesca come una sorta di contrappasso alla piazza comunale, rispetto alla torre civica e al campanile della collegiata e, soprattutto, al palazzo del conte. Infine, forse proprio tale enfasi architettonica contiene anch’essa un messaggio politico, come recentemente intuito dall’analisi iconografica dei dipinti citati. Le altre case dei notabili chersini rimasero più modeste nelle dimensioni generali e nelle forme di aperture, sempre modellate con le riprese del linguaggio del primo rinascimento introdotto da maestro Francesco sulla facciata della chiesa collegiata. Per la qualità di esecuzione di queste decorazioni si distinguono la casa Marcello Petris e la prima fase del palazzo Petris-Moisè, con le *kime rectae*, i denti, gli ovuli e le palmette, oltre ai simboli araldici. Inoltre, un esempio interessante è la casa Rodinis eretta nello spazio fuori il perimetro medievale, la cui posizione, le dimensioni e le decorazioni architettoniche indicavano chiaramente la strategia dei suoi committenti che decisero di dimostrare la loro nuova ricchezza e lo stato sociale con una casa eretta in prossimità di quella più antica della stessa famiglia, anch’essa ricostruita e ampliata nel periodo rinascimentale.

La cultura rinascimentale nella città di Cherso è stata indubbiamente viva e fruttuosa anche sul campo delle arti visive, di cui oggi si conservano solo frammenti. Attraverso l’analisi di quelli più eloquenti e più rappresentativi, si possono percepire alcuni elementi chiave dell’identità della Cherso rinascimentale: dalle

visualizzazioni del patrono della città San Isidoro, attraverso le demarcazioni veneziane del territorio esplicate attraverso il simbolismo dei leoni di San Marco, fino alle committenze private e collettive di dipinti e sculture rappresentative di importanti pittori e scultori veneziani.

La figura del protettore della città, San Isidoro, a Cherso viene rappresentato in vesti vescovili; gli esempi quattrocenteschi e cinquecenteschi più importanti, ma sempre di fattura modesta, sono il rilievo di dimensioni moderate murato nell'edificio di piazza Frane Petrić e una monumentale scultura in legno nella cappella di San Isidoro. La festa del 2 gennaio lo ricorda come vescovo di Isidoro da Antiochia, ma nei secoli del dominio della Serenissima, sicuramente era anche importante l'omonimia con San Isidoro di Hios, uno dei patroni veneziani e, infine, con un martire romano di nome Isidoro, le cui reliquie furono trasferite da Roma a Cherso nel 1661 e conservate nella collegiata e legate al rituale comunale di passaggio dell'ufficio del conte dell'isola. San Marco, il culto di stato veneziano, trovò visibilità nella Cherso rinascimentale specialmente attraverso i monumentali leoni scolpiti sopra le porte della città, i cui rilievi originali non si sono conservati. Tuttavia, le loro posizioni suggeriscono la protezione dai nemici esterni, secondo la politica simbolica della Serenissima. Le opere che furono portate a Cherso nella seconda metà del Quattrocento, il rilievo della Vergine con il bambino firmato da Andrea da Murano nella collezione del monastero francescano e la pala d'altare con la lunetta di Alvise Vivarini, una volta nella collegiata, sono opere di importanti artisti veneziani ricercati nell'intero mercato adriatico. A questa prassi, nel Cinquecento si unirono i temi e le influenze romane, specialmente con la perduta pala di Andrea Vicentino, che si collega alla costruzione della nuova chiesa collegiata attraverso un'iconografia tipicamente romana della leggenda della fondazione della chiesa di Santa Maria Maggiore. Anche in questo caso, vi si riscontra un parallelismo con Ossevo, data la committenza allo stesso pittore dei vescovi della famiglia vicentina dei Garzadori per la cattedrale, mentre sulla pala per Cherso bisogna rilevare l'interessante apparizione della figura dell'architetto, visibile anche nella sua versione dell'ottocentesca di Cosroe Dusi, dipinta a ripetizione dell'immagine mancata. In quanto alle forze locali, i pittori rinascimentali Giovanni Gopic il Vecchio e il Giovane, furono gli artisti più affermati originari dall'isola. Il pittore più anziano, partecipava alle realizzazioni delle committenze papali nella Città Eterna ed era un membro di spicco della confraternita schiavona di San Girolamo, mentre il Giovane tornò a Cherso dove è documentato in piccoli lavori di decorazioni a stucco, dorature e opere affini. Ma future ricerche potrebbero collegarlo alla grande decorazione del palazzo Petris-Moisè.

La città di Cherso si rivela infine come un centro regionale di produzione scultorea e architettonica, dove negli anni Ottanta del Quattrocento lavora il maestro Francesco, a cui si devono anche una serie di opere nella città di Veglia, al momento dell'accelerata venezianizzazione del Quarnero. La bottega e il circolo di questo maestro rimangono attivi a lungo, fornendo i prodotti lapidei alle isole quarnerine e al litorale di Vinodol. Un rinnovo del linguaggio visivo a metà Cinquecento si deve al proto Sidar Stošić, il costruttore della torre civica e delle fortificazioni, che avrebbe introdotto il linguaggio classico secondo i modelli di Serlio, un caso raro lungo la costa orientale dell'Adriatico. Infine, nel corso degli anni Ottanta del Cinquecento si sarebbe affermato Zuan Piero Zvonarić, protomagistro della collegiata e delle mura, la cui espressione artistica raccoglie le esperienze del primo Rinascimento veneziano sulla scia del maestro Francesco e il linguaggio serliano di Sidro Stošić, cercando di soddisfare le esigenze della monumentalizzazione, del rinnovamento e del rispetto delle tradizioni richieste nell'età della controriforma.

Gli orizzonti delle committenze della Cherso rinascimentale nel caso degli edifici più importanti, come la collegiata, le mura e la torre civica, sono il ri-

sultato dell'armonizzazione di vari interessi, in particolare quelli dei governatori veneziani e dei vescovi confermati dalla capitale, che cercarono di trasferire sull'isola simbolicamente e formalmente i principi creativi lagunari per mostrare chiaramente la territorialità della Serenissima. D'altra parte, il ruolo di comune, confraternite e oligarchi locali non è certamente trascurabile nella realizzazione pubblica e nelle committenze private, ma anche in questi aspetti era chiaramente visibile la svolta verso il mercato dell'arte veneziano e l'accettazione di alcuni modelli importati, soprattutto nella decorazione architettonica di cappelle private e case. In particolare, vale la pena ricordare l'attività di committente di un Chersino che ebbe un'invidiabile carriera all'interno dell'ordine francescano, fra Antonio Marcello Petris, la cui casa riccamente decorata è oggi il Museo della città e la cappella, nella chiesa di San Francesco, è una delle cappelle private più monumentali dell'Adriatico orientale. Ma se i modelli veneziani hanno rimarcato gli ordini del potente francescano, un carattere politico e religioso opposto emerge dall'analisi dei dipinti nel grande palazzo dei Petris-Moisè, senza paragoni finora noti nell'Adriatico orientale, indicando correnti più diversificate e svariate convinzioni all'interno della più notevole famiglia chersina, e quindi anche nella vita urbana del XVI secolo.

Infine, il Chersino la cui gloria ha superato di gran lunga il livello locale e regionale, anche nei termini della speculazione sulla città e sulla storia, è il filosofo Francesco Patrizi. Dal punto di vista della storia dell'arte e dell'architettura, è importante notare che l'attenzione di Patrizi non era rivolta verso l'architettura e la sua forma, in quanto lui usava il genere dell'utopia filosofica come mezzo per esaminare la teoria politica basata sul concetto di felicità, immanente alla natura umana. Questo concetto dipendeva dalla virtù dell'anima e dalla comodità e salute del corpo, e quindi l'aspetto fisico della città aveva principalmente lo scopo di soddisfare queste esigenze. Patrizi, a differenza dei teorici dell'architettura rinascimentale come Alberti, Cattaneo o Vasari, con cui condivide la conoscenza del trattato antico sull'arte della costruzione di Vitruvio e il concetto di antropocentrismo, non considera l'architetto un artista ma un artigiano, e, di conseguenza, nella discussione del genere storiografico di biografie degli artisti si limitava a quelle dei pittori e degli scultori. Inoltre, la città di Patrizi è principalmente una città di persone, quindi la sua struttura e la sua forma rimangono in secondo piano.

Concludendo, la storia di Cherso dei secoli XV e XVI è un racconto sulla fondazione della città e sulle circostanze geografiche e politiche del suo momento felice, così come sui suoi grandi personaggi, inclusi filosofi come Patrizi, nonché gli architetti come Zvonarić. Inoltre, contrariamente agli atteggiamenti del detto filosofo, proprio attraverso la storia della costruzione delle case, come anche quella della cucitura delle vesti, il passato (e quindi anche il futuro) della città isolana si rivela molto più significativo della storia dei guerrieri e degli eventi su larga scala. La forma della città rinnovata nel corso del Quattrocento e del Cinquecento in questo libro è stata delineata nella speranza di contribuire alla valorizzazione e alla conservazione del patrimonio architettonico e artistico della città e dell'isola di Cherso, così come dell'intero Quarnero. Ciò che sarebbe particolarmente importante è che questo libro diventasse una base per future discussioni e per i nuovi ricercatori della storia isolana, in quanto molti problemi sono ancora aperti e molti documenti sono ancora da leggere.

A Matter of Scale: Urban Forms and Visual Culture of Renaissance Cres

This book discusses a particularly fortunate period in the history of the eastern Adriatic town of Cres (Cherso) from the mid-15th- until the mid-17th-century, its architectural and visual culture generated after the seat of the northernmost insular community of Venetian Dalmatia. Such a dynamic development of Cres coincided with the consolidation of Venetian control over the eastern Adriatic as well as the religious turmoil and the post-Tridentine renewal. Alongside the significant momentum in cultural and artistic domains of the period stimulated by the growing interest in classical models, these circumstances have been reflected in the architectural and visual language of the town that took over the role of the seat of both Venetian rector and the bishop who previously dwelled in the ancient Osor (Ossero), now bypassed by new the naval routes and infested with malaria. This *translatio imperii* instigated the demographic expansion of Cres and the subsequent arrival of both builders and commissioners, protagonists of this book. Their inter-dynamics that generated new patterns of identities reflected in urban transformation and novel architectural and artwork commissions have been the focus of authors' researches for the last two decades, through a number of published papers on particular questions related to Renaissance Cres. Years of fruitful scholarly and amicable dialogue have resulted with the wish for the joint effort in the synthesis of this favored topic. Even though this study is based on their previous publications, it is not their simple sum; a number of additional archival and field researches have been accomplished, a number of recent other researcher's insights have been taken into consideration, texts have been thoroughly rearranged and new chapters have been written. All this has resulted in a fresh narrative on Cres as one of the principal hubs of Early Modern architectural and artistic impulses of the northern Adriatic.

This book also attempts to fill certain voids in the research of the renaissance architectural and visual culture of Venetian Dalmatia, particularly its northernmost part, the Gulf of Quarnero. During the 15th- and the 16th-centuries this area had become border zone in complicated relations of political powers and has often been interpreted through the definition of a passive borderline environment following the concept set by influential Croatian art historian Ljubo Karaman. This study is an attempt to overcome such an understanding through in-depth studies of the dynamics of cultural trajectories and architectural and artistic commissions on a micro-level of a particular town, in order to reach a more reliable insight into the artistic heritage and the identity patterns of a region.

Authors have managed to delineate changes within the spatially designated insular circumstances of the historical development of the town. The earliest known Roman settlement Crexa or Crepsa enjoyed a municipal status. It had been established within the deepest point of the Bay of Cres, and has received civic status during August or Tiberius, along with nearby Apsoros (Osor). During the insecure centuries of the early medieval period, Cres has been considerably de-urbanized and spatially reduced to a degree that the assumed orthogonal Roman urban grid can hardly be recognized within the largely irregular network of medieval streets, except for the line of the main *decumanus* and the nearby forum. These comprehensive changes of Cres urban tissue have been caused by processes of municipal deconstruction followed by economical and demographic transformations. Preserving the route of the main roman *decumanus*, the medieval settlement developed a number of lateral alleys that led to the irregularly con-

centric agglomerations of houses gathered around the central common courtyard, often with a larger house strategically located and visually emphasized at the point of approach. Many of the smaller and subsequently enlarged two-storey houses arranged around the common courtyard are equipped with ground floor warehouses and first-floor residential areas approached by external stairs. These common yards are also places of intersection of private and public life and are indicative of social relations in medieval Cres as well as its mainly agricultural character which is furtherly corroborated by the removal of its reduced medieval body away from the harbor and the formation of its nucleus in the southeastern part of the former decumanus, around the Romanesque church of town patron, St. Isidore. Also, the medieval settlement's both principal town gates were correlated with the insular roads that led towards the northern and the southern pastures, vine- and olive-groves. With the formation of communal nobility during the late medieval centuries, some of the frontally located residences stood out with their enlarged bodies and more complex residential spaces and these developments particularly flourished with economic and social thriving of the town in the late 15th- and the 16th-centuries. A number of these residences have been at least partly preserved and recently reconstructed, displaying innovative concepts in their relations to the public areas, location strategies, disposition of economic and residential spaces as well as the new vocabulary in their architectural decoration, all closely related to the changes of social, political and economic structures of the bi-municipal Cres-Osor community under Venetian administration in the Early Modern transformations. Main facades of these residences turned away from the common yards towards the main streets, embellished with new elements of façade articulation, Renaissance arched windows and portals adorned with family insignia, representing the rising status of their owners' family. All of the stonemasonry is characterized by Early-Renaissance vocabulary originally generated by the workshop commissioned for the reconstruction of the front façade of the collegiate church which is both factual and symbolic starting point of all of the transformations this book considers.

Institution of the collegiate capitol in 1484 is one of the crucial indicators of the process that had already commenced by the mid-15th-century with the translation of the seat of the communal rector and his administration from Osor. New ring or fortifications erected during the second part of the Quattrocento had literally cut the ancient urban body of Osor in half. However, in spite of these reductions (and in a degree also because of them), there is a significant architectural activity at the period, the construction of the new cathedral to replace the early-Christian that had been left out of the reduced enclosed area. The new cathedral was conceived after codussian models that had become by the last decades of the 15th-century, a commonplace of venetian ecclesiastical architecture. The building of the cathedral also instigated the construction of new bishop's palace on the southern side and the town hall with ground floor loggia on the northern side of a newly formed main town square, coincidentally or not, on the very location of the forum of Roman Apsoros. Obviously, spatial and temporal continuities were an important feature of ecclesiastical structures and were reflected not only in the construction of renaissance Osor cathedral but also in its liturgical equipment throughout succeeding centuries in spite of its urban decay.

Insistence on continuity is even more interestingly indicated in two phases of the construction of the collegiate church in Cres that took over function of co-cathedral through the establishment of the chapter. During the last quarter of the 15th century, after the instigation of commune along with bishop Marco Negri and rector Giovanni Longo, the earlier late-medieval church had been broadened and was embellished with an excellent main portal, for which certain maestro Francesco was paid in 1488. Its composition was conceived after the portal of Osor

cathedral, but the lunette and the capitals were modeled after contemporary compositions by Giovanni Bellini and Lombardo workshop, indicating a close relation with Venetian forms of the period. Nevertheless, the apostolic visitor Agostino Valier remarked in 1580 that this Early-Renaissance church had become inadequate for the expanding 16th-century community which three years later motivated bishop Coriolano Garzadori to commission the protomaestro Ivan Petar (Zanpiero) Zvonarić with the reconstruction and enlargement of the church by emulating the codussian forms of late-Quattrocento Osor cathedral in its dimensions and morphology, while preserving maestro Francesco's Early Renaissance portal and the rosette. Further analogies with the Osor cathedral are corroborated with bishop's commission of altarpiece from Andrea Vicentino for both insular churches. Additionally, certain reflections of the protagonists of Cres Cinquecento have been recognized in commissions for the two monastery churches, the construction of Petris chapel in the church of St. Francis, financed by the general of the Franciscan order Antonio Marcello Petris and the chapel of St. Benedict in the church of the Benedictine nunnery, most probably commissioned by bishop Garzadori. Finally, local elites and confraternities were taking care of a number of chapels dispersed around the town and its surroundings, among most revered being one dedicated to town patron St. Isidore, confraternity church of St. John the Baptist and that of the Holy Spirit with an adjacent hospice.

A large house that stood on the square opposite to the façade of what would become the collegiate church, was used by the beginning of Quattrocento as a seat of Cres-Osor rector during his sojourns in Cres. Its complete reconstruction, however, took place by the mid-16th-century, resulting in the rotation of the main façade away from the medieval church square and towards the newly formed administrative area next to the harbor. In this way the Rector's palace had become the principal construction backbone of the new urban hub and centered at the newly formed principal square and surrounded by other administrative and communal constructions such as the clocktower, the town loggia and the mast for the St. Mark's flag. In a broader sense, this new administrative center should also be seen in the context of reconstructed port facilities which reflected increasing maritime and mercantile trends in the town's economy, though the most important sources of income remained agricultural. The harbor gates open in the ground floor of the clocktower connected the port and the administrative, communal square with the older plaza in front of the collegiate church, underlining spatial and temporal continuities. Huge corpus of the Rector's palace with its cortile – all demolished in the mid-19th-century – had been articulated with five rows of windows in three storeys, with the central emphasis of a third-floor tripartite window and a stucco relief of a winged lion of St. Mark below in front of the rector's apartments on the second floor and communal halls on the third one. The southern side of the dominant corpus of Rector's palace was enclosed by the clocktower, also dated to the mid-16th-century and commissioned from the protomaestro Sidar (Isidore) Stošić. Except for its vertical emphasis that embodied the very *kairos* that the town of Cres was going through at the period, its structure and urban context also contained an omnipresent message, the basic code of similar architectural interventions on main squares of towns within the Venetian dominion, an association to the maternal city. Here, it is carried through a reduced visual reference to Codussi's Torre dell'Orologio on St. Mark's piazza in Venice, but also in its ground-floor passage that links the main square with the dense inner medieval structure of the town. This route is further emphasized by the open structure of Cres town loggia that defines the southern side of the square. This corpus of communal buildings demarcated the southern and the eastern side of the new administrative square, while its northeastern part formed the funnel-shaped beginning of the newly formed street that linked the square

with the new principal entrance in the town, Porta Marcella, while on its north-western side, on the other bank of the innermost part of the harbor, the *mandracchio*, there was a medieval *borgo*, formerly an extra-urban settlement, now included within 16th-century ring of fortifications. Alongside the port facilities, fixed embankments and landings, breakwaters, and warehouses, this new square was indeed the heart of the reborn town of Cres.

The enlarged 16th-century body of the town had incorporated the medieval northwestern *burgus* as well as the areas along the eastern and southern borders of medieval urban core, and the repeated attack by the Uskoks as well as the endangered geostrategic situation of the town near the border of Serenissima with the Habsburg lands instigated the necessity for the construction of new fortification ring around the expanded town that would also embrace the harbor additionally enclosed by chained waterbreaks. New fortifications that were accomplished by the second quarter of the 17th-century were of the somewhat outdated type with relatively narrow and tall crenelated walls and round towers that were common for late Quattrocento. However, these minor typological archaisms could be explained with lesser geo-strategic importance and the financial situation did not reflect on the design of the three town gates. The oldest one, the Harbor gates open in the ground floor of the clocktower are one of the earliest examples of the use of Sebastiano Serlio's models of town gates published in his Fourth Book in 1537. Since the whole clocktower is commissioned from protomaestro Sidar Stošić and dated in 1551, this indeed is an example of one of the earliest Dalmatian uses of classical architectural structures defined in Roman circles at the beginning of Cinquecento and spread around Europe by the end of the century. Two of the gates on the eastern side of the town, Minor gates or Porta Bragadina (1581) and Principal gates or Porta Marcella (1586) have also been structured after Serlio's models, the first one after Stošić's Harbor gates, while the main entrance in the town is a somewhat unusual variant of a classical portal with changed proportions and lacking structural logic in relation of carrying and carried elements, since the entablature does not lay directly on the ionic half-columns. Archival records reveal the names of the masters of Porta Marcella, they are Ivan Petar Zvonarić, Marko Soldatić and Frane Stošić (son of protomaestro Sidar), who have also been working on the reconstruction of the collegiate church and the reconstruction of the Rector's palace.

Since the residential architecture is by nature of the dynamics and continuity of life consistently transformed by reconstructions and adaptations that have utterly altered both interiors and facades of the houses, reconstruction of their original appearance is more challenging than in the case of ecclesiastical and civic architecture or fortifications. Considering the dimensions, preserved elements of the elevation and openings as well as scarcely known archival data, we are able to recognize the basic character of two types of a house in Early Modern Cres: a commoners' house of a medieval type and a *palazzetto* of communal nobles and affluent townsmen. Crucial protagonists of social and economic development during the 15th- and the 16th-century were members of communal elite, mostly local nobility and several commoners whose social advancement was based on successful maritime activities such as trade and transport whose social and financial status had been primarily indicated by their houses. Members of local noble families usually invested in enlargement and reconstruction of houses that were original family homes during the formation of nobility in the 14th-century and the most interesting examples are houses that combine innovative Renaissance structural and decorative elements with the medieval concept of commoners' residence. Expectedly, a considerable number of these houses is gathered along with the focal points of the medieval urban core, its principal street that linked medieval southern and northern town gates and

around the square that was formed in late middle ages in front of the church of St. Mary that would become the collegiate church. Since their internal structure has been largely transformed through reconstructions, their original character can only be indicated by the articulation of their original openings and elements of communication. The external staircase is one of the most important elements of the commoners' architecture that linked the semi-private area of the common courtyard with residential floors. It is interesting to notice that even the more ambitious *palazzetti* of local nobility preserved this traditional element, however often withdrawn away from the public areas into the hidden part of the façade or the inner courtyard. Furthermore, these houses also inherited a traditional division of ground floor area used for storage and mercantile functions while the upper floors were used for residential purposes. The disposition of the residential areas can be assumed only after examples of houses Marcello-Petris (Arsan) and Petris-Moisè, where conservation managed to reconstruct the original situation. In Marcello-Petris house, both residential floors have been divided in larger western salons that opened towards the main façade in the axes articulated with *gotico fiorito* bipartite windows, while the eastern part is divided into two smaller rooms. Such simple division was most probably typical for other houses, particularly since the articulation of their facades do not indicate a tripartite division of a Venetian type. The sole exception is with the palace Petris-Moisè in which the recent conservation had found the tripartite division on the main façade with central bipartite or tripartite arched windows dated in mid-16th-century when both residential floors were organized into large central salons extended to the rear façade while lateral smaller rooms were lighted with single arched windows. Its monumental proportions with four floors, tripartite concept and recently discovered grotesque decorative paintings make this palace an exquisite case that certainly stood out in the skyline of Renaissance Cres, counterbalancing the buildings around the new communal square; the clocktower, new collegiate church and, above all, the Rector's palace. The tripartite articulation of the front façade of the latter which, together with our knowledge on the owners and inhabitants of the palace Petris-Moisè, indicates the possibility of a social, perhaps even political message. Residences of other members of Cres nobility are mostly of modest dimensions and articulation of the facades, almost always standardized after early-Renaissance architectural vocabulary introduced on the façade of the collegiate church by maestro Francesco at the end of the 15th-century. The quality of craftsmanship of architectural decoration – combinations of the Early-Renaissance moldings, lesbian cyma, dentils, bead-and-reel, egg-and-dart and water-leaf enrichments – is particularly evident in the examples of *palazzetti* Marcello Petris and Petris-Moisè, while the new house of the affluent commoners Rodinis also stands out with its location, dimensions and architectural decoration projecting owner's social status.

The renaissance culture of the town of Cres has also been fruitful in the field of visual arts, though only fragments have reached us. Through the analysis of the most eloquent and representative examples – representations of the patron St. Isidore, Venetian marking of the territory through the symbolism of St. Mark's winged lion, to private and collective commissions from some noted Venetian painters and woodcarvers – one is able to recognize crucial elements of Cres Renaissance identity.

The figure of town patron St. Isidore is locally presented as a bishop and the most known examples of the period are relief of modest dimensions presently displayed on a façade at Trg Frane Petrića and the monumental wooden sculpture on the high altar of the church of St. Isidore. Cres patron's feast, celebrated on January 2nd defines him as the Isidore, bishop of Antioch, but he has also been identified as St. Isidore of Chios, one of the patron saints of Venice but also as

the Roman martyr Isidore whose relics have been transferred from Rome in 1661 and have since been related to the inauguration of rector and captain (*conte e capitano*). Venetian state cult of St. Mark was represented through a number of reliefs of the winged lion, installed on town gates as a symbol of Venetian political protection. Unfortunately, no original is preserved. During the second half of the 15th-century, several works of art have been imported from Venice such as the signed relief of Madonna with Child by Andrea da Murano in the Franciscan monastery and an altarpiece by Alvise Vivarini from the collegiate church. During the 16th-century Venetian imports have been given some Roman influences, primarily through the lost altarpiece of Andrea Vicentino which represented the construction of the new collegiate church through typically Roman iconography of the construction of Sta Maria Maggiore. The monumental painting had been paired with a commission for Osor cathedral by bishops from the Vicentine family Garzadori, and Cres altarpiece is interesting for the representation of the architect's figure, repeated in its 19th-century version by Cosroe Dusi, presently displayed on the high altar. As far as local artists are concerned, Cres painters Ivan Gapić senior and junior are the most noted artists who were born on the island; the elder took part in several papal and cardinal commissions in Rome, while the younger returned to Cres and has been recorded in several minor decorative tasks in stucco and gilding, while future researches should question the possible relation with the painting decoration of the palace Petris-Moisè.

The town of Cres is, finally, shown as a center of noted sculptural, stonemasonry and architectural activities, starting from master Francesco who was in 1480ies also recorded on a number of works in the town of Krk in the process of intensive Venetianization of Quarnero towns. His workshop and circles have been active for a longer time, spreading his influence around Quarnero islands and the littoral area of Vinodol. A new awakening of building activities in Cres has been noted around the mid-16th-century by Sidar Stošić, builder of the clock-tower and protomaestro of the fortifications. It seems that he should be credited with the introduction of the classical language of High-Renaissance architecture after models of Sebastiano Serlio, being one of the earliest on the eastern Adriatic. Ultimately, the 1580ies brought new generation of stonemasons and builders led by Ivan Petar Zvonarić, protomaestro of the collegiate church and of the fortifications, whose visual culture combined Venetian Early-Renaissance language with Serlian models previously used by Sidar Stošić, interestingly used in his attempts to answer the demands for monumental, innovative and traditional, set by the age of Catholic renewal.

Common horizons of Renaissance commissioners of Cres are clearly represented in wide-ranging constructions such as the collegiate church, fortifications or communal buildings as a result of the harmonization of heterogeneous interests, primarily those of the Venetian rectors and bishops who were also installed by Serenissima. They endeavored to symbolically and formally transfer a number of visual principles established on the lagoons into the local insular environment, in order to noticeably indicate territoriality of Serenissima. Nevertheless, the role of the community, confraternities and local oligarchy should not be neglected in both public and private commissions, even though they also have been mostly oriented towards the Venetian art market and the application of imported models, particularly in architectural decoration of private chapels and houses. Among Renaissance commissioners and donors, the person of the friar and bishop Antonio Marcello Petris stands out in a particular manner. His lavish house is currently the seat of Town museum and his three-bay chapel in the Franciscan church is one of the most monumental examples of the type in the eastern-Adriatic. Yet, even though holding to Venetian models persistently marked the character of this respected friar,

opposite political and religious attitudes have been recognized in unique wall and ceiling decoration of the large palace Petris-Moisè indicating the existence of broader and divergent mindsets within the most respected noble family, but also within the scope of civic life in Cinquecento.

The most famous person of 16th-century Cres but also relevant for our understanding of the town and its history is the world-known philosopher Frane Petris. His writings on the character of town do not focus on architectural forms, but he uses the genre of utopia to question political theory based on the concept of happiness that is immanent to human nature. This concept depends on the virtue of the soul as well as on the comfort and the health of the body, while the physical form of a town is its pre-requisite. Even though Petris is aware of Vitruvius' treatises on architecture and anthropocentric concepts, he differs from the renaissance architecture theoreticians such as Alberti, Cataneo or Vasari by seeing an architect as a craftsman and not as an artist. While he includes biographies of painters and sculptors into the historiographical genre, architects and builders are not even mentioned. Petris' town is foremostly the town of people so the buildings and urban forms, along with their makers, are of lesser importance.

Finally, the history of the town of Cres in the 15th-and 16th-centuries is the narrative on the rebirth of a city and the geographical and political circumstances of its fortunate moment, but also its great men, such as philosopher Petris but also architects such as Zvonarić. Besides and opposite to Petris' opinion, it is the history of the construction of houses and even the tailoring of clothes, that has proven to be more important for the history of this insular town than the narratives of great heroes and events. New urban forms that emerged throughout the 15th-and 16th-centuries have been delineated in this book with the hope to contribute to the valorization and preservation of the architectural and artistic heritage of the town of Cres as well as the whole region of Quarnero. Ultimately, the authors hope that it would initiate future discussions and attract new researchers of insular history since many questions are still open and numerous archival documents unread.

List of Illustrations

1.
  - 1.1 Benedetto Bordone, Map of Quarnero (source: B. BORDONE 1547.)
  - 1.2 Relief of St. Isidor, Riva creskih kapetana 10, Cres (photo D. Krizmanić, Photo archive of the Conservation Office in Rijeka)
  - 1.3 Angelo degli Oddi, A vista of Cres?, 1584. (source M. MARKOVIĆ 2001.)
  - 1.4 Madonna, St. Roch and St. Aloysius Gonzaga, oil on canvas, former Collegiate church in Cres, detail (photo J. Gudelj)

2.
  - 2.1a/b Antonio Millo, Ossero i Cherso, Isole del Mediterraneo, (P/17), National Maritime Museum, Greenwich, London
  - 2.2 Osor, areal photo (photo: N. Mavrović)
  - 2.3 Cres, areal photo (photo: N. Mavrović)
  - 2.4 Coat-of-arms of the Town of Cres, presently on the facade of Town Hall (photo: L. Borić)
  - 2.5 Headless Roman Statue of a Muse, „Osor Medea”, Museo archeologico nazionale di Venezia (source: G. PELLEGRINI 1930, vol. 2, T. LVIII, 177)
  - 2.6 Stefanello Petris, *Ghirlande conteste al clarissimo signor Sebastian Quirini nel suo felicissimo regimento dell'isola di Cherso, et Ossero*, front page, Biblioteca Nazionale Marciana, Venice (photo P. Strunje)

3.
  - 3.1 Cadastral map of Cres on *Catasto Franceschino*, 1821 (source: L. BORIĆ 2011.)
  - 3.2 Urban structure of late-medieval Cres after Andro Mohorovičić (source: A. MOHOROVIČIĆ 1953.)
  - 3.3 Urban structure of early-modern Cres after Andro Mohorovičić (source: A. MOHOROVIČIĆ 1953.)
  - 3.5 Ground-plan of one of the common courtyards in Cres after Marija Planić Lončarić (source: M. PRELOG 1961.)
  - 3.6 A scene from one of the common courtyards in Cres (Photo archive of The State Archive in Zagreb)

4.
  - 4.1.1 Former Collegiate church of St. Mary of the Snows, Cres, front facade (photo: J. Gudelj)
  - 4.1.2 Former Collegiate church of St. Mary of the Snows, Cres, front facade and ground plan (Suzana Purišić, Conservation Office Rijeka)
  - 4.1.3 Former Collegiate church of St. Mary of the Snows, Cres, rear facade, coat-of-arms of doge Agostino Barbarigo (photo: D. Krizmanić, 2002., Photo archive of the Conservation Office in Rijeka)
  - 4.1.4 Former Collegiate church of St. Mary of the Snows, Cres, rear facade, coat-of-arms of rector Giovanni Longo (photo: D. Krizmanić, 2002., Photo archive of the Conservation Office in Rijeka)
  - 4.1.5 Former Collegiate church of St. Mary of the Snows, Cres, interior (photo: J. Gudelj)
  - 4.1.6 Former Collegiate church of St. Mary of the Snows, Cres, Northern lateral chapel of the presbytery (photo: J. Gudelj)
  - 4.1.7 Former Collegiate church of St. Mary of the Snows, Cres, Southern lateral chapter of the presbytery (photo: J. Gudelj)

- 4.1.8 Former Collegiate church of St. Mary of the Snows, Cres, chapel of the Holy Sacrament, detail of a capital (photo: J. Gudelj)
- 4.1.9 Former cathedral of the Assumption, Osor, ground plan (source: Archive of the Institute of Art History, Zagreb)
- 4.1.10 Former cathedral of the Assumption, Osor, interior (photo J. Gudelj)
- 4.1.11 Former Collegiate church of St. Mary of the Snows, Cres, portal (photo J. Gudelj)
- 4.1.12 Former cathedral of the Assumption, Osor, portal (photo J. Gudelj)
- 4.1.13 Former Collegiate church of St. Mary of the Snows, Cres, portal, detail (photo J. Gudelj)
- 4.1.14 Giovanni Bellini, *Madonna degli alberetti*, Gallerie dell'Accademia, Venice (photo D. Descouens, CC)
- 4.1.15 Bishop's palace, Verona, portal capitals (photo: F. Marcorin)
- 4.1.16 Giovanni Bellini, *Pala di San Giobbe* in its original frame, a reconstruction (author: Ismoon, CC)
- 4.1.17 Former Collegiate church of St. Mary of the Snows, Cres, longitudinal cross-section (Suzana Purišić, Conservation Office in Rijeka)
- 4.1.18 Former Collegiate church of St. Mary of the Snows, Cres, a capital in the aisle (photo J. Gudelj)

- 4.2.1 Church of St. Francis, Cres (photo D. Krizmanić, 2002., Photo archive of the Conservation Office in Rijeka)
- 4.2.2 Church of St. Francis, Cres, ground plan (Miše Renić, Miran Križanić, Mjesto pod suncem d.o.o.)
- 4.2.3 Church of St. Francis, Cres, rear facade and the belfry (photo J. Gudelj)
- 4.2.4 Church of St. Francis, Cres, interior (photo J. Gudelj)
- 4.2.5 Church of St. Francis, Cres, Petris chapel (photo L. Borić)
- 4.2.6 Unknown sculptor, the tomb of fra Antonio Marcello Petris, Church of St. Francis, Cres (photo J. Kliska, Photo archive of the Institute for Art History in Zagreb)
- 4.2.7 Epitaph from the tomb of fra Antonio Marcello Petris, Church of St. Francis, Cres (photo: L. Borić)
- 4.2.8 Church of St. Francis, Cres, the portal (photo J. Gudelj)
- 4.2.9 Church of St. Francis, Cres, choir stalls (photo J. Gudelj)
- 4.2.10 Franciscan monastery of St. Francis, Cres, the small cloister (photo: D. Krizmanić, 2002., Photo archive of the Conservation Office in Rijeka)
- 4.2.11 Franciscan monastery of St. Francis, Cres, the large cloister (photo Krešo Tadić, Photo archive of the Institute for Art History in Zagreb)
- 4.2.12 Benedictine monastery of St. Peter, Cres (photo D. Krizmanić, 2002., Photo archive of the Conservation Office in Rijeka)
- 4.2.13 Franz Wolf, Benedictine monastery of St. Peter, Cres, lithography, 1830 (Archive of the benedictine monastery of St. Peter in Cres)
- 4.2.14 Church of St. Peter, Cres, interior, view of the entrance (photo J. Gudelj)
- 4.2.15 Church of St. Peter, Cres, chapel of St. Benedict (photo J. Gudelj)
- 4.2.16 Church of St. Peter, Cres, coats-of-arms on the front facade (photo D. Krizmanić, Photo archive of the Conservation Office in Rijeka)

- 4.3.1 Church of St. Isidor, Cres (photo: J. Gudelj)
- 4.3.2 Church of St. Isidor, apse (photo: L. Borić)
- 4.3.3 Chapel of St. Mark (photo: D. Krizmanić, 2002., Photo archive of the Conservation Office in Rijeka)
- 4.3.4 Chapel of St. James (photo: L. Borić)
- 4.3.5 Chapel of Ss. Cosma and Damian (photo: D. Krizmanić, 2002., Photo archive of the Conservation Office in Rijeka)

- 4.3.6 Chapel of Holy Spirit (photo: D. Krizmanić, Photo archive of the Conservation Office in Rijeka)
- 4.3.7 Chapel of St. Mary Magdalen (photo: D. Krizmanić, Photo archive of the Conservation Office in Rijeka)
- 4.3.8 Chapel of St. Mary (photo: D. Krizmanić, Photo archive of the Conservation Office in Rijeka)
- 4.3.9 Chapel of St. Catharine (photo: D. Krizmanić, Photo archive of the Conservation Office in Rijeka)
- 4.3.10 Chapel of St. John the Baptist, reconstruction of the ground-plan after J. Čus-Rukonić (source J. ČUS-RUKONIĆ 1992)
- 4.3.11 Chapel of St. Nicholas (photo: J. Gudelj)
- 4.3.12 Chapel of the Holy Cross (photo: Z. Krizmanić, Photo archive of the Conservation Office in Rijeka)
- 4.3.13 Chapel of St. George (photo: Z. Krizmanić, Photo archive of the Conservation Office in Rijeka)

5.

- 5.1 Vista of the central square in Cres before the demolition of the chapel of St. John in 1828 (source: J. ČUS-RUKONIĆ 1992.)
- 5.2 Rector's palace, Cres, ground-plan made before its demolition in 1854 (source N. LEMESSI 1979., vol. 1)
- 5.3 Izidor Stošić, Clocktower, Cres, accomplished in 1552 (photo: L. Borić)
- 5.4 Mauro Codussi, *Torre d'Orologio*, 1499, St. Mark's Square, Venice (photo: L. Borić)
- 5.5 Communal *loggia*, Cres, around 1550 (photo: L. Borić)

6.

- 6.1 Map with the dating of Cres historical buildings after M. Prelog (source M. PRELOG 1961)
- 6.2 Architectural drawing of commoners' residential architecture in Pjacetca, Cres, after M. Planić Lončarić (source M. PRELOG 1961)
- 6.3 Palace Petris-Moisè, northern facade, Zagrad, Cres (photo L. Borić)
- 6.4 Palace Petris-Moisè, Zagrad, Cres, ground floor plan (source T. SUŠANJ PROTIĆ 2014)
- 6.5 Palace Petris-Moisè, Zagrad, Cres, plan of the first floor (source T. SUŠANJ PROTIĆ 2014)
- 6.6 Palace Petris-Moisè, Zagrad, Cres, eastern court porch pilasters (photo L. Borić)
- 6.7 Palace Petris-Moisè, Zagrad, Cres, northern facade window, detail (photo: L. Borić)
- 6.8a Palace Petris-Moisè, Zagrad, Cres, a *tabula picta* (source T. SUŠANJ PROTIĆ 2018)
- 6.8b Palace Petris-Moisè, Zagrad, Cres, wall decoration, detail (source T. SUŠANJ PROTIĆ 2018)
- 6.9a A court portal with heraldic insignia of Petris-Bochina family, Osorska ulica, Cres (photo: L. Borić)
- 6.9b Lintel of a court portal with the heraldic insignia of Petris-Bochina family, Cres, Osorska ulica (photo: L. Borić)
- 6.10 Heraldic insignia of Bochina family with heraldic helmet, presently on a house facade north of the former collegiate church (source: J. ČUS-RUKONIĆ 1989)
- 6.11a/b Heraldic insignia of Colombis family, presently displayed on houses in Franjo Petrić Square and Riva creskih kapetana (photo: L. Borić)
- 6.12 Large corpus of Draža family house, Ulica kapetana Draže, Cres (photo: L. Borić)

- 6.13 Heraldic insignia of Draža family on the court facade of a house in Ulica kapetana Draže in Cres (photo: L. Borić)
- 6.14 Original renaissance window (right) and its replica on the house in Ulica sv. Sidra, Cres (photo L. Borić)
- 6.15 House Marcello-Petris (Arsan), Trg Arsan, Cres (photo: L. Borić)
- 6.16 House Marcello-Petris (Arsan), Trg Arsan, Cres, architectural drawings of the western and southern facades and the ground plan blueprint (source: J. GUDELJ, L. BORIĆ 2002.)
- 6.17 House Marcello-Petris (Arsan), Trg Arsan, Cres, one of the front facade biforas (photo: L. Borić)
- 6.18 House Marcello-Petris (Arsan), Trg Arsan, Cres, south facade first floor window with heraldic insignia of the bishop fra Antonio Marcello Petris (photo: L. Borić)
- 6.19 Northern Rodinis house, Pjaceta, Cres, northern facade (photo: L. Borić)
- 6.20 Northern Rodinis house, Pjaceta, Cres, western construction (photo: L. Borić)
- 6.21 Southern Rodinis house, Ulica B. Rizzija, Cres, front facade (photo: L. Borić)
- 6.22 Southern Rodinis house, Ulica B. Rizzija, Cres, renaissance windows (photo: L. Borić)
- 6.23 *Androne* of a house in Ulica creskog statuta, Cres (photo: L. Borić)
- 6.24 Palace Petris-Moisè, Zagrad, Cres, eastern court porch pilaster (photo: L. Borić)
- 6.25 Northern Rodinis house, Pjaceta, Cres, external stairway by the northern facade (photo: L. Borić)
- 6.26 House Marcello-Petris (Arsan), Trg Arsan, Cres, portal with the Bochina family insignia (photo: L. Borić)
- 6.27 Southern Rodinis house, Ulica B. Rizzija, Cres, portal dated in 1505. (photo: L. Borić)
- 6.28 House in Ulica G. Moise, a transferred court portal with the motif of ribbed shell (photo L. Borić)
- 6.29 House in Ulica Zagrad, detail of a lintel with the representation of mason's tools and the initials F? and M. (photo L. Borić)
- 6.30 A displaced (?) window, presently walled in a house in Ulica žrtava fašizma (photo: L. Borić)
- 6.31 House Marcello-Petris (Arsan), Trg Arsan, Cres, renaissance arched window (photo L. Borić)
- 6.32 House Marcello-Petris (Arsan), Trg Arsan, Cres, a fireplace with the insignia of Bochina family (photo L. Borić)
- 6.33 Monastery of St. Francis, Cres, a fireplace with heraldic insignia of fra Antonio Marcello Petris (photo J. Gudelj)
- 6.34 A house in Varozina, Cres, well-head with the insignia of Draža family, dated in 1493 (photo D. Krizmanić, Konzervatorski ured Rijeka)
- 6.35 A house in Varozina, Cres, the fragment of a washbasin with Draža family insignia (photo: D. Krizmanić, Conservation Office Rijeka)
- 6.36 Monastery of St. Francis, a washbasin (photo L. Borić)
- 7.
- 7.1 Line of the medieval southern and eastern fortifications of Cres after J. Ćus-Rukonić (source J. ĆUS-RUKONIĆ 2014., str. 38)
- 7.2 Northern Rodinis house, Pjaceta, Cres, the structure of the medieval tower of St. Martin (photo: L. Borić)
- 7.3 Plan of Cres fortifications or the 16th- and the 17th-centuries after N. Lemessi (source N. LEMESSI 1979., vol. IV., str. 119)

- 7.4 Remains of the 16th-century wall by the former Gates of St. Nicholas, Zagrebačka ulica, Cres (photo: L. Borić)
- 7.5 North-western tower before and after the conservation by A. Gnirs in 1911. (source J. ČUS-RUKONIĆ 2014. and photo: L. Borić)
- 7.6 From the Book of the expenses for the construction of Cres fortifications, DARI-25: LdF (photo: L. Borić)
- 7.7 Minor Town Gates (Porta Bragadina), Cres, 1581. (photo: L. Borić)
- 7.8 Major Town Gates (Porta Marcella), Cres, 1586. (photo: L. Borić)
- 7.9a Izidor Stošić, Harbour Gates in the clocktower, Cres, 1552. (photo: L. Borić)
- 7.9b Sebastiano Serlio, an example of the Doric gates (source: S. SERLIO 1537., p. XII.)
- 7.9c Sebastiano Serlio, an example of the Doric gates (source: S. SERLIO 1537., p. VII.)
- 8.**
- 8.1 A statue of St. Isidore, the church of St. Isidore (photo: T. Sušanj, Conservation Office Rijeka)
- 8.2 Porta Altinia, Treviso (photo F. Marcorin)
- 8.3 Andrea da Murano, Madonna with the Child, Collection of St. Francis' Monastery, Cres (photo: J. Gudelj)
- 8.4 Andrea da Murano, Triptych with St. Sebastian, St. Vincent Ferrer, St. Roch, and St Peter, with Madonna Misericordia and four saints in the lunette, formerly in the church of St. Peter the Martyr at Murano, presently at Gallerie dell'Accademia, Venecija (CC)
- 8.5 Madonna with Child, central figure of a wooden triptych, former collegiate church of St. Mary of the Snows, Cres (photo: Z. Krizmanić, 2002., Conservation Office in Rijeka)
- 8.6 Alvise Vivarini, St. Sebastian altarpiece, presently at the Parish house in Cres (photo: G. Bonaccorso)
- 8.7 Alvise Vivarini, St. Sebastian altarpiece, lunette, presently at the Parish house in Cres (photo: J. Gudelj)
- 8.8 Cesare Vecellio, *Dalmatina da Cherso* (source: C. VECCELLIO 1590., str. 347a, Düsseldorf : Universitäts- und Landesbibliothek, 2008., CC)
- 8.9 Cosroe Dusi, Altarpiece of St. Mary of the Snows, former collegiate church of St. Mary of the Snows, Cres (photo: J. Gudelj)
- 8.10 Andrea Vicentino, Madonna with St. Gaudentius and St. Nicholas, the former cathedral of the Assumption, Osor (photo: D. Tulić)
- 8.11 Andrea Vicentino, Madonna of the Rosary, cathedral of the Assumption, Krk (photo: D. Tulić)
- 8.12 Reliquaries, former collegiate church of St. Mary of the Snows, Cres (photo: J. Gudelj)
- 8.13 Ivan Gapić (Giovanni da Cherso), the vault of the *galleria* in the Casina of Pope Pius IV., Vatican gardens (Phototeca Bibliotheca Hertziana)
- 8.14 Madona with the Child, Parish house, Cres (photo: T. Sušanj, Conservation Office in Rijeka)
- 9.**
- 9.1 Master Francesco, altar rail, the cathedral of the Assumption, Krk (photo: G. Bonaccorso)
- 9.2 Master Francesco, ambon on the altar rail, cathedral of the Assumption, Krk (photo: J. Gudelj)
- 9.3 Madonna with the Child, St. John the Baptist and St. Sebastian church of St. John the Baptist and St. Sebastian, church of St. John the Baptist, Merag on the island of Cres (photo: D. Krizmanić, Conservation Office in Rijeka)

- 9.4 Marble polyptych, the parish church of the Assumption, Dragozetići on the island of Cres (photo: D. Krizmanić, Conservation Office in Rijeka)
- 9.5 Madonna with the Child, parish church of the Assumption, Dragozetići on the island of Cres (photo: D. Krizmanić, Conservation Office in Rijeka)
- 9.6 Madonna with the Child, private collection, Osor (photo: D. Krizmanić, Conservation Office in Rijeka)
- 9.7 Antonio and Bartolomeo Vivarini, Polyptych of the high altar, Church of St. Bernardino of Siena, Franciscan monastery of St. Euphemia, Kampor on the island of Rab, detail (photo: M. Braun)
- 9.8 Portal of the house Perossa, Krk (photo: J. Gudelj)
- 9.9 Tomb of the archpresbyter Schinella, cathedra of the Assumption, Krk (photo: J. Kliska)
- 9.10. *Imago Pietatis*, church of the Assumption, Crikvenica (photo: D. Krizmanić, Conservation Office in Rijeka)
- 9.11 Man of Sorrows, Živković House, Senj (photo: D. Krizmanić, Conservation Office in Rijeka)
- 9.12 Madonna with Child, the cloister of the Benedictine monastery in Krk (photo: D. Krizmanić, Conservation Office in Rijeka)
- 9.13. Former collegiate church of St. Mary of the Snows, Cres, detail of a pilaster in the presbytery (photo J. Gudelj)
- 9.14 Church of Peter, Cres, detail of St. Benedict chapel (photo J. Gudelj)
- 9.15 St. Francis monastery, a fireplace with heraldic insignia of fra Antonio Marcello Petris (photo L. Borić)
- 9.16 Frontpage of Frane Petrić's *La Città felice* (source: F. PETRIS 1553.)
- 9.17 Frontpage of Frane Petrić's *Della Historia dialoghi* (source F. PETRIS 1560.)
- 9.18 Pietro Cataneo, *Secondo disegno de tempio a crociera* (source P. CATANEO 1555., *Libro secondo*)

Prilozi

1. Kronotaksa knezova Cresko-osorske komune od 1409. do 1797. godine prema S. Mitisu (1933., str. 75-91)

?	Marco Michiel del fù Mose	1520.-1522.	Vittorio Bragadin
1410.-1415.	Giorgio Foscarini	1522.-1526.	Marco Moro
1415.	Marco Contarini	1526.-1528.	Candido Bolani
1416.	Jacopo Zorzi	1528.-1531.	Pietro Orio
1417.	Daniele Renier	1531.-1534.	Bartolomeo Zorzi
1418.-1419.	Pietro Gradenigo	1534.-1536.	Francesco Barbaro
1420.-1423.	Andrea Dolfin	1537.-1539.	Girolamo Magno
1423.-1424.	Giovanni Gerardo	1539.-1541.	Simeone Diedo
1425.-1426.	Giovanni Canal	1541.-1544.	Nicolò Minotto
1430.	Marco Querini	1544.-1546.	Pietro Malipiero
1430.	Lodovico Baffo	1546.-1548.	Matteo Loredan
1433.	Andrea Surian	1548.-1450.	Zaccaria Zontani
1434.	Alessandro Marcello	1550.-1552.	Alvise Bembo
1436.-1437.	Marco Querini	1552.-1554.	Domenico Tron
1437.-1439.	Giacomo Dolfin	1554.-1556.	Girolamo Dolfin
1440.-1442.	Paolo Morosini	1556.	Girolamo Gradenigo
1442.-1444.	Dario Justo	1556.-1558.	Taddeo Gradenigo
1444.-1447.	Bernardo Nani	1558.-1560.	Lodovico Memo
1447.-1450.	Lodovico Sagredo	1560.-1562.	Melchior Coppo
1450./1451.	Michele Michiel	1562.-1564.	Giacomo Lion
1452.	Andrea Quirini	1564.-1566.	Giovanni Grimani
1452.	Nicolò Arimondo	1566.-1568.	Giovanni Minio
1454.-1455.	Marco Dandolo	1569.-1571.	Vincenzo Pisani
1456.-1458.	Girolamo Zorzi	1571.-1573.	Lorenzo Arimondo
1458.-1460.	Agostino Morosini	1573.-1575.	Giacomo Zancarolo
1463.	Pietro Morosini	1575.-1577.	Marco Venier
1465.-1467.	Vittorio Valier	1577.-1579.	Giovanni Battista Mocenigo
1467.-1470.	Nicolò Arimondo	1581.	Giovanni Minio
1470.-1472.	Battista Gradenigo	1581.	Federico da Molin
1472.-1474.	Benedetto Giustinian	1581.-1583.	Nicolò Bragadin
1475.-1476.	Silvestro Gabrieli	1584.	Marco Lombardo
1478.-1480.	Francesco Michiel	1585.-1586.	Giovanni Marcello
1481.-1483.	Francesco Malipiero	1586.-1588.	Sebastiano Querini
1484.-1486.	Pasquale Malipiero	1588.-1590.	Francesco Bollani
1487.-1489.	Giovanni Longo	1590.-1592.	Gianfrancesco da Mula
1489.	Dionisio Duodo	1592.-1594.	Bartolomeo Minio
1492.-1493.	Alvise Corner	1594.-1596.	Paolo da Canal
1494.-1496.	Marco Paradiso	1596.-1598.	Andrea Vendramin
1497.-1498.	Alvise Badoer	1598.-1600.	Antonio Lion
1500.	Francesco Pisani	1600.-1602.	Andrea Dolfin
1500.-1503.	Girolamo Bembo	1602.-1603.	Giovanni Minotto
1503.-1504.	Zaccaria Morosini	1603.-1605.	Marino Barbaro
1504.-1506.	Giovanni Contarini	1605.-1606.	Marco Bembo
1507.-1509.	Francesco Tron	1606.	Pietro Badoer
1509.-1512.	Angelo Balbi	1609.	Giacomo Lippomano
1512.-1515.	Michele Minio	1611.	Vincenzo Bragadin
1515.-1517.	Francesco Querini	1612.-1614.	Lodovico Battaglia
1518.-1520.	Francesco Tiepolo	1614.-1616.	Alvise Minio

1616.-1618.	Girolamo Zane	1721.-1723.	Angelo Trevisan
1618.-1620.	Giovanni Corner	1723.-1725.	Alvise Minio
1620.-1621.	Alfonso Cosazza	1725.-1727.	Demetrio Minotto
1622.-1624.	Girolamo Lippomano	1727.-1729.	Paolo Querini
1624.-1626.	Angelo Orio	1729.-1731.	Bernardo Boldù
1626.-1628.	Francesco de Garzoni	1731.-1733.	Paolo Dolfin
1628.-1630.	Gabriele Zorzi	1733.-1735.	Carlo Zane
1630.-1632.	Girolamo Duodo	1735.-1737.	Zampiero Venier
1632.-1634.	Alvise Lombardo	1737.-1739.	Zanantonio Maria Corner
1634.-1636.	Gianfrancesco da Molin	1739.-1741.	Marc' Aurelio Soranzo
1636.-1638.	Andrea Bembo	1741.-1743.	Matteo Soranzo
1638.-1640.	Francesco Manolesso	1743.-1745.	Marin Nadal
1640.-1642.	Lorenzo Orio	1745.-1747.	Marco Loredan
1642.-1644.	Paolo Balbi	1747.-1749.	Lorenzo Barbaro
1644.-1646.	Bartolomeo Semitecolo	1749.-1751.	Francesco Maria Badoer
1646.-1648.	Giovanni Dolfin	1751.-1753.	Vincenzo Donà
1648.-1650.	Giovanni Balbi	1753.-1755.	Francesco Balbi
1650.-1651.	Lodovico Brioni	1755.-1757.	Giacomo da Mosto
1651.-1653.	Girolamo Contarini	1757.-1759.	Alvise Balbi
1653.-1655.	Andrea Pasqualigo	1759.-1761.	Agostin da Mosto
1655.-1657.	Federico da Molin	1761.-1763.	Marin da Riva
1657.-1659.	Andrea Balbi	1763.-1765.	Luca da Riva
1659.-1661.	Claudio Avogadro	1765.-1767.	Alvise Piero Corner
1661.-1663.	Agostino Tron	1767.-1769.	Zangirolamo Balbi
1664.-1666.	Giovanni Minio	1769.-1771.	Stefano Balbi
1665.-1668.	Nicolò Bragadin	1771.-1773.	Gian Battista Corner
1668.-1670.	Giovanni (Lio) Bembo	1773.-1775.	Piero Soranzo
1670.-1672.	Francesco Bragadin	1775.-1777.	Zuane Cicogna
1672.-1674.	Paolo Bondulmier	1777.-1779.	Zorzi Muazzo
1674.-1676.	Zuane Zorzi	1779.-1781.	Lucio Antonio Balbi
1676.-1678.	Marin da Riva	1781.-1783.	Alvise da Mosto
1678.-1680.	Zorzi Manolesso	1783.-1785.	Girolamo Antonio Dandolo
1680.-1682.	Agostin Malipiero	1785.-1787.	Giulio Antonio Balbi
1682.-1684.	Alvise Basadonna	1787.-1789.	Piero Alvise Minio
1684.-1686.	Agostin Bollani	1789.-1791.	Michiel Morosini
1686.-1688.	Marcantonio Trevisan	1791.-1793.	Zan Antonio Bon
1688.-1690.	Speraindio Barbo	1793.-1795.	Nuzio Querini
1690.-1692.	Zuan Andrea Pasqualigo	1795.-1797.	Ottaviano Bembo
1692.-1694.	Marchiò Querini		
1694.-1695.	Giacomo Zane		
1695.-1697.	Giacomo Morosini		
1697.-1699.	Girolamo Querini		
1699.-1701.	Giacomo Pasqualigo		
1701.-1703.	Stefano Balbi		
1703.-1705.	Girolamo Tiepolo		
1705.	Giovanni Balbi		
1705.-1707.	Francesco Semitecolo		
1707.-1709.	Giacomo Morosini		
1709.-1711.	Andrea Pasqualigo		
1711.-1713.	Baldissera Marin		
1713.-1715.	Giacomo Bragadin		
1715.-1717.	Zaccaria Bembo		
1718.-1719.	Agostino Loredan		
1719.-1721.	Girolamo Balbi		

2. Kronotaksa osorskih biskupa u između 1409. i 1797. godine

prema D. Farlatiju (1773., str. 199-223)

1410.-1411.	opat Izidor, osorski benediktinac	1575. (1576.?-)-1614.	Coriolano Garzadori
1412.-1436.	fra Vito iz Cresa (Stefano Petris ne navodi izvor da je on Petris)	1615.-1633.	Ottaviano Garzadori
1436.-1445.	Pietro Leoni	1634.-1650.	Marco Antonio Verita
1445.-1454.	Simon de Valle	1650.-1667.	Giovanni de Rossi
1454.	Antonio de Fornacibus	1667.-1672.	Matteo Scrivanelli (Pisarich)
1463.	Andreas de Calderino	1672.-1719.	Simone Gaudenzio
1465.-1471.	Antun Palčić	1720.-1737.	Nikola Dražić
1474.-1485.	Marco Negri	1739.-1742.	Giovanni Ferro
1485.-1495.	Giovanni Robobella	1742.-1745.	Mate Karaman
1496.-1512.	Giovanni Giusti	1746.-1757.	Nikola Dinarizio
1513.-1514.	Andrea de Valle	1757.-1781.	Bonaventura Bernardi
1514.-1516.	Giovanni Battista Garzoni		
1517.-1527.	Andrea Piperario		
1533.-1553.	Antono de Capo		
1550. (1553.)-1574.	Marco Gonzaga		
1575.	Lorenzo Loredan		

3. Oporuka biskupa fra Antonija Marcella Petrisa od 5. rujna 1526.

bilježnik Vidale del Zanchi da Sacile prema prijepisu F. Dobrovića (F. DOBROVIC 1895., str. 41-42)

In nomine Sancte et individuae Trinitatis patris et filij Et Spiritus Sancti amen. Anno à Nativitate Dni mill.o quinq.mo Vigesimo sexto Inditione quartadecima Die quinto mes Setembris Rmus in christo pr. et Do. Antonius Marcellus sacrae Theologiae Do. Episcopus Emoniens. et archiep.s patracens. Constitutus in Camera sua solitae residentiae Eger corpore Compos tamen mentis et rationis advertens quod immensa dei bonitas Ut maius bonum effunderet, et populorum Deperditorum ordinem Repararet Creavit homines ad similitudinem suam non subiturum morborum angustias et pericula d. (dire, o dira o die) mortis sed gratiae suae participem et aeternae futurum Vitae heredem. Deinde tamen superveniente hostis antiqui suggestione nequissim a mors.. (iudicio o iucidia o indicio) est homini que (sic) in postremum, et postmodum declinata (frase oscura) pp. (propter) quod decet hominem vigilem esse; Ut cum venerit illa dies, quam et eius horam scire non possumus Cum nos inveniat dormientem (sic) sed iam suae salutis animae per dispositione bonorum temporalium providere, maxime Cum die (sic) nostri brevissimi sint et sicut umbra praeterunt qua propter pia mente et animo plene deliberato ac bono intellectu illius sententiae reminiscens, memento homo quia cinis es et in cinerem reverteris, memorque Conditionis humane quam semper imitat humana fragilitas cui ab ipsius vita (sic) principio mortis imperium Dnatur (damnatur, donatur o demandatur). Volensque cum ratio regit mentem et viget in si corporis membris quies de suis temporibus (sic) desponere bonis saluti anime (sic) suae et propinquo quieti providere omni meliori modo, via Iure, et forma ordinavit sum (sic) postremum nuncupativum testamentum, seu suam ultimam voluntatem in hunc qui sequitur modum in primis quidem q.m anima coll... Item reliquit Capelle suae Sancti Antonij de padua amore Dei in vasis argenteis laboratis ducatorum Trecentorum auri quos ducatos expendi mandavit in aliquo fundo sive fundis pasuorum et animalium quibus uti et gaudere voluit dominum Fratrem Antonim (Carvin) nepotem suum (figlio della sorella Frana) in vita sua tantum offitiano et deo hostiam offerendo quotidie super altare pta sue Cappallae Santi Atonij per se vel substitutum: ita quod in quolibet (sic) missa fiat collecta, et oratio pro anima ipsius Dni Testatoris: Verum si quo tempore Ecclia (sic) et Conventus S; Francisci per fratres Zochulantes sive p. quemcumque alium ordinem directe ablatum, et abstractum fuerit a Fratribus Conventualibus, Eocasu voluit quod offitiatura predicta transferatur in Eccliam Parrochiale Chersi sive in Ecclesiam S.ti Petri Monialum: Ita tamen quod utile dominium dictorum ducatorum trecentorum sive fundi et fundorum ex ipsis emptis sive emendis, sit et esse debeat penes ipsum D. F.rem Antonium donec vitam in humanis duxerit, post mortem autem d. Fratirs Antonij si Ecclia et Conventus S.ti Francisci remanebit penes fratres S.ti Francisci Conventuales prout in pnti est, voluit et ordinavit quod officatura D. Capelle cum omni utilitate dictorum ducatorum sive fundi ex ipsis empti vel emendi sit Fratrum Minorum et Conventis dicti Monasterij Sancti Francisci: sed si dictum Monasterim ablatum ab ipsis fratribus Conventualibus fuerit ut supra dictum est voluit

quod directum Dominium dictorum ducatorum trecentorum svie fundi empti vel ex ipsis emendi remaneat et remanere debeat penes Fratrem, sororem et D Marcum Nepotem Dicti Dni Testatoris et ab eo leg.me descendente masculo et sic de masculis ab ipsis descendentibus. Itaque ipsi possint offitiari facere ubi ipsi disposuerint et per quemcumq. Sacerdote ordinauerint, volens quod bona predicta intelligantur ... (forse sarà stato Simplicia o Libera) et non subiecta allicui Ecclesiastice persone, sed tantum sint aplicata cultui Divino et pro offitiatura ut supra nollens quod dicta bona ullo modo forma vel ingenio possint per dictum D. Fratrem Antonium nec successores suos vendi, donari, nec permutari nec aliquo modo alienari in parte, nec intotum sed semper stent et permaneant pro offitiatura predicta.

4. Prijepis ugovora o pregradnji Zborne crkve s protomajstorom Zuan Pierom Zvonarićem

Copia tratta dal Libro Cattastico de Cittadini Chersini

1582 adi XV. Novembre in Cherso

Nella casa della solita habita[tio]ne dell'Ill[usstrissi]mo Reve[ere]n[d]o Monsig[o]r Coriolano dei Garzadori Dig[nitissim]o Vescovo di Ossero dove havendo, al nome d'Iddio esso Ill[usstrissi]mo Reve[ere]n[d]o Monsig[o]r Vesc[ov]o insieme con m[e]s[s]er Steffano, m[e]s[s]er Z[uan] Giacomo Drasa, et m[a]s[t]ro Steff[an]o Bolmarcich Proc[urato]ri et deputadi dal Mag[nifi]co Cons[igli]o della Mag[nifi]ca Com[uni]tà di Cherso, deliberato di fabricar la chiesa di Mad[on]a S[an]ta Maria: Domo di Cherso, p[er] esser piccola, et incapace, a molti tempi, alungarla, sgrandirla, et farla capace a tanto populo, che mercè la gratia del Sig[no]r s'attrova numero in questa Città.

Et acciò non si li manchi di magistero, et architettura p[er] far ditta Chiesa honorevole a gloria del Sig[no]r Iddio, et della Gloriosa Vergine al cui nome è stata dedicata, han[n]o p[er] il pr[ese]nte Inst[roment]o unanimi fatto accordo con m[a]s[t]ro Z[uan] Piero Zvonarich, ellegendo quello in Protto, Architteto, et p[er] Maestro di detta fabrica p[er] sino al compim[en]to di quella. Al quale s'ano duc[a]ti dieci correnti da d 6:4 p[er] d[uca]to p[er] suo salario al mese, et in ragion di mese a mesi correnti, qual sono principiati p[ri]mo ott[obr]e novam[en]te passato, computate et delle feste, et giorni inutili, con cond[izio]ne che egli sia obbligato continuamen[en]te attender a detto magistero, et architettura lavorando personalm[en]te, et non, secondo farà di bisogno, adoperando egli quelli maestri, che li parveranno sufficienti, et che l'obediranno, il che sa[r]à in suo arbitrio, et se per sorte non si continuasse a detta fabrica, ò per necessità di denari, o per alcun accidente, esso m[a]s[t]ro Z[uan] Piero non vuole haver paga, ne sall[ari]o alcuno sino a tanto che di nuovo si metteva mano al lavorar, il che li sia avisato, e significato dalli sud[et]ti Ill[usstrissi]mo Reve[ere]n[d]o Monsig[o]r Vesc[ov]o e Deputati. Promette anco esso m[a]s[t]ro Z[uan] Piero non partir dall'Isola, se non con la licentia et ordine delli sud[et]ti sino al compim[en]to di d[e]tta fabrica, come di sopra è detto, e così promette una all'altra parte di mantener, et osservar sotto obbliga[tio]ne di tutti li loro beni. Pr[esen]ti il Ser Ant[oni]o Adriano Causidico, et M[es]ser Martino de Passani, et Pre[te] Nicolò Rodinis diac[on]o testimonij.

Giacomo Profici nod[ar]o p[a]gato dalli suoi atti accopiò, e sottos[cris]se

Izvori i literatura

IZVORI

a) neobjavljeni

- AfrC Arhiv franjevačkog samostana u Cresu
AzcC Arhiv zborne crkve Cres
BaK-OB Biskupski arhiv Krk, Arhiv Osorske biskupije
DARI-25: LdF Državni arhiv u Rijeci, Općina Cres (JU 28 XXXVI/4): *Libbro de conti della fabbrica dele Mura di Cherso per essecutionem della deliberation del Senato 1509, 24 Septembris.*
DARI-25: Cat. Državni arhiv u Rijeci, Općina Cres (JU-28 XXX/104): *Catastico*
DARI-25: LPP Državni arhiv u Rijeci, Općina Cres (JU 28 XXVIII, svesci 1 i 2), *Libro della parte dei poveri*
A. VALIER 1579. Hrvatski državni arhiv, Zbirka preslika na papiru, HR HDA 913, Archivio Segreto Vaticano, *Sacra Congregatio Concilii, Visitationes. Visitatio Augustini Valerii – Visitatio Dalmatiae*, Vol. 57, Cres (Chersus), 8. – 21. VI. 1579.
M. PRIULI 1603. Hrvatski državni arhiv, Zbirka preslika na papiru, HR HDA 913, Archivio Segreto Vaticano, *Sacra Congregatio Concilii, Visitationes. Visitatio Michaelis Prioli – Visitatio Dalmatiae.*

b) objavljeni

- G. BIGONI 1973.
Giacomo Bigoni, *L'archivio conventuale di S. Francesco di Cherso in Istria*, Città di Castello, 1973.
- B. BORDONE 1534.
Benedetto Bordone, *Isolario di Benedetto Bordone nel qual si ragiona di tutte l'isole del mondo, con li lor nomi antichi & moderni, historie, favole, & modi del loro vivere*, Nicolò Zoppino, Vinegia, 1534.
- P. CATANEO 1554.
Pietro Cataneo, *I quattro primi libri d'architettura*, in casa de' figliuoli di Aldo, Vinegia, 1554.
- CeRV I., II., III.
Commisiones et relationes Venetae, (MSHSM) I., Zagreb 1876; II., Zagreb 1877; III., Zagreb 1880.
- A. DEGLI ODDI 1584.
Angelo degli Oddi, *Viaggio nella provincia di mare della Signoria di Venezia*, Venetia, 1584.
- LEMESSI – REGESTA
Regesta zapisa sjednica Gradskoga vijeća 1495. – 1622., u: Nicolò Lemessi, *Note geografiche storiche artistiche sull'isola di Cherso*, vol. I., Roma, 1979., str. 129-654.

LEMESSI – STATUT

Prijepis tiskanog izdanja Statuta iz 1641. u: Nicolò Lemessi, *Note geografiche storiche artistiche sull'isola di Cherso*, vol. I., Roma, 1979., str. 17-85.

F. DI GIORGIO MARTINI 1979.

Il codice Ashburnham 361 della Biblioteca medicea Laurenziana di Firenze: trattato di architettura di Francesco di Giorgio Martini, Firenze, 1979.

A. MILLO 1590.

Antonio Millo, *Isolario e portolano de tutto el mare Mediterraneo*, 1590., National Maritime Museum, Greenwich, London, dostupno na: <https://collections.rmg.co.uk/collections/objects/492491.html>, posjet 15. siječanj 2019.

F. PETRIS 1553.

Francesco Patrizi, *La città felice*, Giovanni Griffio, Venetia, 1553.

F. PETRIS 1560.

Francesco Patrizi, *Della historia dieci dialogi*, Andrea Arrivabene, Venetia, 1560.

S. PETRIS 1892.

Regesta zapisa prvih dviju knjiga sjednica Gradskoga vijeća (1495. – 1555.) u: Stefano Petris, *Spoglio dei libri consigli della città di Cherso*, vol. I, Capodistria, 1892.

S. SERLIO 1537.

Sebastiano Serlio, *Regole generali d'architettura (Quarto libro d'architettura)*, Francesco Marcolini, Venetia, 1537.

C. VECELLIO 1590.

Cesare Vecellio, *De Gli Habiti Antichi, Et Moderni di Diuerse Parti del Mondo Libri Dve*, Damiano Zenaro, Venetia, 1590.

LITERATURA

a) konzervatorski elaborati, izvješća o arheološkim iskopavanjima

M. BLEČIĆ 2005.

Martina Blečić, *Arheološka istraživanja kapele sv. Ivana u Cresu, Konzervatorski odjel u Rijeci*, Rijeka 2005.

J. ĆUS-RUKONIĆ 1991.

Jasminka Ćus-Rukonić, *Izveštaj o arheološkim istraživanjima na obalnoj liniji u Cresu 1990. godine i istraživanjima na trasi kanalizacije u Cresu, I. faza 1991. godine*, rukopis, Narodno sveučilište Mali Lošinj, 1991.

J. ĆUS-RUKONIĆ 1993.

Jasminka Ćus-Rukonić, *Izveštaj o arheološkim istraživanjima na trasi kanalizacije u Cresu (1. faza 2. etapa) izvršenim 1993. godine*, rukopis, Narodno sveučilište Mali Lošinj, 1993.

J. ĆUS-RUKONIĆ 1998.

Jasminka Ćus-Rukonić, *Izvešće o zaštitnom arheološkom istraživanju u prizemlju zgrade u ulici Kapetana Draže 3 u Cresu*, rukopis, Narodno sveučilište Mali Lošinj, 1998.

J. GUDELJ, L. BORIĆ, T. SUŠANJ, G. FRANGEŠ, N. MAKSIMOVIĆ VASEV 2018.
Jasenka Gudelj, Laris Borić, Tea Sušanj, Grga Frangeš, Nives Maksimović Vasev,
Crkva Sv. Frane u Cresu, Mjesto pod suncem d.o.o., Šapjane, 2018.

T. SUŠANJ, I. ŠARIĆ ŽIC 2002.
Tea Sušanj, I. Šarić Žic, *Inventar župne crkve Svete Marije Velike u Cresu*, Konzer-
vatorski odjel u Rijeci, Rijeka, 2002. (knjiga I-III)

T. SUŠANJ, D. ČIKIĆ, A. PERŠEN, D. SABALIĆ, L. STOŠIĆ, I. ŠARIĆ ŽIC 2003.
Dolores Čikić, Ana Peršen, Damir Sabalić, Lilian Stošić, Tea Sušanj, Ivana Šarić
Žic, *Konzervatorska podloga za Prostorni plan uređenja grada Cresa*, Konzerva-
torski odjel u Rijeci, Rijeka, 2003. (knjiga I-II)

T. SUŠANJ, D. ČIKIĆ, A. PERŠEN, D. SABALIĆ, L. STOŠIĆ, I. ŠARIĆ ŽIC 2004.
Dolores Čikić, Ana Peršen, Damir Sabalić, Lilian Stošić, Tea Sušanj, Ivana Šarić
Žic, *Konzervatorska podloga za Urbanistički plan uređenja naselja Cres*, Konzer-
vatorski odjel u Rijeci, Rijeka, 2004. (knjiga I-V)

T. SUŠANJ, I. ŠARIĆ ŽIC, D. ČIKIĆ 2005.
Tea Sušanj, Ivana Šarić Žic, Dolores Čikić, *Inventar crkve i samostana Sv. Franje*,
Konzervatorski odjel u Rijeci, Rijeka, 2005. (knjiga I i II)

T. SUŠANJ, M. BLEČIĆ, D. ČIKIĆ, A. PERŠEN, I. ŠARIĆ ŽIC 2006.
Tea Sušanj, Martina Blečić, Dolores Čikić, Ana Peršen, Damir Sabalić, Lilian Sto-
šić, Tea Sušanj, Ivana Šarić Žic, *Konzervatorski elaborat za povijesnu cjelinu grad-
skog naselja Osor*, Konzervatorski odjel u Rijeci, Rijeka, 2006. (knjiga I-II)

T. SUŠANJ 2007.
Tea Sušanj, *Južna kuća Rodinis u Cresu. Izvješće o zaštitnim radovima 2007. godi-
ne*, Konzervatorski odjel u Rijeci, Rijeka, 2007.

T. SUŠANJ PROTIĆ, R. OŠTRIĆ, I. VODOPIVEC 2011.
Tea Sušanj Protić, Radovan Oštrić, Ivor Vodopivec, *Patricijska gradska kuća
Moisè u Cresu*, Konzervatorski odjel u Rijeci, Rijeka, 2011.

b) znanstvena i stručna djela

S. ALDO 1969.
Stella Aldo, *Anabattismo e antitrinitarismo in Italia*, Padova, 1969.

A. ALISI 1997.
Attilio Alisi, *Istria, città minori*, Trieste, 1997.

M. ANDERLE 2002.
Marija Anderle, *Die Loggia communis an der östlichen Adria*, Weimar, 2002.

W. ARSLAN 1986.
Wart Arslan, *Venezia gotica – l'architettura civile*, Milano, 1986.

N. BAKLIŽA, V. BRALIĆ 2004.
Nelka Bakliža, Višnja Bralić, Restauriranje slike Bartolomea Vivarinija iz Velog
Lošinja, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 28 (2004.), str. 169-177.

S. BANIĆ 2018.

Silvija Banić, *Svile iz sakristije. Povijesni tekstil u crkvama creskog dekanata*, Cres, 2018.

F. BARBIERI 2005.

Franco Barbieri, *Affreschi del Cinquecento nei palazzi vicentini*, u: *Nel palagio. Affreschi del Cinquecento nei palazzi urbani*, (ur. F. Monicelli), San Giovanni Lupatoto 2005., str. 208-277.

J. BASIOLI 1975.

Josip Basioli, *Ribolov na otoku Cresu kroz vjekove, Otočki ljetopis Cres-Lošinj 2*, (ur. Vladimir Marković), Mali Lošinj, 1975., str. 230-239.

P. BATTISTELLA 1995.

Paola Battistella, *Notizie biografiche di Andrea Michieli detto Vicentino*, *Venezia Arti*, 9 (1995.), str. 145-146.

L. BENEVENIA 1890.

Lorenzo Benevenia, *A proposito di alcune iscrizioni lapidarie Venete in Zara*, *Annuario Dalmatico*, Anno Quinto, 1890., posebni otisak u Znanstvenoj knjižnici u Zadru, bez paginacije

I. BENYOVSKY 1998.

Irena Benyovsky, *Bratovštine u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima*, *Croatica Christiana periodica* 41 (1998.), str. 137-160.

I. BENYOVSKY LATIN 2014.

Irena Benyovsky Latin, *The Venetian Impact on Urban Change in Dalmatian Towns in the First Part of the Fifteenth Century*, *Acta Histriae*, 22 (2014.), str. 573-616.

I. BENYOVSKY, T. BUKLIJAŠ 2005.

Irena Benyovsky, Tatjana Buklijaš, *Bratovština i hospital sv. Duha u Splitu u srednjem i ranom novom vijeku*, *Raukarov zbornik: zbornik u čast Tomislava Raukara*, (ur. Neven Budak), Zagreb, 2005., str. 625-657.

L. BERTALOT, A. CAMPANA 1939. – 1940.

Ludwig Bertalot, Augusto Campana, *Gli scritti di Jacopo Zenò e il suo elogio di Ciriaco d'Ancona*, *La Bibliofilia*, 41 (1939. – 1940.), str. 356-376.

M. BERTOŠA 1982.

Miroslav Bertoša, *Socijalni sukob ili farsa? Jedan događaj u Cresu 1718. godine*, *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 25 (1982.), str. 303-313.

M. BERTOŠA 1995.

Miroslav Bertoša, *Istra: Doba Venecije (XVI. – XVIII. stoljeće)*, Pula, 1995.

I. BEUC 1953.

Ivan Beuc, *Osorska komuna u pravno-povijesnom svjetlu*, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, 1 (1953.), str. 5-161.

M. BINOTTO 2000.

Margaret Binotto, *Guida a palazzo Barbaran Da Porto*, (ur. G. Beltramini), Vicenza 2000.

L. BLEHOVA ČELEBIĆ 2006.

Lenka Blehova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki, 1200 – 1500*, Podgorica, 2006.

V. BRALIĆ 2015.

Višnja Bralić, Venecija i slikarstvo baroknih stoljeća u sjevernojadranskoj Hrvatskoj, u: *Sveto i profano. Slikarstvo talijanskog baroka u Hrvatskoj*, Zagreb 2015., str. 39-60.

H. BREKO KUSTURA 2008.

Hana Breko Kustura, Iz repertoara hrvatskih srednjovjekovnih glazbenih kodeksa: napjevi u čast lokalnih svetaca, *Hagiologija. Kultovi u kontekstu* (ur. A. Marin-ković, T. Vedriš), Zagreb, 2008., str. 77-88.

A. BOCCHINA-ANTONIAZZO, M. FERRARI 1955.

Anna Bocchina-Antoniazio, Miranda Ferrari, *Case gotico-veneziane in Istria*, Trieste 1955.

M. BOLONIĆ; I. ŽIC ROKOV 1977.

Mihovil Bolonić; Ivan Žic Rokov, *Otok Krk kroz vjekove*, Zagreb, 1977.

T. BOMMARCO 2012.

Tarcisio Bommarco, *L'isola di Cherso: la presenza veneziana e le diverse dinastie popolane*, Udine, 2012.

L. BORIĆ 2002.

Laris Borić, *Razvoj arhitekture i urbanizma u gradu Cresu od 1450. do 1610. godine*, znanstveni magistarski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, 2002.

L. BORIĆ 2006.

Laris Borić, Renaissance Telamons of the Former Fanfogna Palace in Zadar - an attribution to the Paduan Workshop of Vincenzo and Giangirolamo Grandi, *Književnost, umjetnost, kultura između dviju obala Jadrana / Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell'Adriatico*, Zadar, 2010., (ur. N. Balić Nižić, N. Jakšić), str. 327-352.

L. BORIĆ 2009.

Laris Borić, Lošinjska pala Bartolomea Vivarinija u kontekstu slikarstva mletačkoga Quattrocenta, *U očekivanju povratka lošinjske slike Bartolomea Vivarinija*, (ur. I. Dlaka), Mali Lošinj, 2009., str. 5-10.

L. BORIĆ 2010.

Laris Borić, *Renesansna skulptura i arhitektonska dekoracija u Zadru*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 2010.

L. BORIĆ 2011.

Laris Borić, Fortificiranje grada Cresa u 16. stoljeću, *Ars Adriatica*, 1 (2011.), str. 133-148.

L. BORIĆ 2012.

Laris Borić, Festoni i putti u zadarskoj ranorenesansnoj skulpturi, *Metamorfoze mita, mitologija u umjetnosti srednjeg vijeka do Moderne*, Zagreb, 2012, str. 53-66.

L. BORIĆ 2013.

Laris Borić, O pojavi ranorenesansnih dekorativnih motiva u zadarskoj gotičkoj stambenoj arhitekturi sedamdesetih godina 15. stoljeća, *Mjera stanovanja – odah ladanja*, *Zbornik u čast Nadi Grujić*, *Peristil* 56 (2013.), str. 49-60.

L. BORIĆ 2014.

Laris Borić, Bilješka za Marka Andrijića u Zadru, *Ars Adriatica* 4 (2014.), str. 259-266.

L. BORIĆ 2015.

Laris Borić, Dujam Rudičić, Sanmichellijevi i Girolamo Cataneo u procesu prihvaćanja klasičnoga jezika arhitekture od Zadra do Dubrovnika tijekom druge četvrtine 16. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 39 (2015.), str. 41-54.

L. BORIĆ 2016.

Laris Borić, Patron Saints and Respective Cult Areas in Service of Political Propaganda and the Affirmation of Communal Identity: Case of the Dalmatian Town of Zadar in Mediaeval and Early Modern Period, *Arhitektura in zgodovina: arhitektura in politika* 3 (ur. R. Novak Klemenčič), Ljubljana, 2016., str. 9-22.

L. BORIĆ 2017.

Laris Borić, Emancipatory Potential of Karaman's Concept of „PeripheralArt”: Still Operative?, *GLOBAL CONVERSATIONS, Papers to commemorate five years of the CAA-GETTY INTERNATIONAL PROGRAM*, CAA Annual Conference February 15-19, 2017, College Art Association, New York, 2017.

L. BORIĆ 2018.a

Laris Borić, Forgotten „Schiavone”: a reconstruction of the artistic profile of Ivan Gapić (Giovanni da Cherso), Vasari's „assai buon maestro delle grottesche”, *Il capitale culturale, Supplementi: Visualising Past in a Foreign Country: Schiavoni / Illyrian Confraternities and Colleges in Early Modern Italy in Comparative Perspective* 7 (2018.), str. 119-136.

L. BORIĆ 2018.b

Izgradnja Gradske lože u Zadru (1565.) u urbanističkom i stilskom kontekstu formiranja venecijanske upravno-obrambene četvrti, *Likovne umjetnosti, arhitektura i povijesni identiteti, Zbornik Dana Cvita Fiskovića VII.* (ur. A. Munk, A. Marinković), str. 137-149.

L. BORIĆ 2018.c

Laris Borić, „... bella et honorevole del modo che si vede che forse una tal no si trova in Dalmatia...”: Urbanističke i arhitektonske preobrazbe grada Cresa u osvit novoga vijeka, *Creski anali: od starine do našega doba*, (ur. S. Bertoša), 1 (2018.), str. 43-55.

M. BOSCHINI 1966.

Marco Boschini, *La carta del navegar pitoresco*, ed. critica con la „Breve instruzione” premissa alle „Ricche minere della pittura veneziana” (ur. A. Pallucchini), Venezia 1966.

M. BOTTER 1950.

Mario Botter, Ossero, città italiana dei nobili ricordi, *Pagine istriane*, a. I. n. 4, ser. III (1950.), str. 341-345.

D. BOŽIČEVIĆ 2012.

Dorian Božičević, *Pregled povijesti Osorske biskupije*, Mali Lošinj, 2012.

M. BRADANOVIĆ 2004.

Šesterostrana kruna cisterne krčkog providura Angela Gradeniga, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 40 (2004.), str. 239-254.

M. BRADANOVIĆ 2008.

Marijan Bradanović, Prvi krčki renesansni klesari u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, *Zbornik Dana Cvita Fiskovića II.* (ur. P. Marković i J. Gudelj), str. 167-182.

- M. BRADANOVIĆ 2013.
 Marijan Bradanović, Prilog poznavanju stambenog graditeljstva 15. i 16. stoljeća na sjevernom Jadranu, *Mjera stanovanja – odah ladanja*, Zbornik u čast Nadi Grujić, *Peristil*, 56 (2013.), str. 71-80.
- M. BRADANOVIĆ 2016.a
 Marijan Bradanović, *Grad Krk u srednjem vijeku*, Split, 2016.
- M. BRADANOVIĆ 2016.b
 Marijan Bradanović, Još jednom o širenju renesansne skulpture na Kvarneru, *Ars Adriatica*, 6 (2016.), str. 121-138.
- A. BRAHAM 1980.
 Allan Braham, The Emperor Sigismund and the Santa Maria Maggiore Altar-Piece, *The Burlington Magazine*, 122, 923 (1980.), str. 106-112, 106.
- V. BRANCA, S. GRACIOTTI 1983.
 Vittore Branca, Sante Graciotti, *L'umanesimo in Istria*, Firenze, 1983.
- M. BRUNETTI 1925.
 Mario Brunetti, Due dogi sotto inchiesta: Agostino Barbarigo i Leonardo Loredan, *Archivio veneto-tridentino*, 7 (1925.), str. 278-329.
- I. BRUSIĆ 2012.
 Iva Brusić, Antonio Vinciguerra: the ideological initiator of the Venetian appearance of the city of Krk, 2012., *Ikon*, 5 (2012.), str. 345-350.
- I. BRUSIĆ 2015.
 Iva Brusić, Venetian political iconography and architectural decoration in Cres in the 15th century, *Ars et humanitas*, 9/2 (2015.), str. 200-214.
- N. BULST 1996.
 Netihard Bulst, Heiligeverehrung in Pestzeiten. Soziale und religiöse Reaktionen auf die spatmittelalterlichen Pestepidemien, u: *Mundus in imagine. Bildersprache und Lebenswelten im Mittelalter. Festgabe für Klaus Schreiner* (ur. A. Lothar), München 1996., str. 63-97.
- V. BUONOCORE 2011.a
 Vincenzo Buonocore, Alvise Vivarini rivisitato: problemi di committenza. Parte I, *Arte Cristiana*, 99 (2011.), 863, str. 81-94.
- V. BUONOCORE 2011.b
 Vincenzo Buonocore, Alvise Vivarini rivisitato: problemi di committenza. Parte II, *Arte Cristiana*, 99 (2011.), 864, str. 161-176.
- V. BUONOCORE 2016.
 Vincenzo Buonocore, L'Adriatico e Alvise vivarini: un percorso sotto la guida di Giovanni Bellini, la scultura e Antonello da Messina, con a margine una riflessione sulla perduta pala di Belluno, u: *Il caso Vivarini a Barletta*, (ur. G. Riefolo, F. M. Ferro), Barletta, 2016., str. 57-79.
- D. CALABI 1989.
 Donatella Calabi, Città ed edilizia pubblica nel dominio veneziano da mare: modelli, significato civile, linguaggio architettonico, u: *D'une ville à l'autre. Structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes (XIIIe-XVIe siècle)*, Rome, 1989. str. 813-843.

F. CASTELLANI 2005.

Francesca Castellani, Nel fascino di una visione di storia e d'arte. Appunti per una fortuna delle opere istriane tra Ottocento e Novecento, u: *Histria, opere d'arte restaurate: da Paolo Veneziano a Tiepolo*, Trieste, 2005.

I. CAVALLINI 1992.

Ivano Cavallini, Gli intermedi in lode di Sebastiano Querini, conte-capitano di Cherso dal 1586 – 1588, *Most / The Bridge*, 3 (1992.), str. 147-171.

I. CAVALLINI 2007.

Ivano Cavallini, Intermediji u hvalu Sebastianu Quiriniju, grofu i kapetanu Cresa od 1586. do 1588. u: *Istarske glazbene teme i portreti*, (ur. E. Stipčević), Pula, 2007., str. 80-105.

M. A. CHIARI MORETTO WIEL, C. NOVELLO TERRANOVA 1994.

Maria Agnese Chiari Moretto Wiel, Caterina Novello Terranova, *Chiesa di San Giovanni in Bragora*, Venezia, 1994.

J. CELLA 1906.

Jacopo Cella, L'omaggio di Cherso al conte Quirini, *Pagine istriane*, 4 (1906.), str. 244-261.

A. CELLA 1951.

Antonio Cella, Il Duomo di Cherso, *Pagine istriane*, 5 (1951.), str. 20-22.

M. CERIANA 2003.

Matteo Ceriana, L'architettura e la scultura decorativa, *Santa Maria dei Miracoli, la storia, la fabbrica, i restauri*, Venezia, 2003.

M. CERIANA 2004.

Matteo Ceriana, Angelo Cortivo, kat. jed. 51 u katalogu izložbe *Gli Este a Ferrara, Il Camerino di alabastro, Antonio Lombardo e la scultura all'antica* (ur. M. Ceriana), Ferrara-Milano, 2004., str. 222-225.

D. CIKOVIĆ 2015.

Danijel Ciković, Reliquiario di San Quirino presso la Cattedrale di Veglia (Krk): donazione del duca Guglielmo V di Baviera al vescovo Giovanni della Torre, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, LI (2015.), str. 55-72.

D. CIKOVIĆ 2017.

Danijel Ciković, L'eredità artistica del Medioevo nei documenti d'archivio della prima età moderna, *Mélanges de l'École française de Rome - Moyen Âge*, 129-1 (2017.), str. 143-159.

D. CIKOVIĆ 2018.a

Danijel Ciković, *Liturgijska oprema kaptolskih crkava otoka Krka u zapisniku pastoralne vizitacije biskupa Stefana Davida iz 1685. godine*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2018.

D. CIKOVIĆ 2018.b

Danijel Ciković, Biskupi, apostolski nunciji i dvije svete relikvije, izlaganje na skupu *Umjetnička baština ranog novog vijeka u Rijeci*, *Hrvatskom primorju i Istri*, 7. lipnja 2018., Rijeka, knjižica sažetaka, str. 13.

- K. CLARK 1951.
Kenneth Clark, An Early Quattrocento Triptych from Santa Maria Maggiore, Rome, *The Burlington Magazine* 93/584 (1951.), str. 339-347.
- E. CONCINA 1988.
Ennio Concina, *Pietre parole storia. Glossario della costruzione nelle fonti veneziane (sec. XV-XVIII)*, Venezia, 1988.
- E. CONCINA 1995.
Ennio Concina, *Storia dell'architettura di Venezia dal VII al XX secolo*, Milano, 1995.
- E. CONCINA 2006.
Ennio Concina, *Tempo Novo. Venezia e il Quattrocento*, Venezia, 2006.
- N. CRNKOVIĆ 1984.
Nikola Crnković, Neke značajke statusa i ustrojstva Osorske komune u doba mletačkog vladanja, *Vjesnik historijskog arhiva Rijeka*, 32 (1990.); pretisak bez bilježaka u: *Izvori za povijest otoka Cresa i Lošinja, Otočki ljetopis* 4, (ur. Julijano Sokolić), Mali Lošinj, 1984., str. 179-187.
- L. ČORALIĆ 1991.
Lovorka Čoralić, Izbori i literatura o bratovštinama u Dalmaciji od srednjeg vijeka do pada Mletačke Republike, *Croatica Christiana periodica* 27 (1991.), str. 88-96.
- L. ČORALIĆ 1995.
Lovorka Čoralić, Nazočnost, djelovanje i život doseljenika s otoka Cresa, Krka i Lošinja u Mlecima (XV. – XVIII. st.), *Krčki zbornik*, 33 (1995.), str. 373-395.
- J. ĆUS-RUKONIĆ 1982.
Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja, *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, (ur. Ž. Rapanić), Zagreb, 1982.
- J. ĆUS-RUKONIĆ 1989.
Jasminka Ćus-Rukonić, *Heraldički Cres*, Mali Lošinj, 1989.
- J. ĆUS-RUKONIĆ 1992.
Jasminka Ćus-Rukonić, Crkvice Sv. Ivana na Trgu Frana Petrisa u Cresu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 18 (1992. – 1993.), str. 141 – 146.
- J. ĆUS-RUKONIĆ, J. VELNIĆ, 2003.
Jasminka Ćus-Rukonić, Josip Velnić, Zaštitna istraživanja u katedrali u Osoru 1998., *Marasovićeve zbornik*, Split, 2003., str. 472-478.
- J. ĆUS-RUKONIĆ 2012.
Jasminka Ćus-Rukonić, Antički plovidbeni putovi i luke na cresco-lošinjskom području, *Histria Antiqua* 4 (2012.), str. 395-400.
- J. ĆUS-RUKONIĆ 2013.a
Jasminka Ćus-Rukonić, *Grbovi creskog ladanja*, Mali Lošinj, 2013.
- J. ĆUS-RUKONIĆ 2013.b
Jasminka Ćus-Rukonić, *Utvrdne cresco-lošinjskog otočja od pretpovijesti do današnjih dana*, Mali Lošinj, 2013.

J. ĆUS-RUKONIĆ 2014.

Jasminka Ćus-Rukonić, *Najnovija arheološka nalazišta u gradu Cresu*, Mali Lošinj, 2014.

J. ĆUS-RUKONIĆ 2015.

Jasminka Ćus-Rukonić, La storia della ricerca archeologica nelle isole di Cherso e Lussino, *Quaderni giuliani di storia* 36 (2015.), str. 7-22.

J. ĆUS-RUKONIĆ 2017.

Jasminka Ćus-Rukonić, Stemmi di Ossero sull'isola di Cherso nel secondo periodo della Repubblica di Venezia (1409-1797), *Atti CRS*, 47 (2017.), str. 57-107.

J. ĆUS-RUKONIĆ, D. KOVAČ 2016.

Jasminka Ćus-Rukonić, Damir Kovač, *Pozdrav iz Cresa. Razglednice iz zbirke Damira Kovača*, Cres, 2016.

P. DAVIES, D. HEMSOLL 2000.

Paul Davies, David Hemsoll, Sanmicheli's Architecture and Literary Theory, u: *Architecture and Language. Constructing Identity in European Architecture c. 1000 – c. 1650*. (ur. Georgia Clarke), New York, 2000., str. 102-117.

A. DEANOVIĆ 1981.

Ana Deanović, *Mali vječni grad Osor*, Osor, 1981.

D. DEMONJA 2013.

Damir Demonja, *Franjevačke crkve na hrvatskoj obali do kraja 16. stoljeća*, Zagreb, 2013.

M. DLAČIĆ 2016.

Mirjana Dlačić, *Bratovštine sjevernog dijela otoka Cresa*, Creski muzej, Cres, 2016.

I. DLAKA 2011.

Irena Dlaka, Sakralna baština Punte Križa, *Punta Križa* (ur. Vana Gović), Mali Lošinj, 2011., str. 37 – 49.

F. DOBROVIC 1895.

Francesco Dobrovic, *Cenni storici sulla origine e fondazione del convento di S. Francesco in Cherso nonchè sulla vita e famiglia del generale dell'ordine dei francescani minori conventuali Padra Antonio Marcello del medesimo ordine*, Padova, 1895.

F. DOBROVIC 1912.

Francesco Dobrovic, *Studio sulla fondazione del convento di S. Francesco in Cherso*, Viterbo, 1912.

P. DONAZZOLO 1912.

Pietro Donazzolo, Francesco Patrizio, erudito del secolo decimosesto (1529 – 1597), *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, 32 (1912.), str. 3-147.

N. DUBOKOVIĆ 1960.

Niko Duboković, O građevinskom razvoju grada Hvara polovinom 15. st., *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 12 (1960.), str. 164-171.

- G. DUDA MARINELLI 1984.
Gianna Duda Marinelli, Cherso: studio del tracciato della cinta muraria medioevale, *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, n.s. 84 (1984.), str. 303-318.
- G. DUDA MARINELLI 1986.
Gianna Duda Marinelli, Il Quattrocento a Cherso: considerazioni sul Duomo, *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, n.s. 86 (1986.), str. 51-78.
- G. DUDA MARINELLI 1989.
Gianna Duda Marinelli, Le strade e le fortificazioni nella piana di Cherso, *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, 89 (1989.), str. 49-75.
- G. DUDA MARINELLI 1991.
Gianna Duda Marinelli, Appunti di vita politica e sociale tra il Sette e l'Ottocento a Cherso, *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, 91 (1991.), str. 17-52.
- G. DUDA MARINELLI 1992.
Gianna Duda Marinelli, *Appunti sulla chiesa e convento di San Francesco a Cherso*, Trieste, 1992.
- G. DUDA MARINELLI 1997.
Gianna Duda Marinelli, Neglette sculture istriane, *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, 97 (1997.), str. 632-638.
- G. DUDA MARINELLI 2007.a
Gianna Duda Marinelli, Cherso – leoni marcianti, *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, 107 (2007.), str. 255-267.
- G. DUDA MARINELLI 2007.b
Gianna Duda Marinelli, Note sulla Comunità di Ossero, Cherso, Caisole e Lubenizze nella società solidale dell'arcipelago del Quarnero, *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, 107 (2007.), str. 269-340.
- G. DUDA MARINELLI 2008.
Gianna Duda Marinelli, Un frammento di epigrafe in Cherso, *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, 108 (2008.), str. 263-265.
- G. DUDA MARINELLI 2010.a
Gianna Duda Marinelli, Allevare e tessere a Cherso, *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, 110 (2010.), str. 211-240.
- G. DUDA MARINELLI 2010.b
Gianna Duda Marinelli, Cherso: San Bartolomeo al Monte sopra la Tera, *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, 110 (2010.), 413 – 417.
- J. DUNATO, D. KOVAČ 2018.
Jelena Dunato, Damir Kovač, *Život prije turizma: stare razglednice otoka Cres: iz zbirke dr. Damira Kovača*, Cres, 2018.
- V. EKL 1982.
Vanda Ekl, *Gotičko kiparstvo u Istri*, Zagreb, 1982.

M. ERSTE 2017.

Marijan Erste, La pala di Alvise Contarini della chiesa di Santa Maria Maggiore di Cherso. Storia e restauro, *ACRSR*, XLVII (2017.), str. 109-142.

A. FABER 1974.

Aleksandra Faber, Osor, antički Apsorus - Istraživanja protohisotirjskog i antičkog bedema i topografija grada. Nekropola iz vremena seobe naroda, *Arheološki pregled*, 16 (1974.), str. 79-81, 167.

A. FABER 1979.

Aleksandra Faber, Počeci urbanizacije na otocima sjevernog Jadrana – a) arheološka topografija Osora, *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Zbornik znanstvenog skupa održanog u Malom Lošinju 11. do 13. listopada 1979.*, (ur. Ž. Repanić), Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 7, Zagreb, 1982., str. 61-78.

D. FARLATO 1775.

Daniele Farlati, *Illyrici sacri, Tomus quintus. Ecclesia Iadertina cum srufraganensis et Ecclesia Zagrabiensis*, Venetiis, 1775.

A. FAZINIĆ 1988. – 1989.

Alena Fazinić, Srednjovjekovne zidine Korčule, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 12-13 (1988. – 1989.), str. 81-89.

R. FEUER-TOTH 1998.

Rozsa Feuer-Toth, Un traite italien du XV siecle dans le Codex Zichy de Budapest, u: *Les traités d'architecture de la Renaissance*, Paris, 1998., str. 99-113.

M. FILLINI, L. TOMAZ 1998.

Matteo Fillini; Luigi Tomaz, *Le chiese minori di Cherso*, Venezia, 1998.

L. FINOCCHI GHERSI 2003. – 2004.

Lorenzo Finocchi Gheresi, *Il Rinascimento veneziano di Giovanni Bellini*, Venezia, 2003. – 2004.

I. FISKOVIĆ 2016.

Igor Fisković, *Identitet crkava propovjedničkih redova u jadranskoj Hrvatskoj*, Zagreb, 2016.

P. FORTINI BROWN 1991.

Patricia Fortini Brown, The Self-Definition of Venetian Republic, *City States in Classical Antiquity and Mediaeval Italy*, (ur. A. Molho, K. Raaflaub, J. Emlen), Stuttgart, 1991.

P. FORTINI BROWN 2000.

Patricia Fortini Brown, Acquiring a classical past: historical appropriation in Renaissance Venice, u: *Antiquity and its interpreters*, (ur. A. Payne, A. Kutner, R. Smick), Cambridge university press, 2000., str. 27-39.

P. FORTINI BROWN 2015.

Patricia Fortini Brown, Between observation and appropriation, Venetian encounters with a fragmentary classical past, u: *Pietre di Venezia, spolia in se, spolia in re, Atti del convegno internazionale*, Venezia, 17-18 ottobre 2013, (ur. Monica Centanni, Luigi Sperti), Roma, 2015., str. 221-240.

- A. FORTIS 2014.
Alberto Fortis, *Ogled zapažanja o otocima Cresu i Lošinju, Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Ossero*, Split, 2014.
- H. FRIEDMANN 1946.
Herbert Friedmann, *Symbolic Goldfinch: Its History And Significance In European Devotional Art*, Washington, 1946.
- B. FUČIĆ 1949.
Branko Fučić, Izvještaj o putu po otocima Cresu i Lošinju, *Ljetopis JAZU*, 55 (1949.), str. 31-76.
- B. FUČIĆ 1995.
Branko Fučić, *Apsyrtilides*, Mali Lošinj, 1995.
- G. GAMULIN 1973.
Grgo Gamulin, Opere inedite del rinascimento, *Arte Veneta*, 27 (1973.), str. 265-269, 268.
- A. GALLI 2001.
Alessandro Galli, Le presenze veneziane a Brescia nel Quattrocento, u: *La pittura e la miniatura del Quattrocento a Brescia* (ur. Marco Rossi), Milano 2001., str. 61-67.
- J. GARDNER 1973.
Julian Gardner, Pope Nicholas IV and the Decoration of Santa Maria Maggiore, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 36, 1 (1973.), str. 1-50.
- A. GENTILI 1998.
Augusto Gentili, *Giovanni Bellini*, Art Dossier, Firenze, 1998.
- M. GEORGOPOULOU 1995.
Late Medieval Crete and Venice: An Appropriation of Byzantine Heritage, *Art Bulletin*, 77/3 (1995.), str. 479-496.
- M. GEORGOPOULOU 2001.
Maria Georgopolou, *Venice's Mediterranean Colonies*, Cambridge, 2001.
- R. GOY 2006.
Richard Goy, *Building Renaissance Venice: Patrons, Architects and Builders c. 1430-1500*, New Haven, 2006.
- M. GRANIĆ 2002.
Miroslav Granić, *Paški grbovnik*, Split, 2002.
- M. GRANIĆ 2011.
Miroslav Granić, Srednjovjekovni Pag (povijesni pregled i topografija), u: *Toponimija otoka Paga* (ur. V. Skračić), Zadar, 2011., str. 181-216.
- N. GRUJIĆ 2013.
Nada Grujić, *Kuća u Gradu*, Dubrovnik, 2013.
- J. GUDELJ, L. BORIĆ 2002.
Jasenka Gudelj, Laris Borić, Gotičko-renesansna kuća Marcello-Petris u Cresu, *Peristil*, 45 (2002.), str. 97-106.

- J. GUDELJ 2006.
 Jasenka Gudelj, Gli ambienti della cultura nobiliare in Istria: gli edifici della famiglia Scampicchio, *Atti CRS*, 36 (2006.), str. 55-116.
- J. GUDELJ 2008.
 Jasenka Gudelj, Zborna crkva Sv. Marije Snježne u Cresu, *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, u: *Zbornik Dana Cvita Fiskovića održanih 2003. i 2004. godine*, (ur. P. Marković i J. Gudelj), Zagreb, str. 149-166.
- J. GUDELJ 2010.
 Cres, samostan sv. Frane – Arhitektura i umjetnička baština, u: *Veličina malenih. Povijest i kulturna baština Hrvatske provincije sv. Jeronima franjevac konventualaca*, (ur. M. Pelc), Zagreb, 2010., 191-200.
- J. GUDELJ, A. RUSO 2013.
 Jasenka Gudelj, Anita Ruso, Tiskani traktati o arhitekturi u Dubrovniku, *Peristil*, 56 (2013.), str. 101-112.
- J. GUDELJ 2014.a
 Jasenka Gudelj, *Europska renesansa antičke Pule*, Zagreb, 2014.
- J. GUDELJ 2014.b
 Jasenka Gudelj, Radionice i klasični jezik u ranome novom vijeku: traktati i crteži na istočnoj obali Jadrana, *Majstorske radionice u umjetničkoj baštini Hrvatske*, *Zbornik Dana Cvita Fiskovića V.*, (ur. D. Milinović, A. Marinković, A. Munk), Zagreb, 2014., str. 101-111.
- J. GUDELJ 2015.
 Jasenka Gudelj, Lo Stato da Mar: l'architettura. Il Cinquecento in Istria e in Dalmazia, u: *Storia dell'architettura nel Veneto: il Cinquecento*, (ur. D. Battilotti, G. Beltramini), Venezia, 2015., str. 262-267.
- J. GUDELJ 2017.a
 Jasenka Gudelj, Materijalna kultura društvenih elita mletačke Istre: kuća obitelji Negri iz Labina polovicom 16. stoljeća, u: *Istra u novom vijeku*, (ur. T. Bradara), Monografije i katalogi 30, Arheološki muzej Istre, Pula, 2017., str. 189-221.
- J. GUDELJ 2017.b
 Jasenka Gudelj, Arhitektura ranonovovjekovnog Labina: modeli, naručitelji, radionice, u: *1. Labinski povijesni susreti* (ur. S. Bertoša), str. 144-182.
- J. GUDELJ 2018.
 Jasenka Gudelj, La loggia di Sebenico e la costruzione dell'identità locale tra Venezia e l'antico, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, LX/ 1 (2018.), str. 126-147.
- E. HILJE 1998.
 Emil Hilje, Djelatnost korčulanskih majstora u zadarskoj regiji, *Godišnjak grada Korčule*, 3 (1998.), str. 115-120.
- E. HILJE 1999.
 Emil Hilje, *Srednjovjekovno graditeljstvo otoka Paga*, Zadar, 1999.
- E. HILJE 2011.
 Emil Hilje, Spomenici povijesnoga graditeljstva na otoku Pagu, *Toponimija otoka Paga*, (ur. K. Juran), Zadar, 2011., str. 105-192.

- Z. HORVAT 1993.
Zorislav Horvat, Kružne branič-kule u Hrvatskoj krajini u XVI. stoljeću, *Prostor*, 1 (1993.), str. 59-188.
- K. HORVAT LEVAJ 1986.
Katarina Horvat, Hum – razvoj grada, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 10 (1986.), str. 41-68.
- D. HOWARD 1984.
Deborah Howard, Review: Alvise Vivarini, his art and influence, *The Art Bulletin*, 66 (1984.), str. 528-531.
- D. HOWARD 2000.
Deborah Howard, *Venice and the East: The Impact of the Islamic World on Venetian architecture 1100-1500*, New Haven and London, 2000.
- D. HOWARD 2004.
Deborah Howard, *The Architectural History of Venice*, New Haven and London, 2004.
- D. HOWARD 2007.
Deborah Howard, *Architectural Politics in Renaissance Venice*, tekst predavanja održanog 10. 5. 2007., dostupno na <https://www.thebritishacademy.ac.uk/sites/default/files/pba154p029.pdf>
- P. HUMFREY 1993.
Peter Humfrey, *The Altarpiece in Renaissance Venice*, New Haven-London, 1993.
- E. IMAMOVIĆ 1979.
Enver Imamović, *Povijesno-arheološki vodič po Osoru*, Sarajevo, 1979.
- E. IMAMOVIĆ 1987.
Enver Imamović, *Otoci Cres i Lošinj od ranog srednjeg vijeka do konca XVII. stoljeća*, Mali Lošinj, 1987.
- G. INCISA DELLA ROCCHETTA 1949.
Giovanni Incisa della Rocchetta, Due quadri di Jacopo Zucchi per Santa Maria Maggiore, *Strenna dei Romanisti*, 10 (1949.), str. 288-293.
- R. IVANČEVIĆ 1986.
Radovan Ivančević, Problem renesansne kupole Osorske katedrale, *Peristil* 29 (1986.), str. 55-70.
- G. IVANIŠEVIĆ, 2005.
Goran Ivanišević, *Velološinjski ljetopis u 725 godina Velog Lošinja*, Zagreb 2005.
- T. G. JACKSON 1887.
Thomas Graham Jackson, *Dalmatia, the Quarner, and Istria*, vol. III, Oxford, 1887.
- Z. JANEKOVIĆ 1997.
Zdenka Janeković, Frane Petrić - O 400. obljetnici smrti hrvatskoga renesansnoga filozofa, *Dubrovnik* 8, 1-3 (1997.), str. 44-59.
- M. JURKOVIĆ 1990.
Miljenko Jurković, *Romanička sakralna arhitektura na gornjojadranskim otocima*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 1990.

- LJ. KARAMAN 1963.
Ljubo Karaman, *O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva*, Zagreb, 1963.
- T. KLANICZAY 1988.
Tibor Klaniczay, Manierismo della parola e della figura, u: *Letteratura italiana e arti figurative*, 1. (ur. A. Franceschetti), Firenze, 1988., str. 101-116.
- S. KOVAČIĆ 2002.
Slavko Kovačić, Vjerske, društvene i privredne prilike na otocima Cresu i Lošnju prema izvještajima o stanju Osorske biskupije (1589. – 1805.), u: *Između povijesti i teologije, zbornik radova u čast fra Atanazija Matanića*, Zadar – Krk, 2002., str. 330-331.
- M. L. KING, 1989.
Margaret L. King, *Umanesimo e patriziato a Venezia nel Quattrocento*, Roma, 1989.
- K. K. KOPREK, J. BENKOVIĆ 2011.
Katica Katarina Koprek, Jelena Benković, Rukopisni fragmenti u franjevačkom samostanu na Cresu, sv. *Cecilija*, 3/4 (2011.), str. 35-39.
- N. KRSTULOVIĆ 2011.
Nevena Krstulović: Konzervatorsko-restauratorski radovi na skulpturama sv. Jeronima i sv. Blaža iz Creskog muzeja, *Portal*, 2 (2011.), str. 147-158.
- M. KUNČIĆ 2008.
Meri Kunčić, *Od pošasti sačuvaj nas. Utjecaj osmanske opasnosti i kužnih epidemija na ikonografiju zavjetnih slika. Primjer Splita i Trogira u XV. i XVI. stoljeću*, Zagreb, 2008.
- N. LEMESSI 1959.
Niccolò Lemessi, Contributi alla storia ecclesiastica di Cherso, *Padre Alfonso Orlini Istriano da Cherso, Comitato per le onoranze nell'aureo giubileo sacerdotale*, Padova, 1959., str. 163-186.
- N. LEMESSI 1979.
Niccolò Lemessi, *Note geografiche storiche artistiche sull'isola di Cherso*, vol. I. – V., Roma, 1979.
- P. LEROTIĆ 2012.
Pavao Lerotić: Slika Bartolomea Vivarinija iz Velog Lošinja: model zaštite u neprimjerenim mikroklimatskim uvjetima, *Portal*, 3 (2012.), str. 93 – 106.
- R. LIEBERMANN 1991.
Ralph Liebermann, Real Architecture, Imaginary History, The Arsenale Gate as Venetian Mythology, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 54 (1991), str. 117-126.
- K. MAJER JURIŠIĆ 2011.
Krasanka Majer Jurišić, Izgradnja i održavanje upravnih građevina u Krku od Vinciguerrine obnove iz godine 1489. do kraja 18. st., *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 35 (2011.), str. 7-22.
- K. MAJER JURIŠIĆ 2014.
Krasanka Majer Jurišić, Nacrt Kneževe palače u Cresu iz 1854. godine u svjetlu njezinih razvojnih i prostornih obilježja, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 38 (2014.), str. 187-194.

K. MAJER JURIŠIĆ 2017.

Krasanka Majer Jurišić, *Arhitektura vlasti i suda. Vijećnice, lože i kneževе palače u Dalmaciji od 15. do 18. st.*, Zagreb, 2017.

L. MARCUCCI BARBATELLI 1964.

Luisa Marcucci Barbatelli, Bernardo, detto Bernardino Poccetti, in *Dizionario biografico degli italiani*, 6, Roma, 1964., [http://www.treccani.it/enciclopedia/barbatelli-bernardo-detto-bernardino-poccetti_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/barbatelli-bernardo-detto-bernardino-poccetti_(Dizionario-Biografico)/)

L. MARGETIĆ 1975

Lujo Margetić, Creska općina u svjetlu isprave od 5. listopada 1283. i pitanje kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 7 (1975.), str. 5 – 80.

A. MARINKOVIĆ, M. M. MARUŠIĆ 2016.

Ana Marinković, Matko Matija Marušić, *Fatto a imitazione di quello di s. Marco*. Istočnojadranske inačice korske pregrade crkve sv. Marka u Veneciji, u: *Razmjena umjetničkih iskustava u jadranskom bazenu. Zbornik Dana Cvita Fiskovića VI.* (ur. J. Gudelj, P. Marković), Zagreb, 2016., str. 55-67.

A. MARKHAM SCHULZ 1983.

Anne Markham Schulz, *Antonio Rizzo, Sculptor and Architect*, New Jersey, 1983.

A. MARKHAM SCHULZ 1983.b

Anne Markham Schulz, Giovanni Buora Iapicida, *Arte Lombarda*, 65/2 (1983.), str. 49–72.

M. MARKOVIĆ 2001.

Mirko Marković, *Hrvatski gradovi na starim planovima i vedutama*, Zagreb, 2001.

P. MARKOVIĆ 2004.

Predrag Marković, Arhitektura renesanse u Hrvatskoj, u: *Hrvatska renesansa*, katalog izložbe, (ur. M. Jurković, A. Erlande-Brandenburg), Zagreb, 2004., str. 73-109.

P. MARKOVIĆ 2006.

Predrag Marković, Mramorni reljefi venecijanske radionice Bon u Senju i krčki knezovi Frankopani, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 30 (2006.), str. 9-28.

S. MASON 2005.

Stefania Mason, Ai confini dell'impero: dipinti veneziani d'oltresponda, u: *Istria. Opere d'arte restaurate: da Paolo Veneziano a Tiepolo* (ur. F. Castellani, P. Casadio), Milano, 2005., str. 47-54.

I. MATEJČIĆ 1992.

Ivan Matejčić, Prilozi za katalog renesansne skulpture u Hrvatskoj, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 33 (1992.), str. 5-19.

I. MATEJČIĆ 1993.

Ivan Matejčić, Dva priloga za katalog renesansne skulpture u Istri, u: *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu evropske tradicije*, Posebno izdanje zbornika Pedagoškog fakulteta, Rijeka, 1993., str. 227-233.

I. MATEJČIĆ 1995.

Ivan Matejčić, Contributo per il catalogo delle sculture del Rinascimento in Istria e nel Quarnero. *Arte Veneta* 47 (1995.), str. 15-19.

- I. MATEJČIĆ 1997.
Ivan Matejčić, Qualche paragone e nuovi esempi della scultura lignea rinascimentale in Istria, *La scultura lignea nell'arco alpino (1450-1550): storia, stili e tecniche*, Udine, 1997., str. 247-256.
- I. MATEJČIĆ 2006.
Ivan Matejčić, Novità e proposte per Andrea da Murano intagliatore, *Saggi e memorie di storia dell'arte*, 30 (2006.), str. 189-202.
- I. MATEJČIĆ 2017.
Ivan Matejčić, Pulski poliptih - The Polyptych from Pula, *Istra u novom Vijeku - Lav i orao*, (ur. T. Bradara), Pula, 2017., str. 81-102.
- J. MCANDREW 1980.
John McAndrew, *Venetian Architecture of the Early Renaissance*, Cambridge (Mass.), 1980.
- V. MENEGHIN 1962.
Vittorino Meneghin, *San Michele in Isola*, Venezia, 1962.
- I. MITIS 1907.
Ignazio Mitis, Avanzi di scultura veneziana a Cherso, *Pagine istriane*, 9 (1907.), str. 16-21.
- I. MITIS 1911.
Ignazio Mitis, Avanzi di scultura veneziana a Cherso, *Pagine istriane*, 13 (1911.), str. 135-145.
- I. MITIS 1913.
Ignazio Mitis, Scavi di S. Bartolomeo, *Pagine Istriane*, (1913.), str. 5-6.
- S. MITIS 1893.
Silvio Mitis *Il governo della repubblica Veneta nell'isola di Cherso*, Maddaloni, 1893.
- S. MITIS 1899.
Silvio Mitis, Note storiche sull'isola di Cherso, *Rivista dalmatica*, (1899.) 1/2, str. 143-168; 1/3, str. 232-256; 1/4 str. 53-76,
- S. MITIS 1925.a
Silvio Mitis, Storia dell'isola di Cherso-Ossero dal 476 al 1409, *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, 37 (1925.), str. 75-231.
- S. MITIS 1925.b
Silvio Mitis, *Ancora della famiglia Drasio (Drasa) e specialmante del sopracomito Collane*, Zara, 1925., posebni otisak
- S. MITIS 1927.
Silvio Mitis, La partecipazione di Cherso-Ossero alla civiltà italica, *Archeografo triestino*, ser. III. 14 (1927.), str. 3-123.
- S. MITIS 1933.
Silvio Mitis, *Cherso ed Ossero sotto la Serenissima*, Parenzo, 1933.
- D. MLACOVIĆ 2012.
Dušan Mlacović, *Plemstvo i otok, pad i uspon rapskoga plemstva*, Zagreb, 2012.

- A. MOHOROVIČIĆ 1954.
Andro Mohorovičić, Prilog analizi razvoja historijske arhitekture na otocima Cresu i Lošinju, *Ljetopis JAZU*, 59 (1954.), str. 211-226.
- A. MOHOROVIČIĆ 1955.
Andro Mohorovičić, Analiza razvoja pučkih nastamba na otočkoj skupini Cres-Lošinj, *Ljetopis JAZU*, 60 (1955.), str. 387-399.
- A. MOHOROVIČIĆ 1956.
Andro Mohorovičić, Analiza razvoja urbanističke strukture naselja na otocima zapadnog Kvarnera, *Ljetopis JAZU*, 61 (1956.), str. 461-493.
- W. A. NEUMANN 1897.
Wilhelm Antun Neumann, Aus einem Berichte des Professor Dr. W. Neumann and die k. k. Central-Commission ddo. 7. october 1897, *Mittheilungen der K.K. Central-Commission fur erforschung und erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, Wien, 1897.
- A. DE NICOLÒ SALMAZO 1976.
Alberta de Nicolò Salmazo, Per una ricostruzione della prima attività di Andrea da Murano, *Saggi e Memorie di Storia dell'arte*, 10 (1976.), str. 7-110.
- M. O'CONNELL 2009.
Monique O'Connell, *Men of Empire: Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, Baltimore, 2009.
- A. ORLINI 1964.
Alfonso Orlini, *Santa Maria Maggiore – chiesa collegiata della città di Cherso*, Padova, 1964.
- A. ORLINI 1966.
Alfonso Orlini, *Chiesa e convento di San Francesco a Cherso della prima epoca francescana dei Frati Minori Conventuali e due suoi grandi figli*, Padova 1966.
- A. ORLINI 1968.
Alfonso Orlini, *Il Monastero delle Benedettine di San Pietro di Cherso*, Roma, 1968.
- I. OSTOJIĆ 1964.
Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatsloj i ostalim našim krajevima: Benediktinci u Dalmaciji*, Tkon, 1964.
- G. ORTALLI 2007.
Gherardo Ortalli, Božji sud u dalmatinskim i istarskim područjima i međusobna statutarna povezanost Mletaka i općina pod njihovom vlašću, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 28/2 (2007.), str. 905-930.
- R. PALLUCCHINI 1962.
Rodolfo Pallucchini, *I Vivarini (Antonio, Bartolomeo, Alvise)*, Venezia, 1962.
- P. PAOLETTI 1893.
Pietro Paoletti, *L'architettura e la sculture del Rinascimento in Venezia*, Venezia, 1893.
- I. PEDERIN 1990.
Ivan Pederin, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409 – 1797)*, Dubrovnik, 1990.

- G. PELLEGRINI 1930.
Giovanni Pellegrini, Guida descrittiva dell R. Museo archeologico di Venezia, sezione classica, vol. II, Padova, 1930.
- E. PETRINI 1991.
Enzo Petrini, *Cherso – la città felice*, Edizioni ricerche, 1991.
- S. PETRIS 1892.
Stefano Petris, *Spoglio dei libri consigli della città di Cherso*, vol. I, Capodistria, 1892.
- S. PETRIS 1897.
Stefano Petris, *Spoglio dei libri consigli della città di Cherso*, vol. II, 1531—1556), Programma dell'I. R. Ginnasio superiore di Capodistria, Anno scoi. 1896—97, Capodistria 1897, str. 3-44.
- S. PETRIS 1902.
Stefano Petris, *Spoglio dei »Libri Consigli« della città di Cherso (vol. II) e sei lettere inedite di Francesco Patrizio, Programma dell'I. R. Ginnasio superiore di Capodistria, Anno scoi. 1901—1902, Capodistria 1902, str. 3—29 (od 1548. do 1555.)*
- S. PETRIS 1907.
Stefano Petris, *La basilica di Ossero, Pagine Istriane*, 6 (1907.), str. 73-77.
- S. PETRIS 1909. (1975.)
Stefano Petris *Un processo per eresia nel XVI secolo (Matteo Patrizio da Cherso), Pagine istriane*, x. 7/1, Capodistria, 1909., pretisak s hrvatskom prijevodom u: *Otočki ljetopis 2*, (ur. V. Marković), Mali Lošinj 1975., str. 254-257
- D. PINCUS 2003.
Debra Pincus, *Bellini and Sculpture*, u: *The Cambridge companion to Giovanni Bellini*, (ur. P. Humfrey), Cambridge, 2003.
- M. PLANIĆ-LONČARIĆ 1988.-1989.
Zajednički prostori stambenih zona Dubrovnika, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 12-13 (1989.), str. 65-75.
- L. POZZO-BALBI 1933.
Lamberto Pozzo-Balbi, *L'isola di Cherso*, Roma, 1933.
- G. PRAGA 1934.
Giuseppe Praga, *L'arte sacra dalmata in un'imminente mostra zaratina*, *Archivio storico per la Dalmazia*, XVII, 101 (1934.), str. 247-259.
- M. PRELOG 1963.
Milan Prelog, *Cres – građevni razvoj jednog malog, starog grada*, *Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti*, 1 (1963.), str. 3-17.
- I. PRIJATELJ PAVIČIĆ 1993.
Ivana Prijatelj Pavičić, *O autorima dviju slika posvećenih pobjedi kod Lepanta*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 17 (1993.), str. 50-56.
- I. PRIJATELJ PAVIČIĆ 2018.
Ivana Prijatelj Pavičić, *Prilog poznavanju zastupljenosti i rasprostranjenosti ikonografski srodnih oltarnih slika s prikazom Gospe od Ružarija s likovima savezničkih vladara na području istočnog Jadrana, južne Italije i Provanse*, *Ars Adriatica*, 8 (2018.), str. 105-128.

- P. PUHMAJER 2018.
Petar Puhmajer, Nova Kraljevica, *Ars Adriatica*, 8 (2018.), str. 129-152.
- A. ROMAGNOLO 1998.
Antonio Romagnolo, Il Polesine di Rovigo 1540-1600, u: *La Pittura nel Veneto. Il Cinquecento*, Milano 1998., str. 894-895.
- A. ROSSEBASTIANO 2009.
Alda Rossebastiano, Scorci di Dalmazia nelle relazioni di viaggio di Nicolo e Milliaduse d'Este pellegrini in Terrasanta (1413 e 1440), u: *La Dalmazia nelle relazioni di viaggiatori e pellegrini da Venezia tra Quattro e Seicento*, Atti dei convegni dei Lincei 243 (ur. S. Graciotti), Roma 2009., str. 131-164.
- A. REHBERG 2003.
Andreas Rehberg, Nuntii, Questuarii, Falsarii; L'ospedale di S. Spirito in Sassia e la raccolta delle elemosine nel periodo avignonese, *Mélanges de l'école française de Rome; Moyen Âge* 115 (2003.) 1, str. 41-132.
- J. RIGHETTI 1891.
Johann Righetti, Bildende Kunst in Istrien Plastik und Malerei, u: *Die osterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Aus Kunstenland, Gorz, Gradisca, Triest und Istrien*, Wien, 1891.
- M. RIGHETTI 1987.
Marina Righetti, La basilica tra Due e Trecento, u: *La basilica romana di Santa Maria Maggiore*, (ur. C. Pietrangeli), Firenze, 1987., str. 129-168.
- A. RIZZI 2005.
Alberto Rizzi, *Leoni di Venezia in Dalmazia*, Venezia, 2005.
- D. ROSAND 2001.
David Rosand, *Myths of Venice: The Figuration of a State*, The University of North Carolina, 2001.
- P. RUNJE 1985.
Petar Runje, Novi prilozi za život o. Mateja Bošnjaka-Mastilića, franjevca trećoreca (o. 1430-1525), *Croatia Christiana Periodica* 9/16 (1985.), str. 107-118.
- A. SABLJAK, P. VEŽIĆ 1979.
Alenka Sabljak; Pavuša Vežić, Obnova kuće Nassis u Zadru, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 4-5 (1978-1979.), str. 155-179.
- A. SANTANGELO 1935.
Antonino Santangelo, *Inventario degli oggetti d'arte d'Italia, Provincia di Pola*, Roma, 1935.
- J. SCHÄFER 2015.
Joachim Schafer, Artikel Isidor von Antiochia, aus dem Ökumenischen Heiligenlexikon - https://www.heiligenlexikon.de/BiographienI/Isidor_von_Antiochia.html, posjećeno 11. 11. 2018.
- F. SEMI 1934.
Francesco Semi, Mostra d'arte sacra di Zara, *Emporium*, XII/LXXX (1934.), n. 477, str. 174-177.

P. SKOK 1950.

Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo na našim otocima*, Zagreb, 1950.

K. N. SIMONČIĆ 2018.

Katarina Nina Simončić, Pitanje odjevnog identiteta Hrvata u ilustriranim knjigama odjevne tematike s kraja 16. stoljeća, u: *Zbornik u čast Zvonka Makovića - Imago, imaginatio, imaginabile* (ur. D. Damjanović, L. Magaš Bilandžić), Zagreb, 2018., str. 55-75.

M. SLUKAN-ALTIĆ 2000.

Mirela Slukan-Altić, *Stari zemljovidi otoka Cresa*, Rijeka, 2000.

G. SOBOTA MATEJČIĆ 2011.

Gordana Sobota Matejčić, Alvise Vivarini, San Sebastiano i sveti, u: *Tizian, Tintoretto, Veronese, veliki majstori renesanse*, katalog izložbe (ur. R. Tomić), Zagreb, 2011., str. 77-79.

I. SOLIS 2012.

Inge Solis, *Nužnici i kultura stanovanja jadranske Hrvatske kroz srednji vijek i renesansu*, Cres, 2012.

I. SOLIS 2014.

Inge Solis, *Crkve i kapele cresko-lošinjskog arhipelaga, 1. dio*, Cres, 2014.

I. SOLIS 2018.

Inge Solis, *Stara creska jezgra i gradska kuća*, Cres, 2018.

J. STEER 1982.

John Steer, *Alvise Vivarini his art and influence*, Cambridge, 1982.

P. STICOTTI 1893.

Pietro Sticotti, *Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn*, 16 (1893).

P. STICOTTI 1914.

Pietro Sticotti, Documenti epigrafici dell'Istria medievale, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, 30 (1914.), str. 35-153.

E. STIPČEVIĆ 1997.

Ennio Stipčević, O čudesa..., *Vijenac*, 103-104 (1997.)

E. STIPČEVIĆ 2000.

Ennio Stipčević, Ghirlande (1588) Stefanella de Petrisa, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 51-52 (2000), str. 141-145.

N. STRAŽIČIĆ 1981.

Nikola Stražičić, Otok Cres – prilog poznavanju geografije naših otoka, *Otočki ljetopis Cres-Lošinj*, 4 (1981.)

M. SUIĆ 2003

Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 2003.

T. SUŠANJ 2005.

Tea Sušanj, Dva drvorezbarena triptiha s otoka Cresa, *Peristil*, 48 (2005.), str. 45-52.

- T. SUŠANJ PROTIĆ 2011.
Tea Sušanji Protić, Svetac na prijestolju: grupa drvenih skulptura s otoka Cresa, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, str. 187-203.
- T. SUŠANJ PROTIĆ 2013.-2014.
Tea Sušanji Protić, Gotičke kapele s kvadratičnom apsidom na otoku Cresu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Republike Hrvatske*, (2013. – 2014.), str. 37-38, 49-64.
- T. SUŠANJ PROTIĆ 2014.
Tea Sušanji Protić, Renesansna kuća Moisé u Cresu – rezultati konzervatorskih istraživanja 2011. godine, *Ars Adriatica*, 4 (2014.), str. 283-298
- T. SUŠANJ PROTIĆ 2015.
Tea Sušanji Protić, O urbanizmu Osora nakon 1450. godine, *Ars Adriatica*, 5 (2015.), str. 95-114.
- T. SUŠANJ PROTIĆ 2018.
Tea Sušanji Protić, *Tabulae pictae* u palači Petris-Moisè u Cresu, *Ars Adriatica*, 8 (2018.), str. 81-104.
- E. SVALDUZ 2004.
Elena Svalduz, Città e „quasi-città”: i giochi di cala come strategia di ricerca, u: *L'Ambizione di essere città. Piccoli, grandi centri nell'Italia rinascimentale*, (ur. E Svalduz, Venezia, 2004.
- M. ŠIMIĆ 2002.
Marinka Šimić, Kajkavizmi u creskoj *Muci* Franića Vodarića, *Fluminensia*, 14/2 (2002), str. 73-84.
- D. ŠOUREK 2015.
Danko Šourek, *Altarističke radionice na granici: barokni mramorni oltari u Rijeci i Hrvatskom primorju*, Zagreb, 2015.
- S. ŠTEFANAC 1998.
Samo Štefanac, Le opere della cerchia di Pietro Lombardo in Slovenia, *Territori e contesti d'arte*, 1 (1998.), str. 29-50.
- S. ŠTEFANAC 1986.
Samo Štefanac, O arhitektonskim i kiparskim ukrasima Osorske katedrale, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26 (1986.), str. 263-285.
- S. ŠTEFANAC 1989.
Samo Štefanac, Marginalije uz Andrijićevu radionicu: problem izvora kapitela s delfinima”, u: *Korčulanski zbornik*, 1998., str. 191-199.
- S. ŠTEFANAC 1989.
Samo Štefanac, Le sculture di Giovanni Buora a Ossero, *Venezia arti*, 3 (1989.), str. 41-45.
- S. ŠTEFANAC 2006.
Samo Štefanac, Gli inizi dell'architettura „all'antica” in Istria nel Quattrocento, *Saggi e memorie di storia dell'arte*, 30 (2006.), str. 203-225.
- V. ŠTEFANIĆ, L. KOŠUTA 1951.
Vjekoslav Štefanić, Leo Košuta, Arhiv bivše osorske biskupije, *Starine*, 43 (1951), str. 289-332.

V. ŠTOKOVIĆ 1991.

Vjekoslav Štoković, Poslovne knjige istarskih bratovština – značajni izvori za proučavanje društvene i gospodarske povijesti (jedan primjer iz Tara na Poreštini), *Vjesnik Istarskog Arhiva* 1 (1991.), str. 85-95.

S. TABACCHI 1999.

Stefano Tabacchi, Coriolano Garzadori, *Dizionario Biografico degli Italiani*, 52 (1999) [http://www.treccani.it/enciclopedia/coriolano-garzadori_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/coriolano-garzadori_(Dizionario-Biografico)/)

B. TADIĆ 1982.

Biserka Tadić, *Rovinj – razvoj naselja*, Zagreb, 1982.

G. TAGLIAFERRO 2010.

Giorgio Tagliaferro, MICHIELI, Andrea, *Dizionario Biografico degli Italiani*, 74 (2010.) [http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-michieli_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-michieli_(Dizionario-Biografico)/) (pristup 29. studenog 2018.).

L. TOMAZ 1996.

Luigi Tomaz, *Le quattro giornate di Cherso*, 25, Venezia, 1996.

L. TOMAZ 2002.

Mura, torri, porte della magnifica Comunità di Cherso, Quaderni della Comunità Chersina, Collana Storica, n.o 4, Conselve, 2002.

M. TOMASI 2008.

Michele Tomasi, Prima, dopo, attorno alla cappella: il culto di Sant'Isidoro a Venezia, u: *La cappella di Sant'Isidoro*, *Quaderni della Procuratoria di San Marco*, 3 (2008.), str. 15-23.

C. TONINI 2009.

Camillo Tonini, Sulla rotta dei pellegrini: cate nautiche, portolani e isolari dalle collezioni del Museo Correr, u: *La Dalmazia nelle relazioni di viaggiatori e pellegrini da Venezia tra Quattro e Seicento* (ur. S. Graciotti), Roma 2009., str. 21-65.

E. TRINCANATO 1984.

Egle Renata Trincanato, Le forme dell'edilizia veneziana (XV – XVIII secolo), *Dietro i palazzi: tre secoli di architettura minore a Venezia 1492 – 1803*, (ur. G. Gianighian), Venezia, 1984, str. 11-23.

E. TRINCANATO 1995.

Egle Renata Trincanato, *Venezia minore – a guide to Venetian domestic architecture*, Venezia, 1995.

G. VALENTINELLI 1866.

Giovanni Valentinelli, *Marmi scolpiti del Museo archeologico della Marciana di Venezia*, Prato, 1866.

H. W. VAN OS 1968.

Hendrik Willem Van Os, Schnee in Siena, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 19 (1968.), str. 1-50, 222.

G. VASARI 1568.

Giorgio Vasari, *Le Vite dei piu eccellenti pittori, scultori e architetti*, 1568., ed. Newton, Roma, 1991.

- T. VEDRIŠ 2005.
Trpimir Vedriš, Communities in conflict: the rivalry between the cults of Sts. Anastasia and Chrysogonus in medieval Zadar, *Annual of Medieval Studies at CEU*, 11 (2005.), str. 29-48.
- P. VEŽIĆ 1980.-1981.
Pavuša Vežić, Obnova palače Grisogono u Zadru, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 6-7 (1980-81.), str. 47-55.
- J. VLAHOVIĆ 1968.
Josip Vlahović, *Le comunità di Cherso e Ossero*, Rijeka, 1968.
- J. VLAHOVIĆ 1985.
Josip Vlahović, Sveti mučenik Izidor zaštitnik grada Cresa, *Croatica Christiana periodica*, 9/15 (1985.), str. 242-245.
- J. VLAHOVIĆ 1990.
Josip Vlahović, Inventari crkve i samostana sv. Franje u Cresu u 16. stoljeću, *Croatica Christiana Periodica*, 14/26 (1990.), str. 62-82.
- J. VLAHOVIĆ 1995.
Josip Vlahović, *Odlomci iz povijesti grada Cresa*, Zagreb, 1995.
- D. WESTPHAL 1934.
Dorothee Westphal, Ein wenig bekanntes Bild des Alvise Vivarini in Cherso, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 3/3 (1934.), 189-191.
- B. WISCH, D. COLE AHL 2000.
Barbara Wisch, Diane Cole Ahl, *Confraternities in the Visual Arts in Renaissance Italy*, Cambridge, 2000.
- M. ZANINOVIĆ 2005.
Marin Zaninović, Apsoros i Crexa na Jadranskom putu, *Senjski zbornik*, 32 (2005.), str. 5-24.
- I. ZDRAVKOVIĆ 1956.
Ivan Zdravković: Bujovićeve palata u Perastu i njena restauracija, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 4-5 (1956.), str. 355-372.
- D. ZELIĆ 1993.
Danko Zelić, Nastanak urbanih naselja na otoku Krku, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 18 (1993.), str. 7-17.
- I. ŽIC ROKOV 1971.
Ivan Žic Rokov, Kompleks katedrala – sv. Kvirin na Krku, *Rad JAZU*, knjiga 360, (1971.), str. 131-157.
- L. ŽUPANOVIĆ
Lovro Županović, Prilog obitelji Patricij – Petrić hrvatskoj i evropskoj glazbenoj kulturi, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 5/9-10 (1979.), str. 111-116.

Indeks važnijih pojmova i imena

- apostolski vizitator
  - Valier, Agostino 13, 57, 61, 69, 75, 77-84, 107, 155
- Andrea da Murano 158-161, 164-168
- Apsoros 28, 191
- Bellini, Giovanni 52-57, 62, 159, 165-166, 171, 179, 191
- benediktinski samostan Sv. Petra u Cresu 21, 40, 43, 63, 71, 74 – 77, 183
- biskupi Osorske biskupije
  - Garzadori, Coriolano 57-58, 60-61, 75, 167, 168, 171, 175, 183, 190
  - Garzadori, Ottaviano 58, 75, 168, 171, 190
  - Giusti, Giovanni 49
  - Negri, Marco 43, 48-49, 54, 56, 186
  - Palčić, Antun 48, 50, 54
  - fra Vito 65, 70
- Bochina, creski rod 22, 75, 79, 89, 98, 99, 105-108, 120, 122, 124-126, 128-130, 141, 180
- Buora, Giovanni 23, 54
- *burgus* (srednjovjekovno vangrađe) 25, 32-33, 36-38, 97, 117, 126, 131, 134, 137, 150
- bratovštine 6, 7, 13, 22, 26, 36, 37-38, 43, 47, 57, 63, 66, 77, 78, 80-84, 86, 93, 100, 107, 108, 139, 156, 159, 166, 173, 175, 182, 187, 189, 191, 192
- Campin 21, 32, 35, 36, 39, 93, 94, 132
- Codussi, Mauro 23, 26, 39, 49, 50, 52, 91, 92, 126, 154, 177
- Crexa (Crepša) 17, 19, 20, 31-34, 131
- Colombis (Golubić), creski rod 106-109
  - Blaž Colombis 107-109
  - Jakov Colombis 108-109
  - Lucije Blažev 108
  - Ivan Blažev 108
  - Uršula Colombis rođ. Bochina 106, 108
- da Bergamo, Giovanni 23, 49
- Donatis, creski rod 98, 99, 119
- Dragozetići 12, 179-181, 187
- Draža, creski rod 69, 79, 99, 105, 107, 109-111, 122, 124, 126, 128-130, 140, 166
- Dusi, Cosroe 167, 169, 172
- dužd
  - Barbarigo, Agostino 25, 43, 45, 56,
  - Cicogna, Pasquale 187
  - da Ponte, Nicolo 149, 187
- Ferriccioli, creski rod 81
- fontik 29, 40, 86, 91, 109, 112, 132, 155-156, 193
- forum 18, 23, 32, 35
- Fontana, Ivan Krstitelj, majstor, graditelj zvonika Sv. Frane 70-71
- Francesco, majstor pročelja zborne crkve 11, 26, 47, 53-56, 66, 126, 129-130, 165-166, 177-180, 182-183, 186, 190-191
- franjevački samotan i crkva Sv. Frane u Cresu
- Gesmondo (-in), Andrea, klesar i graditelj 59, 68, 144, 147, 185-186
- Gapić, creski rod 7, 12, 27, 29, 89, 98-99, 104, 119, 129, 167, 173-175, 191
- Gašparinić, Frane, majstor graditelj i klesar 92
- gradska vrata
  - *pusterle*, manja gradska vrata 137, 150
  - srednjovjekovna vrata Sv. Martina 35, 40, 115-115, 132-136, 143, 149,
  - srednjovjekovna vrata Sv. Klare 34, 40, 84, 133, 135, 137
  - renesansna Lučka vrata 39, 90-94, 143, 149-154, 158, 183
  - renesansna Gradska vrata (porta Marcella) 40, 89-90, 118, 126, 136-138, 144-147, 149-151, 153, 158, 187
  - renesansna Mala vrata (porta Bragadina) 40, 90, 116, 134, 136, 137, 145, 149-150, 153-154, 158, 183, 187
  - renesansna vrata Sv. Nikole 135-137
- gradska loža 93-94, 118, 133
- gradski toranj s urom 39, 89-92, 153, 183, 189
- Grimani Giovanni, akvilejski patrijarh i vlasnik kolekcije antičkih umjetnina 28
- kapela
  - Sv. Antuna opata 77, 80-81, 156
  - Sv. Barbare 77, 84
  - Sv. Duha 40, 77, 79, 80-81, 84, 99, 108, 137, 139, 166
  - Sv. Izidora 20, 32-33, 40, 43, 77-78, 86, 97, 100, 110, 156, 161, 166
  - Sv. Ivana Krstitelja 35-36, 57, 82-83, 86-87, 94, 117
  - Sv. Katarine 81
  - Sv. Klare (Sv. Kajetana) 34, 77
  - Sv. Križa 77, 83
  - Sv. Kuzme i Damjana 77, 79, 166
  - Sv. Lucije 77, 84
  - Sv. Jakova 77, 78-79, 106-107, 126, 128
  - Sv. Jurja 36, 38, 40, 83-84, 111
  - Sv. Marka 38, 77-78
  - Sv. Marije Butafogo 81
  - Sv. Marije Magdalene 35, 77, 80-81, 183
  - Sv. Nikole 77, 82-83
- Krk 12, 13, 16, 26, 29, 32, 33, 36, 37, 40, 67, 85, 119, 139, 161, 172, 176-182, 185, 187, 190
- knez i kapetan Cresko-osorske komune
  - Bragadin, Nicolo 149
  - Dolfin, Andrea 70
  - Dolfin, Giacomo 70
  - Longo, Giovanni 25, 43, 45, 56
  - Marcello, Giovanni 150
  - Quirini, Sebastiano 29, 39, 49, 58, 90
- Köln 168, 172, 175

- Krušija 35, 41, 86
- kula kvadratnog tlocrta 139
- kule obloga tlocrta
  - Forteca 137-138, 144, 146-147
  - Lavlja 135, 137, 144, 146, 147
  - Sv. Duha 136, 137, 139, 144, 146-147
  - Sv. Marka, 137, 143, 144, 146-147
- kula Sv. Martina, srednjovjekovna 133, 144
- Lombardo, Pietro (mletački kipar i graditelj) 126, 191
- Lupetina, fra Baldo 27, 189
- mandrač 33, 109
- Marangonić, Frane, creski klesar i graditelj 124, 145, 182
- Medeja 28
- Merag 12, 25, 126, 130, 132, 179, 185
- Mladinić, creski rod majstora klesara i graditelja
  - Luka Mladinić 144, 147
  - Pavao Mladinić 144, 147
- Moisé, creski rod 7, 13, 27, 41, 88, 99-104, 106, 110, 112, 114, 120-123, 125-130, 189-190
- Osor 7-29, 33, 37-38, 41, 43, 48-54, 56-63, 65, 73, 76, 95, 99, 105-106, 108-109, 111, 115, 117, 119-120, 122, 125, 127-129, 131, 132, 140, 153, 156-157 164, 166, 168, 171-172, 176, 180, 182, 183, 186, 189, 190-191
- Pag 16, 21, 22, 26, 50
- palača
  - Petris-Moisè 13, 100-104, 114, 120, 122, 126, 130, 189-190
  - Kneževa (Pretorska) 7, 21, 26, 29, 34-39, 41, 60, 85-94, 145-146, 158, 175, 183, 185-186
- Perović, creski rod 99, 119
- Petar iz Cresa, majstor, graditelj zadarske Gradske lože 191
- Petris, creski rod
  - fra Antonio Marcello Petris, general franjevačkog reda i novigradski biskup 26, 63, 66-67, 71-72, 83, 112-115, 142, 188
  - Frane Petris, filozof 7, 27, 99, 103, 192-196
  - Ivan Juraj Petris, carski vitez 99, 103
  - Nikola Petris, inicijator izgradnje obiteljske kapele u crkvi Sv. Frane 66
  - Matej Petris, protestant 27
  - *Stefanello* Petris, pjesnik, 29
  - don Stjepan Petris, 57, 65
- Preskva, Vela i Mala 40, 134
- Proficis, creski rod 41, 58, 71-72, 98-99, 111, 119
- Rab 16, 17, 22, 24, 26, 29, 36, 41, 66, 74, 92, 96, 180
- Rodinis, creski rod 25, 99, 115, 117, 189
- Serlio, Sebastiano, renesansni arhitekt i traktatist 90, 145, 148, 150-154, 187
- Soldatić, rod creskih klesara i graditelja
  - Marko 58, 59-60, 68, 89, 144, 145-146
  - Matej 69, 145-146
- Stošić
  - Sidar (Izidor), protomajstor 26, 89-93, 143-154, 158, 182, 183
  - Frane 154, 191
- zborna crkva Sv. Marije
- Vicentino, Andrea Michiel, slikar 167-168, 170-172, 175, 184, 190
- Vinciguerra, Antonio 85, 177, 179
- Vivarini, Alvise, mletački slikar 158-159, 161-168, 172-173, 180, 187, 191
- Zidarić (Sidarić?), rod creskih graditelja i klesara
  - Juraj 145, 182
  - Marko 57
  - Ludovik 59
- Zudinis, creski rod 107, 119
- Zvonarić
  - Gašpar 144, 184
  - Ivan 183
  - Ivan Petar, protomajstor 57-61, 75, 143, 145-146, 148, 150, 158, 171, 183, 185, 190, 191, 196
  - Petar 143, 146, 182
  - Sidar 144
  - Vito 146, 184
  - Ludovik 184, 186

M. ANNAEI LVCANI BELLI CIVILIS LIBER QVARTVS, 404-405

...qua maris Hadriaci longas ferit unda Salonas
et tepidum in molles Zephyros excurrit Iader,
    illic bellaci confisus gente Curictum
quos alit Hadriaco tellus circumflua ponto...